

Nina BARSZCZEWSKA
Mirosław JANKOWIAK

DIALEKTOLOGIA BIAŁORUSKA



Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

DIALEKTOLOGIA BIAŁORUSKA

Instytut Sławistyki
Polskiej Akademii Nauk

Nina Barszczewska ♦ Mirosław Jankowiak

DIALEKTOLOGIA BIAŁORUSKA

Warszawa 2012

Publikację opiniowały do druku

prof. dr hab. Iryda Grek-Pabisowa (Instytut Sławistyki PAN)

prof. dr hab. Elżbieta Smułkowa (Instytut Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” UW)

dr Iryna Budźko (Instytut Języka i Literatury NANB)

Pracę wykonano w ramach projektu badawczego (grant nr N N104 072137) finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego / Narodowe Centrum Nauki w latach 2009–2012, afiliowanego przy Instytucie Sławistyki PAN

Projekt graficzny okładki

Krzysztof Kleszcz

Opracowanie kartograficzne map

Paweł Iwaniuk

Redaktor

Katarzyna Bortnowska

Skład i łamanie

Lilia Ziemczonok

© Copyright by Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy

Printed in Poland

ISBN 978-83-89191-14-4

Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy (SOW)

Instytut Sławistyki PAN

Pałac Staszica, ul. Nowy Świat 72, 00–330 Warszawa

tel./fax. 22 826 76 88 lub tel. 22 827 17 41

sow-ispan@wp.pl; www.ispan.waw.pl

Spis treści

| | |
|---|----|
| SŁOWO OD AUTORÓW | 7 |
| WYKAZ SKRÓTÓW I OZNACZEŃ | 11 |
| I WPROWADZENIE DO DIALEKTOLOGII | 13 |
| 1.1. Wstęp | 13 |
| 1.2. Podstawowe terminy z zakresu dialektologii | 14 |
| 1.3. Dialekty białoruskie a inne odmiany języka funkcjonujące na Białorusi | 18 |
| 1.4. Metodologia badań gwarowych | 21 |
| 1.4.1. Metody badań w dialektologii historycznej (diachronicznej) | 22 |
| 1.4.2. Metody badań w dialektologii opisowej (synchronicznej) | 22 |
| 1.5. Dialektologia wobec innych nauk. Znaczenie dialektologii | 30 |
| 1.6. Transkrypcja i sposób zapisu | 31 |
| II GWARY BIAŁORUSKIE JAKO ODZWIERCIEDLENIE OSADNICTWA PLEMION BIAŁORUSKICH ORAZ PROCESÓW MIGRACYJNYCH SŁOWIAN I BAŁTÓW | 33 |
| 2.1. Plemiona wschodniosłowiańskie stanowiące podstawę utworzenia się języka białoruskiego | 35 |
| 2.1.1. Dregowicze | 35 |
| 2.1.2. Drewlanie | 36 |
| 2.1.3. Siewierzanie | 36 |
| 2.1.4. Radymicze | 38 |
| 2.1.5. Wiatycze | 38 |
| 2.1.6. Krywicze | 39 |
| 2.2. Związki bałto-słowiańskie | 40 |
| 2.2.1. Ziemia Bałtów | 40 |
| 2.2.2. Migracje Słowian wschodnich | 42 |
| 2.2.3. Rola substratu bałtyckiego w etnogenezie Białorusinów | 44 |
| 2.2.4. Językowe wpływy bałto-słowiańskie | 46 |
| 2.3. Białoruskie granice etnograficzne | 51 |

| | | |
|------------|--|------------|
| 2.3.1. | Pierwsze prace kartograficzne, językoznawcze i etnograficzne | 52 |
| 2.3.2. | Białoruskie granice etnograficzne dawniej i dziś | 52 |
| 2.4. | Terytorium występowania dialektów białoruskich | 55 |
| 2.4.1 | W ujęciu Władimira Dala | 55 |
| 2.4.2. | Według Joachima Karskiego | 56 |
| 2.4.3. | W ocenie Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej | 57 |
| 2.4.4. | Według Jana Stankiewicza | 57 |
| 2.4.5. | Według Rubena Awaniesowa | 58 |
| III | Z HISTORII BADAŃ DIALEKTÓW BIAŁORUSKICH | 67 |
| 3.1. | Pochodzenie dialektów białoruskich | 67 |
| 3.2. | Badania dialektologiczne na Białorusi | 79 |
| 3.2.1. | Etap etnograficzny | 80 |
| 3.2.2. | Etap dialektologiczny | 93 |
| IV | GWARY BIAŁORUSKIE NA TERYTORIUM BIAŁORUSI | 119 |
| 4.1. | Klasyfikacja gwar białoruskich | 119 |
| 4.1.1. | Dialekty białoruskie wobec rosyjskich i ukraińskich | 119 |
| 4.1.2. | Zasady podziału dialektów | 120 |
| 4.1.3. | Podział tradycyjny | 120 |
| 4.1.4. | Podział ze względu na strefy dialektalne | 125 |
| 4.2. | Charakterystyka gwar białoruskich | 132 |
| 4.2.1. | Dialekt północno-wschodni | 132 |
| 4.2.2. | Dialekt południowo-zachodni | 134 |
| 4.2.3. | Gwary środkowobiałoruskie | 136 |
| 4.2.4. | Gwary zachodniopoleskie ukraińskiego charakteru | 137 |
| V | GWARY BIAŁORUSKIE POZA GRANICAMI BIAŁORUSI | 143 |
| 5.1. | Gwary białoruskie w Polsce | 143 |
| 5.2. | Gwary białoruskie na Litwie | 156 |
| 5.3. | Gwary białoruskie na Łotwie | 161 |
| 5.4. | Gwary białoruskie w Rosji europejskiej | 167 |
| 5.5. | Gwary białoruskie na Ukrainie | 175 |
| 5.6. | Gwary białoruskie w innych regionach świata | 179 |
| VI | NOWE TENDENCJE W GWARACH BIAŁORUSKICH | 181 |
| 6.1. | Nowe tendencje w centralnej strefie białoruskiej | 182 |
| 6.1.1. | Rejony okolic Mińska | 182 |
| 6.1.2. | Rejony kierunku południowo-wschodniego | 183 |
| 6.1.3. | Rejony kierunku południowo-zachodniego | 184 |

| | | |
|-------------|---|------------|
| 6.1.4. | Rejony kierunku północnego | 184 |
| 6.1.5. | Rejony kierunku zachodniego | 184 |
| 6.2. | Nowe tendencje w gwarach na pograniczach Białorusi | 185 |
| 6.2.1. | Pogranicze polsko-białorusko-litewskie | 185 |
| 6.2.2. | Pogranicze białorusko-łotewskie | 191 |
| 6.2.3. | Pogranicze białorusko-rosyjskie | 192 |
| 6.2.4. | Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie | 194 |
| 6.3. | Nowe metody badania gwar białoruskich | 195 |
| VII | UDZIAŁ DIALEKTÓW BIAŁORUSKICH W KSZTAŁTOWANIU SIĘ I ROZWOJU WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO | 199 |
| 7.1. | Język piśmiennictwa białoruskiego pierwszej połowy XIX wieku | 199 |
| 7.2. | Język piśmiennictwa białoruskiego drugiej połowy XIX wieku | 203 |
| 7.3. | Język piśmiennictwa białoruskiego pierwszej połowy XX wieku | 207 |
| 7.4. | Kierunki rozwoju języka białoruskiego w drugiej połowie XX wieku i na początku wieku XXI | 218 |
| VIII | ZAKOŃCZENIE | 221 |
| IX | MAPY | 225 |
| X | TEKSTY GWAROWE | 251 |
| 10.1. | Teksty gwarowe z obszaru Białorusi | 251 |
| 10.1.1. | Dialekt północno-wschodni | 251 |
| 10.1.2. | Gwary środkowobiałoruskie | 254 |
| 10.1.3. | Dialekt południowo-zachodni | 256 |
| 10.1.4. | Gwary poleskie | 259 |
| 10.2. | Teksty gwarowe zapisane poza granicami Białorusi | 262 |
| 10.2.1. | Białostoczczyzna | 262 |
| 10.2.2. | Wileńszczyzna | 264 |
| 10.2.3. | Łatgalia | 265 |
| 10.2.4. | Rosja | 266 |
| 10.2.5. | Ukraina | 267 |
| | LITERATURA | 269 |
| | SŁOWNICZEK TERMINÓW | 297 |
| | SUMMARY | 303 |
| | ПЭЗІОМЭ | 306 |

SŁOWO OD AUTORÓW

Badania białorutenistyczne w Polsce mają długą tradycję. Jeszcze w XIX wieku polscy naukowcy, zarówno językoznawcy, jak i etnografowie, interesowali się problematyką białoruską. Początkowo studia te wiązały się przede wszystkim z indywidualnymi zainteresowaniami samych badaczy¹.

W latach 30. XX wieku szeroko zakrojone badania dialektologiczne na Białorusi Zachodniej (wchodzącej wówczas w skład Polski) prowadzili językoznawcy związani ze szkołą Kazimierza Nitscha i Tadeusza Lehra-Splawińskiego. Duże osiągnięcia mieli Leszek Ossowski (*Zagadnienia językowe Polesia*²), Jerzy Tarnacki (*Atlas językowy Polesia*³) czy Zdzisław Stieber (*Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*⁴).

Pierwsza placówka naukowa zajmująca się zagadnieniami języka białoruskiego powstała dopiero w 1953 roku. Była to Pracownia Języka Białoruskiego Zakładu Badań Języków i Literatur Wschodniosłowiańskich, działająca w Instytucie Polsko-Radzieckim w Warszawie. W 1957 roku została ona włączona do Zakładu Słowiaoznawstwa Polskiej Akademii Nauk jako Pracownia Języka Białoruskiego. Jeszcze w Instytucie Polsko-Radzieckim, z inicjatywy Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej⁵, rozpoczęto prace nad *Atlasem gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*⁶, które dobiegły końca w bieżącym roku. W pracach nad *Atlasem* w różnych okresach uczestniczyli: Antonina Obrębska-Jabłońska, Elżbieta Smułkowa, Janusz Siatkowski, Stanisław Glinka, Michał Kondratiuk, Irena Maryniakowa, Maria Czurak, Kazimiera Pastusiak, Ewa Golachowska, Dorota Krystyna Rembiszewska, Jerzy Cetera, Danuta Roszko.

Pierwszą polską uniwersytecką jednostką o profilu białorutenistycznym była Katedra Filologii Białoruskiej (obecnie Katedra Białorutenistyki) Uniwersytetu Warszawskiego, powołana do życia w 1956 roku. Pierwszym jej kierownikiem została A. Obrębska-Jabłońska. Językoznawcy związani z Katedrą: E. Smułkowa, Nina Barszczewska, Jadwiga Głuszkowska-Babicka, Teresa Jasińska-Socha zajmowali się i zajmują gwarami wschodniej Białostoczczyzny, czego efektem było wydanie m.in. *Słownika*

¹ Kwestię badań nad gwarami białoruskimi przez polskich białorutenistów poruszamy szerzej w rozdziale III *Z historii badań dialektów białoruskich* oraz w rozdziale 5.1. *Gwary białoruskie w Polsce*.

² L. O s s o w s k i, *Zagadnienie językowe Polesia*, Warszawa 1936.

³ J. T a r n a c k i, *Atlas językowy Polesia*, Warszawa 1939.

⁴ Z. S t i e b e r, *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*, Warszawa 1938.

⁵ I. M a r y n i a k o w a, *Prace językoznawcze i folklorystyczne z zakresu wschodniej Słowiańszczyzny*, [w:] *50 lat slawistyki w Polskiej Akademii Nauk (1954–2004)*. Księga jubileuszowa Instytutu Slawistyki PAN, pod red. K. Handke, Warszawa 2004, s. 125.

⁶ Więcej na ten temat patrz w rozdziale 5.1. *Gwary białoruskie w Polsce*.

nazw terenowych północno-wschodniej Polski⁷ czy monografii *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*⁸.

Badania dialektologiczne prowadzi się również i w innych jednostkach uniwersyteckich, dzięki czemu powstają szczegółowe monografie poświęcone wybranym zagadnieniom⁹ oraz liczne artykuły dotyczące gwar białoruskich we wschodniej Polsce.

Drugą dydaktyczną placówką białorutenistyczną była Pracownia Białorutenistyki w Zakładzie Filologii Rosyjskiej w filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku (1992 rok), w 1996 roku przekształcona w Zakład Białorutenistyki w ramach Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej. W 1999 roku Zakład ten uzyskał status Katedry Filologii Białoruskiej. Inicjatorem jej powołania i wieloletnim kierownikiem był Michał Kondratiuk. Od 2004 roku Katedrą kieruje Halina Twaranowicz. Duże osiągnięcia w badaniach gwar podlaskich mają wspomnieni wyżej M. Kondratiuk oraz Bazyli Siegień.

W 1993 roku na Wydziale Humanistycznym UMCS została utworzona Pracownia Języka i Literatury Białoruskiej¹⁰, którą w 2005 roku przekształcono w Zakład Białorutenistyki¹¹. Szerzej badaniami dialektologicznymi zajmuje się Michał Sajewicz.

W ostatnich latach intensywne badania białorutenistyczne prowadzone są na Uniwersytecie Warszawskim w Instytucie Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales”. Pod redakcją E. Smułkowej w Laboratorium Litewsko-Białoruskim powstało obszerne dwutomowe opracowanie prezentujące języki i gwary Braślowszczyzny (tom 1) oraz białoruskie i polskie słownictwo funkcjonujące na Braślowszczyźnie (tom 2)¹². Jest to rezultat wieloletniej współpracy naukowej polskich i białoruskich dialektologów i socjolingwistów.

W ciągu kilkudziesięciu powojennych lat polscy białoruteniści wydali szereg wartościowych monografii i artykułów z zakresu dialektologii białoruskiej. Ukazują one przede wszystkim Białostoczczyznę, a także – w o wiele mniejszym zakresie – gwary funkcjonujące w granicach administracyjnych współczesnej Białorusi. Do dziś w Polsce brakuje jednak pozycji, która kompleksowo opisywałaby gwary białoruskie. Nie spełnia tej roli rozdział w opublikowanym w 1962 roku przez W. Kuraszkiewicza *Zarysie dialektologii wschodniosłowiańskiej*¹³ (w tej 160-stronicowej monografii gwa-

⁷ N. Barszczevska, J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa, *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, t. 1, A–N; t. 2, O–Ż, Warszawa 1992 oraz N. Barszczevska, J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa, *Indeks nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, Warszawa 1995.

⁸ E. Smułkowa, *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Wrocław 1968.

⁹ Jak np. M. Sajewicz, *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny. Deverbativa deadiectiva*, Lublin 2002.

¹⁰ Prace językoznawcze z zakresu białorutenistyki powstawały już wcześniej – były to m.in. artykuły Michała Sajewicza, Teoty Rotta-Żebrowskiego i in.

¹¹ <http://www.umcs.lublin.pl/articles.php?aid=2227&mid=69&mref=5379> [dostęp 02.11.2011].

¹² *Braślowszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011; *Braślowszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik braślowski)*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2009. Szerzej opracowanie to zostało omówione w podrozdziale *Badania gwar w Republice Białorusi* (rozdział 3.2. *Badania dialektologiczne na Białorusi*).

¹³ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1963. Pierwsze wydanie tej pracy miało miejsce w 1962 roku w Warszawie.

rom białoruskim poświęcone jest zaledwie 18 stron) ani cykl artykułów umieszczonych w jego książce *Ruthenica*, poświęconych głównie pograniczu białorusko-ukraińskiemu¹⁴. Zagadnienia folklorystyczne z obszernymi nawiązaniem do badaczy dialektów białoruskich przedstawia z kolei Mściśław Olechnowicz w swojej monografii pt. *Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX wieku*¹⁵.

Naszym zamierzeniem jest oddanie do rąk sławistów i studentów opracowania, w którym czytelnik znajdzie rzetelne i oparte na najnowszych osiągnięciach badawczych informacje o gwarach białoruskich, ich powstaniu, zasięgu terytorialnym i zróżnicowaniu.

Na Białorusi istnieje kilka podręczników dialektologii białoruskiej wydanych w języku białoruskim. Niestety nie wszyscy poloniści i slawiści w Polsce – ze względu na brak dostępności tych materiałów w bibliotekach i niezajomość języka – mogą się z nimi zapoznać. Podręczniki te bazują ponadto w dużej mierze na materiałach zebranych w latach 50., 60. i 70. XX wieku. Od lat 90. w białoruskich placówkach naukowych można jednak zauważyć ponowne zainteresowanie dialektologią. Białoruscy uczeni, przede wszystkim z Instytutu Języka i Literatury im. J. Kupały i J. Kołasa Narodowej Akademii Nauk Białorusi, a także z jednostek uniwersyteckich, prowadzili w ostatnich latach szereg badań terenowych. Przyczyniło się to do publikowania prac ukazujących współczesny stan gwar białoruskich¹⁶. Wyniki ich badań pozostają jednak niestety słabo dostępne dla polskich naukowców.

Z prac polskich badaczy opisujących pod względem językowym ziemie Białorusi warto zwrócić uwagę na wspomniany już wyżej *Słownik Brasławszczyzny*, który w nowatorski sposób ujmuje złożoną specyfikę językowego pogranicza polsko-białorusko-litewskiego. Ważną pozycją, która ukazała się w 2007 roku, jest też książka pt. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*¹⁷ pod redakcją E. Smułkowej i A. Engelking. Znajduje się tam szereg artykułów opartych na najnowszych badaniach terenowych z lat 2001–2005 – dotyczących gwar białoruskich, a także historii i pamięci historycznej, tożsamości zbiorowej i kultury tradycyjnej.

Przez dziesiątki lat białoruszczyzna była uważana za narzecze języka rosyjskiego lub polskiego zarówno przez językoznawców rosyjskich¹⁸, jak i polskich¹⁹. Liczne

¹⁴ W. K u r a s z k i e w i c z, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985.

¹⁵ M. O l e c h n o w i c z, *Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX wieku*, Łódź 1986.

¹⁶ Jest to nie tylko szereg artykułów naukowych, lecz także poważniejszych prac, jak np. *Хрэстаматыя на беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, пад рэд. Л.П. К у н ц э в і ч, В.М. К у р ц о в а й, Мінск 2009. Autorzy obok przykładów tekstów gwarowych umieścili również opis gwar poszczególnych regionów.

¹⁷ *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. S m u ł k o w e j, A. E n g e l k i n g, Warszawa 2007. Ponad 20 osób zebrało w ciągu pięciu lat ogromny materiał zapisany na ponad 350 kasetach w ok. stu wsiach obwodu grodzieńskiego, witebskiego, mohylewskiego, homelskiego na Białorusi oraz w północno-wschodniej Polsce i trzech wsiach na terytorium Federacji Rosyjskiej (Smoleńszczyzna). Prace odbywały się w ramach programu dydaktyczno-badawczego prowadzonego przy Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną Uniwersytetu Warszawskiego. Programem kierowała E. Smułkowa.

¹⁸ Np. początkowo Joachim Karski, a także I. Szrzniewski, czy A. Potebnia.

¹⁹ Np. K. Moszyński zwrócił uwagę na taki pogląd panujący wśród niektórych polskich badaczy, pisząc: „W istocie mowa białoruska jest tak blisko spokrewniona z naszą [tj. polską], tak przerośnięta jej wpływami, że dosłownie odgrywała względem niej rolę gwary i jak każda gwara była względem niej

prace ważnych dla białorutenistyki osób, takich jak Joachim Karski, Piotr Buzuk czy Iosif Wouk-Lewanowicz pokazywały jednak, że jest to samodzielny język o własnych specyficznych cechach. Bogactwo języka białoruskiego uwidacznia się przede wszystkim w gwarach. Współczesne badania terenowe pokazują dużą żywotność gwar białoruskich.

Założeniem autorów jest zatem pokazanie polskiemu odbiorcy bogactwa i różnorodności gwar białoruskich, ich pozycji i roli w kulturze i życiu oraz tendencji językowych panujących na białoruskiej wsi.

Niniejsza monografia skierowana jest przede wszystkim do polskich białorutenistów, polonistów i sławistów oraz osób zainteresowanych poszerzeniem swojej wiedzy w omawianym zakresie. *Dialektologia białoruska* może częściowo spełniać także rolę podręcznika akademickiego. Zawiera np. wiadomości z zakresu metodologii badań.

Wydanie *Dialektologii białoruskiej* nie byłoby możliwe, gdyby nie pomoc wielu osób. Publikacja nie ukazałaby się, gdyby nie sfinansowanie całego projektu badawczego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Słowa wdzięczności kierujemy do recenzentek: prof. dr hab. Irydy Grek-Pabisowej, prof. dr hab. Elżbiety Smułkowej oraz dr Iryny Budźko za włożony trud i wiele cennych uwag.

Serdecznie dziękujemy prof. dr hab. Elżbiecie Smułkowej za ułatwienie dostępu do archiwum Instytutu Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales” UW, gromadzącego bogate zbiory nagrań dialektologicznych z terenów Białorusi oraz z Jej własnych materiałów, a także Instytutowi Języka i Literatury Narodowej Akademii Nauk Białorusi za zgodę na wykorzystanie przykładów tekstów gwarowych z opublikowanych wcześniej prac. Dziękujemy również osobom, które udostępniły nam swoje prywatne materiały, wykorzystane przez nas w trakcie pisania książki (m.in. przy analizie tendencji panujących w gwarach białoruskich) oraz zamieszczone w aneksie (przykłady tekstów gwarowych). Swoje prywatne archiwa i materiały udostępnił nam: Aleksander Adamkiewicz, Siarhiej Astankowicz, Iryna Alunina, Farid Berrashed, Eduard Mażko, Małgorzata Ostrówka, Lilia Płyhauka, Alieksiej Wieriemowski, Marta Wojewódzka.

Dziękujemy przede wszystkim naszym Rozmówcom-respondentom z różnych miejscowości za życzliwość, wytrwałość, niespotykaną gościnę i zrozumienie dla naszej pracy.

* * * * *

Rozdział II *Gwary białoruskie jako odzwierciedlenie osadnictwa plemion białoruskich oraz procesów migracyjnych Słowian i Baltów*, rozdział III *Z historii badań dialektów białoruskich*, rozdział VI *Nowe tendencje w gwarach białoruskich* oraz rozdział VII *Wpływ dialektów na rozwój białoruskiego języka literackiego* a także *Zakończenie* zostały napisane przez Ninę Barszczewską. Mirosław Jankowiak jest natomiast autorem: rozdziału I *Wprowadzenie do dialektologii*, rozdziału IV *Gwary białoruskie na terytorium Białorusi* i rozdziału V *Gwary białoruskie poza granicami Białorusi*; opracował także *Słowniczek terminów* oraz część *Teksty gwarowe*.

odporna”. K. M o s z y ń s k i, *Stosunki narodowościowe w Wileńskiem*, „Myśl Polska” 1918, IV, z. 1–2, Warszawa, s. 23.

WYKAZ SKRÓTÓW I OZNACZEŃ

| | | | | |
|----------------|---|---|--------------------|------------------------|
| ABS | – | „Acta Baltico-Slavica” | | |
| AGWB | – | <i>Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny</i> | | |
| LKA | – | <i>Lietuvių kalbos atlasas</i> | | |
| LVDA(L) | – | <i>Latviešu valodas dialektu atlants (Leksika)</i> | | |
| АГБ | – | <i>Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны</i> ²⁰ | | |
| АУМ | – | <i>Атлас української мовы</i> | | |
| БМ | – | <i>Беларуская мова. Эцыклапедыя</i> | | |
| ДАБМ | – | <i>Дыялекталагічны атлас беларускай мовы</i> | | |
| ДАРЯ | – | <i>Диалектологический атлас русского языка</i> | | |
| ЛАБНГ | – | <i>Лексічны атлас беларускіх народных гаворак</i> | | |
| ЛАПП | – | <i>Лексичний атлас правобережного Полісся</i> | | |
| ЛГ 1968 | – | <i>Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак (część informacyjna)</i> | | |
| ЛГ 1969 | – | <i>Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак (mapy)</i> | | |
| СПЗБ | – | <i>Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча</i> | | |
| M. | – | Mianownik | bial. | – białoruski |
| D. | – | Dopełniacz | bial. łac. | – białoruska łacinka |
| C. | – | Celownik | bial. klas. | – białoruski klasyczny |
| B. | – | Biernik | blt. | – bałtycki |
| Ms. | – | Miejscownik | gock. | – gocki |
| N. | – | Narzędnik | lit. | – litewski |
| W. | – | Wołacz | łac. | – łaciński |
| r.m. | – | rodzaj męski | pol. | – polski |
| r.ż. | – | rodzaj żeński | prabial. | – prabiałoruski |
| r.n. | – | rodzaj nijaki | psl. | – prasłowiański |
| lp. | – | liczba pojedyncza | ros. | – rosyjski |
| lm. | – | liczba mnoga | ukr. | – ukraiński |

²⁰ Dokładne adresy bibliograficzne powyższych pozycji znajdują się w *Bibliografii*.

I

WPROWADZENIE DO DIALEKTOLOGII

1.1. Wstęp

Prowadzone od lat badania nad mową człowieka przyniosły dużą liczbę publikacji, ale doprowadziły też do wyspecjalizowania się w tym zakresie kilku kierunków, m.in. w dziedzinie językoznawstwa. Zainteresowano się nie tylko mową na poziomie fonetyki, morfologii czy leksyki języków literackich (standardowych), lecz także zróżnicowaniem regionalnym danego języka, co powołało do życia nową dyscyplinę – dialektologię²¹. Podczas gdy w Polsce prekursorami tej dyscypliny byli Kazimierz Nitsch, Mieczysław Małecki, Adam Tomaszewski, Stanisław Urbańczyk i Zdzisław Stieber (krakowska szkoła dialektologiczna²²) oraz Witold Doroszewski, Henryk Friedrich, Halina Koneczna, Jerzy Tarnacki (warszawska szkoła dialektologiczna²³), to za twórcę dialektologii białoruskiej uważa się Joachima Karskiego.

Dialektologia (z grec. *diálektos* – ‘sposób mówienia’ i *logos* – ‘słowo’) uważana jest za dziedzinę autonomiczną. W tradycyjnym znaczeniu zajmuje się ona badaniem zróżnicowania terytorialnego (geograficznego) języka, czyli przede wszystkim mową ludności wsi oraz naukowym opisem dialektów i gwar²⁴.

Dialekty od języka ogólnego (literackiego) odróżnia kilka właściwości: nie posiadają one statusu języka państwowego (urzędowego), nie są też, z nielicznymi wyjątkami (np. kaszubski), językiem kultury, edukacji czy literatury pięknej. Ich wariant pisany ma charakter wtórny, wykorzystywany przez pisarzy do stylizacji mowy bohaterów. W przeciwieństwie do gwar, język ogólny posiada dwa warianty – pisany i mówiony, ma charakter skodyfikowany. Posługuje się nim lepiej wykształcona warstwa społeczeństwa. Dialekty nie posiadają zwykle zróżnicowania stylistycznego i obsługują zazwyczaj tylko sferę kontaktów rodzinnych i sąsiedzkich²⁵.

²¹ K. D e j n a, *Dialekty polskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 11.

²² Prezentowali oni historyczny, retrospektywny kierunek metodologiczny.

²³ Wiąże się z synchroniczno-socjologicznym (statystycznym) nurtem metodologicznym.

²⁴ www.gwarypolskie.uw.edu.pl [dostęp 27.07.2012]; S. D u b i s z, H. K a r a ś, N. K o l i s, *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995, s. 36.

²⁵ Б.А. П л о т н і к а ў, Л.А. А н т а н ю к, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003, с. 511.

Od wieków gwary dawały początek językom literackim (językoznawcy opracowujący pierwsze słowniki i gramatyki sięgali np. do leksyki konkretnego regionu) i nieprzerwanie zasilają słownictwem język ogólny²⁶.

W dziejach białoruskiego języka literackiego wyróżnia się dwa okresy. W okresie pierwszym obejmującym czasy od XIV do końca XVII wieku funkcjonował tzw. język starobiałoruski, będący pisany urzędowym językiem Wielkiego Księstwa Litewskiego, administracji i sfery sacrum. W okresie drugim, obejmującym czasy od końca XVIII wieku po dziś, ukształtował się współczesny białoruski język literacki²⁷. Powyższe ramy chronologiczne mają charakter symboliczny i dotyczą tylko języka literackiego, który w XVIII wieku został w dużej mierze zmarginalizowany, natomiast dialekty białoruskie rozwijały się i na przełomie XVIII–XIX wieku oraz przyczyniły się do odrodzenia białoruskiego języka literackiego.

Współczesny język literacki wykazuje cechy charakterystyczne dla wszystkich obszarów Białorusi. Pisarze XIX-wieczni pochodzili bowiem z różnych regionów. Południowo-zachodnią Białoruś reprezentowali m.in. Pauluk Bahrym (gwary Nowogródzczyzny), Jan Czeczot (Nowogródzczyzna), północno-wschodnią – Jan Barszczewski oraz Aleksander Rypiński, a centralne ziemie – Wincenty Dunin-Marcinkiewicz (gwary Bobrujszczyzny i mińsko-mołodeczkańskie). Wszystkie cechy dialektalne pojawiały się w druku, co prowadziło do ich konkurowania, ścięcia się i wypracowywania norm ogólnobiałoruskich. Dużą rolę w ukształtowaniu języka literackiego miał tygodnik „Nasza Niwa”, w którym swoje utwory publikowała większość pisarzy. Fundamentalnej kodyfikacji białoruszczyzny dokonał Bronisław Taraszkiewicz, wydając w 1918 roku pierwszą gramatykę współczesnego białoruskiego języka literackiego²⁸.

1.2. Podstawowe terminy z zakresu dialektologii

Dialektologia jako nauka zajmuje się dwoma typami badań – badaniem gwar w przeszłości i opisem gwar współczesnych. Pierwszy z nich to **dialektologia historyczna (diachroniczna)**, której celem jest zrekonstruowanie stanu gwar w dawnych czasach. Bazuje ona przede wszystkim na analizie dawnych tekstów pisanych. Drugi – to **dialektologia opisowa (synchroniczna)** ukazująca z kolei specyfikę gwar i dialektów współczesnych. Podstawą analizy są tutaj materiały zebrane w trakcie badań terenowych (nagrania i zapisy fonetyczne tekstów gwarowych)²⁹.

Z dialektologią związany jest szereg terminów językoznawczych. Język gwarowy, obejmujący geograficznie cały kraj, istnieje w kilku różnych postaciach. Najmniejszą jednostką jest pojęcie **gwar**. Jest to mowa ludności wiejskiej, ograniczona zazwyczaj do jednej czy kilku okolicznych wsi, wykazująca szereg podobnych cech językowych: fonetycznych, morfologicznych, składniowych czy też leksykalnych.

²⁶ Szerzej zobacz: B. B a r t n i c k a - D ą b k o w s k a, *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, Warszawa 1965, s. 6–10.

²⁷ Więcej patrz: J. M. Ш а к у н, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1984.

²⁸ Б. Т а р а ш к е в і ч, *Беларуская граматыка для школ*, Вільня 1918.

²⁹ www.gwarypolskie.uw.edu.pl [dostęp 27.07.2012].

Gwara, przez białoruskich dialektologów zwana nierzadko *gwarą miejscową*, jest zatem podstawową formacją strukturalno-terytorialną³⁰.

Pojęciem nadrzędnym wobec gwary są **grupy gwar**. Obejmują one większy geograficznie obszar, w skład którego wchodzi szereg wsi o wspólnych cechach dla mowy wszystkich mieszkańców zamieszkujących dany region. Obydwa wcześniejsze terminy są podrzędne wobec dialektu. **Dialekt**, czy też maszyn dialektalny, składa się z grup gwar i posiada cechy wspólne (zazwyczaj fonetyczne, morfologiczne i leksykalne, rzadziej składniowe) dla konkretnego regionu kraju i zarazem odróżniające go od języka literackiego. W ramach każdego dialektu białoruskiego wydziela się trzy grupy gwarowe. Geneza dialektu zaś sięga zazwyczaj odległych czasów, nierzadko nawet okresu plemiennego³¹.

Na gwary, grupy gwar i dialekty składa się zbiór **idiolektów** (z ang. *idiolect* i z grec. *idio-* ‘własny, osobisty’ + grec. *léksis* ‘mowa’). Termin ten, przejęty od amerykańskich językoznawców, odnosi się do mowy jednostki, czyli konkretnego człowieka. Każda z osób ma pewne indywidualne przyzwyczajenia językowe, wynikające m.in. z wykształcenia, wykonywanego zawodu czy wieku. Cechy te uwidaczniają się przede wszystkim w fonetyce i leksyce, rzadziej w gramatyce³².

Ze względu na terytorialny charakter gwar jednym z pierwszych kierunków badań dialektologicznych była **geografia lingwistyczna**³³, ukazująca zasięg terytorialny takiego czy innego pasa dialektów lub grupy gwar. Podstawą do wyznaczenia obszaru występowania danego dialektu jest sieć przebadanych miejscowości. Na podstawie cech występujących w przebadanych punktach wyznaczane są następnie na mapie linie, tj. **izoglosy**, które ukazują granice występowania poszczególnych cech językowych. Mogą to być cechy fonetyczne (**izofony**), cechy morfologiczne (**izomorfy**), cechy leksykalne (**izoleksy**) lub składniowe (**izosyntagmy**). Za pomocą izoglos wyznacza się zazwyczaj najbardziej charakterystyczne dla danego dialektu czy gwar zasięgi cech językowych.

Z dialektologią związane są również kolejne terminy językoznawcze, jak np. **cecha dialektalna**. Za cechą dialektalną uważa się występowanie pewnego faktu językowego, który jest specyficzny dla szeregu idiolektów (tj. cech charakteryzujących mowę poszczególnych osób) tworzących konkretny dialekt. To one „składają się na system językowy dialektu i decydują o jego odrębności bądź podobieństwie do innych dialektów”³⁴. Cechy dialektalne zauważalne są na wszystkich poziomach języka – w fonetyce, morfologii, składni, leksyce i frazeologii. Jako przykład dialektalnej cechy gwar białoruskich można podać realizację końcówki fleksyjnej rzeczowników r.ż. w N. lp.: *vásn'oju*, *z'orkaju* (dialekt południowo-zachodni) wobec *vásn'oĭ*, *z'orkaj* ‘wiosną, gwiazdą’ (dialekt północno-wschodni) czy występowanie w fonetyce twar-

³⁰ А.А. Крывicki, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск 2003, с. 24, 25.

³¹ www.gwarypolskie.uw.edu.pl; S. Dubisz, H. Karas, N. Kolis, *Dialekty i gwary polskie*, *op.cit.*, s. 29; zobacz także: I. Kramko, *Адзіная старажытнарускаяць. Ці была яна?*, „Наша слова” 3.09.2003, № 33(620), с. 2.

³² S. Dubisz, H. Karas, N. Kolis, *Dialekty i gwary polskie*, *op.cit.*, s. 29, 59.

³³ Więcej o geografii lingwistycznej patrz w rozdziale 1.4.2.2. *Metoda opracowania i opisu materiału*.

³⁴ www.gwarypolskie.uw.edu.pl [dostęp 27.07.2012].

dego *r* i miękkiego *ř* w dialekcie północno-wschodnim, a tylko twardego (i stwardniałego) *r* w dialekcie południowo-zachodnim: *ř^lečka, kuř^lu* wobec *r^lečka, kuř^lu* ‘rzeczka, pałę (papierosa)’. Wiele różnic widać również w leksyce, np. *γar^lač* (gwary centralne oraz dialekt północno-wschodni) i *zban^lok* ‘gliniany dzbanek na mleko’ (dialekt południowo-zachodni)³⁵.

Nieco węższym pojęciem wobec cechy dialektalnej jest **cecha gwarowa**. Cechą gwarową jest zatem specyficzna cecha mowy użytkowników języka posługujących się daną gwarą, która odróżnia konkretną gwarę od języka ogólnego lub innych gwar i dialektów³⁶.

Ze względu na swój charakter, wynikający z funkcjonowania i przenikania się na danym terytorium różnych języków i dialektów, gwary mogą mieć charakter przejściowy lub mieszany. Nierzadko przez wielu językoznawców terminy te są używane zamiennie, jako synonimy. Zagadnieniem tym zajmowali się m.in. Mieczysław Małecki³⁷, Zdzisław Stieber³⁸, Tadeusz Zdancewicz³⁹, Fiodar Klimczuk⁴⁰. Elżbieta Smułkowa, badaczka pogranicza językowego polsko-białorusko-bałtyckiego, podjęła próbę ich rozgraniczenia oraz określiła ich specyfikę i cechy⁴¹.

Jak pisze E. Smułkowa, **gwary przejściowe** „są to gwary położone między wyrażnymi masywami dialektalnymi tego samego lub co najmniej dwóch odrębnych języków, których jednoznaczne obiektywne zakwalifikowanie do jednego z sąsiadujących dialektów (języków) napotyka poważne trudności lub zgoła jest niemożliwe ze względu na stopniowe terytorialne narastanie cech charakterystycznych, których współobecność decyduje dopiero o przynależności gwary do określonego dialektu czy języka”⁴². Na obszarze występowania gwar przejściowych część cech jest realizowanych zgodnie z dialektem A, inne z dialektem lub językiem B. Gwary te charakteryzuje ponadto: terytorialność, trwałe innowacje jako rezultat interferencji, a także bliskie pokrewieństwo dialektów pozostających w kontakcie.

Nieco inną specyfikę mają **gwary mieszane**. W ich przypadku możemy często zakwalifikować je do jednego z sąsiadujących dialektów (języków). Do kryteriów wyróżniających gwary mieszane należy: zazwyczaj dwujęzyczność użytkowników i zdolność rozmówców do przemiennego posługiwania się obydwoma sąsiadującymi syste-

³⁵ Zob. Э. Б л и н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія*, Мінск 1980, с. 11, 12.

³⁶ www.gwarypolskie.uw.edu.pl.

³⁷ М. М а ł е c k i, *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, „Slavia Occidentalis” 1933, t. XII, s. 80–90.

³⁸ Z. S t i e b e r, *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*, „Prace Komisji Językowej PAU” 1938, nr 27, Kraków, przedruk [w:] Z. S t i e b e r, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 33–65.

³⁹ Т. З д а н ц е в и ч з, *Z zagadnień gwar przejściowych pogranicza polsko-białoruskiego*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych” 1958, Warszawa, s. 205–215.

⁴⁰ Ф. К л і м ч у к, *Пераходныя гаворкі і пункт адліку*, [w:] *Pogranicza języków. Pogranicza kultur. Studia ofiarowane Elżbiecie Smułkowej*, pod red. А. Е n g e l k i n g, R. H u s z c z y, Warszawa 2003, s. 88–91.

⁴¹ E. S m u ł k o w a, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza Białorusi*, Warszawa 2002, s. 336–344.

⁴² E. S m u ł k o w a, *Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć: „gwary przejściowe” – „gwary mieszane”*, [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza...*, *op.cit.*, s. 350.

mami gwarowymi; prestiż jednego z sąsiadujących systemów, a także oboczna realizacja jednej i tej samej cechy językowej raz zgodnie z dialektem / językiem A, innym razem według dialektu B. Elżbieta Smułkowa stwierdza ponadto, że nie jest możliwe jednoznaczne zdefiniowanie gwar mieszanych. Można wyróżnić przynajmniej dwa ich typy: gwary mieszane ludności jednojęzycznej, która zasiedla zwarte obszary dwóch odrębnych dialektów oraz gwary mieszane ludności dwujęzycznej⁴³.

Gwary białoruskie, jak i inne dialekty czy języki, nie funkcjonują w odosobnieniu i bezustannie wchodzą w kontakt z innymi kodami językowymi. Analizowanie ich jako odrębnego i niezależnego systemu ukazywałoby tylko wycinek rzeczywistości, którą badacz może zastać w wiosce w danym momencie. W przypadku białoruskiej ludności zamieszkującej regiony wiejskie można mówić o dwujęzyczności, a czasami wręcz o wielojęzyczności. Białorusini mogą posługiwać się (lepiej lub gorzej, czynnie lub biernie) nie tylko swoją gwarą, lecz także białoruskim językiem literackim, językiem rosyjskim (odmianą lokalną), tzw. *trasianką*⁴⁴, a w niektórych regionach polszczyzną północnokresową, gwarami poleskimi czy nawet biernie językiem litewskim. W takiej sytuacji znaczenia nabierają więc terminy, które dialektologia zaczerpnęła z pokrewnych dyscyplin, a odnoszące się do teorii kontaktów językowych.

Kontakt językowy w tradycyjnym znaczeniu oznacza, że języki (dialekty) są w kontakcie wówczas, kiedy rozmówca używa naprzemiennie kilku języków, a miejscem kontaktu jest indywidualne użycie języka⁴⁵. Można zatem mówić o swoistym przełączaniu kodów, czyli zmianie języka (obejmującego całe jednostki tekstowe) i jest to uzależnione od kontekstu sytuacyjnego, a także o niesystemowym przenikaniu cech jednego języka do innego.

Przełączanie kodów językowych może mieć charakter świadomy (tj. uzależniony od czynników zewnętrznych, jak interlokutor, czy rozmowa na temat konkretnej sfery życia), bądź nieświadomy. Mówi się wówczas o bilingwizmie i dyglosji.

Pojęcie **dyglosji** zostało wprowadzone do literatury przedmiotu przez Charlesa Fergusona w 1959 roku. Według tego autora dyglosję charakteryzuje sytuacja, w której dwa różne warianty tego samego języka obsługują różne sfery funkcjonalne. Cechuje ją ponadto opozycja języka o wyższym prestiżu w stosunku do języka o niższym prestiżu⁴⁶. Odróżnienia pomiędzy bilingwizmem a dyglosją dokonano już pod koniec XIX wieku, wyróżniając dwa warianty języka greckiego: niski (mowa ludu) oraz wysoki (klasyczny, którego używano w oficjalnych sferach życia i w piśmie).

Tradycyjna definicja **bilingwizmu** została sformułowana przez Ulricha Weinreicha. Określił on ją jako posługiwanie się dwoma językami lub ich większą liczbą przez pojedynczą osobę lub wspólnotę komunikatywną⁴⁷.

E. Smułkowa, analizując sytuację językową na Białorusi, wyróżnia trzy typy wielojęzyczności. Dwa z nich – bilingwizm bez dyglosji oraz dyglosja bez bilingwizmu zostały zainspirowane pracami Fischmana, a następnie dostosowane przez badaczkę do potrzeb badanego obszaru.

⁴³ *Ibidem*, s. 352–354.

⁴⁴ Więcej zobacz rozdział 1.3.

⁴⁵ U. Weinreich, *Languages in Contact*, Hague–Paris, 1974, s. 1.

⁴⁶ Ch. Ferguson, *Diglossia*, „Word” 1959, 15, s. 325–340.

⁴⁷ U. Weinreich, *Languages...*, *op.cit.*, s. 1, 2.

Bilingwizm bez dyglosji zachodzi wówczas, kiedy dwa języki są używane naprzemiennie bez rozdzielenia ich na funkcje czy sfery wykorzystania. Taki typ bilingwizmu charakteryzuje się przełączaniem kodu w obrębie jednego aktu komunikacyjnego. Drugą sytuacją jest moment, kiedy mamy do czynienia z **bilingwizmem, któremu towarzyszy dyglosja**. Jako standardowy przykład można tutaj podać polsko-białoruskie pogranicze na Białostocczyźnie, gdzie na co dzień część mieszkańców wsi rozmawia gwarą białoruską, natomiast w sytuacjach oficjalnych używa języka polskiego.

Dyglosja bez bilingwizmu jest zjawiskiem bardzo rzadkim. Można o niej mówić wówczas, gdy osoba nieznająca jakiegoś języka posługuje się zwrotami w tym języku.

Białorutenistka wprowadziła także nowe pojęcie – **paradyglosji**, która jest swoistym bilingwizmem na poziomie ludowym. Charakteryzuje ona taką sytuację komunikacyjną, kiedy gwarę ludową (zazwyczaj dobrze zachowaną w sferze rozmów rodzinnych i sąsiedzkich) interlokutor zastępuje w kontaktach zewnętrznych tzw. *trasionką* bądź gwarą lokalną nasyconą rusycyzmami (posiadającą wyższy prestiż). Paradyglosję można by umieścić zatem pomiędzy bilingwizmem z dyglosją a dyglosją bez bilingwizmu⁴⁸.

Jak już wspomniano powyżej, osoby zamieszkujące wsie na Białorusi są zazwyczaj dwujęzyczne bądź też wielojęzyczne. Można zatem mówić o posługiwaniu się językiem prymarnym i sekundarnym. Jako **język prymarny** należy rozumieć ten, którym człowiek posługuje się w życiu codziennym, w obrębie rodziny i który jest przekazywany z pokolenia na pokolenie bez pośrednictwa innego języka⁴⁹. Na białoruskiej prowincji językiem prymarnym była zwyczajowo gwara białoruska. **Język sekundarny** natomiast jest zazwyczaj wyuczony w szkole bądź wynika z kontaktowania się z osobami posługującymi się innym językiem. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt – wcale nierzadki na terytorium Białorusi – że w wyniku uwarunkowań społeczno-historycznych osoby dorosłe w życiu codziennym rozmawiają w innym języku niż w dzieciństwie. Gwara białoruska jest zazwyczaj zastępowana lokalną odmianą języka rosyjskiego. Ważne jest zatem rozszerzenie definicji języka prymarnego i sekundarnego o kryterium historyczne. Językiem prymarnym pozostanie w tym przypadku gwara białoruska, chociaż rozmówca może się nią już na co dzień nie posługiwać, a językiem sekundarnym lokalny wariant języka rosyjskiego, chociaż stał się mową codziennych kontaktów.

1.3. Dialekty białoruskie a inne odmiany języka funkcjonujące na Białorusi

Dialekty białoruskie to tylko jedna z odmian języka funkcjonującego na ziemiach białoruskich. W naturalny sposób są one przez językoznawców przeciwstawiane **językowi literackiemu**. Obecnie na Białorusi obowiązują dwa języki urzędowe: język

⁴⁸ E. S m u ł k o w a, *Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja czy coś innego?*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, pod red. E. S m u ł k o w e j, A. E n g e l k i n g, Białystok 2000, s. 93.

⁴⁹ L. Z a w a d o w s k i, *Fundamental Relations in Language Contact*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1961, z. XX, Wrocław, s. 13–14.

białoruski oraz język rosyjski. 14 maja 1995 roku odbyło się referendum, w którym ponad 83% Białorusinów opowiedziało się za nadaniem językowi rosyjskiemu statusu języka urzędowego⁵⁰. Decyzja ta, w połączeniu z wcześniejszą popularnością rosyjskiego i polityką władz, przyczyniła się do zmarginalizowania białoruszczyzny, która obecnie odgrywa niewielką rolę w państwie. Białoruski został ograniczony do minimum nawet w szkolnictwie czy mediach państwowych. Powszechność rosyjskiego – której ciągle sprzyjają władze państwa – prowadzi do intensywnego procesu rusyfikacji, widocznego już na poziomie nie tylko białoruskiego języka literackiego, lecz także gwar białoruskich.

Na szczególną uwagę zasługuje fenomen językowy, zwany *trasianką*. **Trasianka** to mieszanka języka białoruskiego i rosyjskiego⁵¹. Jak każdy język kreolskiego charakteru, również *trasianka*⁵² powstała jako produkt komunikacji, w tym konkretnym przypadku pomiędzy białoruskojęzycznym środowiskiem (grupa społeczna o niskim prestiżu społecznym) a rosyjskojęzyczną, przybyłą m.in. ze wschodu, administracją i działaczami partyjnymi (grupa społeczna o wysokim prestiżu społecznym). Największy wpływ na ukształtowanie się tego fenomenu językowego miała sytuacja polityczna w latach 20. i 30. XX wieku, kiedy rozpoczęły się represje władz sowieckich wobec ludności białoruskojęzycznej. Większe miasta i miasteczka zaczęły wówczas masowo przechodzić na język rosyjski⁵³.

W odniesieniu do struktury *trasianki* można mówić ołączeniu zazwyczaj rosyjskiej leksyki i białoruskiej fonetyki, nierzadko wynikającej z faktu, że rozmówca stara się poprawnie mówić po rosyjsku i nieświadomie wykorzystuje białoruskie nawyki artykulacyjne. Osoba taka przyswaja sobie język rosyjski zazwyczaj nie drogą edukacji w szkole, a poprzez kontakty z ludnością rosyjskojęzyczną. Posługiwanie się *trasianką* wynika również często z negatywnego stosunku do swojego języka ojczystego, czyli białoruskiego. Fenomen ten jest przede wszystkim szkodliwy dla białoruskiego języka literackiego i białoruskiego języka potocznego, przyczynia się bowiem do niszczenia struktury tego kodu językowego⁵⁴.

Ludność wiejska, posługująca się gwarami białoruskimi, ma możliwość kontaktowania się nie tylko z osobami, które mówią białoruskim lub rosyjskim językiem literackim, lecz także z tymi, którzy posługują się gwarą poleską (dotyczy to południowo-zachodniej części kraju)⁵⁵ oraz językiem polskim. Wielu Polaków, zamieszkujących obecnie przede wszystkim północno-zachodnią część Białorusi, posługuje się **pol-szczyzną** w jej odmianie regionalnej, zwanej **pol-szczyzną północnokresową**. Jej

⁵⁰ Szerzej zobacz: E. M i r o n o w i c z, *Białoruś*, Warszawa 1999, s. 248; Z. S z y b i e k a, *Historia Białorusi 1795–2000*, Lublin 2002, s. 456, 457.

⁵¹ Słowo „trasianka” zostało zaczerpnięte z życia codziennego i znaczy tyle, co niepełnowartościowa pasza dla bydła, składająca się zazwyczaj z żyta, pszenicy, jęczmienia czy owsa, wymieszanego ze słomą.

⁵² Podobne zjawisko językowe, zwane *surżykiem*, występuje na Ukrainie.

⁵³ Г. Цыхун, *Крэалізаваны прадукт. Трасянка як аб’ект лінгвістычнага даследавання*, „Arche” 2000, № 6(11) [on-line; dostęp 27.07.2012].

⁵⁴ Więcej o kwestii koegzystencji białoruskiego języka literackiego i gwar białoruskich a *trasianki* pisze m.in.: Н. Мечковская, *Трасянка в континууме белорусско-руських ідиолектов. Кто и когда говорит на трасянке*, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, op.cit., s. 27–57.

⁵⁵ Kwestia gwar poleskich ukraińskiego charakteru została poruszona w rozdziale IV (podrozdział 4.2.4.).

geneza jest złożona – z jednej strony jest to język przeniesiony z etnicznych ziem polskich, z drugiej strony będący wynikiem polonizacji językowej Białorusinów czy Litwinów. Ustawiczny kontakt z językiem białoruskim (i w ogóle z językami wschodniosłowiańskimi) oraz litewskim sprzyjał przejmowaniu cech wschodniosłowiańskich, wskutek czego genetycznie różne odmiany polszczyzny ujednociliły się. Polszczyznę północnokresową wyróżniają takie cechy, jak np.: akanie (*ml'eka* ‘mleko’), półpalatalne spółgłoski *s''*, *z''*, *c''*, *ż''*, silnie spalatalizowane *l'*, redukcja samogłosek, akcentowanie wyrazów zgodnie z normą wschodniosłowiańską (rosyjską i białoruską), wymowa przedniojęzykowo-zębowego *ł*, wymowa dźwięcznego tyłnojęzykowego szczelinowego *γ*, przejście *v* w *u* (np. *zebrauśy* ‘zebrawszy’) i inne⁵⁶.

Obecność polszczyzny na ziemiach białoruskich sięga czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów, kiedy to – dzięki napływowi ludności z Korony oraz wysokiemu prestiżowi – język ten szerzył się na wschodzie państwa. W okresie rozbiorów, pomimo polityki rusyfikacji, język polski rozkwitał. Wielu wybitnych pisarzy pochodziło właśnie z Kresów lub tam zamieszkiwało przez pewien czas, jak np. Eliza Orzeszkowa, Zofia Nałkowska czy Florian Czarnyszewicz⁵⁷.

Polszczyzna północnokresowa funkcjonowała nie tylko na Białorusi Zachodniej, lecz także i Wschodniej, gdzie w 1932 roku utworzono Polski Rejon Narodowy im. F. Dzierżyńskiego wokół Kojdanowa, a polski był jednym z języków urzędowych, obok białoruskiego, rosyjskiego i jidysz⁵⁸.

Z **gwarami rosyjskimi** miejscowa ludność ma kontakt przede wszystkim poprzez ludność starowerską zamieszukującą np. Wietkę w obwodzie homelskim, Braślowszczyznę i Witebszczyznę. Wprowadzonej w Rosji siłą reformie w Cerkwi prawosławnej nie poddała się część wiernych skupiona m.in. przy Awwakumie Pietrowiczu i innych przywódcach duchowych. Wiernych pozostających przy starym obrządku, czyli właśnie staroobrzędowców, w 1667 roku władze potępiły i poddały silnym represjom, trwającym aż do 1905 roku. Uciekając przed represjami staroobrzędowcy, zwani też starowierami, chronili się m.in. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Inflant Polskich – najpierw na ziemiach litewskich i łotewskich (głównie osadnicy z okolic Pskowa, Tweru, Nowgorodu), a następnie także na ziemiach białoruskich (z okolic

⁵⁶ Więcej o strukturze polszczyzny północnokresowej patrz np.: I. G r e k - P a b i s o w a, I. M a r y n i a k o w a, *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*, Warszawa 1999, s. 18–48; I. G r e k - P a b i s o w a, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa 2002. W Instytucie Sławiistyki PAN powstaje słownik poświęcony tym gwarom: B. B i e s i a d o w s k a - M a g d z i a r z, M. J a n k o w i a k, M. O s t r ó w k a, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, pod red. I. G r e k - P a b i s o w e j.

⁵⁷ Polszczyźnie północnokresowej, w tym funkcjonującej na ziemiach białoruskich, poświęcono już wiele prac, jak chociażby: I. G r e k - P a b i s o w a, I. M a r y n i a k o w a, *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, [w:] *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*, pod red. I. G r e k - P a b i s o w e j, Warszawa 1997, s. 27–110;

⁵⁸ Polszczyźnie funkcjonującej na terytorium Białorusi Radzieckiej okresu międzywojennego poświęcono dwie monografie: I. G r e k - P a b i s o w a, M. O s t r ó w k a, B. B i e s i a d o w s k a - M a g d z i a r z, *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana*, Warszawa 2008, I. G r e k - P a b i s o w a, M. O s t r ó w k a, B. B i e s i a d o w s k a - M a g d z i a r z, *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona*, Warszawa 2008.

Smoleńska⁵⁹). Przenieśli ze sobą swój język rodzimy, czyli gwary rosyjskie, które zachowały swój charakter⁶⁰. Do dzisiaj język staroobrzędowców w dużej mierze pozostał niezmienny, zachowując w poszczególnych miejscach ich osiedlenia się cechy gwarowe regionu, z którego przywędrowali. Dziesiątki lat współistnienia w sąsiedztwie Białorusinów w jednej wsi wpłynęły jednak nieznacznie na ich mowę. Na Witebszczyźnie np. zauważalna jest (w niektórych pozycjach) wymowa μ w miejscu v : uv^l_{erx} ‘w górę’, $d'ar^l_{eu\dot{n}a}$ ‘wieś’. Jako wpływ języka białoruskiego można też uważać pojawienie się w gwarach starowierców półmiekkiego \acute{r} i r twardego na miejscu miękkiego (w gwarach nowgorodzkich i pskowskich r miękkie i twarde odróżnia się, jak i w literackim języku rosyjskim)⁶¹.

W północnej części kraju, przy granicy z Litwą, znajduje się ponadto kilka wsi zamieszkałych także przez Litwinów, którzy posługują się **językiem litewskim**. Granicę występowania języka litewskiego określił Jan Safarewicz na podstawie występowania sufiksu *-isz* w nazwach miejscowych, a uściślili Miłkołaj Biryła i Aleksandras Vanagas. Przebiega ona mniej więcej po linii: na zachód od Brasławia, Dżisny, poprzez Świr, Wołożyn, Szczuczyn i Grodno. Na początku XX wieku liczbę osób posługujących się litewskim na Brasławszczyźnie i w północnych regionach ziem białoruskich obliczano na ok. 8.000 osób, tuż przed wybuchem II wojny światowej tylko w ok. 40 wsiach mówiono tym językiem. Uczni, już po wojnie, przebadali w okolicach Brasławia i Widz ponad 50 wsi, gdzie natrafili na osoby posługujące się litewskim. W ich języku zachowało się wiele cech archaicznych, interesujących dla dialektologów⁶².

1.4. Metodologia badań gwarowych

Każda dziedzina nauki wraz z rozwojem badań wypracowuje sobie na własne potrzeby metodologię i terminologię, co umożliwia z czasem weryfikację starszych definicji i stworzenie nowych teorii. Jak zwraca uwagę Kwiryna Handke, dialektologia – choć istnieje już dziesiątki lat – „nie stworzyła żadnej ogólniejszej teorii i związanej z nią metodologii (tak ogólnej, jak np. strukturalizm)”. Zdaniem tej uczoney, przyczynił się do tego fakt, że „długoletnia praktyka badawcza znacznie przerosła ramy pojęciowe i ujęcia definicyjne, sformułowane dawno [temu]”⁶³. Niemniej jednak dialektologia posługuje się szeregiem pojęć (opisanych powyżej) oraz wykorzystuje różnorodną metodologię, zaczerpniętą nie tylko z językoznawstwa, lecz także z innych dyscyplin naukowych. Jak już wspomniano, dialektologię można tradycyjnie podzielić na opisową oraz historyczną. Każda z nich posługuje się sobie właściwą metodologią i różnymi sposobami opisu i analizy.

⁵⁹ Od 1667 roku Smoleńszczyzna była już w składzie Rosji.

⁶⁰ Więcej o dziejach staroobrzędowców na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego: G. P o t a ś e n k o, *Staroobrzędowcy*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, pod red. V. A l i ś a u s k a s a [i in.], Kraków 2006, s. 673–696.

⁶¹ Patrz np.: H. M i n i n a, *Некаторыя асаблівасці мовы старавераў Віцебскай вобласці*, „Беларуская лінгвістыка” 1991, № 39, Мінск, с. 62–64.

⁶² N. B i r g i e l, *Язык литовски на Браслаўшчыźnie*, [w:] *Браслаўшчызна. Паміць і współczesność*, t. 1, *op.cit.*, s. 184–192.

⁶³ K. H a n d k e, *Dialektologia i inne nauki*, „Folia Linguistica” 1986, nr 12, s. 37.

1.4.1. Metody badań w dialektologii historycznej (diachronicznej)

Dialektologia historyczna – współcześnie mniej popularna – wykorzystuje dwie metody: filologiczną oraz retrospektywną. **Metoda filologiczna** polega na analizie zabytków piśmiennictwa ze szczególnym uwzględnieniem cech dialektalnych, które uwidocznione są w utworze konkretnego autora. Cechy takie mogą być pomocne przy odtwarzaniu zasięgu terytorialnego dialektów w przeszłości. Wadą tej metody jest ograniczona liczba źródeł, które pochodziłyby ze wszystkich interesujących badaczy regionów. Istnieją także uzasadnione wątpliwości co do poprawności zapisu. Dawniej autorzy nie zawsze konsekwentnie odzwierciedlali wymowę, używając różnych znaków graficznych⁶⁴.

Drugim sposobem badania dialektologii historycznej jest **metoda retrospektywna**. Polega ona na wyciąganiu wniosków co do dawnego stanu dialektów w oparciu o analizę współczesnych cech gwarowych⁶⁵. Obydwie metody – choć niewątpliwie nie są doskonałe – umożliwiły uzyskanie szeregu odpowiedzi na pytania językoznawców i zapewniły dość dobre opisanie dialektów białoruskich funkcjonujących w przeszłości. Historyczne dialekty na ziemiach białoruskich zostały przedstawione w rozdziale II niniejszej monografii *Gwary białoruskie jako odzwierciedlenie osadnictwa plemion białoruskich oraz procesów migracyjnych Słowian i Baltów*.

1.4.2. Metody badań w dialektologii opisowej (synchronicznej)

Dialektologia synchroniczna opiera się przede wszystkim na zbieraniu i analizie materiałów pochodzących z badań terenowych, czyli ma charakter empiryczny. Jej podstawowe źródła stanowią zatem nagrane rozmowy z osobami, które posługują się gwarą oraz zapisane fonetycznie teksty wiernie oddające wymowę informatorów.

1.4.2.1. Metoda gromadzenia materiału

Zgromadzony w trakcie badań terenowych materiał jest podstawowym źródłem do późniejszej analizy, dlatego niezmiernie ważne jest, aby był zbierany w sposób jak najbardziej dokładny i uwzględniający zasady stosowane w dialektologii i dyscyplinach pokrewnych. Kluczowe znaczenie w tym kontekście mają odpowiedni dobór miejsca do badań oraz informatorów czy sposób przeprowadzania wywiadu.

Wybór miejscowości do badań oraz wybór informatorów

Zgodnie z przyjętą w dialektologii zasadą, na **miejsce badań terenowych** wybierane są wsie, głównie w nich bowiem zachowały się gwary. Im wieś znajduje się dalej od większych centrów miejskich i im jest biedniejsza, tym prawdopodobieństwo zachowania gwary w dobrym stanie jest większe. W regionach, gdzie zachowała się w lepszym stanie kultura tradycyjna, jak np. na Polesiu, różnorodność gwar w blisko położonych miejscowościach jest bardziej zauważalna. Nierzadko kilka kilometrów dalej lub po drugiej stronie rzeki gwara ma już nieco inny charakter, dlatego warto przed rozpoczęciem badań terenowych dokładnie przestudiować topografię regionu.

⁶⁴ B. Bartnicka - Dąbkowska, *Podstawowe...*, *op.cit.*, s. 17.

⁶⁵ www.gwarypolskie.uw.edu.pl [dostęp 27.07.2012].

Dobrze jest też zapoznać się z historią konkretnej wsi. Z różnych powodów może znajdować się w niej ludność napływowa (np. przesiedlona z miejscowości skażonych promieniowaniem po wybuchu w Czarnobylu), co utrudnia zebranie materiału odpowiadającego przyjętym w dialektologii zasadom. Z drugiej strony wieś taka może okazać się ciekawa dla badacza ze względu na możliwość zaobserwowania odbywających się tam zmian językowych (jak np. interferencja językowa).

Niezmiernie ważną kwestią jest **odpowiedni dobór rozmówców**, który zależy od celu badań. Na podstawie ich języka badacz będzie później analizował cechy językowe danej gwary. W celu zbadania stanu zachowania gwary, informatorów wybiera się przede wszystkim spośród osób starszych, mieszkających we wsi od urodzenia i które w swoim życiu nie opuszczały rodzinnych stron na dłuższy okres. Ze względu na obecne uwarunkowania społeczno-socjalne i postępującą globalizację, coraz trudniej jest jednak znaleźć takie osoby, a w niektórych regionach jest to wręcz niemożliwe. Z założenia średnie i młode pokolenie gorzej posługuje się gwarą lub wcale jej nie używa, jednakże nie należy automatycznie rezygnować z takich osób, szczególnie gdy chcemy prześledzić odbywające się zmiany w systemie języka w aspekcie pokoleniowym. Czasem okazuje się, że pięćdziesięciolatek, czy nawet trzydziestolatek potrafi czynnie posługiwać się lokalną odmianą języka i takie nagranie daje możliwość zaobserwowania szeregu aspektów lingwistycznych⁶⁶.

Każda poznana osoba jest inna i posługuje się idiolektem, na którego jakość wpływają parametry społeczno-demograficzne i komunikatywne, dotyczące przeprowadzania samego wywiadu. Do parametrów tych możemy zaliczyć np. takie, jak: wiek informatorów, wykształcenie, płeć (mężczyźni zazwyczaj służyli w armii, dlatego ich język może być bardziej zrusyfikowany), pochodzenie społeczne, wykonywany zawód, możliwość kontaktu z innymi grupami językowymi, narodowość i język współmałżonka, wyznanie rozmówcy, dostępność mediów w różnych językach, czas rozmowy (im dłużej się rozmawia, tym język informatora jest bliższy jego języka codziennego, prymarynego) czy miejsce rozmowy⁶⁷. Nie bez wpływu pozostaje również język i narodowość badacza. Zazwyczaj na początku rozmowy informator stara się przyporządkować swoją mowę do kodu językowego współrozmówcy, a także odpowiadać zgodnie z tym, co w jego mniemaniu badacz chciałby usłyszeć. Z tego też powodu warto czasami powracać kilka razy do tych samych rozmówców lub przeprowadzić dłuższy wywiad.

Tradycyjnie wybiera się autochtonów, którzy mają jak najmniejszy kontakt ze światem zewnętrznym (np. miastem, zamieszkiwanie czasowe w innych regionach kraju lub za granicą). Mowa takiej osoby będzie najlepszym materiałem, jeżeli planuje się opisać system samej gwary czy sytuację socjolingwistyczną. W przypadku, gdy badacza interesują mechanizmy funkcjonowania wielojęzyczności oraz mające miejsce

⁶⁶ Т. Р у т т, *О диалектоносителях и особенностях работы с ними*, [w:] *Методика полевых работ и архивное хранение фольклорных, этнографических и лингвистических материалов*, pod red. В.П. К у з н е ц о в о й, Петрозаводск 2009, s. 31.

⁶⁷ Szerzej kwestię parametrów socjolingwistycznych oraz społeczno-demograficznych i komunikatywnych omawia w swojej monografii Halina Kurek: H. K u r e k, *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, Warszawa 1990, s. 20–30.

interferencje językowe, wówczas należy odwiedzić wieś o ludności mieszanej, gdzie zamieszkują także osoby przesiedlone / napływowe. Jeżeli dialektolog chciałby się skupić tylko na wybranych aspektach systemu gwary, np. na fonetyce, niezbędne będzie przeprowadzenie wywiadów z interlokutorami, którzy mówią wyraźnie i nie mają poważniejszych braków w uzębieniu. Do analizy składni ważne jest z kolei, aby informator był dobrym narratorem⁶⁸. Czasami zdarza się, że informator początkowo niechętnie z nami rozmawia, potem jednak okazuje się świetnym rozmówcą lub przewodnikiem po swojej wsi⁶⁹. Taki rozmówca może pokierować nas do innych osób będących dobrymi rozmówcami lub nawet wręcz zaprowadzić, co automatycznie daje większe zaufanie wobec badacza.

Sposób przeprowadzania wywiadu

Do najcenniejszych źródeł zaliczane są najdłuższe i ciągle wypowiedzi osób posługujących się konkretną gwarą. Mogą to być opowieści, dłuższe rozmowy na konkretny temat czy wspomnienia (np. o procesie kolektywizacji wsi, czy o II wojnie światowej). Teksty odpowiedniej długości pozwalają zazwyczaj na wszechstronne przeanalizowanie i opisanie gwary na poziomie fonetyki, morfologii, składni, leksyki.

Tradycyjnie dialektolodzy stosowali w swojej pracy **kwestionariusze**, składające się ze zbiorów pytań ułożonych według kręgów tematycznych. Mogą one dotyczyć takich zagadnień, jak np.: uprawa roli, zjawiska atmosferyczne, wypiek chleba itp. Dzięki temu o wiele łatwiej jest porównać wyniki badań zebrane w różnych regionach. W białoruskiej dialektologii korzystano i korzysta się z kilku kwestionariuszy. Najbardziej popularny z 1959 roku został ułożony przez pracowników ówczesnego Instytutu Językoznawstwa Akademii Nauk Białoruskiej SRR – *Instrukcja zbierania materiału do układania Leksykalnego Atlasu Języka Białoruskiego*⁷⁰. Białoruscy językoznawcy umieścili w nim 57 kręgów tematycznych, m.in. dotyczących pogody, ogrodnictwa, uprawy roli, architektury i nazw poszczególnych części domostwa, tkactwa, ubrań, hodowli i związanych z roślinnością leśną, rybołówstwem, handlem, wyglądem człowieka czy zwyczajami i obrzędami. Taki kwestionariusz został też opracowany na potrzeby *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*.

Kwestionariusze służą przede wszystkim do badania zasobu słownikowego gwar. Metoda ta ma jednak podstawową wadę – nierzadko prowadzi do dość szybkiego znudzenia się informatora ciągle zadawanymi mu pytaniami. Obecnie dialektolodzy odchodzą już od mechanicznego zadawania pytań z kwestionariusza i pozwalają rozmówcy na bardziej swobodną wypowiedź, wykorzystując metody stosowane przez etnologów, czy socjologów, np. **metodę biograficzną**. Opiera się ona na wywiadach

⁶⁸ E. S m u ł k o w a, A. E n g e l k i n g, *Uwagi o metodzie badań terenowych na pograniczach Białorusi*, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, op.cit., s. 17.

⁶⁹ Т. Р у т т, *О диалектоносителях...*, op.cit., с. 128.

⁷⁰ *Інструкцыя на збіранню матэрыялаў для складання лексічнага атласа беларускай мовы*, Мінск 1971. Patrz także: *Інструкцыя на збіранню беларускай народнай вусна-паэтычнай творчасці*, укл. К.П. К а б а ш н і к а ў, Мінск 1959, *Інструкцыя на збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы*, вып. 1., Мінск 1959; вып. 2, Мінск 1960; вып. 3, Мінск 1966; У.І. К о в а л ь, *Кароткая інструкцыя на збору фразеалогіі ў беларускіх гаворках*, Гомель 1979.

swobodnych, tylko lekko sterowanych przez badacza⁷¹. Zebrany w ten sposób materiał jest zazwyczaj wystarczający do przeprowadzenia dość dokładnej analizy struktury gwary. Poza tym ankiety i kwestionariusze mają to do siebie, że w trakcie badań terenowych ich zawartość jest poddawana konfrontacji z lokalną rzeczywistością. W zależności od badanego regionu część pytań może okazać się mało ważna, ale z kolei mogą pojawić się nowe tematy, które naturalnie wypływają w trakcie rozmów, a których nie ma w ankiecie czy kwestionariuszu. W trakcie badań dochodzi zatem do swoistego typu odfiltrowania pytań niepotrzebnych i dodania nowych⁷².

Przed rozpoczęciem rozmowy z mieszkańcami wsi niezbędne jest **odpowiednie przygotowanie się do wywiadu**. Badacz powinien nie tylko mieć wykształcenie językoznawcze i zapoznać się z dziejami regionu, lecz także posiadać bardzo szeroką wiedzę ogólnohumanistyczną z różnych dyscyplin, np. etnologii. Aby pytać o uprawę roli, nazwy przyrządów służących do wypiekania chleba czy wykorzystywanych w tkactwie trzeba się znać na realiach tych dziedzin życia i znać ich nazwy literackie.

W trakcie przeprowadzania wywiadów z rozmówcami bardzo ważne jest trzymanie się wielu zasad. Bezwzględnie rozmówcy należy się szacunek, powinien on również wiedzieć, że jest nagrywany i w jaki sposób zebrane materiały mogą być później wykorzystane. Warto również zapytać, czy informator wyraża zgodę np. na późniejsze wykorzystanie zdjęcia z jego osobą.

Dobrym pomysłem na oswojenie ze swoją osobą przyszłych rozmówców może być wybranie się do kościoła katolickiego czy cerkwi prawosławnej lub miejscowych władz. Badacz zyskuje wówczas większe zaufanie swoich rozmówców. Popularne jest również chodzenie po wsi z osobą wprowadzającą. Osoba taka z jednej strony wskaże i zaprowadzi do najbardziej interesujących nas informatorów, ale z drugiej – co nie należy do rzadkości – chcąc pomóc, w dobrej wierze zbyt aktywnie uczestniczy w rozmowie. W zależności od regionu i osoby nie należy też używać pewnych słów – np. pytać, czy można przeprowadzić wywiad (badani mogą wówczas utożsamiać naukowca z dziennikarzem), czy też typowo naukowych terminów, które mogą okazać się zbyt abstrakcyjne i niezrozumiałe (np. zamiast powiedzieć, że zbiera się materiał do pracy doktorskiej, lepiej mówić o pisaniu pracy dyplomowej) itp. Ze względu na postępującą globalizację i wzrastającą zamożność mieszkańcy wsi coraz bardziej obawiają się obcych osób, dlatego warto wykorzystywać elementy psychologii, aby zdobyć ich zaufanie.

W trakcie badań terenowych dialektolog może zetknąć się z trudnościami różnej natury. Mogą to być problemy z transportem do miejscowości (nierazko trzeba pokonywać wiele kilometrów pieszo), nieprzyjemnymi zapachami w domostwie, rozmówcą alkoholikiem, czy np. psami, które nie są uwiązane na łańcuchu. Czasami informator może częstować potrawą, która jest nieświeża, czy wątpliwa higienicznie. Zdarzają się osoby bardzo rozmowne, innym razem trzeba „pomóc” trochę w podtrzymaniu dyskusji. Wszystkie te problemy mają jednak, wbrew pozorom, charakter poznawczy i warto

⁷¹ Szerzej metodę tę poruszają: A. K ł o s k o w s k a, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996 oraz I. K a b z i ń s k a, *Wśród „kościelnych Polaków”*. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi, Warszawa 1999, s. 16–20.

⁷² С. К о в а л е в а, А. Р о д и о н о в а, *Методы полевой лингвистики для сбора лексического и грамматического языкового материала*, [w:] *Методика полевых работ...*, op.cit., s. 106.

je zazwyczaj przewyciężyć. Dobrym pomysłem jest zabieranie ze sobą drobnych prezentów, które mogą być miłe dla gospodarzy. Czasami taki gest otwiera możliwości swobodnej rozmowy.

Na jakość rozmowy, niezależnie od wiedzy i wykształcenia, mają także wpływ charakterologiczne i psychologiczne predyspozycje badacza i nierzadko to one są najważniejszym czynnikiem wpływającym na relację dialektolog-informator. Traktowanie rozmówcy na równi ze sobą (a nie na zasadzie opozycji badacz – badany) daje o wiele lepsze efekty i zapewnia większą otwartość informatora.

Nie ma jednej zasady, jak należy rozpoczynać rozmowę i od jakiego tematu. Jest to uzależnione od wielu czynników. Ważne jest jednak, by wywiad odbywał się w miejscu bliskim dla interlokutora – w jego domu, na ławce przed domostwem czy na podwórku. Dobrze jest wybrać miejsce osłonięte od hałasu i z dala od większych grup osób (rozpisanie nagrania, na którym jest kilkoro rozmówców jest potem niezmiernie trudne)⁷³.

Najlepszym terminem na zorganizowanie ekspedycji badawczej jest lato, z uwzględnieniem jednak dni świątecznych czy okresów wzmożonej pracy na roli.

Sprzęt pomocniczy przy badaniach terenowych⁷⁴

Każde badania terenowe wymagają od dialektologa posiadania odpowiedniego, niezbędnego do pracy sprzętu. Jest to przede wszystkim dyktafon (kasetowy – coraz mniej popularny – bądź cyfrowy), który umożliwia zapisywanie rozmowy w formacie np. MP3 lub Wave, nadającym się do odsłuchiwania na komputerze bez dodatkowej technicznej obróbki. Dobrze, jeżeli rozmówca wie, że jest nagrywany, ale dyktafon nie znajduje się w miejscu, które może onieśmielać interlokutora. Warto czasami sprawdzić w trakcie wywiadu sprzęt, np. czy baterie się nie wyczerpały.

Obowiązkowo należy mieć ze sobą notatnik oraz długopis i ołówek⁷⁵. Należy w nim notować nie tylko ogólne informacje o interlokutorze czy hasłowo o poruszanych tematach, ale przede wszystkim wszystko to, co nie jest możliwe do zapisania na dyktafonie (wszelkiego typu wizualne spostrzeżenia pozbawione strony dźwiękowej). W czasie rozmowy wiele kwestii umyka uwadze i notatki, sporządzane osobiście, pomagają lepiej przeprowadzić rozmowę z następnymi osobami, zanim jeszcze rozpisano się kasety. Bardzo ważne jest zanotowanie np. nazwy wsi – oficjalnej, używanej przez ludność, w języku białoruskim i ewentualnie w wersji rosyjskiej. Na Białorusi Zachodniej można np. zadać pytanie „jak nazywała się wieś za polskich czasów?” Przynależność administracyjna wsi do gminy, powiatu, „sielsowietu”, oraz inne informacje dotyczące kołchozów, sowchozów, szkół, sklepów, kapliczek itp. też są bardzo cenną informacją.

Potrzebnym sprzętem jest również aparat fotograficzny, który pozwala uwiecznić szereg przydatnych rzeczy, jak np. przyrządy związane z taktwem czy wypiekaniem

⁷³ Więcej o sposobie przeprowadzania wywiadów w trakcie badań terenowych zobacz: J. S t r a c z u k, *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Wrocław 2006, s. 45–51.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 51–54.

⁷⁵ Czasami wywiad może być przeprowadzany zimą, kiedy sprzęt może odmówić posłuszeństwa, np. długopisy przestają pisać na mrozie, natomiast ołówek nie reaguje na niskie temperatury.

chleba, a nawet samego rozmówcę, który może być ubrany w strój ludowy. Warto aparat nosić cały czas przy sobie w miejscu widocznym (np. na szyi), co sprawia, że w oczach rozmówców stanowi on element ubioru badacza. O ile można zazwyczaj fotografować przedmioty, to interlokutorów tylko za ich zgodą. Z różnych powodów mogą się na to nie zgodzić i wówczas należy ich decyzję uszanować.

1.4.2.2. Metoda opracowania i opisu materiału

Zebrany w trakcie badań terenowych materiał należy najpierw opisać i zarchiwizować (tj. opisać dokładnie kasyety czy pliki z nagranyymi rozmowami), a następnie rozpisać go fonetycznie, podając informacje dotyczące informatora (takie jak: wiek, miejsce zamieszkania, imię, nazwisko, jakie języki zna informator, czy służył w wojsku lub pracował poza wsią, ile klas jakiej szkoły ukończył). Dopiero po wykonaniu powyższych czynności można przystąpić do analizy i opisu badanej gwary.

Geografia lingwistyczna

Pierwszą i najbardziej znaną metodą opisu gwar jest geografia lingwistyczna, a jej twórcami byli Jules Gilliéron i Edmund Edmont. Zadaniem tej dziedziny jest badanie terytorialnego zróżnicowania gwar i dialektów. Opiera się ona na trzech elementach: siatce granicznych punktów występowania konkretnej cechy / cech, programie badania oraz stworzeniu mapy lingwistycznej. Siatka zamieszkałych punktów przebadanych przez dialektologów to miejsca wybrane przez badaczy na określonym terytorium w celu przeanalizowania danych cech z punktu widzenia zasięgu ich występowania. Zwyczajowo zasiedlone punkty umiejscowione na siatce znajdują się od siebie mniej więcej w jednakowej odległości. Program badania to jego cel oraz konkretna tematyka, która nawiązuje zazwyczaj do grup tematycznych zamieszczonych w kwestionariuszu pytań, a wykorzystywanych wcześniej w trakcie badań terenowych. Naukowe uporządkowanie i opracowanie odbywa się drogą stworzenia map lingwistycznych, a następnie atlasów dialektologicznych⁷⁶.

Początkowo za najważniejsze zadanie dla geografii lingwistycznej uważano ukazywanie w atlasach dialektologicznych zasięgu pojedynczych cech językowych – najpierw fonetycznych z leksykalnymi, a dopiero później także słowotwórczych, leksykalnych, fleksyjnych, a nawet wybranych składniowych. Umożliwiło to traktowanie geografii lingwistycznej nie tylko jako metody badawczej pokazującej geograficzny zasięg występowania pewnych faktów językowych, lecz także umożliwiającej o wiele szerszy opis systemu gwary⁷⁷.

Ze względu na charakter map, a dokładniej – sposób ukazania faktów językowych, można wydzielić mapowanie syntetyczne oraz analityczne. Przy **mapowaniu syntetycznym** różne warianty występowania cechy językowej w poszczególnych gwarach ukazuje się pojedynczo, bez porównania z innymi wariantami. **Mapowanie analityczne**, obecnie bardziej popularne wśród badaczy, stawia sobie za cel ukazanie różnic

⁷⁶ БМ, c. 309.

⁷⁷ K. H a n d k e, *Geografia lingwistyczna – ciągle otwarta metoda badań*, [w:] *Gwary dziś. 1. Metodologia badań*, pod red. J. S i e r o c i u k a, Poznań 2001, s. 43, 44.

w realizowaniu jednej cechy językowej, co umożliwia ich porządkowanie w pewne grupy wariantów według różnych poziomów (np. fonologicznych, morfologicznych czy leksykalnych)⁷⁸.

Badania geografii lingwistycznej na terytorium Imperium Rosyjskiego do 1917 roku nie były szerzej rozpowszechnione, choć ich sens i wielkie znaczenie widział np. J. Karski, który w 1903 roku stworzył pierwszą mapę dialektologiczną – *Etnograficzna mapa plemienia białoruskiego*⁷⁹. W 1914 roku Moskiewska Komisja Dialektologiczna opracowała *Dialektologiczną mapę języka ruskiego w Europie*⁸⁰. Pionierami w badaniach lingwistycznej geografii w okresie międzywojennym na terytorium ZSRR byli białoruscy językoznawcy, przede wszystkim Piotr Buzuk. Już w 1938 roku rozpoczęto prace nad białoruskim atlasem dialektologicznym, przerwane jednak przez II wojnę światową⁸¹. Do zamysłu powrócono w 1946 roku i już w 1963 roku został wydany *Dialektologiczny atlas języka białoruskiego*⁸². Szerzej atlasy dialektologiczne gwar białoruskich zostały opisane w rozdziale III monografii: *Z historii badań dialektów białoruskich*.

Metoda opracowania nagranych rozmów

Sposób opracowania zebranych materiałów jest kwestią niezmiernie ważną, stanowią bowiem one potem podstawę do analizy. Nieprofesjonalny ich opis może prowadzić przy analizie do błędnych wniosków. Nagraną rozmowę należy odsłuchać kilkakrotnie przed rozpoczęciem jej spisywania. Umożliwi to lepsze zrozumienie tekstu w obcym języku (gwarze) i właściwe rozpoznanie kontekstu. Dobrze, jeżeli swoje nagrania rozpisuje się osobiście. Wywiad należy bezdyskusyjnie rozpisać co do słowa, a fragmenty pominięte (np. niezrozumiałe) oznaczyć nawiasem kwadratowym z trzema kropkami, tj. [...]. Jeżeli rozmówca powtarza jakieś słowa kilkakrotnie, należy opisać je wszystkie (jest to bowiem specyfika konkretnego idiolektu). Pod żadnym pozorem przy zapisie nie wolno zmieniać słów, np. z postaci gwarowej na literacką. Należy zachować dokładną wymowę rozmówcy oraz składnię wypowiedzi.

Wywiad, aby mógł być jak najlepiej wykorzystany przez dialektologów, powinien być rozpisany fonetycznie, ewentualnie niektóre fragmenty (mniej ciekawe dla językoznawców) można rozpisać półortograficznie⁸³.

Metody opisu lingwistycznego

Aby przeprowadzić obiektywną analizę lingwistyczną systemu gwary, należy dysponować odpowiedniej wielkości kanonem tekstów. Opisując badaną gwarę nie

⁷⁸ БМ, с. 310.

⁷⁹ *Этнографическая карта белорусского племени*, 1903.

⁸⁰ Н.Н. Дурново, Н.Н. Соколов, Д.Н. Ушаков, *Опыт диалектологической карты русского языка в Европе, с приложением очерка русской диалектологии*, „Труды Московской Диалектологической Комиссии” 1915, ч. V, Москва.

⁸¹ БМ, с. 311.

⁸² ДАБМ.

⁸³ Może się zdarzyć, że rozmówca stara się początkowo prowadzić dyskusję np. po rosyjsku i dopiero po jakimś czasie przechodzi na swój język prymarny, tj. gwarę białoruską. Fragmentów takich można zatem nie rozpisywać fonetycznie, chyba że chce się badać konkretne zjawiska językowe.

można się oprzeć na nagraniu tylko dwóch czy trzech rozmówców. Zebranie identycznych próbek tekstów od każdej osoby jest oczywiście niemożliwe (ze względu na różną tematykę czy długość rozmowy). Szczególnie przy analizie języka różnych grup informatorów powinno się zachować odpowiednie proporcje zestawianego materiału. Należy także zwrócić uwagę na parametry społeczno-socjalne, aby badany język pochodził, na ile jest to możliwe, od osób w zbliżonym wieku, o podobnym wykształceniu itd.

Przy opisie systemu gwary czy też dialektu badacze zwracają przede wszystkim uwagę na fonetykę. To właśnie na podstawie cech fonetycznych wyznacza się nie tylko zasięg danej gwary, lecz także określa, czy nagrany materiał jest charakterystyczny dla gwary A, czy też dla gwary (języka) B. Fonetyka jest tą częścią systemu gwarowego, która jest najmniej podatna na wpływy zewnętrzne w przeciwieństwie np. do leksyki, która w przypadku gwar białoruskich najszybciej ulega procesowi rusyfikacji. Do scharakteryzowania całego systemu gwary niezbędne jest przeanalizowanie nie tylko fonetyki⁸⁴, lecz także słowotwórstwa (np. analizując formanty)⁸⁵, składni⁸⁶, leksyki⁸⁷ czy frazeologii.

Rozwój technologii umożliwia już bardziej zaawansowane badanie, np. fonetyki i fonologii z wykorzystaniem profesjonalnego sprzętu technicznego i programów komputerowych. Pomiary częstotliwości samogłosek można na przykład przeprowadzić z wykorzystaniem specjalnego programu do cyfrowej analizy sygnału mowy PRAAT⁸⁸.

Gwary można badać w dwojaki sposób – jako zamknięty system bądź też w kontekście wielojęzyczności funkcjonującej na danym terytorium, co w ostatnich czasach jest bardzo uzasadnione. Postępująca globalizacja i urbanizacja sprawia, że należy już bardziej mówić o badaniu języka wsi niż gwar ze względu na duży wpływ języka ogólnego, a w przypadku Białorusi także postępującej rusyfikacji społeczności wiejskiej. Obecne badania dialektologiczne różnią się w sposób znaczący od tych prowadzonych kilkadziesiąt lat temu. O nowych tendencjach w badaniach gwar białoruskich piszemy w rozdziale VI.

Wykorzystanie statystyki w badaniach dialektologicznych

Dialektologia wykorzystuje inne dyscypliny, aby uzyskać lepsze wyniki badań i znaleźć nowe możliwości analizy i interpretacji. Dialektolodzy szeroko sięgają po

⁸⁴ Szerzej zobacz np.: M. O r a w s k i, *Analiza akustyczna samogłosek pochylonych na podstawie przykładów z Orawy i Śląska*, [w:] *Gwary dziś. I...*, *op.cit.*, s. 147–152.

⁸⁵ Zob. np. J. S i e r o c i u k, *Założenia metodologiczne badań słowotwórstwa gwarowego*, [w:] *Gwary dziś. I...*, *op.cit.*, s. 153–160.

⁸⁶ Zob. np.: A. K r u p s k a - P e r e k, „Składnia” ustnych i mówionych wypowiedzi gwarowych, [w:] *Gwary dziś. I...*, *op.cit.*, s. 161–171; J. G a r d z i Ń s k a, *Z metodologii badań składniowych na pograniczu międzodialektalnym i etniczno-językowym (na przykładzie gwar okolic Siedlec)*, [w:] *Gwary dziś. I...*, *op.cit.*, s. 173–182.

⁸⁷ Zob. np. H. P e l c o w a, *Metodologia badań leksyki gwarowej u schyłku XX wieku*, [w:] *Gwary dziś. I...*, *op.cit.*, s. 183–189; J. K ą ś, *Metodologia badań leksyki gwarowej w kontekście współczesnych przemian kulturowych i społecznych*, [w:] *Gwary dziś. I...*, *op.cit.*, s. 191–200.

⁸⁸ Program stworzyli Paul Boersome i David Weenink z Phonetic Sciences Department at the University of Amsterdam. Zob. J. G a r c z y Ń s k a, *Wpływ akcentu na barwę samogłosek ustnych w języku Polaków w Kazachstanie*, „Prace Filologiczne” 2003, t. XLVIII, Warszawa, s. 225.

statystykę, która staje się coraz bardziej popularna. Powstało szereg prac poświęconych statystyce wykorzystywanej w językoznawstwie⁸⁹, a wielu dialektologów już od dawna bada częstotliwość występowania pewnych zjawisk językowych w zebranych materiale. Również białoruszeni wykorzystują dane frekwencyjne⁹⁰.

Frekwencja występujących w mowie informatorów cech językowych może być przydatna przy porównywaniu mowy różnych badanych grup społecznych. Wykorzystywanie statystyki w dialektologii nie jest jednak pozbawione wad. Wymaga bowiem zebrania nie tylko dużych partii materiałów (kanon tekstów musi być zazwyczaj tak duży, że jeden naukowiec nie jest w stanie temu sprostać), lecz materiał musi także spełniać odpowiednie kryteria, np. społeczno-socjalne. Powinien zostać zebrany od osób o podobnym wykształceniu, wieku itp., tj. być porównywalny. Nie zawsze jest to możliwe. Z tego też powodu pojedynczy dialektolog jest w stanie zbadać tylko częstotliwość cech fonetycznych i morfologicznych (które występują w obrębie niewielkiego tekstu części), ale jest zmuszony zrezygnować z analizy statystycznej składni czy leksyki (częstotliwość występowania konkretnych leksemów może być tak niewielka, że należałoby zebrać np. kilkaset stron zwanego tekstu dla jednego rozmówcy).

1.5. Dialektologia wobec innych nauk. Znaczenie dialektologii

Od samego początku dialektologia jest związana z różnymi dyscyplinami naukowymi, wykorzystuje ich dorobek oraz metodologie. Przede wszystkim wyraźne są jej związki z **dyscyplinami filologicznymi**, takimi jak historia języka. To właśnie dialektalne cechy językowe i teksty piśmiennictwa są najważniejszym źródłem badania języka dawnych czasów. Początkowo na dialektologię patrzono jak na dyscyplinę wspomagającą historię języka. Z czasem zdano sobie jednak sprawę z tego, że dialekty i gwary są pomocne także przy analizie współczesnego języka, np. w prognozowaniu rozwoju kultury języka. Pisarze wykorzystują elementy gwarowe z kolei w swoich tekstach, a dokładniej w celach stylizacyjnych⁹¹.

Dialektologia daje przede wszystkim obszerny materiał tym językoznawcom, którzy badają historię swojego języka na wszystkich poziomach jego struktury: fonetycznej, morfologicznej, leksykalnej, składniowej. Zachowanie się dyftongów we współczesnych gwarach południowo-zachodniej Białorusi umożliwiło np. ich prześledzenie w perspektywie diachronicznej, a także pokazało, jak rozwijało się *jat*, jak było wymawiane i realizowane graficznie w zabytkach piśmiennictwa. Analiza leksyki gwarowej jest z kolei przydatna m.in. w odtworzeniu pierwotnej postaci leksemu i jego pochodzenia. W mowie mieszkańców wsi zachowało się wiele słów w dawnej postaci,

⁸⁹ Zob. np.: R. Hammerl, J. Sambor, *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa 1990; T. Zieliński, *Jak pokochać statystykę czyli STATISTICA do poduszki*, Kraków 1999.

⁹⁰ Zob. np.: E. Smułkowa, *Frekwencja tekstowa białoruskich typów akcentuacyjnych rzeczowników*. (Na podstawie próbek tekstów gwarowych z okolicy Witebska i Sokółki), [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza...*, op.cit., s. 69–84; M. Janowski, *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2009, s. 125–151.

⁹¹ *Русская диалектология*, под ред. Л.Л. Касаткина, Москва 2005, с. 8–9.

będących hydronimami, ojkonimami czy toponimami, co ma duże znaczenie przy odtworzeniu dawnych nazw miejscowości lub akwenów wodnych⁹². Dialektologia jest zatem mocno związana także z etymologią, onomastyką, stylistyką języka literackiego oraz metodyką nauczania.

Tradycyjnie mocne związki dialektologia ma z **etnografią i folklorystyką**. Jeszcze w XIX wieku dialektologia stanowiła jeden z działów wiedzy o kulturze ludowej. Żaden dialektolog nie jest obecnie w stanie prowadzić swoich badań terenowych bez ogólnej wiedzy w tym zakresie. Aby móc prawidłowo przeprowadzić wywiad, zrozumieć różne zagadnienia, a następnie je opisać, musi wykazać się szeroką wiedzą w zakresie kultury ludowej (uprawa roli, narzędzia rolnicze, rybołówstwo, garncarstwo, tkactwo, wierzenia i wiele innych). Etnologom z kolei dialektologia umożliwia zapoznanie się z nazewnictwem różnych przyrządów czy leksyką związaną z wierzeniami.

Dialektologia, szczególnie diachroniczna, bliska jest **historii**. Odnosi się to przede wszystkim do kultury materialnej, duchowej. Pomocna jest historykom m.in. przy kwestiach związanych z odtworzeniem dawnych nazw miejscowości, czy w zrozumieniu procesów osadnictwa, a także migracji ludów. Podobnie wiedza historyczna pomaga dialektologom pojąć tworzenie się dialektów i zinterpretować pewne zjawiska językowe.

Widoczne są związki także z **geografią**, a w szczególności z topografią i kartografią. Z połączenia tych dwóch dyscyplin powstała najważniejsza gałąź dialektologii – geografia lingwistyczna. Dzięki niej dialektolodzy mogli w nowy i lepszy sposób inwentaryzować, analizować i przedstawiać szereg zjawisk językowych. Efektem tej współpracy są przede wszystkim obszerne atlasy dialektologiczne.

W ostatnim czasie, ze względu na zachodzące procesy społeczno-socjalne i zmianę charakteru gwar pod wpływem postępujących procesów globalizacyjnych, dialektolodzy coraz częściej sięgają po teorie z zakresu socjologii. **Socjolingwistyka** umożliwia zatem badanie gwar w szerszym społecznym kontekście. Zwraca ona uwagę na zależność pomiędzy językiem a zmianami zachodzącymi w społeczeństwie⁹³.

1.6. Transkrypcja i sposób zapisu

Teksty zamieszczone w aneksie oraz przykłady słów gwarowych przytoczonych w niniejszym opracowaniu (z tłumaczeniem trudniejszych leksemów) zostały zapisane transkrypcją fonetyczną stosowaną w polskiej dialektologii, gdzie każdy znak graficzny odpowiada jednemu dźwiękowi. Są dwa powody zastosowania powyższej zasady: po pierwsze wykorzystanie łacińskiej transkrypcji wierniej oddaje wymowę, po drugie ułatwi to pracę polskim filologom z zamieszczonymi w aneksie tekstami. Ze względu na charakter gwar białoruskich, zapisy w niniejszej monografii uzupełniono o kilka znaków fonetycznych, które oddają specyfikę dźwięków niewystępujących w polskich gwarach, a charakterystycznych dla niektórych regionów Białorusi. Z drugiej strony nie wykorzystano tych znaków, które występują w polskich dialektach, a nie mają racji bytu przy analizowaniu gwar białoruskich.

⁹² В.А. Гулицкая [i інш.], *Беларуская і руская дыялекталогія*, Мінск 1992, с. 10–11.

⁹³ www.gwarypolskie.uw.edu.pl [dostęp 27.07.2012].

Przykłady tekstów gwarowych z różnych regionów Białorusi, znajdujące się w aneksie, w pełni odzwierciedlają wymowę rozmówców. We wszystkich słowach więcej niż jednosylabowych zaznaczano także akcent.

Większość znaków fonetycznych jest zrozumiała dla dialektologów-slawistów, zarówno polskich, jak białoruskich. Poniżej przedstawiamy opis wykorzystanych znaków fonetycznych, które mogą być niejasne dla czytelnika. Oto one:

- dla odróżnienia stopnia miękkości charakterystycznej dla polskiego, białoruskiego oraz rosyjskiego, używa się następujących znaków: *c, ʒ, s, z* (twarde), *c', ʒ', s', z'* (rosyjskie), *c'', ʒ'', s'', z''* (białoruskie), *ć, ź, ś, ź* (polskie). W monografii uprościliśmy zapis miękkich głosek w białoruszczyźnie do postaci *c', ʒ', s', z'*;
- *g, γ* – pierwszy oznacza *g* wybuchowe (jak w polskim, czy rosyjskim języku oraz w wyrazach zapożyczonych w języku białoruskim typu: *g^lanak* ‘ganeł’, *gont, g^luz'ik*), drugi dźwięczne *γ* frykatywne;
- *l'* – używane jest tylko wtedy, kiedy poprzedza samogłoski przednie, zmiękczone, np. *l'es* ‘las’, *z'al^lony* ‘zielony’;
- *ł* – oznacza przedniojęzykowo-zębowe *ł*, zbliżone do polskiego kresowego oraz tzw. aktorskiego;
- *u* – oznacza *u* niezgłoskotwórcze, dwuwargowe, jak w polskim słowie *pojechał*;
- *ɔ* – oznacza samogłoskę zredukowaną szeregu tylnego, występującą po spółgłoskach twardych, np. *γɔlav^la* ‘głowa’;
- *ɔ* – oznacza samogłoskę zredukowaną szeregu przedniego, występującą po spółgłoskach miękkich, np. *ɔbrs'c'an^lok* ‘pierścionek’;
- ^l – znakiem tym oznaczono akcent, np. *karyst^lacca* ‘korzystać’.

W aneksie w przykładach tekstów fonetycznych została zastosowana interpunkcja taka sama, jak w języku literackim. Przecinki oddzielają także wtrącenia od właściwej wypowiedzi i są zaznaczane znakiem: / . Koniec zdania natomiast, zamiast kropką, oznaczono podwójną kreską ukośną: //.

II

GWARY BIAŁORUSKIE JAKO ODZWIERCIEDLENIE OSADNICTWA PLEMION BIAŁORUSKICH ORAZ PROCESÓW MIGRACYJNYCH SŁOWIAN I BAŁTÓW

Od połowy XIX wieku czyniono próby określenia etnograficzno-językowych granic Białorusi. Granice te są następstwem procesów osadniczych plemion wschodniosłowiańskich i ich nałożenia się na substrat bałtycki. Bałtowie zajmowali w Europie Wschodniej znacznie większe obszary niż obecnie. Zdaniem Zdenka Váňy: „Kolebką ich były dorzecza Niemna, Pregoly, górnego biegu Dniepru i zachodniej Dźwiny. Nazwy rzek świadczą o pierwotnym zasiedleniu przez Bałtów terenów daleko na wschód, aż po ziemię między Wołgą i Oką, na południowy wschód aż po Sejm, a na południe po prawy brzeg Prypeci, a więc obszarów, które w VI w. n.e. były z pewnością słowiańskie. Dzisiejsze ludy bałtyckie – Litwini i Łotysze – są więc skromną pozostałością po potężnej ongiś grupie etnicznej i pod tym względem dzieje ich przypominają los Celtów. Poza tym dowiedzione są ich stare kontakty językowe z Finami, Irańczykami i Trakami, ludami otaczającymi ich półkolem od północnego wschodu. Słowianie musieli się więc rozwinąć na południe i południowy zachód od Bałtów, a ich sąsiadami na zachodzie i północnym zachodzie mogli być tylko i wyłącznie Germanowie, z którymi, po Bałtach, spokrewnieni są pod względem językowym najbardziej.

Z językoznawczego punktu widzenia terenem rozwoju Słowian przed ich wędrówkami w VI wieku był obszar gdzieś pomiędzy wymienionymi grupami etnicznymi, tj. tereny na północ od Karpat z niejasną granicą na śródowym Dnieprze oraz na środkowej górnej Wiśle i Odrze”⁹⁴.

Z. Váňa zwraca także uwagę na fakt, że nie można precyzyjnie określić czasu wyodrębnienia się trzech dużych grup słowiańskich – wschodniej, zachodniej i południowej: „niektórzy językoznawcy przypuszczają, że już w praojczyźnie Słowian istniały różne dialekty. Bardziej prawdopodobne jest założenie, że zróżnicowanie językowe nastąpiło dopiero po przestrzennym rozdzieleniu się plemion słowiańskich, kiedy to straciły one ze sobą kontakt i w swych nowych siedzibach zetknęły się z różnymi kulturami i językami, mającymi wpływ na ich odmienny rozwój. [...] Na dokładniejszą lokalizację Słowian pozwala analiza starych nazw topograficznych, zwłaszcza nazw

⁹⁴ Z. V á ň a, *Świat dawnych Słowian*, Praga 1981, s. 17.

rzek. Czysto słowiańskie nazwy pojawiają się szczególnie na obszarze między Odrą i środkowym Dnieprem, przy czym językoznawcy jednomyślnie podkreślają stosunkowo archaiczne formy nazw w dorzeczach Odry i Wisły. W przeciwieństwie do nich nazwy w dorzeczech Prypeci i Dniepru wydają się być nieco nowszej daty, co by świadczyło o późniejszych wędrówkach Słowian na wschód”⁹⁵.

Plemiona wschodniosłowiańskie nawarstwiły się na pierwotne terytoria ludów bałtyckich i ugrofińskich. Leszek Bednarczuk pisze, iż: „Najstarszą, dającą się uchwycić warstwę językową Białorusi, stanowi hydronimia pochodzenia ugrofińskiego, nawiązująca do nazewnictwa pojezierza inflancko-pskowskiego (*Issa, Nemiga / Neme-ga, Newel, Świr / Siwer*). Nosi ona na sobie piętno pośrednictwa języków bałtyckich (formant *-ga, -el-*), które tworzą kolejną warstwę hydronimiczną Białorusi i terytoriów przyległych (Pskowszczyzna, Górne Powołże i Podnieprze, Polesie, Podlasie). [...]

Na pierwotne terytorium Bałtów wschodnich nawarstwili się słowiańscy Krywicze, Bałtów zachodnich – Dregowicze, a Bałtów dniesprzańskich – Radymicze. Tak więc podział na Białą i Czarną Ruś oraz dialekty północno-wschodnie i południowo-zachodnie zdaje się odzwierciedlać różnicę między plemionami wschodnio- a zachodnio-bałtyckimi. Kolejne etapy sławizacji można śledzić pośrednio poprzez stopniowe zagęszczanie się na północnym zachodzie elementów bałtyckich w onomastyce, słownictwie i kulturze ludowej Białorusi.

Najwcześniej żywioł słowiański opanował Górne Podnieprze (po linię Berezyny) i Polesie, gdzie nie zachowały się bałtyckie nazwy miejscowe, a hydronimy są stosunkowo rzadkie. Kolejną rubież etno-językowo-kulturową wyznaczają nazwy miejscowe na *-iszki*, rozpowszechnione na zachód od linii: Brasław – Miadziołka – Naroczanka – Berezyna Niemnowa (Berezynka) – Niemen do ujścia Czarnej Hańczy. Jest to zarazem wschodnia granica katolicyzmu, który przyjmowali mieszkający tu Litwini w XIV–XV wieku. Dopiero w czasach historycznych żywioł wschodniosłowiański osiągnął stan dzisiejszy, a maksymalny zasięg penetracji języka białoruskiego na północnym zachodzie wyznacza zasięg litewskiego dzukowania”⁹⁶.

L. Bednarczuk zauważa, że owe „przemiany etniczno-językowe nie miały, jak się zdaje, charakteru wielkich migracji, lecz polegały raczej na stopniowej asymilacji na przestrzeni długiego czasu: od przybycia ludów ugrofińskich (III tys. przed Chr.), poprzez kształtowanie się i rozpad wspólnoty prabałtyckiej (II–I tys. przed Chr.) po ekspansję wschodniosłowiańską, trwającą od połowy I tysiąclecia po czasy nam współczesne. Powodem asymilacji Bałtów była nie tylko przewaga ilościowa elementu słowiańskiego, lecz zapewne również względy kulturowe, a od XI wieku także polityczne i religijne”⁹⁷.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ L. B e d n a r c z u k, *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2010, s. 46–47.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 47.

2.1. Plemiona wschodniosłowiańskie stanowiące podstawę utworzenia się języka białoruskiego

Za najważniejsze dla powstania białoruskiego obszaru językowego uważa się dwa największe plemiona stanowiące także o odrębności językowej dwóch podstawowych dialektów białoruskich: plemię Krywiczów i Dregowiczów. Obszar zamieszkiwany przez Krywiczów to tereny obecnego dialektu północno-wschodniego, zaś przez Dregowiczów – obecnego dialektu południowo-zachodniego. Należy jednak pamiętać o tym, że granice etnograficzno-językowe ulegały zmianom w zależności od procesów asymilacyjnych występujących na terenach zamieszkałych przez plemiona Dregowiczów, Drewlan, Krywiczów, Poleszuków, Siewierzan i Wiatyczów⁹⁸.

2.1.1. Dregowicze

Dregowicze (< **dręgy*, **dręgvъ* ‘trzęsawisko, bagno’ lub < nazwa osobowa *Drag*⁹⁹) zajmowali duże terytorium współcześnie należące do Białorusi. Na zachodzie graniczyli z Jaćwingami, na północnym zachodzie – z bałtycką Auksztotą, na północy i północnym wschodzie – z Krywiczami, na wschodzie – z Radymiczami i na południowym wschodzie – z Drewlanami. Dregowicze zajmowali następujące tereny: południowo-zachodnie Polesie do rzeki Styr na wschodzie, dorzecza północnych dopływów Prypeci, Podlasie i północną Chełmszczyznę, dorzecza Niemna, Wilii, Berezyny. Na wschodzie dochodzili do Dniepru, a na północy – do Dźwiny. Z czasem ukraińscy Wołynianie, pod naporem plemion turecko-tatarskich, częściowo przyczynili się do migracji Dregowiczów na północ, a częściowo mieszała się z nimi na południu – stąd znaczny wpływ języka ukraińskiego na Polesiu i na Podlasiu. Na obszarze ich zamieszkania obecnie znajdują się takie miasta, jak: Brześć, Grodno, Wołkowysk, Słonim, Nowogródek, Kleck, Wilno, Mińsk, Borysów, Słuck¹⁰⁰.

Występowanie najstarszych kurhanów dregowickich z obrzędem kremacji oraz ceramiką świadczy o południowej kolonizacji ziem przez Dregowiczów obejmujących obszary położone wzdłuż takich rzek, jak Dniepr, Berezyna, Niemen i Bug¹⁰¹. W wiekach XI–XIII istniały dwa Księstwa dregowickie – Turowskie i Mińskie, które później rozpadły się na mniejsze. Wcześniej ich ziemie podlegały zwierzchnictwu Księstwa Kijowskiego¹⁰².

Cechą dialektalną terenów zajmowanych niegdyś przez Dregowiczów jest akanie niedysymilatywne.

⁹⁸ Zob. Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Беларускія плямёны (іх мова і тэрыторыя) у асвятленні Яна Станкевіча*, [y:] *Мова – літаратура – культура*, Мінск 2007, с. 91–98.

⁹⁹ Н. Р о р о в с к а - Т а б о р с к а, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Wrocław 1991, s. 70.

¹⁰⁰ Я. С т а н к е в і ч, *Беларускія плямёны*, „Веда” 1952, № 6 (11), Нью-Ёрк, с. 164–165.

¹⁰¹ Г. Ш т ы х а ў [і інш.], *Усходнеславянскія саюзы плямён*, [w:] *Гісторыя Беларусі. Старажытная Беларусь*, пад рэд. М. Е р м а л о в і ч а, т. 1, Мінск 2000, с. 139–143.

¹⁰² *Wczesna Słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, t. 1, pod red. А. В ę д з к і е г о, Warszawa 2008, s. 138.

2.1.2. Drewlanie

Drewlanie zajmowali tereny: na wschodzie – do Dniepru, na którego lewym brzegu byli już Siewierzanie; na północy – do Prypeci; na zachodzie – do rzeki Styr. Sąsiadami Drewlan na północy i zachodzie byli Dregowicze. Na południu ich granicę stanowiła rzeka Irpień, której południowy brzeg zajmowali ukraińscy Polanie. Na terytorium zamieszkałym przez Drewlan są takie miasta, jak Iskorosteń, Owrucz, Mozyrz, Turów, Pińsk.

W ocenie Jana Stankiewicza z gwarami białoruskimi łączą te tereny następujące cechy językowe:

- dyftongiczna wymowa samogłosek *o*, *e* w sylabach zamkniętych (*kuól* – lecz *kołok*);
- dyftong *iê* na miejscu byłego *jat'* (*l'îês*), który jest charakterystyczną cechą południowego dialektu białoruskiego;
- stwardniałe *r* (*par^ladak*, *rab^lina*);
- forma M. lp. przymiotników r.m. z końcówką *-y*, a nie *-yj* (*d^lobry*, *s^lm^lety*);
- końcówka *-u* w C. lp. rzeczowników r.m. (*kaval^lu*, *sus^ledu*)¹⁰³.

Obecnie na tych terenach mamy do czynienia z przejściowymi gwarami białorusko-ukraińskimi. Podstawa tych gwar jest białoruska, a wpływy (nawarstwienia) – ukraińskie. Zostało to spowodowane wydarzeniami historycznymi (w X wieku Drewlanie zostali pokonani przez wschodniosłowiańskie plemię Polan zamieszkujące od VI do X wieku oba brzegi środkowego Dniepru; w X wieku Polesie włączono do Rusi Kijowskiej, w czasie rozdrobnienia dzielnicowego tereny te również wchodziły w skład wspólnych organizmów państwowych – początkowo Księstwa Turowsko-Pińskiego, następnie Halicko-Wołyńskiego; w 1341 roku przyłączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego; później, po Unii Lubelskiej, w granicach Rzeczypospolitej)¹⁰⁴.

2.1.3. Siewierzanie

Ziemia Siewierzan znajdowała się na wschód od Drewlan i ukraińskich Polan, na lewym brzegu Dniepru. Plemię to zajmowało dorzecze Desny, oprócz jej górnego biegu w ziemi smoleńskiej zajętej przez Krywiczów. Dorzecze Sożu i Desny oddzielało Siewierzan od Radymiczów, dorzecze Oki – od Wiatyczów, Dniepr był zachodnią granicą z Polanami i Drewlanami. Na terenach zamieszkałych przez Siewierzan znajdują się takie miasta, jak Nowogród Siewierski, Czernihów, Lubez, Starodub, Trubczewsk, Briąnsk, Karaczew, Perejasław, Putywl, Ryłsk, Kursk¹⁰⁵.

Etymologia nazwy tego plemienia jest sporna, może pochodzić od psł. **sever* ‘północ’, od psł. **sevo* ‘człowiek rodzinny’ lub jest pochodzenia irańskiego: *seu* ‘czarny’¹⁰⁶.

Według Jana Stankiewicza ukraińskich plemion na lewym brzegu Dniepru nie było. Polanie oraz Ulicze dochodzili na wschodzie tylko do Dniepru. Gdyby jakieś

¹⁰³ Я. Станкевіч, *Беларускія плямёны...*, *op.cit.*, s. 166.

¹⁰⁴ ЛГ 1968, s. 258–259.

¹⁰⁵ Я. Станкевіч, *Паляшукі й Палявікі. Севяране*, „Вєда” 1952, № 7 (12), Нью-Ёрк, s. 217–219.

¹⁰⁶ *Wczesna Słowiańszczyzna, op.cit.*, s. 560.

ukraińskie plemiona były na lewym brzegu Dniepru, wówczas w gwarze siewierskiej musiałyby pozostać pewne cechy gwary przejściowej, jak to zazwyczaj bywa na pograniczach języków pokrewnych. Tymczasem cech takich w białoruskiej gwarze ziemi siewierskiej nie zauważono. Tam, gdzie się zachowała, wchodzi w obszar dialektu środkowego (centralnego), tzn. nie różni się od gwary okolic Rohaczewa, Borysowa, Wilejki¹⁰⁷. Granica między czystą gwarą białoruską a przejściową białorusko-ukraińską przebiega nieznacznie na północ od Głuchowa do ujścia Sejmu do Desny, wzdłuż Desny do rzeki Oster, a stamtąd do Dniepru, gdzie wpada rzeka Teterew. Z południowo-zachodnim dialektem tereny te łączą następujące cechy:

- akanie niedysymilatywne;
- rozróżnianie głosek *i*, *y* oraz zmiękczenie spółgłosek przed samogłoskami rzędu przedniego, a szczególnie przed *i* (*ɣaman¹it¹*, *ɣ¹os¹t¹i*), w niektórych miejscowościach występuje też dziekanie;
- występowanie twardego etymologicznego *c* (*can¹a*, *cep*);
- występowanie dyftongów pod akcentem nie tylko w sylabach zamkniętych, lecz także w otwartych (*kuoń*, *vuôz*; *n¹uoôcy*, *v¹uoôs¹eń*);
- przejście *jat¹* w *e* przed sylabą z *i* (*s¹ed¹it¹*);
- obecność protetycznego *v* (*v¹uoôcy*, *v¹uoôkny*, *v¹utka*);
- brak nagłosowego *n* w zaimkach 3. os. lp. (*u i¹aɣ¹o*, *iz i¹im*);
- produktywność deminutywnego sufiksu *-usieńk-* w przymiotnikach, zaimkach i przysłówkach (*čys¹t¹us¹eńki*, *n¹ičay¹us¹eńka*, *pamal¹us¹eńku*);
- końcówka *-y* w M. rzeczowników lm. r.n. (*var¹oty*, *vérat¹ony*);
- właściwości leksykalne (*vérab¹eĭ* – ukr. *ɣorob¹eć*, *ma¹anka* – ukr. *b¹yskavka*, *l¹etas¹* – ukr. *v myn¹ulomu r¹oc¹i*)¹⁰⁸.

Oprócz wymienionych charakterystyk w południowo-zachodniej części dawnej guberni kurskiej występują takie cechy białoruskie, jak:

- przejście *t* w *ɥ* w końcówkach czasowników r.m. (*add¹aɥ*, *pras¹iɥ*);
- alternacja tylnojęzykowych *ɣ*, *k*, *x* : *z¹*, *c*, *s¹* (*b¹eraɣ* – *na b¹eraže*, *ruk¹a* – *na ruc¹e*, *ɣar¹ox* – *u ɣar¹os¹i*);
- końcówka *-u* w D. rzeczowników r.m. (*s¹n¹eyu*, *s¹v¹etu*, *tav¹aru*, *v¹etru*);
- forma W. rzeczowników r.m. (*Don* – *D¹ońe*: *Iyr¹aĭ*, *D¹ońe*, *iyr¹aĭ*);
- partykuła pytajna *czy* (*či vy p¹it¹*, *či vy ĩes¹t¹*, *či vy z n¹ami paɣul¹at¹*);
- przyimek *pra* zamiast *ab* (*A p¹ervaja kń¹iya* – *to pra p¹ana Iv¹ana*, *a druɣ¹aĭa kń¹iya* – *to pra i¹aɣ¹o žan¹u*, *a tr¹et¹iĭa kń¹iya* – *to pra i¹aɣ¹o d¹etak*);
- przyimek *pa* zamiast *za* przy określeniu celu (*stup¹aĭ u dar¹oɣu pa móđ*, *pa ɣa¹etku*, *pa kr¹asnuĭu d¹eɥku*)¹⁰⁹.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 219.

¹⁰⁸ Я. С т а н к е в і ч, *Севяране*, „Веда” 1952, № 8 (13), Нью-Ёрк, с. 238–240.

¹⁰⁹ М. Х а л а н с к і, *Народные говоры Курской губ.*, за: Я. С т а н к е в і ч, *Севяране*, *op.cit.*, с. 242–248.

2.1.4. Radymicze

Radymicze – patronimiczna nazwa, poprzedzona genonimiczną, korzystającą wyłącznie z form liczby mnogiej¹¹⁰. Ziemia Radymiczów znajdowała się nad rzeką Soż, lewym dopływem Dniepru. Radymicze zajmowali tereny rejonów homelskiego, rohaczewskiego, część starobychowskiego i czerykowskiego Mohylewszczyzny oraz część suraskiego i mglińskiego Czernihowszczyzny. Na obszarach zamieszkałych przez Radymiczów znajdują się następujące miasta: Homel, Propojsk, Czeczersk. Na północy granica Radymiczów i Krywiczów pokrywa się z zasięgiem występowania akania niedysymilatywnego i krywickiego dysymilatywnego¹¹¹. Sąsiadami Radymiczów na północy byli Siewierzanie, a na zachodzie – Dregowicze. Radymicze po raz ostatni jako plemię wspomniani są w latopisie *Powieść lat minionych* pod datą 1169 roku. Potem ich ziemie zostały podzielone między Księstwa Czernihowskie i Smoleńskie¹¹².

Radymicze utrzymywali ściśle kontakty z Dregowiczami. Oba te plemiona różniły się nieznacznie pod względem językowym, np. tereny zamieszkiwane wcześniej przez Radymiczów cechuje niekonsekwentne i często zamienne wykorzystanie *r / ř*. Pewne zjawiska językowe, takie jak ciekanie i dziekanie mogły rozwinąć się w języku północno-zachodnich plemion ruskich pod wpływem języka polskiego¹¹³.

2.1.5. Wiatycze

Wiatycze mieszkali nad górną i środkową Oką. Ich sąsiadami na zachodzie byli Krywicze, na północy Suzdalcy, później zwani Moskalami, na północnym wschodzie Wiatycze graniczyli z fińską Merą oraz na południu z Siewierzanami. Zajmowali terytoria następujących dawnych guberni: kałuskiej, tulskiej, większej części orłowskiej, riazańskiej i części moskiewskiej. Na obszarze ich zamieszkania były następujące miasta: Rianzań, Prońsk, Kozielsk, Jelec, Kołomna, Sierpuchow¹¹⁴.

Ich lechickie pochodzenie, ukazane w *Powieści lat minionych*, jest raczej wątpliwe, choć ciągle dyskutowane. Nazwa plemienia może pochodzić od eponimu *Wiatko*, lub od psł. **vęt* ‘wielki’ albo **vęt* ‘mokry, wilgotny’. Plemię Wiatyczów było jednym z najdłużej trwających przy pogaństwie¹¹⁵.

Na terenach zamieszkiwanych przez Wiatyczów występuje wiele cech wspólnych z gwarami białoruskimi:

- akanie oraz jakanie (*γαlav^la*, *naγ^la*; *z'aml^la*, *γul^laǰa* < *γul^laǰe*);
- *jat* przed sylabą z *i* nie przeszło w *i* (*s'aǰ^lić* – ros. *s'id^lit*);
- historyczna alternacja *ro/ry*, *lo/ly* (*γrom* – *γrym^lic*', *xrost* – *xrys'c'iǰ^lansk'i*, *γ^lotka* – *γlyt^lac*');

¹¹⁰ L. M o s z y ń s k i, *Czy sufiks *-itjo pełnił w okresie prasłowiańskim funkcję patronimiczną?*, „Onomastica” 1982, t. XXVII, s. 5–21.

¹¹¹ Я. С т а н к е в і ч, *Радзімічы ў Вяцічы*, „Веда” 1952, № 9–10 (14–15), Нью-Ёрк, с. 309.

¹¹² Г. Ш т ы х а ў [i інш.], *Усходнеславянскія саюзы плямён*, *op.cit.*, с. 146.

¹¹³ Е. Ф. К а р с к и й, *Белорусы*, т. 1, Минск 2006, с. 98–99.

¹¹⁴ Я. С т а н к е в і ч, *Радзімічы ў Вяцічы...*, *op.cit.*, с. 309–310.

¹¹⁵ *Wczesna Słowiańszczyzna*, *op.cit.*, s. 670.

- protetyczne *v* (*v^loka*, *v^luxa*);
- frykatywne *γ* (*γα^louka*, *γρ^limic*’);
- przejście *v* i *u* w *u* niezgłoskotwórcze (*γα^louka*, *była u ma^le*);
- końcówka *-u* w D. lp. rzeczowników r.m.: *nar^lodu*, *pask^lu*;
- formy B. i Ms. zaimków: osobowego *ty* i zwrotnego *s’abe*: *tab^le*, *sab^le*;
- miękkie końcówki czasowników 3. os. lp.: *s’az^lit*’, *nas^let*’¹¹⁶.

W ocenie Jana Stankiewicza wymienione cechy świadczą o tym, że gwary wiatyckie mogły stanowić jeden dialekt z gwarami białoruskimi. Wspólny rozwój trwał długo.

W gwarach wiatyckich jeszcze w XVII wieku rozwijały się cechy wspólne z językiem białoruskim, których nie ma w XVI-wiecznych *Al-Kitabach*¹¹⁷. Stankiewicz, badając XVI-wieczne *Al-Kitaby*, nie znalazł w nich niżej wymienionych cech charakterystycznych dla terenów zamieszkałych niegdyś przez Wiatyczów i gwar białoruskich. Świadczy to o tym, że owe cechy musiały rozwinąć się w okresie późniejszym niż XVI wiek:

- formy bezokolicznika na *-eć* po spółgłoskach szumiących (*pišć^lec*’, *šurš^lec*’);
- końcówka *-y* w M. rzeczowników r.n. lm. (*v^lokny*);
- formy na *-’o* w M. rzeczowników lp. określających młode istoty (*z^lic^lo*);
- końcówka *-ym* w Ms. lp. przymiotników r.m. i r.n. (*u b^lety^lm balax^lo^lne*);
- wspólne leksemy (*blay^li*, *l^letas*’, *l^letašni*, *mal’av^lany*; *γarb^luz*, *p^ladla*, *x^lo-pec*, *š^lax*)¹¹⁸.

2.1.6. Krywicz

Największe plemię białoruskie Krywiczów graniczyło na południu i południowym zachodzie z Dregowiczami, na południu – z Radymiczami i Siewieranami, na wschodzie – z Wiatyczami, na północnym wschodzie – z Suzdalcami, na północy – z nowogrodzkimi Słowenami i fińskimi Czuchonami, na północnym zachodzie – z Estami i Łatgalami. Na zamieszkiwanym przez nich terenie znajdują się dziś takie miasta, jak: Połock, Witebsk, Wieliż, Nowel, Opoczka, Izbarsk, Peczora, Psków, Ostaszków, Toropiec, Wielkie Łuki, Rzew, Zubcowo, Gżack, Możajsk, Wiaźma, Jelnia, Smoleńsk, Mścisław, Kryczów¹¹⁹.

Plemię Krywiczów powstało w rezultacie asymilacji plemion bałtyckich i zachodniofińskich przez napływowych Słowian. Plemiona bałtyckie i zachodniofińskie stopniowo slawizowały się, co wyraźnie potwierdzają dane archeologiczne. Z drugiej strony Słowianie przejmowali kulturowo-etnograficzne cechy Bałtów.

¹¹⁶ Я. С т а н к е в і ч, *Мова Вяцічаў*, „Веда” 1953, № 4–6, Нью-Ёрк, с. 73–78.

¹¹⁷ *Al-Kitaby* (arab. *kitab* ‘księga’) – zbiór tekstów zawierających zasady religii muzułmańskiej związane z treścią Koranu, legendy z życia proroków, apokryfy zapisane w języku starobiałoruskim, ale pismem arabskim, które lepiej odzwierciedlają cechy fonetyczne niż teksty cyryliczne.

¹¹⁸ Я. С т а н к е в і ч, *Мова Вяцічаў*, *op.cit.*, с. 76.

¹¹⁹ Я. С т а н к е в і ч, *Крывічы*, „Веда” 1953, № 4–6, Нью-Ёрк, с. 78.

W latopisach wzmianka o Krywiczach po raz pierwszy pojawia się pod datą 859 roku. Pod koniec I tysiąclecia ogromne plemię Krywiczów podzieliło się na trzy grupy: połocką, smoleńską i pskowską (od nazw głównych miast)¹²⁰.

Wśród charakterystycznych cech krywickiego, albo inaczej – północno-wschodniego dialektu języka białoruskiego, należy wymienić:

- dysymilatywne akanie (*γѣльв¹а, кѣз¹аѹ, вѣд¹а*) i jakanie (*z'iml¹а, v'isn¹а*);
- zamiana spółgłosek *c* i *č* (*calav¹ek, čarkv¹а*) albo ich zbliżona do siebie wymowa;
- zbliżona do miękkich *š*, *ž* wymowa *ś*, *ź* oraz zamiana *š* na *s*, a *ž* na *z* (*par¹ożny* zamiast *par¹ožny*) – obecnie cechy te pod wpływem innych gwar białoruskich i języka rosyjskiego uległy zatarciu lub zupełnie zanikły, jednak wcześniej były bardzo wyraźne na całym terytorium krywickim¹²¹.

Nazwa Krywiczów pochodzi od leksemu *krw* – Krywicz to ‘człowiek tej samej krwi, tego samego narodu’¹²², bądź od nazwy osobowej **Krivь*¹²³. Stankiewicz podkreśla, że tym leksemem określano nie tylko plemię Krywiczów, lecz także cały naród białoruski. Plemienna nazwa Krywicze jako nazwa ludów zamieszkujących obszar ziem białoruskich przetrwała do połowy XIV wieku. W XIII wieku na określenie ziem białoruskich równolegle zaczęto używać nazwy Litwa, która od XV wieku stała się nazwą wyłączną¹²⁴.

Istnieje wiele informacji dotyczących plemienia Krywiczów. W *Latopisie* Nestora z 862 roku Krywiczami określani zostali mieszkańcy Połocka. Rosyjski etnograf Aleksander Pypin pisał, że podstawą narodu białoruskiego i języka były stare plemiona zajmujące tereny na północnym zachodzie Rusi – Krywicze, Dregowicze oraz inne, a szczególnie ci pierwsi, których głównymi miastami były: Połock, Izbarsk i Smoleńsk. Również rosyjski lingwista Wasilij Czernyszew podkreślał, że wzdłuż Wołgi odbywało się intensywne przemieszczanie się plemion białoruskich. Dawne Księstwo Twerskie w dużym stopniu było zasiedlone przez Białorusinów. Podobnie ukraiński dialektolog Konstanty (Kost’) Michalczuk uważał Białorusinów i Ukraińców za potomków dwóch początkowych grup wschodnich Słowian: Krywiczów i południowych Rusinów¹²⁵.

2.2. Związki bałto-słowiańskie

2.2.1. Ziemia Bałtów

Przed Słowianami terytorium obecnej Białorusi zamieszkałe było przez Bałtów. Jak zauważa Zofia Kurzowa: „Plemiona bałtyckie [...] zajmowały pierwotnie większe terytorium niż w czasach historycznych. Mieszkały one najprawdopodobniej między ujściem Wisły i Bałtykiem na zachodzie, Prypecią na południu, dorzeczem górnej

¹²⁰ Г. Ш т ы х а ѱ [i інш.], *Усходнеславянскія саюзы плямён, op.cit.*, s. 136–139.

¹²¹ Я. С т а н к е в і ч, *Крывічы, op.cit.*, s. 78–79.

¹²² *Ibidem*, s. 79.

¹²³ Н. Р о р о в с к а - Т а б о р с к а, *Wczesne dzieje Słowian...*, *op.cit.*, s. 70.

¹²⁴ Я. С т а н к е в і ч, *Крывічы, op.cit.*, s. 79.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 80–81.

Wołgi i Oki na wschodzie oraz doliną Dżisny na północy. Tak duże rozprzestrzenienie spowodowało podział ich na trzy odłamy: wschodni między Oką, Wołgą i Dnieprem, środkowy na terenie dzisiejszej Białorusi i zachodni nad Bałtykiem. Odłam środkowy i wschodni ulegał jednak już wcześniej stopniowemu naciskowi Słowian wschodnich. Na obszarze środkowych Bałtów osiadali w VII–VIII w. n.e. Krywicze połoccy, drugi ich odłam zajął w tym czasie ziemię smoleńską, inne plemię wschodniosłowiańskie Dregowicze skolonizowało terytoria na północ od Prypeci. Pod naporem słowiańskim osadnictwo bałtyckie na tych terenach powoli ginęło, częściowo ulegało sławizacji, a znaczny odłam Bałtów wycofał się na północny zachód, na teren dzisiejszej Litwy¹²⁶. Litewski językoznawca Zigmantas Zinkevičius uważa z kolei, że ekspansja słowiańska na ziemiach litewskich rozpoczęła się nieco później, w VIII–XIV wieku i nie miała charakteru masowego. Izolowane bałtyckie wyspy na ziemiach zdominowanych przez Słowian przetrwały nawet do XII–XIII wieku¹²⁷.

Granica plemienna między Słowianami a Bałtami zachodnimi ustaliła się zapewne w VII–XVIII wieku i przebiegała – jak stwierdza Z. Kurzowa: „od Niemna w okolicach Merecza, następnie na wschód ku miejscowościom Ejszyszki i Traby, dalej na północny wschód ku Oszmianie i jeszcze bardziej ku północy na jezioro Świr, Widze, Brasław w stronę Dżwiny”¹²⁸. Jan Safarewicz wyznaczył dokładną granicę na podstawie izomorfy nazw miejscowych na *-iszki*: począwszy od punktu na północny zachód od Sejn granica biegnie na południowy wschód wzdłuż Hańczy, następnie na południe prawie po Grodno, potem do Szczuczyna, gdzie skręca na północ do Lidy, dalej przebiega na północ do Wołożyna, pomiędzy Oszmianą i Mołodiecznem do jeziora Świr i Narocz, następnie do Postaw i kończy się w okolicach Brasławia¹²⁹. Granicę litewsko-słowiańską w odniesieniu do II poł. XII wieku, kiedy nastąpiła z kolei ekspansja litewska na wschód, wyznaczył również Zinkevičius (Grodno – Szczuczyn – Lida – Naliboki – Krewa – Brasław). Ekspansja litewska zatrzymała na krótki czas postępujący proces sławizacji¹³⁰.

Na ziemiach zajętych przez plemiona bałtyckie na początku II tysiąclecia zaczęły powstawać etnosy Litwinów, Łotyszy, Jaćwingów i Prusów. Litwini zajmowali mniej więcej terytorium współczesnej Litwy i niektóre miejscowości nad górną Wilią. Jaćwingowie z kolei, według polskiej badaczki Krystyny Musianowicz, zamieszkiwali tereny międzyrzecza Niemna i Narwi, natomiast według Aleksandra Kamińskiego – obszary położone na północ od Biebrzy (dzisiejsza Suwalszczyzna)¹³¹. W drugiej połowie XIII wieku w wyniku krwawych walk z Krzyżakami części Jaćwingów udało się przenieść na tereny Polski, Litwy i Białorusi, gdzie zostali zasymilowani przez żywioł

¹²⁶ Z. Kurzowa, *Język polski ...*, *op.cit.*, s. 17.

¹²⁷ Por. Z. Zinkevičius, *The History...*, *op.cit.*, s. 54.

¹²⁸ Z. Kurzowa, *Język polski...*, *op.cit.*, s. 18.

¹²⁹ J. Safarewicz, *Rozmieszczenie nazw na -iszki na pograniczu słowiańsko-litewskim*, [w:] J. Safarewicz, *Studia językoznawcze*, Warszawa 1967, s. 257–259; J. Safarewicz, *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, „*Onomastica*” 1967, t. XII, s. 15–63.

¹³⁰ Por. Z. Zinkevičius, *The History...*, *op.cit.*, s. 55.

¹³¹ Szerzej zobacz: A. Kamiński, *Jaćwież: terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.

słowiański¹³². Plemiona łotewskie zamieszkiwały wschodnie wybrzeże Morza Bałtyckiego i sąsiadowały z Krywiczami, którzy zaczęli zasiedlać tereny nad dolną Dźwiną w drugiej połowie I tysiąclecia. Dane etnograficzne świadczą o tym, że na ziemiach wschodniej Łotwy mieszkaly plemiona łatgalskie, ugro-fińskie, krywickie, a także nowogrodzcy Słowianie¹³³.

Wielu badaczy zwraca uwagę na nazwy hydronimiczne i topograficzne i podkreśla fakt, że wielkie rzeki noszą przeważnie nazwy przedślowiańskie, a nazwy małych obiektów mają z reguły charakter słowiański¹³⁴: „[...] przedhistoryczną obecność plemion bałtyckich w dorzeczu Berezyny, Prypeci i górnego Dniepru zdają się poświadczają występujące tam liczne nazwy wodne pochodzenia bałtyckiego, zachowane do dziś w adaptowanych nazwach wschodniosłowiańskich. Na południowym wschodzie hydronimy bałtyckie sięgają Sejmu, gdzie spotykają się z hydronimami pochodzenia irańskiego, zgrupowanymi w południowo-wschodniej części górnego Podnieprza”¹³⁵. Z kolei na północnym-zachodzie hydronimy pochodzenia jaćwieskiego występują na terytorium całej Suwalszczyzny¹³⁶.

O miejscach zamieszkania Bałtów świadczą także toponimy pochodzenia bałtyckiego, które występują obok słowiańskich na całym terytorium Białorusi – nie tylko na zachodzie np. *Oszmiana*, lecz także na wschodzie np. *Możajsk* (litewskie *mažas* znaczy ‘mały’)¹³⁷.

2.2.2. Migracje Słowian wschodnich

Przeważająca większość Słowian tworzących plemiona białoruskie rozpoczęła wędrówkę z południa (od Prypeci i jej dopływów) i zachodu (od Bugu i Narwi) początkowo w kierunku Niemna, a stamtąd do Zachodniej Dźwiny na północy oraz Desny i Oki na wschodzie, rugując z tych ziem mieszkających tam Bałtów (Litwinów i Łotyszy)¹³⁸.

W ciągu drugiej połowy I tysiąclecia n.e. Słowianie zajęli prawie całe terytorium Białorusi, stopniowo asymilując ludność bałtycką. Asymilacja Bałtów górnego Niemna odbywała się w IX–XI wieku. Część ludności bałtyckiej przemieściła się na północny zachód, część prawdopodobnie zginęła, jednak większość pozostała na swych wcześniejszych terenach, stanowiąc znaczne wysepki wśród Słowian. Jeszcze w XII–XIII wieku takie wysepki występowały w okolicach Dokszyc, Radoszkowic, Działłowa, Różan. Wyraźnej granicy etnicznej między Bałtami i Słowianami nie było zarówno

¹³² Г. Ш т ы х а ъ [i інш.], *Усходнеславянскія саюзы плямён...*, *op.cit.*, s. 214–215.

¹³³ *Ibidem*, s. 226.

¹³⁴ L. B e d n a r c z u k, *Zagadnienie przedślowiańskiej hydronimii Karpat*, „Prace językoznawcze WSP w Krakowie” 1973, t. II, Kraków, s. 19–30; H. P o p o w s k a - T a b o r s k a, *Wczesne dzieje Słowian...*, *op.cit.*, s. 175.

¹³⁵ H. P o p o w s k a - T a b o r s k a, *Wczesne dzieje Słowian...*, *op.cit.*, s. 129.

¹³⁶ Więcej zob.: K. O. F a l k, *Uwagi o jaćwieskim substracie hydronimicznym na Suwalszczyźnie*, „Rocznik Białostocki” 1981, t. XIV, Warszawa, s. 29–48.

¹³⁷ Я. С т а н к е в і ч, *Крывіччына у „Толковым Словару Живаго Великорускаго Языка” В. Даля*, „Веда” 1951, № 1, Нью-Ёрк, с. 21–22.

¹³⁸ Е. Ф. К а р с к и й, *Белорусы*, т. 1, *op.cit.*, с. 76.

w początkowym, jak i końcowym etapie kolonizacji ich ziem przez Słowian. Na przełomie I i II tysiąclecia tereny górnego Niemna były już zajęte przez Słowian¹³⁹.

Na podstawie tradycji pochówku badacze oceniają, że nad dolną Dźwiną Słowianie byli już obecni pod koniec X – na początku XI wieku¹⁴⁰.

W okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego Bałtowie i zachodni Rusini (Białorusini) znaleźli się w granicach jednego organizmu państwowego, w którym język ruski (starobiałoruski) odgrywał szczególną rolę – języka urzędowego. W takich sprzyjających warunkach odbyło się zjednoczenie wszystkich plemion białoruskich, co zaowocowało powstaniem wspólnego dla nich języka. W okresie WKL pojawił się termin Biała Ruś, który zastąpił wcześniejsze nazwy plemienne, tym bardziej, że w rezultacie migracji i mieszania się ludności straciły one już swoje znaczenie¹⁴¹.

Tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego zamieszkiwała ludność wielojęzyczna. Oprócz ludności bałtyckiej (Litwinów, Łotyszy, Prusów, Jaćwingów) oraz Białorusinów (Krywiczów, Dregowiczów, Radymiczów) i Polaków od XIV wieku do WKL napłynęli tatarscy Muślimowie, a pod koniec stulecia – Karaimi, a także Żydzi i Cyganie (przed 1501 rokiem). Do miast z kolei przybywała ludność niemiecka. Do tego trzeba dodać rosyjskich staroobrzędowców (od końca XVII wieku), a także rozsianych w Inflantach ugrofińskich Estończyków i Liwów. Wszystkie te grupy etniczne musiały się jakoś komunikować. Niewątpliwie występowało wśród nich zjawisko poliglosji – używania różnych języków (dialektów) w zależności od miejsca i sytuacji komunikacyjnej (urząd, świątynia, szkoła, rynek, dom). Poliglosja uwarunkowana była faktem, że mieszkańcy powinni byli znać język urzędowy (starobiałoruski, a od XVII wieku – polski) oraz język otoczenia i religii (łacina, cerkiewnoruski, hebrajski, arabski). Wielojęzyczność ta miała dwojakie konsekwencje: z jednej strony tworzyła poczucie odrębności językowej, a z drugiej – w wyniku interferencji – prowadziła do zbliżenia i powstania wspólnoty komunikatywnej WKL, której językowymi przejawami były: wzajemne wielokierunkowe zapożyczenia tworzące wspólny zasób leksykalny (słownictwo państwowo-prawne, wojenne, handlowe, nazwy realiów); podobne systemy nazewnictwa; skonwencjonalizowane substytucje fonetyczne (w językach blisko spokrewnionych); innowacje gramatyczne (rozwój korelacji palatalności, zmiana barwy głosek w zależności od akcentu, modele derywacyjne, kalki składniowe i związki frazeologiczne)¹⁴², a w szczególności:

- tendencja do monotonii wokalicznej (akanie, jkanie, ikanie, ukanie);
- rozbudowa korelacji palatalności prowadząca (zapewne pod wpływem polskim) do ciekania / dziekania w języku białoruskim, w gwarze litewskich Dzuków, okazjonalnie również w tatarskim, karaimskim oraz północno-wschodnim jidysz;
- alternacja $v : \mu$ (niezgłoskotwórcze) w języku białoruskim oraz okazjonalnie w północno-wschodniej polszczyźnie i litewskim;
- tendencja do protezy nagłosu $j-$, $v-\mu$;

¹³⁹ Г. Ш т ы х а ў [i інш.], *Усходнеславянскія саюзы плямён*, *op.cit.*, s. 146–148.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 156.

¹⁴¹ Е.Ф. К а р с к и й, *Белорусы*, *op.cit.*, s. 112–113.

¹⁴² Л. В е д н а р с з у к, *Языkowy obraz...*, *op.cit.*, s. 13–14.

- zmorphologizowany akcent ruchomy;
- tendencja do dwurodzajowości wyrażająca się zupełnym zanikiem r.n. w językach wschodniobałtyckich z jednej strony, zaś z drugiej – pojawieniem się r.ż. w obu językach kipczackich, wyrażonego przez formanty pochodzenia słowiańskiego;
- wspólne sufiksy apelatywne (najczęstsze *-uk* i *-um*) oraz formanty onomastyczne, antroponimy (na *-ko*, *-ej-ko*, *-uk-e/owicz*, *-a/e/i/u-sz-ko*, *-a/e-n-ko*), toponimy (na *-iszki*, *-ańce*, *-ow-szczy-zna*), hydronimy (na *-o/ec*, *-a/ejka*);
- tendencja do rozszerzenia 3. singularis copuli na wszystkie osoby i obie liczby;
- czyste zdanie nominalne;
- konstrukcja posesywna typu *'u mnie jest'*;
- użycie imiesłowu uprzedniego, głównie w funkcji czasu (za)przeszłego;
- wspólne innowacje w zakresie słownictwa, frazeologii i paremiologii¹⁴³.

Większość wyżej wymienionych cech była także charakterystyczna dla mowy plemion białoruskich, które weszły później w skład WKL, co świadczy o pewnej ciągłości językowej.

2.2.3. Rola substratu bałtyckiego w etnogenezie Białorusinów

Należy przypuszczać, że przesiedlenia nie zmieniały całkowicie ludności danego terenu. Pewna część autochtonów zachowała swą odrębność i mieszała się z ludnością napływową. Stwarza to podstawy do przyjęcia tezy, że przodkami Białorusinów są wszystkie plemiona zamieszkujące tereny dzisiejszej Białorusi¹⁴⁴. Antropolodzy przebadali i udowodnili bezpośrednie dziedzictwo ludności Białorusi z okresu co najmniej 2 tysiący lat i uwzględnili w nim znaczenie ludów bałtyckich. Dokonali tego między innymi poprzez ukazanie substratu bałtyckiego w kształtowaniu się narodu białoruskiego, jego cech antropologicznych oraz toponimiki Białorusi.

W procesie etnogenezy Białorusinów wyróżnia się trzy stadia:

I – obejmujące zabytki archeologiczne kultury banerowskiej i kultury długich kurhanów północnej Białorusi V–VII wieku;

II – datowane na VIII–IX wiek i charakteryzujące się bardziej intensywnym przenikaniem Słowian do środowiska lokalnych plemion bałtyckich, co prowadziło do asymilacji bałto-słowiańskiej;

III – (X–XI wiek) na terytorium Białorusi zwiększyła się liczba ludności wschodniosłowiańskiej (Krywicze, Dregowicze i Radymicze), która stała się podstawową społecznością kraju¹⁴⁵.

Krywicze nawarstwili się na terytorium, które pierwotnie należało do Bałtów wschodnich, Dregowicze – Bałtów zachodnich, a Radymicze – Bałtów dniesprzańskich. Jak stwierdza L. Bednarczuk: „[...] podział na Białą i Czarną Ruś oraz dialekty północno-wschodnie i południowo-zachodnie zdaje się odzwierciedlać różnicę między

¹⁴³ *Ibidem*, s. 25–26.

¹⁴⁴ М. Е р м а л о в і ч, *Старажытная Беларусь*, Мінск 1990, с. 16.

¹⁴⁵ Г. Ш т ы х а ў [i inш.], *Усходнеславянскія саюзы плямён, op.cit.*, с. 324–326.

plemionami wschodnio- a zachodnio-bałtyckimi”¹⁴⁶. Terminem Białej Rusi określano niegdyś tereny obecnego dialektu północno-wschodniego, a Czarnej Rusi – obszaru dialektu południowo-zachodniego.

Dane archeologiczne, hydronimiczne, antropologiczne, etnologiczne i inne doprowadziły do powstania teorii substratowego pochodzenia Białorusinów, której sedno tkwi tym, że na białoruskim areale Słowianie stopniowo asymilowali Bałtów, będąc jednocześnie pod wpływem substratu bałtyckiego.

Antropolodzy opracowali specjalne metody matematyczne pozwalające na określenie podobieństw i różnic między grupami etnicznymi i ustalenie stopnia ich biologicznej bliskości. Porównali oni grupy Białorusinów, Litwinów i Ukraińców z Polesia oraz Rosjan i Polaków mieszkających na Białorusi. W oparciu o 12 genów ustalono największe podobieństwo między Białorusinami i Litwinami, którzy różnili się dwoma genami (Białorusini różnili się od Rosjan 3 genami, od Ukraińców – 4, a od Polaków – 6 genami). Ustalono również wspólną przestrzeń antropologiczną, którą tworzą: Białoruś, wschodnia Litwa i Łotwa oraz częściowo północno-zachodnia Ukraina. Ponadto udowodniono, że genotyp jest bardziej stabilny niż język i kultura¹⁴⁷.

Prowadzono także podobne badania w celu ukazania fonetycznej zbieżności i rozbieżności między poszczególnymi językami. Wykorzystano w tym celu w lingwistyce statystyczny test chi-kwadrat. Jurij Tambowcew w przeprowadzonej analizie języków bałtyckich i słowiańskich wyjaśnia podobieństwo między językami litewskim i białoruskim nie tylko wspólnotą językową bałto-słowiańską, lecz także intensywnymi kontaktami w okresie wspólnej państwowości¹⁴⁸.

Według słów Anny Zielińskiej na Brasławszczyźnie np. najstarsi mieszkańcy „pamiętają okres przed II wojną jako czas trójjęzyczności: starzy rozmawiają jeszcze po litewsku, pokolenie średnie i młodzi po polsku, prawosławni po białorusku. [...] Gwara białoruska, która w rejonie brasławskim nazywana jest językiem *mieszanym, zmieszanym*, uważana jest za uniwersalny, najbardziej praktyczny środek porozumiewania się zarówno w rodzinie, wspólnocie lokalnej, jak i w sferze oficjalnej, państwowej”¹⁴⁹.

Wielojęzyczność białoruskiego społeczeństwa oraz heterogeniczność kultury białoruskiej pozwala odwoływać się w badaniach do kategorii „człowiek pogranicza” – tożsamości przyjmującej perspektywę wielokulturowości jako otwartości na wartości innych grup¹⁵⁰.

¹⁴⁶ L. B e d n a r c z u k, *Językowy obraz...*, *op.cit.*, s. 47.

¹⁴⁷ Г. Ш т ы х а ў [i inш.], *Усходнеславянскія саюзы плямён*, *op.cit.*, s. 323–324.

¹⁴⁸ Ю. Т а м б о в ц е в, *Фоно-типологические расстояния между балтийскими и славянскими языками*, ABS 2011, t. 35, Warszawa, s. 143–157.

¹⁴⁹ A. Z i e l i ń s k a, *Zmiana, zachowanie i utrata języka w rodzinach na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, pod red. A. E n g e l k i n g, E. G o ł a c h o w s k i e j, A. Z i e l i ń s k i e j, Warszawa 2008, s. 170–171.

¹⁵⁰ A. E n g e l k i n g, *Kim jest „człowiek pogranicza”? Uwagi o tożsamości z perspektywy badacza i z perspektywy podmiotu – przykład białoruski*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina...*, *op.cit.*, s. 264.

2.2.4. Językowe wpływy bałto-słowiańskie

Litwini na przestrzeni kilku stuleci ulegali białorutenizacji ze względu na swą liczebność oraz z przyczyn pragmatycznych, gdyż stanowili mniejszość w morzu Słowian, a język białoruski pozwalał im na utrzymywanie kontaktów z ludnością słowiańską. Na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego język białoruski występował – jak stwierdza Z. Kurzowa: „w różnych funkcjach społecznych: jako język urzędowy kancelarii wielkksiążęcej, język liturgiczny kościoła wschodniego oraz język mówiony dworu i warstw możnowładczych, a potem coraz szerszych warstw średniego rycerstwa litewskiego aż do gminu bojarskiego. Język białoruski stał się językiem codziennym, potocznym, rodzinnym wśród licznej warstwy możnowładczo-bojarskiej społeczeństwa litewskiego, a jednocześnie łączył ją z tą samą warstwą białoruską. W ten sposób doszło do językowego i kulturalnego scalenia społeczeństwa litewskiego z ruskim w jego warstwach ponadludowych”¹⁵¹.

W drugiej połowie XVII wieku po wojnach moskiewskich i szwedzkich rozpoczęło się intensywne osadnictwo białoruskie na Wileńszczyźnie. Cytowana wcześniej badaczka pisze, iż: „Opustoszałe w wyniku wojen i zarazy powiaty Wileńszczyzny zostały opanowane przez falę ludności białoruskiej. Litwa etnograficzna cofnęła się wtedy daleko od średniego Niemna, opuściła nawet okolice Wilna, gdzie pozostały tylko rzadkie wsie litewskie wśród morza Białorusinów”¹⁵².

Wraz z rozpowszechnieniem i wzrostem prestiżu języka polskiego dokumenty urzędowe WKL zaczęto pisać po polsku, co zostało zalegalizowane postanowieniem Konferencji Generalnej Warszawskiej w 1696 roku. Proces polonizacyjny obejmował przede wszystkim bogatszą szlachtę oraz znaczną część mieszczaństwa. Poza jego wpływem pozostali ubożsi szlachcice i mieszczenie oraz chłopci, co prowadziło do ostrych podziałów na obszarze rdzennej Białorusi oraz zachodniej Litwy, z wyłączeniem Wileńszczyzny¹⁵³. Jak pisała Halina Turska: „żywiol litewski w guberni wileńskiej powoli, ale systematycznie ustępuje w kierunku północno-wschodnim. Pokazuje się więc, że etnograficzny materiał białoruski, sam ulegający łatwo wpływowi polskiemu albo rosyjskiemu, asymiluje i wynaradawia Litwinów. Litwin przyjmuje od swego sąsiada gwarę białoruską, umożliwiającą mu porozumiewanie się z urzędnikiem-Rosjaninem i z obywatelem-Polakami, zapominając z czasem swego języka”¹⁵⁴.

Na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym w każdym z języków gwarowych występują liczne cechy języków sąsiednich. W poniższych podrozdziałach ograniczamy się tylko do omówienia polonizmów i lituanizmów w języku białoruskim oraz białorutenizmów w języku polskim i litewskim. Zupełnie pomijamy natomiast

¹⁵¹ Z. K u r z o w a, *Język polski...*, *op. cit.*, s. 33.

¹⁵² *Ibidem*, s. 30.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 34–35.

¹⁵⁴ H. T u r s k a, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. I, pod red. J. R i e g e r a, W. W e r e n i c z a, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 26–27; cyt. za: L. W a s i l e w s k i, *Kresy wschodnie. Litwa i Białoruś. Podlasie i Chełmszczyzna. Galicja Wschodnia. Ukraina*, Warszawa 1917, s. 37.

wpływy polsko-litewskie, czyli polonizmy w języku litewskim oraz lituanizmy w języku polskim, gdyż zostały one szczegółowo opisane przez uczonych polskich, białoruskich i litewskich¹⁵⁵.

2.2.4.1. Polonizmy w języku białoruskim

W historii Białorusi bilingwizm białorusko-polski trwał prawie cztery stulecia. Wpływ języka polskiego na białoruski rozpoczął się już pod koniec XIV wieku, po Unii w Krewie. Dokumenty wychodzące z Kancelarii Królewskiej w Krakowie w języku starobiałoruskim przesycone były licznymi polonizmami, które powoli ulegały adaptacji. Bezpośrednie masowe szerzenie się języka polskiego na ziemiach białoruskich rozpoczęło się w połowie XVI wieku, po Unii Lubelskiej, a usankcjonowanie języka polskiego jako urzędowego miało miejsce w 1696 roku¹⁵⁶.

Polonizmy do języka białoruskiego przenikały wcześniej. W białoruskich zabytkach XIV wieku występują leksemy (*dv'akrot* 'dwakroć', *kolkokr'ot* 'ilekroć', *ostat'očne* 'ostatecznie', *vo'at'i* 'wołać')¹⁵⁷.

Szczególnie widoczny jest wpływ języka polskiego na pograniczu polsko-białoruskim obejmującym północno-wschodnią Polskę i zachodnią Białoruś, gdzie występują liczne polonizmy leksykalne, których dynamizm można sprowadzić do trzech najbardziej typowych sytuacji: leksem polski całkowicie wyparł leksem białoruski (*z'eń d'obry*, *dal'eko*, *pat'e'l'na*, liczebniki 1–19, nazwy miesięcy); leksem polski funkcjonuje obocznie z białoruskim (*stod'ola* : *γumn'o*, *gars'c* : *žm'eńa*); leksemy polskie pojawiają się okazjonalnie w mowie białoruskiej¹⁵⁸. Zetknięcie się polskiego leksemu z białoruskim może prowadzić do zmian znaczeniowych w obrębie pól semantycznych (biał. *pas'ay* – wymawiane jako *pas'ax* – w zetknięciu z polskim *wiano* / gw. *v'iěno* prowadzi do zawężenia znaczenia obydwu leksemów i *pas'ay* oznacza 'posag w naturze', a *v'iěno* 'posag pieniężny')¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Por. N. K o l i s, *Dwujęzyczność na pograniczu polsko-litewskim*, [w:] *Język a tożsamość...*, op.cit., s. 155–158; N. K o l i s, *Procesy interferencyjne w mowie dwujęzycznej społeczności litewskiej z Puńska i okolic na Suwalszczyźnie*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami. Studia poświęcone A. Obrębskiej-Jabłońskiej w stulecie urodzin*, pod red. E. S m u ł k o w e j, A. E n g e l - k i n g, Warszawa 2001, s. 113–121; E. S m u ł k o w a, *Problematyka badawcza polsko-białorusko-litewskiego pogranicza językowego*, [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza...*, op.cit., s. 323; E. S m u ł k o w a, *Polsko-białoruski kontakt językowy*, [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza...*, op.cit., s. 375–387; H. T u r s k a, *O powstawaniu polskich obszarów...*, op.cit., s. 86–119; T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami*, ABS 1964, t. I, s. 227–246; T. Z d a n c e w i c z, *Litewskie elementy językowe w gwarach polskich okolic Sejn*, „Lingua Posnaniensis” 1960, t. VIII, Poznań.

¹⁵⁶ А.І. Ж у р а ў с к і, *Духмоўе і шматмоўе ў гісторыі Беларусі*, [у:] М. Б і р ы л а, А. С у п - р у н, *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*, Мінск 1982, с. 27–33.

¹⁵⁷ А.М. Б у л ы к а, *Паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці ранняга перыяду*, „Беларуская мова і мовазнаўства”, 1974, вып. II, Мінск, с. 16–24.

¹⁵⁸ Por. E. S m u ł k o w a, *Problematyka badawcza polsko-białorusko-litewskiego pogranicza językowego*, [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza...*, op.cit., s. 323.

¹⁵⁹ N. O m e l j a n i u k, *Kilka uwag na temat zmian znaczeniowych uwarunkowanych interferencją językową*, [w:] *Most przez wieki*, pod red. M. S z a c h o w i c z a, Białystok 1982, s. 157–160; N. O m e l j a n i u k, *Obrzęd weselny na Białostocczyźnie. Charakterystyka semantyczno-porównawcza*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej. Językoznawstwo” 1983, t. 11, Warszawa, s. 113–132.

Mniejszy jest wpływ języka polskiego na fonetykę białoruską i przejawia się przede wszystkim w wymowie prepalatalnych białoruskich *s''*, *z''*, *c''*, *ż''* jak polskich środkowojęzykowych *ś*, *ź*, *ć*, *ź* oraz w mazurzeniu (czyli wymowie *č*, *ž*, *š* jak *c*, *z*, *s*), które weszło do systemu gwar wschodniosłowiańskich w ich zachodnim pasie¹⁶⁰.

2.2.4.2. Białorutenizmy w polszczyźnie północnokresowej

- akanie (*argany*¹⁶¹, *branavałam*, *zydelak*) oraz – jako zjawisko uboczne – pomieszanie samogłosek *e*, *o*, *a* w sylabach nieakcentowanych (*egrest*, *orenda*, *okuratnie* – ostatnie dwa przykłady są wynikiem hiperpoprawności językowej, czyli przesady poprawnościowej);
- inne niż w języku polskim miejsce akcentu – pada on na ostatnią sylabę: w rzeczownikach zdrobniałych z sufiksami *-ak*, *-uk* (*xłopc'ak*, *petr'uk*); w innych rzeczownikach z sufiksami *-un*, *-an*, *-acz* (*l'iz'un*, *lab'an*, *garb'ač*); w przysłówkach stopnia wyższego (*rań'ej*, *vese'ej*); w formach trybu rozkazującego (*nie durń'ej*, *voľ'aj*); na trzecią sylabę od końca: w przymiotnikach z sufiksami *-eńki*, *-ińki* (*b'edneńki*, *mal'us'ińki*);
- z zakresu spółgłosek – miękka wymowa połączeń *chy*, *che* (*xi'try*, *mar'xev*); twarda wymowa *n* przed spółgłoskami twardymi (*panski*, *slonca*), wymowa zwartej spółgłoski *k* w połączeniu *kt* jako *cht* (*doxtor*, *xto*); wymowa *ry* odpowiednio do polskiego *r* na miejscu dawnego połączenia *r* z jerem słabym między spółgłoskami (*kryvavy*, *tryvoga*); wymowa *γ* zamiast *g* (*γol'izna*, *γol'onka*); wymowa *yr*, *ir* zamiast *er* (*syr*, *ścirka*);
- produktywność białoruskich sufiksów: *-aczy* (*ča'l'ačy*, *parašačy*), *-inia* (*dlużyna*, *głembińa*), *-un* (*klekat'un*, *pisik'un*);
- zmiany fleksyjne, np.: *-u* w C. lp. rzeczowników r.m. (*goścu*, *Stefanu*); *-i* (*-y*) w M. lm. rzeczowników r.m. i r.ż. (*końi*, *palcy*); *-of* w D. lm. (*kovalof*, *malinof*);
- brak form męskoosobowych w przymiotnikach, liczebnikach i czasownikach lm. (*dobra xłopycy* ‘dobrzy chłopcy’, *dva kawalery* ‘dwaj kawalerowie’);
- brak końcówek osobowych w czasie przeszłym, ich funkcję pełnią zaimki (*ja xożył*, *ty xożył*, *on xożył*, *my xożył'i*, *wy xożył'i*, *oni xożył'i*);
- białoruskie wpływy leksykalne: nazwy krzewów, traw, ziół, grzybów, roślin uprawnych (*bul'ba* ‘ziemniak’, *latac'i* ‘kaczeńce’, *rečka* ‘rzodkiew’, *vas'ilka* ‘chaber’), nazwy zwierząt, ptaków (*kaban* ‘wieprz’, *żażula* ‘kukułka’), nazwy narzędzi i sprzętów domowych (*bojka* ‘drewniane naczynie do bicia masła’, *dojonka* ‘dojnica’), nazwy związane z tkactwem (*kužel* ‘najlepszy gatunek płótna domowego’), nazwy związane z rolnictwem, rybołówstwem, garniarstwem (*plytnik* ‘flisak’, *supoń* ‘rzemyk do zawiązywania chomąta’),

¹⁶⁰ E. S m u ł k o w a, *Problematyka badawcza...*, op.cit., s. 323.

¹⁶¹ W przykładach polszczyzny północnokresowej, w których akcent jest zgodny z polską wymową, nie jest on zaznaczany.

nazwy budynków i ich części (*dryvotnia* ‘drwalnia’, *kurosat* ‘grzęda dla kur’), nazwy pokrewieństwa (*žačka* ‘wujek, stryjek’, *radń'a* ‘krewni’), nazwy ludzi w związku z wykonywaniem jakiejś czynności lub posiadaniem pewnej cechy (*babnik* ‘kobieciarz’, *brexun* ‘łgarz’), czasowniki *brazgać* ‘stukać’, *spoyadać* ‘współczuć’), przymiotniki (*stały* ‘dojrzały’, *suxarlavy* ‘chuderlawy’), przysłówki, przyimki, spójniki, wykrzykniki (*aby* ‘byłe’, *kudy* ‘dokąd’, *kala* ‘koło’, *vo* ‘o, oto’) i inne¹⁶².

2.2.4.3. Bałtyzmy w języku białoruskim

Bałtyzmy do białoruskiego języka literackiego przenikały najczęściej za pośrednictwem gwar białoruskich, do których często trafiały w wyniku infiltracji¹⁶³. W okresie starobiałoruskim były to najczęściej leksemy określające realia życia społeczno-gospodarczego. Do dnia dzisiejszego w białoruskim języku literackim zachowało się sporo lituanizmów (*d'oił'id* ‘budowniczy, architekt’, *ż'irv'an* ‘odłóg, nieużytek’, *p'uńa* ‘stodoła’, *s'v'iran* ‘spichlerz’) oraz w dialektach (*gr'yża* ‘brukiew’, *kalt'uja* ‘dzierżak cepa’, *kł'uńa* ‘stodoła’, *kr'uśńa* ‘kupa kamieni’, *r'ezgińi* ‘przrząd do noszenia siana’, *sk'aba* ‘zebro’)¹⁶⁴.

Lituanizmy okresu starobiałoruskiego dzielą się na kilka grup znaczeniowych: nazwy budynków i sprzętów domowych (*bakšta* < lit. *bokštas* ‘baszta’, *kluńa* < lit. *kluonas* ‘stodoła’), nazwy osób (*doilida* < lit. *dailide* ‘cieśla, budowniczy’, nazwy ziemi (*rojst* < lit. *raistas* ‘grzęzawisko’), nazwy środków transportu (*vic'ina* < lit. *vytine* ‘wielka łódź’), nazwy produktów żywnościowych (*kum'pak* < lit. *kumpis* ‘szynka’)¹⁶⁵.

Wpływ bałtycki obserwuje się również w niektórych cechach fonetycznych języka białoruskiego, takich jak: mieszanie się *č* i *c*, które jest typowe dla gwary Dzuków; zamiana *ž* przez *z*, charakterystyczna dla Łotyszy. George Shevelov wysunął tezę, że akanie również powstało pod wpływem bałtyckim¹⁶⁶. Podobnego zdania są także późniejsi badacze: Walery Czekman, który uważał, że wschodniosłowiańskie akanie i jakanie odzwierciedla „bałtycką tendencję do zróżnicowania barwy długich i krótkich samogłosek poziomu średnio-niskiego”¹⁶⁷; I. Grek-Pabisowa oraz I. Maryniakowa

¹⁶² *Ibidem*, s. 65–86. Zob. także: L. B e d n a r c z u k, *Językowy obraz...*, *op.cit.*, s. 74–99; I. G r e k - P a b i s o w a, M. O s t r ó w k a, B. B i e s i a d o w s k a - M a g d z i a r z, *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona*, *op.cit.*, s. 250; Z. K u r z o w a, *Język polski...*, *op.cit.*, s. 499; J. R i e g e r, I. M a s o j ć, K. R u t k o w s k a, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa 2006, s. 455.

¹⁶³ А.І. Ж у р а ў с к і, *Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове*, [у:] А. Б а х а н ь к о ў, А. Ж у р а ў с к і, М. С у д н і к, *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск 1970, с. 145–150.

¹⁶⁴ E. S m u ł k o w a, *Lituanizmy w białoruskim słownictwie rolniczym*, [w:] E. S m u ł k o w a, *Białorus i pogranicza...*, *op.cit.*, s. 242–257; А.А. С т а н к е в і ч, *Аб лінгвагеаграфічным вывучэнні балтызмаў у беларускіх гаворках*, „Беларуская мова” 1987, вып. 15, Мінск, с. 11–18.

¹⁶⁵ Р.І. Д а й л і д э н а с, *Лексічная адаптацыя старабеларускіх літуанізмаў*, „Беларуская мова” 1987, вып. 15, Мінск, с. 73–83.

¹⁶⁶ P o r. G. S h e v e l o v, *A historical phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979, s. 86–88.

¹⁶⁷ Więcej na temat akania zob.: W. C z e k m a n, *Akanie. Istota zjawiska i pochodzenie*, „Slavia Orientalis” 1975, t. XXIV, z. 3, s. 285–305.

pisząc o akaniu w polszczyźnie północnokresowej zauważyły, że wywodzi się ono z języka białoruskiego, lecz do niego z kolei przeszło z języka litewskiego¹⁶⁸.

Wpływ litewski w białoruszczyźnie można uzasadniać trzema czynnikami: substratem bałtyckim, wpływami nowszymi wynikłymi z kontaktów litewsko-ruskich w okresie WKL oraz możliwością aktualnego językowego oddziaływania litewskich wysp etnicznych na Białorusi¹⁶⁹. Warto też pamiętać o substracie jaćwieskim, jak np. w przypadku leksemu *gęga* ‘krzemień’, za czym przemawia zmiana spółgłosek palatalnych *t', d'* w *k, g* (*gęga* < ie. rdzenia *dheg^h*), ponieważ zaszła ona tylko na części litewskiego obszaru językowego zajmowanej przez Jaćwingów¹⁷⁰.

Analizując leksykę bałtycką w gwarach białoruskich, trzeba odróżniać zapożyczenia bałtyckie i infiltracje, które znalazły się w białoruskim systemie gwarowym lub nawet w języku literackim dzięki tej leksyce bałtyckiej, która okazjonalnie może pojawiać się w mowie ludności obecnego pogranicza białorusko-litewskiego w warunkach bilingwizmu językowego. Szczególnie trudne do rozstrzygnięcia są problemy związane z litewskimi kalkami w języku białoruskim i różnymi zmianami semantycznymi powstałymi pod wpływem substratu bałtyckiego oraz w rezultacie późniejszych zapożyczeń i infiltracji¹⁷¹. Zagadnieniem wpływów bałtyckich w białoruszczyźnie zajmowało się wielu językoznawców, np. Elena Grynawieckienė¹⁷², Józefa Mackiewicz¹⁷³, Jūrate Laučiūtė¹⁷⁴, Mikołaj Biryła i Aleksandras Vanagas¹⁷⁵.

2.2.4.4. Białorutenizmy w języku litewskim

Białoruskie wpływy na gwary litewskie najbardziej intensywnie zaznaczyły się w XII–XV wieku, lecz warto podkreślić, że proces ten był długotrwały i nie ustępował aż do wieku XVII, a na pograniczu białorusko-litewskim trwa do dnia dzisiejszego.

Leksemy zapożyczone z języka starobiałoruskiego nie należały do wąskich regionalizmów. Niektóre z nich są często używane w języku litewskim także obecnie

¹⁶⁸ I. Grek - Pabisowa, I. Maryniakowa, *Język kresowy w świadomości Polaków*, [w:] *Region, regionalizm, pojęcia i rzeczywistość*, pod red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 163, 164.

¹⁶⁹ E. Smułkova, *O białoruskim Gęga 'krzemień'. Przyczynek do zagadnienia substratu bałtyckiego w historii języków słowiańskich*, [w:] E. Smułkova, *Białoruś i pogranicza...*, *op.cit.*, s. 236.; E. Smułkova, *Białoruskie kudrawy to nie zawsze kędzierzawy*, [w:] E. Smułkova, *Białoruś i pogranicza...*, *op.cit.*, s. 284–287.

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 239–240.

¹⁷¹ E. Smułkova, *К вопросу о белорусских балтизмах*, [w:] E. Smułkova, *Białoruś i pogranicza...*, *op.cit.*, s. 272–280.

¹⁷² Э.Й. Гринавецкене [и др.], *Бытовая лексика литовского происхождения в западной Белоруссии*, „Lietuvių kalbotyros klausimai” 1975, XVI, Vilnius, s. 163–194.

¹⁷³ J.F. Mackiewicz, *Интерпретации некоторых лексических изоглос в белорусских говорах*, [в:] *Диалектологический сборник. Материалы IV Диалектологической конференции по изучению говоров и языковых контактов в Прибалтике (1972)*, под ред. М. К. Сивицкене, Вильнюс 1974.

¹⁷⁴ Ю. Лаучюте, *Лексические балтизмы в славянских языках*, „Вопросы языкознания” 1972, № 3, с. 101–109.

¹⁷⁵ М.В. Бiryла, А.П. Ванагас, *Літоўскія элементы ў беларускай анамастыцы*, Мінск 1968.

(*bażnyčia* ‘kościół (budynek)’, *Velykos* ‘Wielkanoc’; *kubilas* ‘beczka’, *stiklas* ‘szkło’), prawdopodobnie dlatego, że nie miały dokładnych ekwiwalentów w języku litewskim¹⁷⁶.

Białorutenizmy występują w litewskich gwarach na pograniczu białorusko-litewskim. Zdarzały się nawet przejścia ludności litewskiej na gwary białoruską, jak w przypadku wsi Szaltiniai (parafia Dziewieniszki, rejon solecznicki), o czym pisała E. Grinaveckienė¹⁷⁷. Autorka odnotowała szereg dawniejszych zapożyczeń z gwary litewskiej do białoruskiej, stwierdzając, że aktualnie kierunek zapożyczania jest odwrotny. Wśród zapisanych podczas eksploracji ponad 2500 gniazd słów litewskich około 26% stanowią zapożyczenia leksykalne, w tym 18,5% to białorutenizmy i inne sławizmy, zapożyczone za pośrednictwem gwary białoruskiej, a 7,5% to kalki semantyczne. Wśród białorutenizmów pochodzenia litewskiego występują: wtórne zapożyczenia litewskie z białoruską semantyką i budową formalną oraz późne zapożyczenia, które zachowały prawie białoruską strukturę i akcentuację, kalki z języka białoruskiego (najmłodsze białorutenizmy). Ostatnia grupa jest najliczniejsza i według autorki obrazuje zanik badanej rdzennej gwary litewskiej¹⁷⁸.

Białorutenizmy występują również w litewskich gwarach, które obecnie nie graniczą z gwarami białoruskimi, np. w okolicach Puńska na Podlasiu. Wojciech Smoczyński zauważał, że: „Językowy kontakt litewsko-białoruski istniał w okolicy Puńska może jeszcze w XIX wieku, zanim doszło do spolonizowania się miejscowej ludności białoruskiej”¹⁷⁹. Zapożyczenia z języka białoruskiego są warstwą starszą w porównaniu z polonizmami.

2.3. Białoruskie granice etnograficzne

Próby określenia białoruskich granic etnograficznych czyniono już w II połowie XIX wieku. W Europie Środkowej i Wschodniej za główny czynnik wyróżniający dany naród uważano język, więc etnograficzne mapy Białorusi XIX–XX wieku były jednocześnie, a może przede wszystkim, mapami określającymi granice występowania języka białoruskiego¹⁸⁰.

¹⁷⁶ И.Э. А до м а в и ч ю т е, *Проблемы изучения польских заимствований в литовских говорах*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. I, *op.cit.*, s. 152.

¹⁷⁷ E. G r i n a v e c k i e n ė, *Sławizmy leksykalne w litewskiej gwarze wsi Szaltiniai*, ABS 1994, t. 22, s. 125–130; zob. też: E. Г р и н а в е ц к е н е, *Некоторые явления контактирования литовских и славянских говоров (на материале языковых контактов в юго-восточной Литве)*, [w:] *Балто-славянские исследования*, под ред. В. Н. Т о п о р о в а, Москва 1972, с. 394–408; E. Г р и н а в е ц к е н е [и др.], *Лингвогеографические данные белорусских говоров о балто-славянских языковых контактах*, ABS 1989, t. 20, s. 325–332.

¹⁷⁸ www.isybislaw.ispan.waw.pl [dostęp 27.07.2012].

¹⁷⁹ W. S m o c z y Ń s k i, *Zapożyczenia słowiańskie w litewskiej gwarze puńskiej*, [w:] *Studia nad gwarami Białostoczczyzny. Morfologia i słownictwo*, pod red. E. S m u ł k o w e j, I. M a r y n i a k o w e j, Warszawa 1984, s. 180. Zob. też: T. Z d a n s e w i c z, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, „Prace Komisji Językoznawczej” 1966, t. II, z. 2, Poznań, s. 9–11, 115.

¹⁸⁰ Zob. N. B a r s c h e u s k a y a, *The way belarusian emigration treats ethnographic borders of Belarus*, przeł I. В u r l y k a, „Annus Albaruthenicus” 2005, t. VI, Krynkі, s. 65–82; Н. Б а р ш ч э ў - с к а я, *Трактоўка Палесья беларускімі эміграцыйнымі дасьледнікамі*, [у:] *Комплекснае дасьледаванне фальклору і этнакультуры Палесья*, пад рэд. Т. Ш а м я к і н а й [і інш.], Мінск 2005, с. 52–57.

2.3.1. Pierwsze prace kartograficzne, językoznawcze i etnograficzne

Pierwsza *Etnograficzna mapa europejskiej Rosji*, wytyczająca etnograficzne granice narodu białoruskiego, była wydana w Petersburgu przez Aleksandra Ritticha w 1875 roku¹⁸¹. Na początku XX wieku została opracowana przez Joachima Karskiego *Etnograficzna mapa plemienia białoruskiego*¹⁸², na której białoruskie granice etnograficzne niewiele odbiegały od granic wytyczonych przez A. Ritticha. Linia graniczna między gwarami białoruskimi a wielkoruskimi przebiegała przez gubernie: pskowską, twerską, smoleńską, kałuską, orłowską i czernihowską¹⁸³. Na początku XX wieku w Moskwie powstała Moskiewska Komisja Dialektologiczna, której zadaniem było opracowanie dialektologicznej mapy Imperium Rosyjskiego. Komisja ta, w skład której weszli tacy uczeni rosyjscy, jak Nikołaj Durnowo, Nikołaj Sokołow i Dmitrij Uszakov, zajęła się badaniami rosyjsko-białoruskiego pogranicza językowego. W rezultacie jej prac w 1915 roku opublikowano *Mapę dialektów języka rosyjskiego w Europie*¹⁸⁴. Na mapie tej po raz pierwszy wyraźnie zaznaczono, że zarówno na wschodzie, jak i na północy poza wcześniej opisanymi białoruskimi granicami etnograficznymi, występuje pas gwar przejściowych obejmujący miasto Briańsk na wschodzie oraz duży obszar Pskowszczyzny na północy¹⁸⁵.

Wielu późniejszych badaczy dialektów białoruskich nie odważyło się przejściowych gwar Pskowszczyzny zaliczyć do rosyjskiego areału językowego. Są wśród nich: Ruben Awaniesow¹⁸⁶, Paweł Czernych¹⁸⁷, Władysław Kuraszkiewicz¹⁸⁸, Piotr Kuzniecowa¹⁸⁹, Tadeusz Lehr-Spławiński i Franciszek Sławski¹⁹⁰. Mimo to, a nawet wbrew świadectwom historycznym i językowo-etnograficznym, podczas spisów ludności zarówno w okresie carskim, jak i radzieckim (lata 1897, 1926, 1939 i 1959), ludność ziem pskowskich, smoleńskich i briańskich była zapisywana jako rosyjska nie tylko pod względem narodowościowym, lecz także językowym¹⁹¹.

2.3.2. Białoruskie granice etnograficzne dawniej i dziś

W okresie budowania białoruskiej państwowości na początku XX wieku twórcy Białoruskiej Republiki Ludowej, stając przed zadaniem określenia granic BRL, oparli się na opublikowanych wcześniej mapach i materiałach. Wydana w 1919 roku *Etnograficzna mapa Białoruskiej Republiki Ludowej* obejmowała terytoria zaznaczone na

¹⁸¹ *Этнаграфічная карта эўрапейскае Расеі*, [у:] А г н я в і д а, *Этнаграфічны прастор Беларусі*, „Бацькаўшчына” 22.06.1958, № 23 (409), Мюнхэн, с. 2–3.

¹⁸² Е. Ф. К а р с к и й, *Белоруссы*, т. 1, Warszawa 1903; *Этнографическая карта белорусского племени. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России*, Петроград 1917.

¹⁸³ Е. Ф. К а р с к и й, *Белоруссы*, *op.cit.*, с. 547.

¹⁸⁴ Н. Н. Д у р н о в о, Н. Н. С о к о л о в, Д. Н. У ш а к о в, *Опыт...*, *op.cit.*

¹⁸⁵ А г н я в і д а, *Этнаграфічны прастор...*, *op.cit.*, с. 2, 3.

¹⁸⁶ Р. И. А в а н е с о в, *Очерки русской диалектологии*, ч. I, Москва 1949.

¹⁸⁷ П. Я. Ч е р н ы х, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1954.

¹⁸⁸ W. K u r a s z k i e w i c z, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1954.

¹⁸⁹ П. С. К у з н е ц о в, *Русская диалектология*, Москва 1954, 1960.

¹⁹⁰ Т. Л е h r - S p ł a w i ń s k i, W. K u r a s z k i e w i c z, F. S ł a w s k i, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa 1954.

¹⁹¹ А. Б а г р о в і ч, *Жыхарства Беларускае ССР у сьвятле перапісу 1959 году*, „Запісы” 1962, кн. 1, Мюнхэн, с. 76.

mapach A. Ritticha i J. Karskiego, z pewnymi odstępstwami na południowym zachodzie na rzecz włączenia do BRL ziemi brzeskiej i pińskiej – terenów, które ze względu na ukraińskie wpływy językowe pozostawały poza białoruskim terytorium etnograficznym. Na tej mapie południowa granica BRL odpowiadała mniej więcej historycznej granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1569 roku i obecnej granicy między Białorusią a Ukrainą. Były też inne odstępstwa, np. w granice Białorusi włączono Briańsk, który na wcześniejszych mapach pozostawał poza białoruskim terytorium etnograficznym.

Według Jana Stankiewicza na północy białoruska granica etnograficzna sięgała jeziora Pskowskiego na północ od Peczory, następnie przebiegała wzdłuż granicy państwowej, pozostawiając miasta Peczora oraz Izborsk po stronie białoruskiej¹⁹².

Dochodząc do państwowej granicy łotewskiej, białoruska granica etnograficzna sięga stacji kolejowej Korsówka koło Lucyna (pod koniec XIX wieku miasto należało do guberni witebskiej, obecnie znajduje się w granicach Łotwy pod nazwą Ludza), skąd kieruje się na południowy wschód, 10 kilometrów od powiatu siebieskiego (m. Siebież w obwodzie pskowskim), następnie na zachód i północny zachód do powiatu rzeczycyckiego, potem w kierunku Dźwiny około 6 kilometrów na zachód od Przydrujska (łot. Piedruja w rejonie krasławskim). Dalej rzeką Dźwiną białoruska granica etnograficzna przebiega na zachód od Dźwińska i na północny zachód do Iłukszty (miasto w południowo-wschodniej części Łotwy, tzn. w Łatgalii). Tereny na wschód od Iłukszty zasiedlone są przez Białorusinów¹⁹³.

Od Iłukszty białoruska granica etnograficzna przebiega na południe w kierunku Kowna. Tu język białoruski sięga terenów od jeziora Dryświaty na Kowieńszczyźnie do rzeki Dżisny na Wileńszczyźnie, przez powiat święciański do Kiernowa, lewy brzeg rzeki Wilii do Trok, Gieranion, Ejszyszek i Druskiennik¹⁹⁴.

Na północnym zachodzie, na pograniczu białorusko-litewskim, społeczeństwo jest wielojęzyczne, np. mieszkańcy południowo-zachodnich okolic rejonu wileńskiego, wschodniej części trockiego, a także okolic Ejszyszek posługują się najczęściej językiem białoruskim (w ich określeniu *prostym*) oraz polskim; znają też język rosyjski i litewski (w różnym stopniu w zależności od pokolenia)¹⁹⁵.

Od Druskiennik białoruska granica etnograficzna przebiegała w kierunku Suwałszczyzny, zajmując południowo-wschodnią część powiatu sejneńskiego i częściowo powiat augustowski, od rzeki Niemen do Kanału Augustowskiego.

Dalej białoruska granica etnograficzna kieruje się na południe i przebiega na zachód od Suchowoli i Korycina do Knyszyna i Choroszczy (14 kilometrów na zachód od Białegostoku), potem w kierunku Suraża do rzeki Narew aż do Międzyrzecza powiatu białskiego¹⁹⁶.

Obecnie gwarowy język białoruski w Polsce obejmuje swoim zasięgiem północno-wschodnią część Podlasia. Zachodnia granica występowania języka białoruskiego

¹⁹² Я. Станкевіч, *Этнографічныя й гістарычныя тэрыторыі й граніцы Беларусі*, „Веда” 1953, № 9–10 (14–15), Нью-Ёрк, с. 24.

¹⁹³ *Ibidem*, с. 5–6.

¹⁹⁴ *Ibidem*, с. 6–7.

¹⁹⁵ В. Сянькевіч, *Да пытання польскае мяшніні на Беларусі*, „Запісы” 1976, № 14, Нью-Ёрк, с. 79.

¹⁹⁶ L. O s s o w s k i, *Zagadnienie językowe Polesia*, *op.cit.*

przebiega od Kanału Augustowskiego na zachód od rzeki Brzozówki i na wschód od miast Goniądz, Mońki, Knyszyn do rzeki Supraśl pod Wasilkowem. Następnie biegnie wzdłuż rzeki Supraśl, skręca na południe wzdłuż rzeki Narew na wschód od miasta Łapy, przecina Narew i biegnie dalej na południe, na wschód od miasta Brańsk i na zachód od miasta Siemiatycze do rzeki Bug¹⁹⁷.

Ponieważ na południu Białorusi, podobnie jak na wschodzie, nie ma wyraźnej granicy językowej, lecz występuje pas gwar przejściowych, to podczas określania granicy warto brać pod uwagę nie tylko cechy językowe, lecz także uwarunkowania etnograficzne oraz wydarzenia historyczne¹⁹⁸.

J. Karski wytyczył etnograficzną granicę białoruską następująco: rzeką Narew przez powiat bielski do Puszczy Białowieskiej, następnie do Szereszowa, skąd kieruje się na wschód, na północ od Prużany do rzeki Jesiołdy, prawie do Berezy Kartuskiej, następnie obejmując Stryczów do rzeki Szczary. Od Szczary granica przebiega w kierunku południowo-wschodnim do m. Łunin niedaleko od Łunińca, następnie do rzeki Prypeć i Prypecią przez powiaty mozyrski i rzeczycki do Dniepru oraz dalej Dnieprem do Lubiecza na Czernihowszczyźnie, skąd przez powiaty nowozybkowski i soński kieruje się do rzeki Desny i Desną do guberni orłowskiej¹⁹⁹.

Południowa granica etnograficzna została wytyczona również przez polskiego etnografa Kazimierza Moszyńskiego²⁰⁰, który uważał ją za odzwierciedlenie wcześniejszej granicy geograficznej. Wszystkie różnice etnograficzne na mapie K. Moszyńskiego przebiegają na południe od Prypeci i odpowiadają także mniej więcej historycznej granicy WKL z 1596 roku oraz obecnej granicy między Białorusią a Ukrainą. Potwierdzeniem tej białorusko-ukraińskiej granicy etnograficznej jest również sposób budowania wsi na Polesiu, poleskie wzory ludowe oraz inne wyróżniki etnograficzne, które różnią się od ukraińskich i są wspólne z białoruskimi²⁰¹.

Zagadnieniem podziału Polesia zajmował się również Józef Obrębski, opisując m.in. wewnętrzny podział językowy tego regionu. Badacz zwrócił uwagę na granice wyznaczone przez samych mieszkańców, którzy obszar bardziej na południe uważali za typowo poleski, przeciwstawiając go północy, gdzie zamieszkują *Litwini* (*Litwaki*). Mowa *Litwinów*, w ich mniemaniu, jest bardziej miękka niż „prawdziwych” Poleszaków, a ponadto *Litwini* „cekają” (ciekają)²⁰².

Białoruska granica etnograficzna na wschodzie od Karaczewa w byłej guberni orłowskiej skręca na wschód do Bielewa, dalej rzeką Oka, następnie na wschód od Gżacka do granicy byłej guberni twerskiej ze smoleńską. Przeprowadzona tak wschodnia granica włącza do białoruskiego obszaru etnograficznego prawie całą Smoleńszczyznę, większą część byłej guberni kałuskiej oraz znaczne tereny guberni orłowskiej i kurskiej. Taka granica była wytyczona przez Moskiewską Komisję Dialektologiczną i opi-

¹⁹⁷ AGWB, mapa 1, s. 123.

¹⁹⁸ Р. М а к с і м о в і ч, *Да справы беларускай паўдзённай этнографічнай мяжы*, „Запісы” 1954, № 1(5), Нью-Ёрк, с. 18.

¹⁹⁹ Е. Ф. К а р с к и й, *Белоруссы*, *op.cit.*, с. 550–551.

²⁰⁰ К. М о с з у њ с к і, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, Kraków 1934–1936.

²⁰¹ Р. М а к с і м о в і ч, *Да справы беларускай...*, *op.cit.*, с. 23.

²⁰² J. O b r ę b s k i, *Studia etnosocjologiczne. Polesie*, pod red. A. E n g e l k i n g, Warszawa 2007, s. 212–216.

sana w pracy N.N. Durnowo, N.N. Sokołowa i D.N. Uszakowa²⁰³ z uwzględnieniem wcześniejszych prac W. Dala²⁰⁴, który pisał o występowaniu na Smoleńszczyźnie dziekania i ciekania oraz S. Maksimowa²⁰⁵, który zauważył dziekanie również w gwarach kałusko-orłowskiego Polesia.

Od styku guberni smoleńskiej z twerską białorusko-rosyjska granica językowa przechodzi około 40 kilometrów od lewego brzegu Wołgi do Demiańska. Język tych terenów był badany przez I.G. Gołanowa²⁰⁶. Zauważył on tam m.in. następujące cechy białoruskie: przejście *l* w *ʎ* niezgłoskotwórcze, frykatywne *ɣ*, palatalną partykułę *ci*.

Od Demiańska granica przebiega na zachód, nie dochodząc do Porchowa, gdzie dość ostro skręca na północny-zachód do jeziora Pskowskiego. Stary język Pskowszczyzny badali Nikołaj Karinskij oraz Aleksiej Szachmatow. Według Karinskiego gwary pskowskie w XV wieku posiadały wszystkie najważniejsze białoruskie cechy fonetyczne i morfologiczne. Badacz tych terenów w latach 30. XX wieku – Piotr Buzuk stwierdził, że takie cechy, jak cokanie (nierozróżnianie *č* i *c*, np. *πέcka*), przejście *jat'* w *e* oraz występowanie grup *ɣl*, *kl* (*m'ɣyla*, *paɲakl'o*) pozwalają na zaliczenie gwar pskowskich do północnej grupy gwar białoruskich²⁰⁷.

Podsumowując rozważania o etnograficznych granicach białoruskich, można zakończyć je słowami Piotra Biessonowa z 1871 roku „Tak oto Biała Ruś objęła, złączyła i zjednoczyła [...] swą ziemię, cały i obszerny Kraj od Dźwiny do Niemna [...], od granic polskich w Królestwie i pod Koroną do pskowskich, nowogrodzkich, smoleńskich, gdzie wcina się w Ruś Wielką, dochodząc do samego Możajska, a na południe wzdłuż rzek, szczególnie Dniepra, przez Wołyń i Czernihowszczyznę, zlewając się stopniowo z Małą Rusią”²⁰⁸.

2.4. Terytorium występowania dialektów białoruskich

2.4.1. W ujęciu Władimira Dala

Terytorium występowania języka białoruskiego wraz z jego cechami zostało wyraźnie określone we wstępie słownika W. Dala²⁰⁹, w którym autor omówił trzy narzecza: wschodnie, zachodnie i południowe²¹⁰.

Zgodnie z jego słowami zachodnie narzecze „ciągnie się od Moskwy na zachód i niezauważenie przechodzi w czyste białoruskie, o którym świadczy już nawet gwara w okolicach Wołokołamska, Rugi i Możajska. [...] Narzecze to obejmuje gubernie:

²⁰³ Н.Н. Дурново, Н.Н. Соколов, Д.Н. Ушаков, *Опыт...*, *op.cit.*

²⁰⁴ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Петербург–Москва 1880, с. LXXIV–LXXV.

²⁰⁵ „Древняя и Новая Россия” 1876, № 8, с. 299–300, 306.

²⁰⁶ Н. Г о л а н о в, *Несколько новых данных к вопросу о географическом распространении диссимильного акания*, [в:] *Сборник статей в честь акад. А. Соболевского*, под ред. В. Н. Петца, Ленинград 1928, с. 179–183.

²⁰⁷ П. Б у з у к, *Да характарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Невельскага і Вяліскага паветаў*, Менск 1926.

²⁰⁸ Сут. за: Р. М а к с і м о в і ч, *Да справы беларускай...*, *op.cit.*, с. 24. Przeł. N.B.

²⁰⁹ В. Д а л ь, *Толковый словарь...*, *op.cit.*

²¹⁰ Я. С т а н к е в і ч, *Крывіччына...*, *op.cit.*, с. 3–26.

smoleńską, witebską, mohylewską, kowieńską, wileńską, grodzieńską, mińską: tam tylko panowie i szlachta mówi po polsku [...]»²¹¹.

Wśród cech zachodniego narzecza (białoruskiego) Dal wymienia następujące:

- akanie;
- przejście nieakcentowanego *u* na początku sylaby w *ɤ* niezgłoskotwórcze (*ńa ɤm¹eje*);
- przejście *v* i *l* w *ɤ* (*ɣa¹oɤka*, *xaɤ¹iɤ*);
- protetyczne *v* przed *o*, *u* (*v¹oka*, *v¹uxa*);
- wymowa przyimka *s* jak *z* (*z n¹ami*);
- dziekanie i ciekanie (w guberni smoleńskiej nie występują one tylko w powiatach wiaziemskim i gżackim);
- stwardniałe szumiące *ż*, *ś*, *ć* (*życ¹*, *s¹yla*, *ćy¹ac¹*); *r* (*r¹yba*); etymologiczne *c* (*c¹ely*);
- alternacja tylnojęzykowych *ɣ*, *k* : *z¹*, *c* (*dar¹oɣa* – *na dar¹oz¹e*, *r¹eczka* – *u r¹ećcy*);
- występowanie *ɣ* w końcówce *-aho/a* (*ćay¹o*, *b¹elaya*);
- wydłużenie spółgłosek w pozycji interwokalicznej (*vas¹el¹l¹e*, *życ¹c¹o*);
- zamiana *f* przez *x* lub *xv* (*xunt*, *xv¹eɤ¹ka*);
- osobliwości słowotwórcze – sufiksy *-onak* (*Iv¹an* – *Iva¹n¹onak*), *-uha* (*vau¹ć¹u-ɣa*), *-uchna* (*m¹atuxna*);
- końcówka *-y* w M. Im. rzeczowników (*l¹as¹y*, *v¹okny*);
- miękka końcówka w 3. os. lp. i lm. czasowników (*ion x¹oɤ¹ić*, *ian¹y x¹oɤ¹uc¹*);
- formy 2. os. lp. czasowników atematycznych (*das¹i*, *ias¹i*);
- formy 1. os. lp. (*kr¹yju*, *m¹yju* – a nie *kr¹oju*, *m¹oju*)²¹².

2.4.2. Według Joachima Karskiego

Joachim Karski do białoruskiego terytorium włączył południowe części powiatów: opoczcokiego, wielkołuckiego i toropieckiego Pskowszczyzny oraz ostaszkowskiego, zubcowskiego i rzewskiego Twerszczyzny, tzn. tereny na prawym brzegu Wołgi ze względu na obecność takich cech języka białoruskiego, jak:

- dziekanie i ciekanie (*ɤ¹ec¹i*, *ɤ¹eń*);
- przejście nieakcentowanego *u*, *v* i *l* > *ɤ* niezgłoskotwórcze (*ɤm¹or*, *ɤk¹inuɤ*, *p¹oɤny*);
- wydłużenie spółgłosek w pozycji interwokalicznej (*s¹vińń¹a*);
- występowanie końcówki *-yj* (czasem *-ej*) zamiast wielkoruskiego *-oj*: (*myj¹*, *zlyj¹ / zlej¹*);
- mieszanie *r* twardego z *r¹* miękkim (*car¹a*, *ia¹rad*);
- występowanie (przede wszystkim w czasownikach) głoski *ɤ* zamiast *ż* (*ɣl¹aɤ¹u*);

²¹¹ В. Д а л ь, *Толковый словарь...*, *op.cit.*, с. LXXIV–LXXV.

²¹² *Ibidem*, с. LXXV–LXXVI.

- alternacja spółgłosek tylnojęzykowych (*duɣ¹a* – *na duz¹e*, *l¹auka* – *na l¹auce*, *str¹exa* – *u str¹es¹e*);
- końcówka -y (nie -a), rzadziej -e w M. rzeczowników r.m. lm. (*dam¹y*, *l¹as¹e*);
- lm. lub rzadziej dualna w połączeniu z liczebnikami 2–4 (*dva vaŭk¹i*, *dva s¹al¹e*);
- odmienna od M. forma W. (*s¹ynku!*)²¹³.

2.4.3. W ocenie Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej

Członkowie Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej (autorzy *Dialektologicznej mapy języka rosyjskiego*) uznali język prawie całej Pskowszczyzny i południowo-zachodniej części Twerszczyzny za przejściowy od języka krywickiego do północnego narzecza rosyjskiego²¹⁴. Do białoruskich cech zaliczono:

- akanie;
- występowanie y w M. lp. przymiotników lp. (*zły¹i*, *s¹ińi¹i*); w formach czasownikowych (*my¹i* – tryb rozkazujący, *m¹y¹u* – tryb oznajmujący); w niektórych rzeczownikach (*š¹y¹ia*); w M. lm. rzeczowników (*ɣarad¹y*, *l¹as¹y*);
- przejście v przed spółgłoską oraz u po samogłosce w u niezgłoskotwórcze;
- stwardniałe szumiące *ž*, *š*, *č*;
- dziekanie i ciekanie;
- końcówka -ej w D. zaimków i rzeczowników r.ż. lp. (*tak¹e¹i*, *zle¹i*);
- podwójne formy czasownikowe (*ńas¹e* – *ńas¹ec¹*);
- akcent krywicki (*ńik¹oli*, *ńik¹o¹ya*).

2.4.4. Według Jana Stankiewicza

Do form wymienionych przez autorów wyżej, J. Stankiewicz dodał jeszcze:

- stwardniałe r w gwarach pskowskich występujące już w XV wieku (*manastyr¹y*, *ospodar¹a*);
- formy C. zaimków (*tab¹e*, *sab¹e*);
- połączenie spółgłosek *ɣl* na miejscu *dl* (*žereɣ¹o* – wpływ bałtycki);
- palatalna wymowa *s¹*, *z¹* zbliżona do miękkich *š¹*, *ž¹*;
- pełna asymilacja w połączeniach *dn* (*ann¹a* zamiast *adn¹a*);
- użycie imiesłowu przysłówkowego uprzedniego w funkcji orzeczenia: *kar¹o-va by¹la c¹al¹i¹u¹šy¹*²¹⁵ (na pograniczu z gwarami bałtyckimi).

Z historycznego punktu widzenia J. Stankiewicz ocenił omawiane gwary Pskowszczyzny i Twerszczyzny jako krywickie z dużymi wpływami języka rosyjskiego, przede wszystkim leksykalnymi²¹⁶.

²¹³ Я.Ф. Карский, *Белорусы*, *op.cit.*, s. 546–549.

²¹⁴ Я. Станкевич, *Крывіччына...*, *op.cit.*, s. 36.

²¹⁵ *Ibidem*, s. 19–21.

²¹⁶ *Ibidem*, s. 21–22.

Uczony ten wyodrębnił cztery dialekty języka białoruskiego: północno-wschodni, południowo-zachodni, wileńsko-oszmiański i środkowy²¹⁷.

Geograficznie dialekt północno-zachodni rozpoczyna się w powiecie połockim (trochę na zachód od Połocka) i ciągnie się na wschód oraz na północ, obejmując całą Pskowszczyznę, zachodnią część Twerszczyzny oraz całą Smoleńszczyznę z takimi miastami, jak: Połock, Witebsk, Siebież, Newel, Wieliż, Mścisław, Klimowicze. Cechą charakterystyczną tego dialektu są formy czasownikowe 3. os. lp. czasu teraźniejszego z końcowym *-ć* zarówno w sylabie pod akcentem (*bar¹ec¹*, *vaż¹ec¹*), jak i w sylabie nieakcentowanej (*γuk¹aic¹*, *k¹ažyc¹*).

Dialekt południowo-zachodni (wraz z gwarami poleskimi) obejmuje terytorium z takimi miastami, jak: Lida, Nowogródek, Grodno, Sokółka, Białystok, Wołkowysk, Słonim, Baranowicze, Łuniniec, Pińsk, Stolin, Słuck, Mozyrz i Rzeczyca. W tym dialekcie czasowniki I koniugacji mają w 3. os. lp. czasu teraźniejszego formy bez końcowego *-ć* zarówno w sylabie pod akcentem (*bar¹e*, *nas¹e*), jak i w sylabie nieakcentowanej (*p¹iša*, *čy¹aje*).

Dialekt wileńsko-oszmiański obejmuje tereny na północ od dialektu południowo-zachodniego. Oprócz Wilna także takie miasta, jak: Krewa, Holszany, Ostrowiec, Turgiele, Ławaryszki, Troki oraz Iwie. W tym dialekcie wszystkie czasowniki I koniugacji mają formę 3. os. lp. czasu teraźniejszego bez końcowego *-ć* (*p¹iša*, *r¹eža*, *ż¹ar¹e*, *vaż¹e*), a czasowniki II koniugacji formę bez *-ć* tylko w sylabie nieakcentowanej (*n¹os¹e*, *r¹obe*, *γav¹ora*, ale *dryž¹yc¹*).

Dialekt środkowy występuje między dialektem północno-wschodnim oraz południowo-zachodnim i częściowo wileńsko-oszmiańskim. Ciągnie się szerokim pasem od północnego zachodu – od miasteczka Hoduciszki koło granicy z Litwą na południowy wschód do rzeki Dzisny. Na terenie tego dialektu znajdują się takie miasta, jak: Drysa, Druja, Braśław, Dzisna, Hoduciszki, Dokszyce, Lepel, Sianno, Wilejka, Mołodeczno, Smorgonie, Wołożyn, Radoszkowice, Łohojsk, Borysów, Mohylew, Ihumeń, St. Bychów, Rohaczów, Nowozybków, Nowogród Siewierski, Pohar, Starodub, Klince, Trubczewsk, Mhlin, Poczop, Briańsk. Na podstawie budowy i brzmienia 3. os. czasowników lp. czasu teraźniejszego J. Stankiewicz w dialekcie środkowym wyodrębnił trzy pasy: zachodni (formy takie same jak w dialekcie wileńsko-oszmiańskim czy w południowo-zachodnim), wschodni (formy identyczne z występującymi w dialekcie północno-wschodnim) i środkowy (pod akcentem formy z końcowym *-ć*: *c¹vic¹ec¹*, *ž¹niec¹*, *bl¹išč¹yc¹*, natomiast w sylabach nieakcentowanych bez *-ć*: *c¹ayn¹e*, *s¹n¹eda¹je*; *n¹os¹e*, *pr¹os¹e*). W ocenie J. Stankiewicza te właśnie formy są podstawą języka białoruskiego i dlatego powinny stać się normą literacką²¹⁸.

2.4.5. Według Rubena Awaniesowa

Obecnie białoruscy dialektolodzy najczęściej wymieniają dwa podstawowe dialekty: północno-wschodni i południowo-zachodni oraz pas gwar środkowobia-

²¹⁷ Я. С т а н к е в і ч, *Куток мовы*, „Веда” 1951, № 4, Нью-Ёрк, с. 117–121.

²¹⁸ *Ibidem*, с. 119, 120.

łoruskich, często określanych jako dialekt centralny. Nawiązują oni do wybitnego rosyjskiego uczonego Rubena Awaniesowa, który dla każdego z tych dialektów podał zestawy cech dokładnie je charakteryzujących.

2.4.5.1. Dialekt północno-wschodni

Północno-wschodni dialekt wyznaczają trzy pęki izoglos:

- połocko-karmiański przebiegający przez terytorium wschodnich rejonów obwodów witebskiego i mohylewskiego (wymowa miękkiego *ř*, bezokolicznik typu *nes'c'*, *peč*, końcówka *-yj* w M. lp. rzeczowników r.m.: *maład'yi*, *n'ovy*);
- ostrowiecko-łojewski przebiegający z północnego zachodu na południowy wschód, odzwierciedlający szereg fonetyczno-morfologicznych i leksykalnych osobliwości (dysymilatywne akanie, nazwy młodych istot z sufiksem *-onak*: *ż'ic'onak*, *c'al'onak*, leksemy *v'utka*, *xał'odna*);
- oszmiańsko-mińsko-homelski przebiegający z zachodu na południowy wschód w środkowej części Białorusi (dysymilatywne jakanie, używanie form czasownikowych typu *mauč'ec'*, *kryč'ec'*, *draml'u – dr'emiš*)²¹⁹.

Południowa granica dialektu północno-wschodniego przebiega od miasta Świr na północnym zachodzie, przez Biehoml do Mohylewa i Suraża obwodu briańskiego. Teren ten zamieszkiwali Krywicze i Radymicze. Dokładna charakterystyka cech dialektu północno-wschodniego została omówiona w rozdziale IV pt. *Gwary białoruskie na terytorium Białorusi*.

R. Awaniesow w dialekcie północno-wschodnim wyodrębnił trzy grupy gwar: połocką, północną oraz witebsko-mohylewską²²⁰. Podział ten nieco różni się od proponowanego przez współczesnych dialektologów białoruskich, np. przez A. Krywickiego (wydziela on dwie grupy gwar: witebsko-mohylewskie oraz połocko-mińskie)²²¹.

Według Awaniesowa połocka grupa obejmuje obszar na zachód od Połocka. Jej terytorium wyznaczają izoglosy przechodzące przez miasta: Świr – Biehoml – Rasony. Najważniejsze jej cechy to:

- niekonsekwentne dysymilatywne akanie (*vǝd'a* i *vad'a*);
- alternacja tylnojęzykowych *γ*, *k*: *ż*, *c* (*duγ'a – na duz'e*, *ruk'a – u ruc'e*);
- końcówka *-oj* w D., C., N., Ms. lp. przymiotników r.ż.: *u maład'oǝ*, *k maład'oǝ*, *ab maład'oǝ*);
- osobliwości leksykalne (*m'yša* 'mysz', *γ'us'a* 'gęś', *γuk'ac* 'mówić', *paǝ'ac* 'śpiewać', *cmok* 'tęcza').

Północna grupa obejmuje tereny na północ i północny wschód od Witebska, które cechuje:

- N, = C. rzeczowników, przymiotników i zaimków lm. (*za dam'am*; *z maład'ym l'uż'am*);

²¹⁹ ЛГ 1968, c. 207–223.

²²⁰ *Ibidem*, c. 188–190.

²²¹ Szczegółową charakterystykę cech proponowanych przez niego grup gwarowych podajemy w rozdziale IV pt. *Gwary białoruskie na terytorium Białorusi*.

- C. i Ms. = D. rzeczowników r.ż. lp. na *-a* (*ks'c'an'y*, *na s'c'an'y*);
- relikty cokania – nierozróżniania *č* i *c* (*p'ecka*);
- sufiks *-dl-* (obok innych sufiksów) w nazwach urzędzeń (*capav'idla*, *kasav'idla* / *capav'ila*, *kasav'ila* / *capau'io*, *kasau'io*);
- sufiks *-n-* w zaimkach dzierżawczych (*iaγ'onny*, *ie'iny*, *ixny*);
- końcówka *-om* w czasownikach atematycznych (*da3'om*, *ia3'om*).

Wymienione cechy tej grupy znajdują swoją kontynuację w gwarach pskowskich.

Witebsko-mohylewską grupę gwar wydziela izoglosy przechodzące od Połocka na wschód od Witebska, Orszy, Mohylewa i łączące te gwary z sąsiednimi smoleńskimi i briańskimi. Cechuje je:

- konsekwentne akanie dysymilatywne;
- opozycja *r : ř* (*γar'u < γar'a*, *γar'u < γar'ec'*);
- brak alternacji tylnojęzykowych *γ*, *k* : *z'*, *c* (*duγ'a – na duγ'e*, *ruk'a – na ruk'e*);
- końcówka *-ej* w M. rzeczowników r.m. lp. (*ion kryv'ej*, *malad'ej*);
- końcówka *-ej* w D., C., N., Ms. rzeczowników r.ż. lp. (*u malad'ej*, *k malad'ej*) oraz *-eje* w M. lm. (*malad'eje*);
- skrócona forma bezokolicznika (*n'es'c'*, *s'es'c'*; *bar'eč*, *peč*).

W grupie gwar witebsko-mohylewskich wyodrębniana jest podgrupa witebska ze względu na poniższe cechy:

- dysymilatywne jakanie witebskiego typu zachodzące nie tylko wtedy, gdy pod akcentem jest *a*, lecz także *e* (*visn'a*; *nis'ec'*, *c'i'p'er*);
- końcówka *-om* w 1. os. lm. trybu oznajmującego i rozkazującego czasowników II koniugacji (*s'a3'om*, *s'pom*);
- osobliwości leksykalne (*žban'ok* ‘dzbanek na mleko’, *kr'ošni* ‘urządzenie do noszenia siana’).

2.4.5.2. Dialekt południowo-zachodni

Na terytorium dialektu południowo-zachodniego mieszkali Dregowicze. Północna granica tego dialektu przebiega od Lidy w obwodzie grodzieńskim do Mińska i dalej na południowy wschód do Bobrujska, Rzeczycy i Łojewa w obwodzie homelskim. Cechy dialektu południowo-zachodniego są bardziej archaiczne w porównaniu z cechami sąsiednich gwar i niektóre z nich wykraczają poza granice Białorusi, przy czym część z nich jest wspólna dla dialektu południowo-zachodniego, gwar brzesko-pińskich oraz sąsiednich ukraińskich, np. dwusylabowa końcówka *-oju* (*-eju*, *-aju*) tworzy wspólny areał wraz gwarami brzesko-pińskimi, a także z ukraińskimi północnymi, środkowonaddnieprzańskimi oraz wołyńskimi, a druga część występuje w dialekcie południowo-zachodnim i gwarach ukraińskich, z pominięciem gwar brzesko-pińskich²²².

²²² JГ 1968, c. 230–246.

Archaiczne cechy wspólne dla dialektu południowo-zachodniego, gwar brzesko-pińskich oraz sąsiednich ukraińskich są następujące:

- dwusylabowa końcówka *'oju* (-*ēju*, -*aju*) rzeczowników, przymiotników, liczebników porządkowych oraz zaimków r.ż. w N. lp. (*vad¹oju*, *maż¹eju*, *x¹ataju*; *maład¹oju*, *n¹ovaju*; *druγ¹oju*, *p¹ataju*; *mn¹oju*, *ǰ¹eju*);
- dwusylabowa końcówka *'oje* (-*aje*, -*eje*) przymiotników, liczebników porządkowych oraz zaimków r.ż. w D. lp. (*čuz¹oje*, *γar¹ačaje*, *s¹in¹eje*; *druγ¹oje*, *š¹ostaje*; *tak¹oje*, *γ¹etaje*);
- końcówka *-a* w M. lm. rzeczowników r.n. (*γn¹ozda*, *s¹oła*, *v¹okna*);
- resztki form liczby dualnej rzeczowników r.ż. i r.n. lp. w połączeniu z liczebnikami 2–4 (*ǰ¹ve x¹ac¹e*, *ǰ¹ve vak¹e*);
- nieakcentowana końcówka *-ac* 3. os. lm. czasowników II koniugacji czasu teraźniejszego (*γav¹orac¹*, *x¹oǰ¹ac¹*);
- akcent na temacie w formach Ms. lm. rzeczowników typu *γ¹os¹c¹i*, *γr¹uǰi*, *l¹uǰ¹i*, *l¹apc¹i*, *s¹ańi* (*u γ¹os¹c¹ax*, *u γr¹uǰax*, *ab l¹uǰ¹ax*, *u l¹apc¹ax*, *u s¹ańax*).

Archaiczną cechą wspólną dla dialektu południowo-zachodniego oraz sąsiednich gwar ukraińskich jest:

- występowanie końcówki *-lom* (-*am*, -*um*) w Ms. lp. przymiotników i zaimków (*na sux¹om*, *u xar¹ošam*, *u ź¹oǰum*; *na ǰ¹om*, *na γ¹etam*, *na inšum*).

Oprócz cech archaicznych w dialekcie południowo-zachodnim występują również cechy nowsze, które także łączą ten areał z sąsiednimi:

- z niektórymi gwarami ukraińskimi – zwężone *ê*, *ô* (*l'ês*, *kôn*) oraz dyftongi *iê*, *uô* (*l'iês*, *kuôn*);
- z gwarami brzesko-pińskimi i sąsiednimi ukraińskimi – ściągnięte formy przymiotników r.ż. w M. i B. lp. (*b¹ela x¹ustka*, *n¹ova x¹ata*; *b¹ehu x¹ustku*, *n¹ovu x¹atu*), formy trybu rozkazującego czasowników 1. os. lm. na *-mo* (*-ma*) (*s¹p¹imo*, *s¹ańmo*, *s¹aǰ¹ma*);
- z gwarami brzesko-pińskimi, sąsiednimi ukraińskimi i środkowobiałoruskimi – forma 3. os. lp. czasowników I koniugacji czasu teraźniejszego bez końcowego *-ć* (*iǰ¹e*, *ńas¹e*; *k¹aǰa*, *p¹iš¹a*).

Najważniejsze cechy dialektu południowo-zachodniego omawiamy w rozdziale IV pt. *Gwary białoruskie na terytorium Białorusi*.

Awaniesow w dialekcie południowo-zachodnim wyodrębnił trzy grupy gwar: południową, mozyrską oraz zachodnią²²³.

Południowa grupa gwar obejmuje teren gwar brzesko-pińskich oraz przylegające doń gwary z północy i północnego wschodu. Charakterystyczne jej cechy to:

- okanie (*γoľov¹a*, *vod¹a*);
- głoska *u* zamiast *y* w czasownikowych formach (*buu*, *bu¹a*);
- epentetyczne *j* po spółgłoskach wargowych przed *a* (*pǰac¹*, *vǰ¹ańe*);

²²³ *Ibidem*, c. 191–194.

- twarda wymowa zwrotnej partykuły *śa* (*ba^lusa*, *sa^zil'isa*);
- dwusylabowa końcówka *-eju* w N. czasowników r.ż. lp. (*duś^leju*, *mys^leju*, *z'aml^leju*);
- akcentowana końcówka *-i* w M. rzeczowników r.ż. lm. (*xustk^li*, *z'auk^li*);
- ściągnięte formy D. lp. zaimków dzierżawczych r.m. i r.n. (*maγ^lo*, *tvay^lo*, *svay^lo*);
- epentetyczne *l* po spółgłoskach wargowych w 1. os. lp. i 3. os. lm. w czasownikach II koniugacji (*taul^lu*, *l'oviš*, *l'oul'at*);
- formy 1. os. lp. i 3. os. lm. z *č* powstałym z alternacji *k* : *č* (*s'eč^lu*, *s'eč^lut*);
- formy 2. os. lm. czasowników II koniugacji z końcówką *-ič^le* (*-it^le*) (*s'až'ic^le* / *sed^lyte*);
- forma 3. os. *je* od czasownika *być*;
- syntetyczne formy czasu przyszłego z pomocniczym czasownikiem *im^let'* (*čyt^lac'imec'* / *čyt^lac'mec'*);
- bezprzymikowe konstrukcje typu: *byl^li ta^le z'im^ly* wobec przymikowej *byl^li ũ tuju z'im^lu*;
- przymiotniki relacyjne z sufiksem *-'acz*: *kar^loujacy*, *s'vin'acy*²²⁴.

Grupa gwar mozyrskich występuje we wschodniej części dialektu południowo-zachodniego, wyznaczonej przez następujące miejscowości: Stolin – Łuniniec – Soligorsk – Stare Drogi – Swietłogorsk – Rzeczyca – Łojew. Cechują ją następujące właściwości:

- konsekwentne występowanie głoski *u* zamiast *y* po spółgłoskach wargowych (*bab^lu* 'baby', *buk* 'byk', *kab^luła* 'kobyła', *pu^lac'* 'pytać');
- nieakcentowane *e* w końcówkach C. lm. rzeczowników miękkotematowych (*k^lapl'em* 'kroplom', *v'iš^lnem* 'wiśniom') oraz w 3. os. lm. czasowników II koniugacji (*x^lož'ec'*, *x^lod'et*);
- końcówka *-'om(o)* w 1 os. lm. czasowników I koniugacji (*k^lol'om(o)*, *m^lel'om(o)*);
- osobliwa końcówka *-am* w N. lm. rzeczowników r.n. określających istoty młode (*c'al^lam*, *žarab^lam*);
- akcentowana końcówka M. lp. przymiotników r. n. typu *ma^lad^le*;
- leksem *st^lol'a* zamiast *stol'* 'sufit'.

Zachodnia grupa gwar występuje na terytorium określonym przez następujące miasta: Ostrowiec, Oszmiana, Karelitze, Nieśwież, Kleck²²⁵. Do najbardziej charakterystycznych cech należą:

- protetyczne *γ* (*γar^lac'*, *γ^lul'ica*);
- bezokolicznik z sufiksem *-či* po temacie kończącym się samogłoską (*br^lac'i*, *rab^lic'i*);

²²⁴ Zob. ЛГ 1969, карты 10, 11, 14, 26–29.

²²⁵ *Ibidem*, карты 12, 13.

- paradygmat czasu teraźniejszego czasowników I koniugacji z akcentowanym *e* (*iż¹eś*, *iż¹emo*, *iż¹ec'e*);
- nazwa zżętego pola z sufiksem *-isk*: *auś¹ańiska* / *ʰouś¹iska*, *jačm¹eńiska* / *jač¹ńiska*;
- nazwy łądyg roślin i liści z sufiksem *-ańńe*, *-eńńe*, np. (*kartafl¹ańńe*, *γurka¹eńńe*);
- nazwy spodni (*naγa¹icy* lub z przestawką *γana¹icy*), nazwy 'kani'²²⁶ (*šul¹ak* zamiast *karš¹un*).

Na północy gwar zachodnich wyodrębniana jest grupa północno-zachodnia ze względu na takie cechy, jak:

- wymowa *'o* w ostatniej sylabie otwartej (*ka¹eńńo*, *v¹ec'c'o*);
- forma M. lm. rzeczowników r. ż. z końcówką *-e* (*xustk¹e*, *z'auk¹e*);
- forma Ms. lp. z końcówką *-e* rzeczowników r.ż. na *-a*, których temat kończy się spółgłoską szumiącą (*na ma¹ze*, *na sa¹e*), a także nieżywothnych rzeczowników r.m., których temat kończy się spółgłoską miękką (*na p¹ie*);
- nazwy łądyg roślin i liści z sufiksem *-ina* (*γurk¹ovina*);
- leksem *parš¹uk* wobec ogólnobiałoruskiego *pars¹uk* 'prosiak' i inne.

2.4.5.3. Gwary środkowobiałoruskie (centralne)

Gwary środkowobiałoruskie (centralne) powstały na pograniczu dwóch dialektów białoruskich: północno-wschodniego i południowo-zachodniego i ciągną się dość szerokim pasem z północnego zachodu na północny wschód. Północna granica przechodzi od miasta Świr na północnym zachodzie, następnie kieruje się na wschód od Biehomla, a na południowym wschodzie do Mohylewa i Suraża w obwodzie briańskim. Z kolei południowa granica przebiega od Lidy na północnym wschodzie na wschód wzdłuż Niemna, a następnie do Rzeczy i Łojewa obwodu homelskiego.

Na terenie gwar centralnych współwystępują cechy kombinowane, charakterystyczne dla obydwu dialektów białoruskich: północno-wschodniego i południowo-zachodniego, a także cechy charakterystyczne tylko dla dialektu centralnego, które powstały w rezultacie jego rozwoju.

Z północno-wschodnim dialektem pas gwar centralnych łączą takie cechy, jak:

- pełne akanie, realizujące się również w ostatniej sylabie otwartej (*s¹ata*, *s¹ena*);
- *e* na miejscu *jat'* (*b¹eły*, *l'es*, *xl'eb*);
- *e* i *o* w sylabach zamkniętych (*p¹eč*, *s'em*, *koń*, *mod*);
- spółgłoski wzdłużone w pozycji interwokalicznej (*nas¹eńńe*, *s¹m¹ec'c'e*, *zb¹ożža*);
- jednosylabowa końcówka *-oj* (*-aj*) w D. lp. rzeczowników r.ż. (*ma¹o¹o¹*, *x¹ustka¹o¹*);

²²⁶ Nazwa ptaka.

- odmiana rzeczowników typu *b^lačka* zgodnie z odmianą rzeczowników r.ż. na *-a* (M. *b^lac'ka*, D. *b^lac'ki*, B. *b^lac'ku*, z wyjątkiem N. *b^lac'kam*);
 - końcówka *-am* w C. rzeczowników r.m. i r.n. lm. niezależnie od miejsca akcentu (*l'as^lam*, *pal^lam*; *dr^levam*);
 - przewaga jednosylabowej końcówki *-oj* (*ej*, *-yj*) w D. przymiotników r.ż. (*u ma^lad^lo^lǰ z^leu^lki*);
 - akcentowana końcówka w B. lp. rzeczowników (*na^ly^lu*, *ruk^lu*);
 - końcówka *-ym* w Ms. przymiotników i zaimków r.m. i r.n. lp. (*ab ma^lad^lym*, *u tym*);
 - nieściągnięte formy przymiotników r.ż. i r.n. (*n^lova^lia x^lata*, *n^lova^le v^ladr^lo*);
 - jednosylabowa końcówka zaimków dzierżawczych (lp. *n^laša x^lata*, lm. *n^lašy x^laty*);
 - brak *l'* w osobowych formach czasownika I koniugacji po spółgłoskach wargowych, z wyjątkiem 1. os. lp. (*s^lypl^l'u* – *s^ly^lpiš*, *s^ly^lpuc*);
 - nierozróżnianie nieakcentowanych końcówek osobowych czasowników w zależności od koniugacji: *k^laža* – *k^lažyc* – *k^lažuc*’, *x^lož^la* – *x^lož^lic*’ – *x^lož^luc*’);
 - nieakcentowana końcówka *-im* w 1. os. lm. czasowników I koniugacji (*k^lol'im*, *m^lel'im*);
 - końcówka *-icie* (z akcentem na *i*) w trybie rozkazującym (*nas^lic'e*, *s^laž^lic'e*);
 - sufiksalne *e* po spółgłoskach szumiących w bezokoliczniku i formach czasu przeszłego czasowników (*dryž^lec*’ – *dryž^lela*, *piš^lec*’ – *piš^lela*);
 - konstrukcje z B. rzeczowników nieżywotnych (*zna^lš^lou^l γryb*; *zrab^li^lu^l stu^l*);
 - formy B. = D. rzeczowników żywotnych r.m. lm. (*pa^lyn^lau^l va^lou^l*);
 - brak form liczby dualnej w połączeniu z liczebnikami 2–4 (*dva v^lak^lny*, *z^lve x^laty*);
 - występowanie leksemu *bul'ba* ‘ziemniaki’.
- Z dialektem południowo-zachodnim gwary przejściowe łączą następujące cechy:
- końcówka *-och* (*-ach*) w Ms. rzeczowników r.m. i r.n. lm. w zależności od miejsca akcentu (*u l'as^lox*, *na pal^lox*; *u a^lar^lodax*, *na v^loknax*);
 - stare formy rzeczowników określających istoty młode (*z^lic^la*, *paras^la*);
 - forma 3. os. lp. czasowników I koniugacji bez końcowego *t* (*bar^le*, *k^laža*, *nas^le*);
 - nieruchomy akcent w paradygmacie czasowników prefiksalnych (*pryn^los^lic*’ – *pryn^lošu*, *pryn^los^liš*, *pryn^los^lila*, *pryn^los^lil'i*);
 - konstrukcje z przyimkiem *za* (*vuč^lycca za d^lox^ltara*, *za nast^lau^lnika*).

Współwystępowanie cech obydwu dialektów wynika z późniejszego ukształtowania się gwar centralnych w porównaniu z dialektami północno-wschodnim i południowo-zachodnim. Powstały one na granicy tych dwóch areałów dialektalnych jako rezultat wzajemnych wpływów, a początkowo należały do jednego lub drugiego dialektu.

Ponieważ gwary środkowobiałoruskie istnieją już od długiego czasu, zdołały wytworzyć także własne cechy:

- sporadyczne występowanie końcówki *-my* w N. rzeczowników i przymiotników (*dam^lamy*, *star^lymy*) przy ogólnobiałoruskiej *-mi* (*dam^lami*, *star^ly^lmi*);
- końcówka *-a* w 3. os. lp. czasowników II koniugacji (*x^loż^la*, *v^loz^la*) przy najczęściej występującej *-ić* (*x^loż^lic^l*, *v^loz^lic^l*);
- końcówka *-ać* w 3. os. lm. czasowników I koniugacji (*k^lażać*, *s^ly^lpac^l*) przy najczęściej występującej *-uć* (*k^lażuc^l*, *s^ly^lpac^l* w północno-wschodnim dialekcie i *s^lypl^luc^l* w południowo-zachodnim);
- formy 3. os. lp. r.ż. czasu przeszłego czasowników I koniugacji z akcentem na temacie, gdy w czasie teraźniejszym akcent pada na końcówkę (*ńas^lu*, *ńas^leš*, *ńas^le* – *ń^lesta*; *vaz^lu* *vaz^leš* *vaz^le* – *v^lezła*; w dialektach północno-wschodnim i południowo-zachodnim występuje forma *ńas^la*, *vaz^la*).

Szczegółowa charakterystyka współczesnych cech gwar środkowobiałoruskich znajduje się w rozdziale IV pt. *Gwary białoruskie na terytorium Białorusi*.

III

Z HISTORII BADAŃ DIALEKTÓW BIAŁORUSKICH

3.1. Pochodzenie dialektów białoruskich

Dialekty odgrywają w języku białoruskim bardzo istotną rolę, ponieważ współczesny białoruski język literacki kształtował się, poczynając od końca XVIII wieku, właśnie w oparciu o nie. Pewne cechy dialektalne występowały też w języku starobiałoruskim – szczególnie widoczne są w tekstach pisanych alfabetem arabskim, który dokładniej odzwierciedlał wymowę niż teksty cyryliczne.

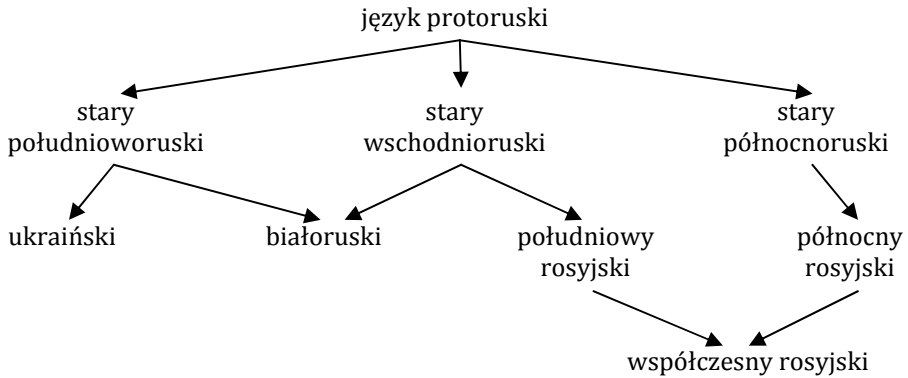
Określenie początkowego zasięgu terytorialnego dialektów białoruskich jest trudne ze względu na pewne wspólne cechy występujące w gwarach rosyjskich i ukraińskich, świadczące o istnieniu pasa przejściowych gwar białorusko-rosyjskich oraz białorusko-ukraińskich. Okazuje się jednak, że synchroniczne badanie współczesnych gwar białoruskich pozwala na wyodrębnienie w języku gwarowym tych cech fonologicznych, które nie są w ogóle albo są w znikomym stopniu zafiksowane w zażytkach języka starobiałoruskiego. Przy czym warto pamiętać, że w różnych okresach historycznych gwary różnych stref geograficznych wpływały na język zachowanych tekstów. Podczas gdy większość dokumentów z XIII wieku powstała na terenach północnych i wschodnich gwar białoruskich (tzn. w Smoleńsku, Połocku i Witebsku), to teksty połowy XIX – początku XX wieku powstawały głównie w oparciu o gwary zachodniej części dialektu centralnego (Wilno, Mińsk), ponieważ z tych terenów pochodzili najważniejsi autorzy oraz wydawcy pierwszych periodyków białoruskich.

Rozwój gwar wschodniosłowiańskich od długiego czasu wywołuje dyskusję wśród językoznawców. Szczególne kontrowersje budzi problem wspólnego prajęzyka, który w literaturze często jest określany zamiennie jako *ogólny wschodniosłowiański*, *ogólnoruski*, *protoruski* lub *starożytnoruski*. W tym ogólnym wschodniosłowiańskim języku występują cechy plemiennych dialektów powstałe w VI–IX w. n.e., których nie ma ani w zachodnio-, ani w południowosłowiańskiej grupie językowej.

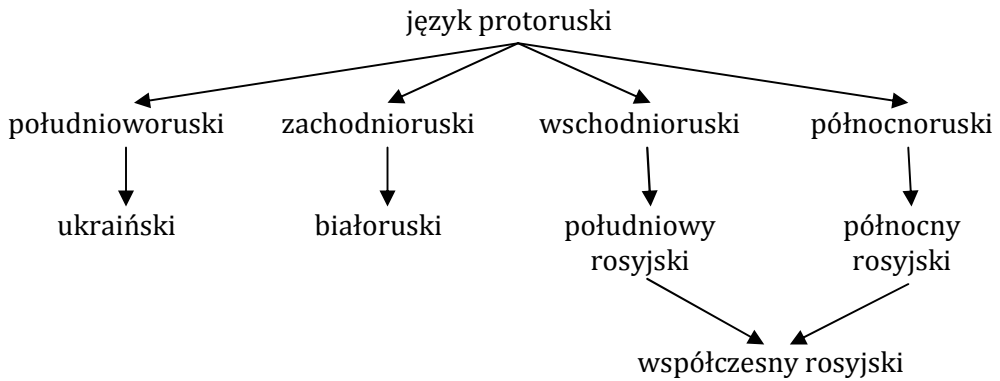
Znani językoznawcy budowali własne modele podziału gwar wschodniosłowiańskich²²⁷:

²²⁷ Poniższe wykresy podano za: П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, с. 72–74.

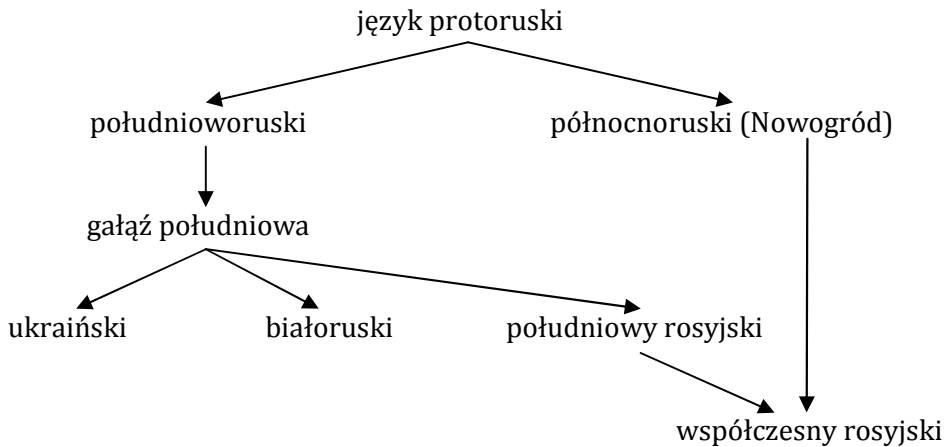
Model podziału według Aleksieja Szachmatowa



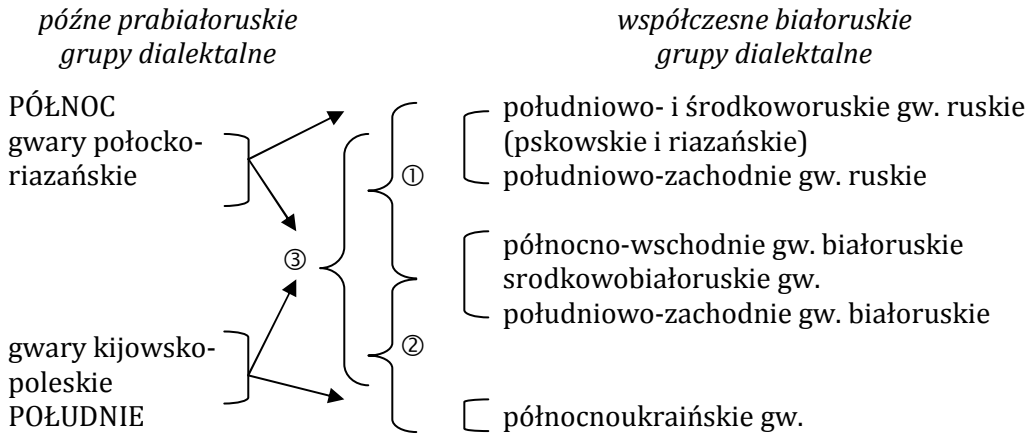
Model podziału według Nikołaja Durnowo



Model podziału według Tadeusza Lehra-Spławińskiego i Nikołaja Trubieckiego



**Przegrupowanie gwar wschodniosłowiańskich wg Georga Shevelowa
(przed XV–XVI wiekiem)**



- ① Cechy początkowo wspólne dla współczesnych gwar północnobiałoruskich oraz gwar riazańskich i pskowskich;
- ② Cechy początkowo wspólne dla współczesnych gwar południowobiałoruskich oraz gwar północnoukraińskich. Cechy te były właściwe dawnym gwarom kijowsko-poleskim przed wejściem tego terytorium w skład WKL;
- ③ Cechy wspólne dla północno- i południowobiałoruskich gwar, które mogą mieć dwie różne genezy: a) cechy gwar północnych, które przesuwały się na południe, ale nie występują w gwarach północnoukraińskich; b) cechy gwar południowych, które przesuwały się na północ.

Paul Wexler zbadał istotne cechy języków wschodniosłowiańskich, poczynając bezpośrednio od stadium prasłowiańskiego. W latach 20. XX wieku wielu białoruskich językoznawców (P. Buzuk, S. Niekraszewicz, J. Stankiewicz, I. Wouk-Lewanowicz), a także rosyjskich (T. Łomtiew) i zachodnich (V. Jagić) odrzucało teorię o istnieniu języka ogólnoruskiego. Stankiewicz w 1931 roku²²⁸, drogą porównania rozwoju 43 cech w poszczególnych językach zaliczanych do języków wschodniosłowiańskich, zachodniosłowiańskich i południowosłowiańskich, udowodnił, że cechy te nie układają się zgodnie z podziałem na powyższe trzy grupy, lecz się krzyżują. Istnieją oczywiście cechy wspólne dla wszystkich trzech języków wschodniosłowiańskich, np. pełnogłos (biał. *baran'a*, ros. i ukr. *boron'a*), lecz większość zjawisk nie wskazuje na różnice między tymi językami, a występuje w różnych grupach:

- akanie – cechuje język białoruski, część gwar języka rosyjskiego i język słoweński, natomiast nie występuje w języku ukraińskim i połowie gwar rosyjskich;

²²⁸ Я. С т а н к е в і ч, *Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку*, „Родная мова. Месячнік пасвячоны пытаньням беларускае (крывіцкае) мовы” 1931, № 5–6, Вільня.

- postpozycyjny rodzajnik występuje w języku bułgarskim (*vinoto* ‘wino’) oraz jest znany gwarom rosyjskim (*čajku ta pop’jom* ‘popijemy herbaty’);
- protetyczne *v* w pozycji przed *o*, *u* charakteryzuje język białoruski (*v’oka*, *v’uxa*) oraz górnołużyckoserbski (*woko*, *wucho*); w innych językach występuje tylko w gwarach, np. w serbsko-chorwackich, słoweńskich i polskich – w języku polskim konsekwentnie występuje przed nosówkami *a*, *e* (*wąski*, *węzel*), z kolei w rosyjskim i bułgarskim w ogóle nie występuje;
- prasłowiańskie *g > h* w języku białoruskim (*γość*, *γ’olas*), serbsko-chorwackim (*hlas*), górnoserbkołużyckim (*hlos*), ukraińskim (*host’*) i czeskim (*host*, *hlas*), natomiast *g* zachowało się w języku bułgarskim, serbsko-chorwackim i słoweńskim (*glas*), dolnołużyckoserbskim i polskim (*głos*), rosyjskim (*gost’*);
- czasowniki atematyczne w 2. os. czasu przyszłego w języku białoruskim, ukraińskim i bułgarskim mają końcówkę *-si* (*das’i*), a w rosyjskim i polskim *-sz* (*daś*)²²⁹.

Uczony wyliczył, że spośród 43 rozpatrzonych przez niego cech tylko pełnosgo charakteryzuje wyłącznie języki wschodniosłowiańskie. Inne cechy układają się w sposób następujący:

- cech wspólnych dla trzech języków wschodniosłowiańskich i jednocześnie jednego lub kilku języków grupy zachodniosłowiańskiej czy południowsłowiańskiej jest 13;
- cech wspólnych dla języka białoruskiego i jakiegokolwiek innego zachodniosłowiańskiego lub południowsłowiańskiego, a jednocześnie nie występujących w języku rosyjskim jest 29²³⁰.

Na tej podstawie Stankiewicz stwierdził, że nie było żadnego okresu praruskiego ani praruskiej jedności, lecz był kiedyś język prasłowiański, który w wyniku dyferencjacji podzielił się na samodzielne języki słowiańskie²³¹.

Teoria ta powraca też dzisiaj i zdobywa coraz więcej zwolenników. Brak konsekwencji w podejściu do powstania trzech grup języków słowiańskich podkreśla np. Iwan Kramko, stwierdzając, iż: grupy zachodnio- i południowsłowiańska powstały bezpośrednio z języka prasłowiańskiego, nie przechodząc przez stadia ogólne zachodniosłowiańskie czy ogólne południowsłowiańskie, natomiast języki rosyjski, białoruski i ukraiński przeżyły ogólny okres wschodniosłowiański, który trwał aż do XIV wieku. Przyczyną takiego podziału była sytuacja polityczna – w grupach zachodniosłowiańskiej i południowsłowiańskiej nie było narodu, który chciałby udowodnić swoją wyższość, tak jak to zrobiła Moskwa w grupie wschodniosłowiańskiej²³².

Do podobnych wniosków doszedł ukraiński badacz Hryhorij Piwtorak, który stwierdził, że pojawienie się osobnych narodowości wschodniosłowiańskich w XII–XIII wieku wynikało nie z podziału na trzy części tzw. starożytnoruskiej narodowości,

²²⁹ Я. Станкевіч, *Месяца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку*, [w:] Я. Станкевіч, *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, Менск 2002, с. 223–235.

²³⁰ *Ibidem*, с. 234.

²³¹ *Ibidem*, с. 233.

²³² І. Крамко, *Адзіная старажытнарускаяць...*, *op. cit.*, с. 2.

lecz z konsolidacji kilku pogranicznych i pokrewnych terytorialno-plemiennych grup wschodniosłowiańskich w całościowe masywy kulturowo-etnograficzne, które z czasem przekształciły się w trzy narodowości: ukraińską, rosyjską i białoruską²³³.

Głównym powodem powstania języków białoruskiego, ukraińskiego i rosyjskiego było przegrupowanie, które odbyło się w dwóch strefach dialektalnych: kijowsko-poleskiej oraz połocko-riazańskiej. W XII wieku Kijów, jako centrum polityczne i kulturalne, zaczął podupadać, a w 1240 roku miasto zostało zniszczone przez najeźdźców tatarskich, w rezultacie czego centra ludności i kultury przeniosły się na inne tereny: na południowy zachód (do Halicza, a później do Lwowa) oraz na północ (do Nowogródka i Wilna)²³⁴.

W oparciu o historyczną fonologię języka białoruskiego Paul Wexler wydzielił trzy okresy kształtowania się języka białoruskiego²³⁵:

- 1) pierwszy przedpiśmienny okres prabiałoruski obejmuje zmiany, które zachodziły od VI do XII wieku i pozwoliły na ukształtowanie się dwóch dialektów – kijowsko-poleskiego i połocko-riazańskiego w rezultacie:
 - drugiego regresywnego zmiękczenia spółgłosek tylnopodniebiennych *k* // *ć* (później *c*), *g* (później *h*) // *ź* (później *ż*), *x* // *ś*, np. biał. *car'k'v'a* < gock. **ki-riko*, biał. *nah¹a* // *naž¹e*, biał. *m¹uxa* // *m¹uše* w VI–VII wieku, które przez wielu uczonych jest traktowane jako pierwsza zmiana historyczna prowadząca do rozpadu języka prasłowiańskiego;
 - zaniku *j* w VII–VIII wieku w połączeniach ze spółgłoską: *rj* > *r'* (później *r* w większości prabiałoruskich gwar, np. biał. *b¹ura* // ros. *b¹u'ra*), *nj* > *ń* (biał. *koń* < prasł. **ko(b)n-j-os*), *pj* > *pl'* (biał. *c¹ar¹p¹ec'* // *c¹arpl¹u*, w północno-wschodniej części Białorusi *draml¹u* // *dr¹emiš*, w niektórych miejscowościach południa Białorusi *l'* występuje również w formach 3. os. lm. *łoul¹u* // *łoul¹at*²³⁶ – cecha ukraińska), *zj*, *dj*, *gj* // *ź* (*nož* < prasł. **nazjos*, biał. *maž¹a* – łac. *medius*, biał. *sc¹eray¹u* – biał. dial. *star¹oža*), *s*, *x* > *ś* (biał. *pras¹ic'* – *praš¹u*, *dux* – *duš¹a*), *kj*, *tj*, *kt'* > *ć* (biał. *pl¹akac'* – *pl¹aču*, *s¹v¹ečka* < **svetja*, *noč* – lit. *nakt¹is*)²³⁷;
 - uproszczenia połączeń *tl*, *dl* w połowie IX wieku (biał. *pl¹a¹a* – pol. *plotła*, biał. *γ¹orła* – pol. *gardło*) – późniejsze pojawienie się paralelnych form *capav¹ila* – *capav¹idła* należy tłumaczyć wpływem języka polskiego²³⁸, natomiast formy z *kl*, *gl* – wpływem języków bałtyckich (biał. *s¹vatl¹ica* > lit. *svekljčia* > biał. *s¹vakl¹ica*)²³⁹, za czym przemawia również pojawianie się

²³³ Г. П і в т о р а к, *Україні: звидки ми і наша мова*, Київ 1993, с. 98.

²³⁴ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 81.

²³⁵ *Ibidem*, с. 87–235.

²³⁶ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 96.

²³⁷ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 90–94.

²³⁸ ДАБМ, карта 257.

²³⁹ J. O t r ę b s k i, *Gramatyka języka litewskiego*, Warszawa 1958, s. 357; H. P o p o w s k a - T a b o r s k a, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Warszawa 1991, s. 80–81.

- ich na pograniczu białorusko-bałtyckim²⁴⁰, chociaż istnieje też prawdopodobieństwo dysymilacji (*kl < tl*) na gruncie gwar białoruskich²⁴¹;
- szerzenia się akania (i jakania) z północnego wschodu (ze strefy gwar połocko-riazańskich) na południowy zachód²⁴² i pojawienia się alternacji *a // o, e* (*vad^la – v^lody, s^lc^lan^la – s^lc^leny* w przypadku akania i jakania niedysymilatywnego w dialekcie południowo-zachodnim i gwarach centralnych oraz *vbd^la – v^lody, s^lc^lin^la – s^lc^leny* w przypadku akania i jakania dysymilatywnego w dialekcie północno-wschodnim)²⁴³ – chronologia akania wywołuje wiele wątpliwości wśród różnych badaczy: od VIII–IX wieku we wczesnych pracach A. Szachmatowa²⁴⁴ oraz niektórych późniejszych badaczy, np. W. Rudielewa²⁴⁵ do XII–XVI wieku w pracach A. Szachmatowa po 1915 roku²⁴⁶; P. Wexler skłania się ku wiekom VIII–IX²⁴⁷; częste przykłady współwystępowania dwóch typów wokalizmu nieakcentowanego świadczą też o mieszanii się ludności jeszcze w okresie plemiennym – Krywiczów i Dregowiczów²⁴⁸;
 - pojawienia się pełnogłosu (*γ^lorad, kar^lova*) w VIII–IX wieku²⁴⁹;
 - delabializacji samogłosek wargowych w VIII – na początku IX wieku (biał. *byc'* – lit. *buti*, biał. *Dr^lyša* – lit. *Druso*; *myc'* – biał. *m^lyju*, ros. *m^loju*) i rozwoju zredukowanych (biał. *N^loman* < prabiał. **Němъnъ* < błt. – por. lit. *Nemunas*; biał. klas. *V^lal^la* < *prabiał. *Vьlьja* < błt. **Vilija*; obecne biał. *Vil^li^la* jest późnym zapożyczeniem z języków bałtyckich)²⁵⁰;
 - spirantyzacji *g*, która nastąpiła prawdopodobnie w IX–X wieku przed skróceniem samogłosek długich, gdyż zarówno spirantyzacja, jak i długość samogłosek odzwierciedlane są w bałtyckich zapożyczeniach z języka prabiałoruskiego²⁵¹; w językach tureckich dla oddania białoruskiego *γ* frykatywnego występuje odpowiedni zapis (np. białoruskie zapożyczenie w języku karaïmskim *γnoĭ*)²⁵²; *h* faryngalne występuje tylko w trójkącie Brześć – Pińsk – Prużany, tzn. z językoznawczego punktu widzenia poza terytorium

²⁴⁰ ЛГ1968, с. 226–227.

²⁴¹ П. С ц я ц к о, *Народная лексіка*, Мінск 1970, с. 61.

²⁴² П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 109–112.

²⁴³ *Ibidem*, с. 194–197.

²⁴⁴ А. Ш а х м а т о в, *Русское и словенское аканье*, „Русский филологический вестник” 1902, № 48, Warszawa.

²⁴⁵ В. Р у д е л е в, *К фонологической интерпретации русского аканья*, „Вопросы языкознания” 1963, № 2, Москва, с. 30–38.

²⁴⁶ А. Ш а х м а т о в, *Введение в курс истории русского языка*, ч. 1. *Исторический процесс образования русских племен и наречий*, Петроград 1916, с. 146.

²⁴⁷ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 106–109.

²⁴⁸ ЛГ 1968, с. 213–223.

²⁴⁹ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 118–119.

²⁵⁰ *Ibidem*, с. 103–104, 120–122.

²⁵¹ К. В ü g a, *Die litauisch-weißbrussischen Beziehungen und ihr Alter*, „Zeitschrift für slavische Philologie”, 1924, № 1, Leipzig–Heidelberg, s. 55.

²⁵² П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 134.

- białoruskim²⁵³; na pograniczu białorusko-bałtyckim początkowo *h* zanika (lit. *adyna* < biał. *γa3¹ina*); od XIV do XVIII wieku dla odzwierciedlenia *g* w zapożyczeniach używano dwuznaku *kz* lub grafemu *z'*²⁵⁴;
- labializacji *e, ɔ > o* w XI wieku (*č¹orny, ž¹onka, mod*)²⁵⁵;
 - powstania dyftongów *īe, ūo* w nowych sylabach zamkniętych po zaniku jerów w strefie gwar kijowsko-poleskich w XII–XIII wieku (*īēs, nūoč*)²⁵⁶;
 - powstania ok. XII wieku i transformacji w XIV–XV wieku nowych grup spółgłoskowych: uproszczenia grupy spółgłosek, tzn. wypadnięcia spółgłoski środkowej (*namեսника* – ok. 1400 roku – por. ros. *наместник*; *позно* – XV wieku – por. ros. *поздно*), wstawki samogłoskowej (*karab¹el' – karabl¹a, aγ¹oń – aγ¹u, co do dnia dzisiejszego jest normą językową), upodobnienia spółgłosek (*z¹iv¹ac', bes' c¹ab¹e*) oraz rozpodobnienia (*ja¹ēš¹na, sm¹aš¹ny*); podwojenia spółgłosek na granicy morfemów (*bezzayanny, γa3¹ińnik*)²⁵⁷;*
 - dialektalnego ubezdźwięcznienia spółgłosek w środku i na końcu wyrazu (*n'oška, stox*), które rozpoczęło się w XII wieku w rezultacie zaniku jerów w słabej pozycji²⁵⁸; należy podkreślić, że, jak stwierdza Franciszek Sławski: „półsamogłoski trzymały się na Rusi, zwłaszcza północnej, znacznie dłużej. Jeszcze w XII w. wymawiano jery mocne i słabe. Słabe zaniknęły na południu Rusi, na północy dopiero w II połowie XIII w.”²⁵⁹; obecnie ubezdźwięcznienie nie obejmuje całego białoruskiego terytorium – występuje na północ od linii Prużana – Różana – Iwacewicze – Słuck – Bobrujsk – Berezyna – Białynicze – Orsza – Dubrowna²⁶⁰;
 - rozwoju w dialektach protetycznych samogłosek *i* oraz *a* prawdopodobnie w XII wieku po zaniku jerów w słabej pozycji (*imγ¹a, imx¹u*); obecnie jest to norma języka literackiego oraz większości gwar białoruskich, z wyjątkiem

²⁵³ *Ibidem*, s. 134, 135.

²⁵⁴ *Ibidem*, s. 133.

²⁵⁵ М. Б і р ы л а, *Рэфлексы агульнаславянскіх о, ъ, ё, е, ь у беларускіх гаворках*, „Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР” 1959, № 6, Мінск; П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, s. 151–157; W. К у г а с з к і е в і с з, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej...*, *op.cit.*, s. 18–19; Я. С т а н к е в і ч, *Мова крывіцкага (беларускага) рукапісу XVI стаг. „Аль Кітаб”*, „Калосье” 1939, № 1, Вільня, с. 45.

²⁵⁶ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 158–160; І. Я ш к і н, *Вакалізм паўночна-ўсходняй групы гаворак Слаўгарадчыны. Націскныя галосныя фанемы*, „Весці Акадэміі Навук БССР. Серыя грамадскіх навук” 1967, № 1, Мінск.

²⁵⁷ А. Б у л ы к а, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970; П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 175–180;

²⁵⁸ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 180–184.

²⁵⁹ F. S ł a w s k i, *Języki słowiańskie, [w:] Języki indoeuropejskie*, pod red. L. В e d n a r c z u k a, t. II, Warszawa 1988, s. 950.

²⁶⁰ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, s. 50, 53–54; ДАБМ, карта 45; Ю.В. Ч а р н я к е в і ч, *Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны*, Мінск 2009, карты 70–71.

południowego zachodu oraz poszczególnych innych miejscowości rozrzuconych po całej Białorusi, poza tym *a* dominuje na północnym wschodzie, a *i* na południu Białorusi oraz w sąsiednich gwarach północnoukraińskich, co może świadczyć o rozwoju samogłosek protetycznych w okresie odrębności kijowsko-poleskich oraz połocko-riazańskich masywów dialektalnych, tzn. przed XIV–XV wiekiem²⁶¹;

- rozwoju alternacji *w // ʷ, i // j* od XII wieku (*Turaʷ, ʷon iʒ^ʷe – ʷan^ʷa ʷʒ^ʷe*)²⁶²;
- stwardnienia spółgłosek wargowych w XII–XIII wieku (*z^ʷemski*), gw. *mʷod, mʷasa* w niektórych miejscowościach na północ od Jasiołdy i Prypeci²⁶³;
- wydłużenia spółgłosek w połączeniu *z j* w pozycji interwokalicznej w XII wieku po zaniku jerów (*ka^ʷos^ʷs^ʷe, py^ʷańne*); obecnie norma białoruskiego języka literackiego obejmuje swoim zasięgiem gwary witebskie, połockie, mińskie, północno-wschodniej Homelszczyzny, południowo-wschodniej części obwodu brzeskiego, a także wiele gwar ukraińskich (oraz literacki język ukraiński), wielkołuцьkich, smoleńskich i briańskich, natomiast w gwarach grodzieńskich, południowo-zachodniej części Mińszczyzny i Homelszczyzny oraz północno-zachodniej części Witebszczyzny wydłużone spółgłoski występują niekonsekwentnie, fakultatywnie z połączeniem spółgłoski *z j* (*suʒ^ʷi^ʷa, zb^ʷoʒ^ʷi^ʷe*) lub bez *j* (*z^ʷel^ʷe, ʒyc^ʷo*)²⁶⁴.

2) Piśmienny okres gwar prabiałoruskich związany jest ze zmianami zachodzącymi od XIII do końca XV wieku, które doprowadziły do zlania się północnej części dialektu kijowsko-poleskiego oraz południowo-zachodniej części dialektu połocko-riazańskiego w jedną całość i powstania języka białoruskiego. Ten okres cechuje:

- utrata *j* po *y, i* na końcu wyrazu oraz przed spółgłoską (biał. *star^ʷy* – ros. *staryj*, biał. *pi, pi^ʷc^ʷe* – ros. *pej, pejt^ʷe*); teksty odzwierciedlają wypadnięcie *j* już od XIII wieku (*гоцьскы – 1264 r., польски – 1349 r.*)²⁶⁵; formy *z j* nadal występują w gwarach północno-wschodnich rejonów Witebszczyzny, wschodnich rejonów Mohylewszczyzny oraz południowych rejonów obwodu brzeskiego (*bl^ʷednyj, ma^ʷyj, d^ʷoŭjij*)²⁶⁶;

²⁶¹ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 184–186; ДАБМ, карты 26–27 oraz komentarz do map 270–271, 299; Ю.В. Ч а р н я к е в і ч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, карты 85–86.

²⁶² П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 186–188; kwestia alternacji *w // ʷ* szerzej została opisana w: Ф. Я н к о ў с к і, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, ч. 1, Мінск 1974, с. 93–95.

²⁶³ М. Б і р ы л а, *Этымалагічна мяккія губныя ў беларускіх народных гаворках*, „Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР” 1957, № 3, Мінск; А. Б у л ы к а, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы...*, *op.cit.*, с. 115–116; П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 189–191; ДАБМ, карты 51–53; Ю.В. Ч а р н я к е в і ч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, карты 59–60.

²⁶⁴ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 197–201; Э. Б л і н а в а, Е. М я - ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 55–56.

²⁶⁵ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 209.

²⁶⁶ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 80–81.

- stwardnienie *č'*, które odbyło się na początku albo w połowie XIII wieku, przed stwardnieniem *š*, *ž*²⁶⁷; obecnie miękkie *č* występuje tylko w niektórych gwarach Polesia brzeskiego i homelskiego (*č'asto*, *pčit'a*)²⁶⁸;
- szerzenie się protetycznych spółgłosek w XIII wieku; protetyczne *v* rozwijało się przede wszystkim przed samogłoskami labializowanymi *o*, *u* (*v'očy*, *v'ušy*, *nav'uka*), lecz w pewnych warunkach także przed *a* (*v'okny* – *akn'o* i *vakn'o*, *v'okal* i *vak'ot*); pojawia się również w wyrazach zapożyczonych (*v'orčyk* < pol. *orczyk* < niem. *Ortscheit*); lecz niekonsekwentnie (*lokańne*, *orden*, *uńija* i *v'uńija*)²⁶⁹; protetyczne *v* występuje w gwarach witebskich, mohylewskich, mińskich (z wyjątkiem południowych obrzeży obwodu) oraz homelskich (z wyjątkiem rejonów połudnowo-zachodnich); w gwarach brzeskich i częściowo grodzieńskich występuje protetyczne *γ* (*γ'os'ań*, *γ'uxa*); w gwarach zachodnich rejonów obwodu grodzieńskiego, południowo-zachodnich rejonów obwodu brzeskiego oraz północno-wschodnich rejonów obwodu homelskiego nie ma protetycznych *v*, *γ* (*os'ań*, *uxo*); w niektórych gwarach rejonów dziatłowskiego, nowogródzkiego, puchowickiego, borysowskiego protetyczne *v* występuje też przed *a*, *i* (*v'arpa*, *vik'ona*); podobnie na terenie swojego występowania *γ* nie ogranicza się tylko do pozycji przed *o*, *u*, lecz również przed *a*, *i* (*γav'es*, *γ'inšy*), a w gwarach nowogródzkich, oszmiańskich, korelickich i brzeskich występuje nawet na miejscu etymologicznego *v* (*γarab'ej*, *γ'os'im*)²⁷⁰, natomiast na pograniczu białorusko-litewskim zauważa się brak *γ* etymologicznego i obecność *γ* protetycznego (*ar'ox*, *aspađ'ar*, *ul'ac'*, ale *γ'ul'ica*)²⁷¹;
- stwardnienie *č* pod koniec XIII wieku – między przejściem *e* > *o* w XII wieku (biał. *nos* < **neslь*, biał. *s'p'oka* < **šьpek-*, aczkolwiek w gwarach między Zelwianką, Jasioldą i Szczarą obserwuje się fakultatywne występowanie form: *b'ordo* – *b'erdo*, *dal'oko* – *dal'eko*, *mod* – *med*, *m'orzty* – *m'erzty*²⁷²) oraz afryktywizacją *t'*, *d'* między XIV a XVI wiekiem (*v'ec'er*, *ž've*)²⁷³; miękkie etymologiczne *č* występuje tylko w gwarach Polesia brzeskiego i homelskiego (*k'uryc'u*, *mołod'yc'a*), które mają wiele cech ukraińskich, jednak i tam spotykane są formy oboczne z twardym *c* (*γ'ułyca*, *k'uryca*)²⁷⁴;

²⁶⁷ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 204–207, 210.

²⁶⁸ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 49–50.

²⁶⁹ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 210–214.

²⁷⁰ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 58–59; ДАБМ, карты 47–49, 133, 278; Ю. В. Ч а р н я к е в і ч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, карты 43–51.

²⁷¹ М. А. Д а н і л о в і ч, *Лінгвістычнае краянаўства Гродзеншчыны*, Гродна 2008, с. 115; П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 214.

²⁷² Ю. В. Ч а р н я к е в і ч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, карты 5–9.

²⁷³ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 155, 206, 223–229.

²⁷⁴ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 49–50.

- rozwój nowych g, ğ drogą zapożyczeń głównie z języka polskiego, a także za jego pośrednictwem, co spowodowało powstanie dwuznaku *кz* spotykanego w tekstach od XIV wieku²⁷⁵; obecnie w gwarach g zachowuje się w leksyce zapożyczonej (*g^lanak, gaž^leta, šv^lađer*) oraz w wyrazach dźwiękonaśladowczych (*g^legac^l, ğerġet^lac^l*)²⁷⁶.
- 3) Okres języka białoruskiego, w którym pojawiły się teksty pisane, rozpoczynający się w XV wieku i trwający do dnia dzisiejszego. W tym okresie odbyły się następujące zmiany:
- alternacja *ro // ry, to // ty* (*кroy – kryv^li, γ^lotka – γ^lyt^lać*), co uwidacznia się już w tekstach z XV wieku (*кpывавы – 1489 rok*)²⁷⁷; inne przykłady ze współczesnego języka białoruskiego, gdy akcentowane *ro, to* w pozycji nieakcentowanej przechodzi w *ry, ty* (*brod – brys^lc^li, br^lovy – bryv^lo, dr^lovy – dryvas^lek – dryv^lot^lna, γrom – γ^lym^loty – γ^lym^lec^l, kr^loška – nakrys^lyc^l, skr^loyat – skr^lyt^lac^l; bl^lo^lxi – blyx^la*);
 - przejście *l > ʎ* na końcu wyrazu, ale tylko w czasownikach (biał. *čyt^laʎ* – ros. *čit^lał, ale stol*), co nastąpiło w XV wieku, a powodem było prawdopodobnie pomieszanie z gerundium kończącym się *vъ > ʎ* – obie formy występowały w funkcji predykatywnej; w tekstach XV-wiecznych często *l* i *v* używano na przemian (*взялиши < възьявши – współcz. biał. узяўшы; biał. łac. odolew w 1638 roku < одолел – współczesny biał. адолеў*); ta przemiana jest odzwierciedlana również w XVII-wiecznych białoruskich tekstach pisanych alfabetem arabskim i niekonsekwentnie w białoruskich tekstach pisanych alfabetem hebrajskim; o neutralizacji *l* i *v* w języku białoruskim w niektórych wyrazach przed spółgłoską świadczy porównanie z odpowiednikami rosyjskimi (biał. *з^lоубаііне – ros. долбл^lенііе, biał. з^lаўкаііне – ros. т^lавкаііе*)²⁷⁸;
 - pojawienie się w dialektach w XV wieku wraz z leksemami zapożyczonymi fonemów *f, f^l*, które do tej pory bardzo często są zamieniane przez *x, p* lub *xv, kv* (*Ходор – 1510 r., Ходоръ Федоровичъ – lata 1596–1597; obecnie wśród prawosławnych X^ledar i F^lodar, a u katolików T^lodar*); na przełomie XIV i XV wieku język białoruski był pod znacznym wpływem języka polskiego, w którym występują *f, f^l* i za pośrednictwem którego do języka białoruskiego trafiała leksyka z łaciny i greki również znających *ph*²⁷⁹; obecnie *f, f^l* występują we wszystkich gwarach białoruskich (*f^larba, f^lel^lcar,*

²⁷⁵ П. В. Экслер, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 215.

²⁷⁶ Э. Блінава, Е. Мясельская, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 52–53; Ю.В. Чарнякевіч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, карты 39–40.

²⁷⁷ П. В. Экслер, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 216–218; А.М. Асіпчук, В.В. Марашэўская, А.С. Садоўская, *Беларуская мова. Прафесійная лексіка*, Гродна 2008, с. 18.

²⁷⁸ П. В. Экслер, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 218–220; В.П. Красней, Л.М. Шакун, *Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1978, с. 40.

²⁷⁹ П. В. Экслер, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 220–223.

litera э na oznaczenie w piśmie twardej wymowy (*ин эксъцельсисъ* < *in excelsis* w XV wieku, *жэлезэ, перэд, чэрэз* w XVI wieku)²⁸⁶;

- dialektalna labializacja *y > u* (*буц, v'upiu*)²⁸⁷ oraz *ay > oy* (*pr'ouȳda, kaz'ouȳ*) w XVI wieku²⁸⁸; w rezultacie labializacji powstał dyftong, którego pierwszy element wymawiany jest długo, a drugi – krótko; wymowa asymilowanego *'ouȳ* < *'ay* (*pr'ouȳda, kaz'ouȳ*) różni się od wymowy *'ouȳ* w leksemach *p'ouȳny, vouȳk*, w których nie obserwuje się wzdłużenia fonemu *o*²⁸⁹; tego typu wymowa występuje w nielicznych miejscowościach w okolicach Mińska, Baranowicz i Słonima²⁹⁰.

Przegrupowanie gwar wschodniosłowiańskich doprowadziło do wystąpienia cech wspólnych dla gwar kilku języków. Są to:

- cechy wspólne dla współczesnych gwar północnobiałoruskich oraz pskowskich i rizańskich gwar języka rosyjskiego: akanie, jakanie, stwardnienie *ř*, przejście *ě > e, f > x*, cokanie, ciekanie, dziekanie; gwary południoworosyjskie (briańsko-orłowskie), które obecnie są traktowane jako przejściowe między północnobiałoruskimi a rosyjskimi, pierwotnie prawdopodobnie miały ten sam charakter, tzn. rozwijały się wspólnie z językiem białoruskim, w przeciwieństwie do leżących na wschód od nich gwar północnorosyjskich; cechy prabiałoruskie pojawiły się w nich w rezultacie kolonizacji postępującej z okolic Połocka na południowy wschód, szczególnie w okresie WKL. Później obszar ten dostał się pod wpływ rosyjskie;
- cechy wspólne dla współczesnych gwar południowobiałoruskich i północnoukraińskich – charakteryzowały one gwary kijowsko-poleskie przed wejściem tych terenów w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego: przejście przed spółgłoskami *ьl > oy / ay*, akcentowanego *ę > e*, dyftongi powstałe z *o, e* w sylabach zamkniętych po zaniku słabych jerów, alternacja *ro // ry, lo // ty*;
- cechy wspólne dla gwar północno- i południowobiałoruskich, które mogą być dwójakiego pochodzenia: cechy gwar północnych, które rozprzestrzeniły się na południe, lecz nie występują w gwarach północnoukraińskich, np. akanie, ciekanie, dziekanie; cechy gwar południowych, które poszerzyły się na północ, np. stwardnienie *ř*; wśród cech ogólnobiałoruskich należy jeszcze wymienić: wzdłużenie miękkich spółgłosek w pozycji interwokalicznej, nowe *g* w leksyce zapożyczonej, samogłoski protetyczne²⁹¹.

²⁸⁶ П. В. Экслер, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 233; В. Чэксман, *Гісторыя працінастаўленняў на цвёрдасці – мяккасці ў беларускай мове*, Мінск 1970, с. 128.

²⁸⁷ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 26; Ю.В. Чарнякевіч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, 13.

²⁸⁸ П. В. Экслер, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 233.

²⁸⁹ ЛГ 1968, с. 268–269.

²⁹⁰ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 27; Ю.В. Чарнякевіч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, карта 1.

²⁹¹ П. В. Экслер, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, с. 76–77, 240–241.

O związkach dialektów białoruskich z dialektami rosyjskimi i ukraińskimi świadczą też cechy morfologiczne:

- północno-wschodni dialekt z południowym dialektem języka rosyjskiego łączą: fakultatywne używanie końcówek *-y/-a* w M. lm. rzeczowników r.n. (*p'atny, 'okny / p'atna, 'okna*); sufiks *-onak* w rzeczownikach określających istoty młode (*cypl'onak, reb'onak*); formy D. i B. zaimków (*meń'e, t'eb'e, s'eb'e*); akcentowana końcówka *-yj /-ej* w M. lp. przymiotników r.m. (*maład'yi / maład'ej, p'ax'ej*); występowanie *c'* powstałego z *t'* miękkiego w formach 3. os. czasowników lp. (*bar'ec', iż'ec', nas'ec'*²⁹²); unifikacja form 3. os. lm. czasowników I i II koniugacji (*d'etajut, p'išut, n'os'ut*) i in.²⁹³;
- południowo-zachodni dialekt z północnym dialektem języka ukraińskiego łączą: dwusylabowa końcówka *-oju / -eju / -aju* w N. rzeczowników i przymiotników r.ż. lp., zaimków osobowych, wskazujących, zaimka zwrotnego, liczebników porządkowych (*vađ'oju, maż'eju, x'ataju; maład'oju, n'ovaju; mn'oju, t'oju, sab'oju; druy'oju*); dwusylabowa końcówka *-oje / -aje / -eje* w D. lp. przymiotników r.ż., zaimków wskazujących, liczebników porządkowych (*čuž'oje, n'ovaje, s'ineje; taže; p'ataje*), końcówki *-om / -um / -am / -em* w Ms. przymiotników r.m. i r.n. lp. (*na sux'om, u val'ikum, u xar'ošam, u s'inem*); końcówka *-a* w M. lm. rzeczowników r.n. oraz określających istoty młode (*bał'ota, gń'ozda, paras'ata*); liczba dualna w połączeniu z liczebnikami 2–4 (*ż've vakń'e, ż've x'ac'e*); forma W. rzeczowników r.ż. (*m'amo, M'ańo*); nieakcentowane końcówki *-ac / -at'* 3. os. lm. czasowników II koniugacji (*n'os'ac', x'oż'ac'*); forma 3. os. lp. czasowników I koniugacji bez końcowego *-ć* (*bar'e, k'aža*)²⁹⁴.

Powyższe cechy z jednej strony przeciwstawiają sobie obecne dwa masywy dialektów białoruskich: północno-wschodni i południowo-zachodni, a z drugiej – wskazują na historyczne związki obu dialektów z wcześniejszymi arealami dialektalnymi: połocko-riazańskim i kijowsko-poleskim.

3.2. Badania dialektologiczne na Białorusi

Historia badań gwar białoruskich jest ściśle związana z historią poznania duchowej i materialnej kultury Białorusinów, ich ustnej twórczości ludowej oraz zwyczajów. Pierwsze informacje o gwarach białoruskich znajdują się w pracach folklorystów i etnografów, którzy zapisując pieśni, opowiadania, legendy, bajki, przysłowia i porzekadła starali się odzwierciedlać osobliwości lokalnych gwar. W takich pracach zamieszczano też niewielkie słowniczki, w których oprócz leksemów gwarowych danej miejscowości znajdowały się również opisy fonetyczne²⁹⁵.

²⁹² ЛГ 1969, карта 49.

²⁹³ ЛГ 1968, с. 217–219.

²⁹⁴ *Ibidem*, с. 232–240.

²⁹⁵ Э. Б л и н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 15.

W związku z powyższym w badaniach dialektów białoruskich wyodrębniane są dwa etapy: etnograficzny i dialektologiczny.

3.2.1. Etap etnograficzny

Badania nad ludowością białoruską prowadzili uczeni związani z kilkoma ośrodkami naukowymi: wileńskim, warszawskim, krakowskim, petersburskim i moskiewskim.

3.2.1.1. Zainteresowania białoruską twórczością ludową w ośrodku wileńskim

Na początku XIX w. istotną rolę w zainteresowaniu Białorusinami oraz ich językiem odegrał Uniwersytet Wileński. Prekursorem prowadzonych tu badań był Zorian Dołęga-Chodakowski (Adam Czarnocki), który zbierając materiał etnograficzny odwiedził wiele regionów etnicznie białoruskich: był w Połocku, Witebsku, Turowie, na Wileńszczyźnie i pod Bobrujskiem, w okolicach Brześcia, Homla, Mohylewa. Zapisywał folklor i leksykę Polesia oraz północy Białorusi okolic Witebska. Uzyskał również materiały od swoich korespondentów ze szkół, do których zwrócił się z prośbą o zbieranie wśród miejscowej ludności bajek, pieśni, zaklęć oraz obrzędów, np. ze Słucka. Najbardziej znane jego prace to: *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* (1818) oraz *Śpiewy sławiańskie pod strzechą wiejską zebrane* (1838). Chodakowski postulował szeroko zakrojone badania nad ludem wiejskim i jego obyczajami: „Trzeba pójść i zniżyć się pod strzechę wieśniaka w różnych odległych stronach, trzeba śpieszyć na jego uczty, zabawy i różne przygody. Tam, w dymie wznoszącym się nad głowami, snują się jeszcze stare obrzędy, nucą się dawne śpiewy i wśród płąsów prostoty odzywają się imiona bogów zapomnianych. W tym gorzkim zmroku dostrzec można świecące im trzy księżycy, trzy zorze dziewicze, siedem gwiazd wozowych”²⁹⁶. Jego apel do inteligencji o zbieranie materiałów historycznych, etnograficznych i folklorystycznych spotkał się ze wsparciem ze strony Uniwersytetu Wileńskiego. Został opracowany szeroki program zbierania materiałów historycznych i kultury tradycyjnej narodów ziem byłego państwa polskiego „dołączonych” do Rosji. Niestety wszystkie rękopisy Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego zawierające podania i mity starosławiańskie, choć są znane, to jednak wciąż nie zostały wydane²⁹⁷.

Wysoko cenione są opracowania: Marii Czarnowskiej o wierzeniach Białorusinów powiatu czerykowskiego na Mohylewszczyźnie²⁹⁸; Ignacego Szydłowskiego dotyczące obrzędów weselnych w powiecie borysowskim, w którym podane są przykłady piosenek, świadczące o akającym charakterze gwary badanej miejscowości²⁹⁹; Eusta-

²⁹⁶ Z. Dołęga-Chodakowski, *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, Sieniawa nad Sanem 1818, <http://toporzel.republika.pl/teksty/zor.html> [dostęp 27.07.2012].

²⁹⁷ А.А. Крывicki, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 44–47; Zob. też: M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 11–27.

²⁹⁸ M. Czarnowska, *Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowane*, „Dziennik Wileński” 1817, № 34, Wilno, s. 396–408.

²⁹⁹ *Obrzędy weselne ludu wiejskiego w guberni mińskiej, w powiecie borysowskim w parafii hajeńskiej, obserwowane w latach 1800, 1-szym i 2-gim, z niektórymi piosnkami i ich zwyczajną nutą*, „Tygodnik Wileński” 1819, nr 130, 132.

chego i Konstantego Tyszkiewiczów, którzy opisali obyczaje, śpiewy, przysłowia, gusła i zabobony ludowe w powiecie borysowskim³⁰⁰; Romualda Zienkiewicza, zawierające piosenki ludu pińskiego podane w oryginale oraz w przekładzie na język polski³⁰¹; Ewy Felińskiej, która zebrała materiały etnograficzne z Boratycz niedaleko Berezyny³⁰².

Do folkloru białoruskiego odwoływał się Tomasz Zan, który nie tylko czerpał zeń pomysły niektórych ballad, lecz wprowadzał także do swego języka dużo wyrazów i zwrotów zapożyczonych z mowy ludu białoruskiego. Chętnie posługiwał się wyrażeniami w rodzaju: *Czym chata bohata, tem ci budzić rada*; *Przyjm to ni sioje, ni toje*, a także leksemami białoruskimi, np. *cieciorka* ‘cietrzew’, *ziaziulka* ‘kukułka’, *chwośt* ‘ogon’ i inne.³⁰³

Duże znaczenie miało niewątpliwie podejście do języka białoruskiego Adama Mickiewicza, który dobrze znał twórczość ludu białoruskiego i szeroko z niej korzystał – nie tylko wcielał do swoich utworów liczne legendy białoruskie i podania ludowe, lecz także wypowiadał się o języku białoruskim podczas swojego wykładu w Paryżu 21.01.1842 roku dotyczącego literatury słowiańskiej, w którym określił język białoruski jako bogaty, bardzo czysty i dobrze opracowany oraz przypomniał, że był on językiem państwowym Wielkiego Księstwa Litewskiego³⁰⁴.

Do środowiska miejscowej inteligencji polsko-białoruskiej należał Jan Czeczot, który w *Przedmowie do Piosenek wieśniaczych z nad Niemna i Dźwiny*³⁰⁵ opisał język białoruski oraz określił jego główne cechy fonetyczne i morfologiczne. Język białoruski mianował krywickim, jego miejsce wyznaczał między polskim, rosyjskim i ukraińskim, pisał o jego podobieństwie do języka rosyjskiego, natomiast pod względem ciekania i dziekania – do języka polskiego. Oprócz tego J. Czeczot zamieścił niewielki słownik leksemów białoruskich (s. 64–68) oraz około 200 przysłów białoruskich (s. 106–120)³⁰⁶. Piosenki białoruskie, których J. Czeczot ogółem we wszystkich swoich zbiorach wydrukował przeszło 500, w tym 120 oryginalnych, mają istotne znaczenie dialektologiczne, ponieważ odzwierciedlają dwa typy gwar białoruskich: północnej części Białorusi, przeważnie okolic Lepla (znad Dźwiny – część dialektu północno-wschodniego) oraz gwary okolic Nowogródka, Lidy (znad Niemna – część dialektu południowo-zachodniego). Teksty piosenek zapisane są łacinką, użyta jest osobna litera dla oddania białoruskiego *u* niezgłoskotwórczego, znak akcentu w wyrazach i inne.

³⁰⁰ E. Tyszkiewicz, K. Tyszkiewicz, *Opisanie powiatu borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim z dodaniem wiadomości: o obyczajach, śpiewach, przysłowiach i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach itd.*, Wilno 1847.

³⁰¹ R. Zienkiewicz, *Piosenki gminne ludu Pińskiego*, Kowno 1851.

³⁰² *Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej*, Wilno 1856.

³⁰³ M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 55–58.

³⁰⁴ N. Barszczewska, *Польска-беларускія моўныя сувязі ў асьвятленьні беларускіх эміграцыйных часоніцаў*, „Acta Polono-Ruthenica” 1999, t. IV, Olsztyn, s. 192–194; Zob. też: M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 73–80.

³⁰⁵ J. Czeczot, *Piosenki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiotyzmy, w moście sławiano-krewickiej, s postrzeżeniami nad nią uczynionemi*, Wilno 1846.

³⁰⁶ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, Мінск 1995, с. 42–43.

Czczot widział wyraźne różnice między dwoma dialektami białoruskimi i umiejętnie je opisywał, np. omówił realizację *a* i *o* w ostatniej sylabie otwartej (akanie pełne w dialekcie północno-wschodnim i niepełne w południowo-zachodnim), różnice w realizacji wzdłużenia spółgłosek czy w wymowie cząstki *sia* w czasownikach zwrotnych. Mówił o potrzebie opracowania gramatyki i słownika języka białoruskiego, żeby dialekt krywicki mógł być używany na piśmie i żeby umocnił się jako samodzielny³⁰⁷.

Po aresztowaniach filomatów zainteresowanie ludem białoruskim i jego twórczością w środowisku wileńskim zmalało. Zmiana nastąpiła z chwilą osiedlenia się w Wilnie Adama Kirkora, który w rozprawie *Wycieczka archeologiczna po guberni wileńskiej*³⁰⁸ oprócz materiałów etnograficznych zamieścił wiele piosenek białoruskich z powiatu wilejskiego, zaznaczając, że różnią się one od ogłoszonych już drukiem. Z kolei pieśni Białorusinów suwalskich zamieścił w pracy rosyjskojęzycznej³⁰⁹.

Po upadku powstania styczniowego polskie życie umysłowe zamarło. Liczna plejada polskich etnografów i folklorystów straciła warunki sprzyjające realizacji ich zainteresowań. Po upływie 12 lat badania terenowe na Wileńszczyźnie rozpoczął Jan Karłowicz, który w latach 1887–1888 wydał *Podania i bajki zebrane na Litwie*³¹⁰. Opublikowane w języku białoruskim podania i bajki Karłowicz zapisał głównie na terenie powiatów: święciańskiego, lidzkiego i nowogródzkiego³¹¹.

W 1889 roku Władysław Weryha opublikował we Lwowie rozprawę o folklorze białoruskim pod tytułem *Podania białoruskie*³¹², która zawierała 32 baśnie białoruskie zapisane na terenie powiatu lidzkiego. Przedmowę do tego wydania napisał Jan Karłowicz, w której wypowiadał się między innymi na temat języka białoruskiego pisząc, że „nie jest on dialektem rosyjskiego ani też ukraińskiego, lecz w pełni samodzielnym językiem”³¹³.

Wierzenia, zaklęcia, zamowy, przesady i zabobony ludu białoruskiego z terenu Krzywicz powiatu wilejskiego przedstawił Józef Kibort³¹⁴. Wartość tej publikacji tkwi głównie w tym, że autor wszystkie utwory zapisał poprawnie po białorusku³¹⁵.

Zbieranie białoruskich pieśni ludowych i zagadek bliskie było polsko-białoruskiemu pocie Adamowi Hurynowiczowi, który na terenie gminy wiszniewskiej powiatu

³⁰⁷ А.А. Крывicki, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 50–55; Zob. też: M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 58–72.

³⁰⁸ Jan ze Śliwna, *Wycieczka archeologiczna po guberni wileńskiej*, „Biblioteka Warszawska” 1855, t. 2, s. 433–452, t. 3, s. 21–47, t. 4, s. 236–257.

³⁰⁹ *Этнографические очерки Сувальской губернии*, „Памятная книжка Сувальской губернии на 1873 год”; M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 87–100.

³¹⁰ J. Karłowicz, *Podania i bajki zebrane na Litwie*, [w:] „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1887, t. XI, Kraków, s. 229–293, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1888, t. XII, Kraków, s. 1–57.

³¹¹ M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 100–103.

³¹² W. Weryha, *Podania białoruskie*, Lwów 1889.

³¹³ M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 103.

³¹⁴ J. Kibort, *Wierzenia ludowe w okolicach Krzywicz w powiecie wilejskim*, „Wisła” 1892, t. XIII, Warszawa, s. 324–337, 389–408.

³¹⁵ M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 108–109.

święciańskiego zebrał 179 pieśni i 37 zagadek białoruskich i wydał je w 1893 r.³¹⁶ Pieśni podzielił na kilka grup: miłosne, chrzestne, wojackie, wielkanocne, zbójckie, na dzień Kupały itd.³¹⁷

3.2.1.2. Zainteresowania białoruską twórczością ludową w Królestwie Polskim

Zainteresowania białoruską twórczością ludową były bliskie polskim badaczom nie tylko skupionym w ośrodku wileńskim, lecz także w Królestwie Polskim, gdzie białoruski folklor zbierali m.in.: Łukasz Gołębiowski³¹⁸ (wieś Hubieńszczyzna koło Czerykowa w powiecie mohylewskim, a także Podlasie), Kazimierz Władysław Wójcicki³¹⁹ (materiał z okolic Białej, Międzyrzecza i obszaru Wołynia) czy Jan Oczapowski³²⁰ (miejscowości nad brzegami Wilii i Prypeci)³²¹.

Polski etnograf, folklorysta i kompozytor Oskar Kolberg jest autorem zbioru *Białoruś–Polesie* będącego 52. tomem dzieła *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*. Za życia Kolberga ukazały się 33 tomy *Ludu*. Tom *Białoruś–Polesie* wydano w Warszawie w 1968 r. Zawierał on materiały z terenu całej dzisiejszej Białorusi oraz Polesia Wołyńskiego, jednak nie ze wszystkich rejonów, np. z dzisieńskiego, lidzkiego, oszmiańskiego i wilejskiego³²². M. Olechnowicz stwierdzał, że o tym, „Jak starannie kompletował Kolberg materiały do swej monografii, może świadczyć to, że w tomie 52 znajduje się 16 wariantów opisów wesela, ponadto szczegółowy opis kraju, zwłaszcza Polesia, charakterystyka ludu białoruskiego, jego ubiorów, zwyczajów, obrzędów, wierzeń i przesądów; bogaty zbiór pieśni, zwłaszcza obrzędowych, sporo powieści, bajek i nieco przysłów. Przypomnieć jednak trzeba, że Kolberg nie zakończył prac nad monografią Białorusi i Polesia. Zaznacza się to szczególnie w rozdziale dotyczącym języka. Toteż mimo że zapiski bibliograficzne Kolberga świadczą o dobrej znajomości literatury przedmiotu, analiza dialektów białoruskich w niniejszym tomie jest dosyć jednostronna”³²³.

Duże zasługi dla etnografii i folklorystyki białoruskiej ma polski archeolog, etnograf i historyk Zygmunt Gloger. Opisał zwyczaje ludu z okolic Tykocina i Bielska³²⁴, nazwy weselne, wyrażenia i przedmioty używane przy obrzędach godowych

³¹⁶ A. Hurynowicz, *Zbiór rzeczy białoruskich (z gminy wiszniewskiej parafii żodziskiej powiatu święciańskiego guberni wileńskiej)*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1893, t. XVII, Kraków, s. 136–200.

³¹⁷ M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 110.

³¹⁸ Ł. Gołębiowski, *Lud polski, jego zwyczaje i zabobony*, Warszawa 1830.

³¹⁹ K.W. Wójcicki, *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi nad Bugu, z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich zebrane*, Warszawa 1836.

³²⁰ J. Oczapowski, *Praktyczny wykład chorób kołtunowych*, Warszawa 1839.

³²¹ Zob. M. Olechnowicz, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 112–126.

³²² *Ibidem*, s. 187–194.

³²³ *Ibidem*, s. 190.

³²⁴ Z. Gloger, *Zwyczaje ludu z okolic Tykocina i Bielska*, „Biblioteka Warszawska” 1868, t. I, s. 239–251.

ludu na przestrzeni byłej Rzeczypospolitej³²⁵, stanowiące zbiór hasel ułożonych podobnie jak w słowniku czy encyklopedii z zaznaczeniem terenu występowania i zawierające dużo nazw białoruskich i litewskich, a także zabobony i przekonania ludu nadnarwiańskiego dotyczące ptaków, płazów i owadów³²⁶, gdzie 50 zabobonów ma również układ słownikowy³²⁷.

Znakomitym badaczem etnografii, folkloru i gwar zachodniej części Białorusi był Michał Federowski, który w swojej pracy *Lud białoruski na Rusi Litewskiej*³²⁸ zasłynął nie tylko z powodu objętości zebranego materiału z Grodzieńszczyzny i Wileńszczyzny, lecz także z dokładności w odzwierciedleniu cech badanych gwar. Za życia autora ukazały się trzy tomy monografii zawierające teksty gwarowe prozą: t. I – *Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki* (1897), t. II – *Baśnie, przypowieści i podania z tych samych okolic*, cz. I – *Baśnie fantastyczno-mityczne*, cz. II – *Tradycja historyczno-miejscowa oraz opowieści etyczno-moralne* (1903).

Po śmierci Michała Federowskiego inicjatorką wydania jego kolejnych prac była Antonina Obrębska-Jabłońska, która była przewodniczącą komitetu redakcyjnego. Tom IV zawierający przysłowia, żarciki, wyrażenia stałe oraz zagadki mieszkańców okolic Grodna, Sokółki, Białegostoku, Bielska, Wołkowyska, Słonima, Nowogródka, Słucka, Lidy, Wilejki, Święcian i Oszmiany był zatem edycją pośmiertną i ukazał się w 1935 r. Tom V zawierający pieśni miłosne, weselne, rodzinne, doroczne i inne z okolic Wołkowyska, Lidy, Grodna, Słonima, Białegostoku, Sokółki, Prużan, Nowogródka i Słucka ukazał się w 1958 r. Ostatni, VI tom, zawierający pieśni frywolne i tańce, pieśni różne, pieśni polskie oraz dumy i pieśni obrzędowe, wyszedł drukiem w 1960 r. W 1969 r. ukazał się tom VII będący suplementem do tomów V i VI. Zawierał cenne opracowania redakcyjne czołowych specjalistów z zakresu folklorystyki, etnografii, muzykologii i językoznawstwa. Język białoruskich pieśni ludowych w pracy Federowskiego jest ściśle związany z podłożem gwarowym szeregiem cech fonetycznych, morfologicznych, leksykalnych i składniowych. Jednocześnie ma wiele odrębności, które należy przypisać ustnej tradycji literackiej: szerokie użycie deminutywów, stosowanie epitetów stałych, obecność wyrazów poetyckich, potocznych, archaizmów³²⁹. *Słownik trudniejszych wyrazów białoruskich* w tomach V i VI ułatwia zrozumienie tekstów

³²⁵ Z. G l o g e r, *Nazwy weselne, wyrażenia i przedmioty używane przy godowych obrzędach ludu na przestrzeni byłej Rzeczypospolitej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1877, t. I, dz. III, Kraków, s. 80–96.

³²⁶ Z. G l o g e r, *Zabobony i mniemania ludu nadnarwiańskiego, tyżące ptaków, płazów i owadów zebrane w latach 1865–1875*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1877, t. I, dz. III, Kraków, s. 101–108.

³²⁷ M. O l e c h n o w i c z, *Polscy badacze...*, op.cit., s. 105–107.

³²⁸ M. F e d e r o w s k i, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 1, Kraków 1897, t. 2, Kraków 1902, t. 3, Kraków 1903, t. 4, Warszawa 1935, t. 5, Warszawa 1958, t. 6, Warszawa 1960, t. 7, Warszawa 1969, t. 8, Warszawa 1981.

³²⁹ S. G l i n k a, *O języku białoruskich pieśni ludowych w zbiorze M. Federowskiego*, [w:] M. F e d e r o w s k i, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 7, Suplement, Warszawa 1969, s. 129.

pieśni białoruskich³³⁰. Kilkaset hasel dotyczy leksemów nie występujących w słowniku białorusko-rosyjskim z 1962 r. albo leksemów rzadko spotykanych i słabo znanych w gwarach białoruskich³³¹.

Na terenie Grodzieńszczyzny i Mińszczyzny badania ludowości białoruskiej prowadził także Mściśław Kamiński (gubernie mińska, grodzieńska i część wileńskiej)³³². Białoruskie nazwy roślin (80), a także przysłowia (160) opisała Eliza Orzeszkowa (gwary nadniemeńskie i dialekt piński)³³³. Zainteresowania folklorystyczne na terenie Grodzieńszczyzny wykazywał też Jan Baudouin de Courtenay³³⁴, zbierając i publikując pieśni białorusko-polskie³³⁵.

3.2.1.3. Zainteresowania białoruską twórczością ludową w ośrodkach rosyjskich: petersburskim i moskiewskim

W rosyjskim okresie etnograficznym prace folklorystyczno-etnograficzne na Białorusi prowadzili nie tylko rosyjscy i białoruscy uczeni, lecz także polscy badacze, którzy byli zwolennikami, a nawet obrońcami etnicznej odrębności Białorusinów oraz ich tradycyjnej kultury i języka.

Badacze polscy

W Petersburgu polscy badacze zainteresowani białoruskim folklorem skupiali się wokół „Tygodnika Petersburskiego” (1830–1858) redagowanego przez Józefa Przeląckiego. Z „Tygodnikiem Petersburskim” współpracowali znani pisarze i krytycy literatury, którzy jednocześnie zajmowali się zbieraniem twórczości ludowej: Józef Ignacy Kraszewski – autor *Wspomnień Wołynia, Polesia i Litwy* (1840); Romuald Podbereski – autor *Listów o Białej Rusi* opublikowanych na łamach „Tygodnika Petersburskiego” (1844), a także Jan Barszczewski – autor *Szkicu północnej Białorusi* (1843) i *Wspomnień z odwiedzin rodzinnych stron* (1844) opublikowanych na łamach wydawanego w Petersburgu „Rocznika Literackiego”, a przede wszystkim czterotomowego zbioru etnograficzno-powieściowych szkiców *Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*³³⁶, który był rezultatem jego licznych wędrowek po

³³⁰ H. T u r s k a, *Słownik trudniejszych wyrazów białoruskich w tomie V i VI „Ludu białoruskiego” M. Federowskiego*, [w:] M. F e d e r o w s k i, *Lud białoruski...*, t. VII, *op.cit.*, s. 233.

³³¹ M. O l e c h n o w i c z, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 195–208.

³³² M. K a m i ń s k i, *O poetyckich wyobrażeniach ludu litewsko-krewickiego zawartych w jego pieśniach*, „Tygodnik Ilustrowany” 1867, nr 422, Warszawa, s. 101, 118; M. K a m i ń s k i, *Kilka słów o zwyczajach ludu w guberni mińskiej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1867, nr 422, Warszawa, s. 195–198.

³³³ E. O r z e s z k o w a, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, „Wisła” 1888, t. II, s. 1–15, 675–703; „Wisła” 1890, t. IV, s. 1–31; „Wisła” 1891, t. V, s. 225–250; E. O r z e s z k o w a, *Wspomnienia z powiatu pińskiego*, „Tygodnik Ilustrowany” 1867, t. XV, Warszawa, s. 9.

³³⁴ J. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y, *Pieśni białorusko-polskie z powiatu sokólskiego guberni grodzieńskiej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1892, t. XVI, Kraków, s. 219–238; J. B a u d o u i n d e C o u r t e n a y, *Dodatek do pieśni białorusko-polskich z powiatu sokólskiego guberni grodzieńskiej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1895, t. XVIII, Kraków, s. 225–231.

³³⁵ M. O l e c h n o w i c z, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 127–145.

³³⁶ J. B a r s z c z e w s k i, *Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*, t. 1–4, Petersburg 1844–1846.

kraju połączonych ze zbieraniem materiałów folklorystycznych – różnych podań i legend opracowanych później w formie opowiadań. Był też autorem kilku ballad osnutych na białoruskich wątkach ludowych, a nawet sam próbował swych sił literackich pisząc po białorusku³³⁷.

Obszerne badania nad obyczajami ludu białoruskiego prowadził też powieściopisarz, tłumacz i filolog Edward Tomasz Massalski piszący także pod pseudonimem Artur Odrowąż Kamiński. Zebrane materiały wydał w składającej się z pięciu części powieści *Pan Podstolic albo czym jesteśmy, czym być możemy*³³⁸.

Zbieraniem folkloru białoruskiego interesował się polsko-białoruski etnograf i folklorysta Aleksander Rypiński, który zebrane osobiście w dorzeczu środkowej Dźwiny, między Witebskiem a Połockiem, materiały wydał będąc już na emigracji w Paryżu w 1840 r.³³⁹ Umieszczone przez Rypińskiego teksty dokładnie odpowiadają tekstom ludowym, na co zwrócił uwagę Kazimierz Moszyński³⁴⁰.

Badacze rosyjscy i białoruscy

Pierwszym z rosyjskich badaczy, który próbował scharakteryzować język białoruski był Wasilij Sopikow. Pisał on, że pod nazwą język białoruski należy rozumieć narzecze ludzi greckiej wiary mieszkających na Białorusi i w Polsce, które jest mieszaniną kilku języków: słowiańskiego, ruskiego, polskiego, a częściowo i łaciny³⁴¹.

Interesująca jest wypowiedź rosyjskiego wydawcy Adolfa Pluszara, który w *Encyklopedycznym leksykonie*³⁴² język białoruski określił „ojcem” wielkoruskiego, pisząc, że to jest ten sam język, którym rozmawiano w Pskowie i Nowogrodzie za Waregów i który najmniej ucierpiał od wpływu mongolskiego³⁴³.

Szczególne zainteresowanie Północno-Zachodnim Krajem – jak wówczas określano Białoruś – rozpoczęło się w latach 40. XIX w. Białoruś zaczęto włączać w sferę działalności rosyjskich instytucji i towarzystw naukowych. W 1845 roku zainicjowało swoją działalność Imperatorskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, które miało oddział etnograficzny. W 1847 roku oddział ten rozesłał program przygotowany w celu zebrania materiałów etnograficznych, folklorystycznych i dialektologicznych z różnych regionów. Uzyskane w ten sposób materiały publikowano w *Etnograficznym zbiorze* Towarzystwa. Najbardziej interesujące materiały z ziem białoruskich pochodzą z Witebszczyzny i były zebrane przez mieszkańca wsi M. Animiele³⁴⁴.

Duże zasługi wobec narodu białoruskiego i jego kultury miał rosyjski archeolog i historyk Iwan Grigorowicz, który zajmował się przede wszystkim badaniem zabyt-

³³⁷ Zob. M. O l e c h n o w i c z, *Polscy badacze...*, *op.cit.*, s. 163–171.

³³⁸ E.T. M a s s a l s k i, *Pan Podstolic albo czym jesteśmy, czym być możemy. Romans administracyjny w pięciu częściach*, Petersburg 1831–1833.

³³⁹ A. R y p i ń s k i, *Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewie i tańcach*, Paryż 1840.

³⁴⁰ K. M o s z y ń s k i, *Kultura ludowa Słowian*, cz. II, z. 2, Kraków 1939, s. 1525.

³⁴¹ В.С. С о п и к о в, *Опыт российской библиографии*, Санкт-Петербург 1813.

³⁴² А.А. П л ю ш а р, *Энциклопедический лексикон*, т. VIII, Санкт-Петербург 1836.

³⁴³ А.А. К р ы в и ц к и, *Дьялекталогія...*, *op.cit.*, с. 57.

³⁴⁴ *Ibidem*, с. 55–56.

ków piśmiennictwa białoruskiego, ale wiele też zrobił w dziedzinie leksykografii białoruskiej. Opracował liczne słowniki języka białoruskiego, jednak nie zostały one nigdy opublikowane³⁴⁵.

Nie ujrzały światła dziennego i pozostały w formie rękopisów również dwie cenne prace leksykograficzne białoruskiego etnografa i folklorysty Pawła Szpilewskiego, w których oprócz materiału słownikowego znalazły się informacje dotyczące gramatyki i fonetyki języka białoruskiego³⁴⁶.

Podobny los spotkał też *Gramatykę narzecza białoruskiego* opracowaną przez Ksawerego Niedźwieckiego³⁴⁷.

Pod koniec lat 50. XIX wieku do wszystkich 5 guberni Północno-Zachodniego Kraju wysłano ekspedycje w celu zebrania materiałów. Materiały te następnie publikowano (osobno dla każdej guberni) w latach 1861–1865. Znaczną część tych publikacji stanowią materiały etnograficzne, spośród których szczególną wartość dialektologiczną posiadają materiały folklorystyczne z guberni grodzieńskiej, smoleńskiej i czernihowskiej. Nie było wówczas mowy o oficjalnym uznaniu Białorusinów za odrębny naród, o czym wyraźnie świadczą *Atlasy ludności Białorusi* Rodericha von Erckerta i Aleksandra Ritticha, w których problemy etniczne rozwiązano w prosty sposób, nie zwracając uwagi na kulturę, tradycje czy gwary lokalne, tylko zaliczając wszystkich prawosławnych mieszkańców do narodowości rosyjskiej, natomiast katolików – do narodowości polskiej³⁴⁸.

W 1867 roku w Rosyjskim Towarzystwie Geograficznym utworzono Oddział Południowo-Zachodni z siedzibą w Wilnie. Etnograficzna sekcja tego oddziału rozpoczęła intensywne zbieranie materiałów, włączając do programu nauczycieli z różnych regionów. W 1875 roku oddział ten zaprzestał jednak swojej działalności, a nadesłane materiały pozostały w archiwach³⁴⁹.

Dużym zainteresowaniem Białoruś cieszyła się w Towarzystwie Miłośników Przyrodoznawstwa, Antropologii i Etnografii powołanym w 1864 r. przy Uniwersytecie Moskiewskim. W wielotomowym czasopiśmie tego Towarzystwa znajduje się dużo publikacji z terenów Białorusi, które odzwierciedlają gwary lokalne³⁵⁰. Poznawanie Białorusi wspierał i zachęcał doń Oddział Języka Rosyjskiego i Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk, który stwarzał warunki do pracy Iwanowi Nosowiczowi, Pawłowi Szejnie, Jewdokimowi Romanowowi.

Istotne znaczenie dla badaczy dialektów białoruskich mają prace Piotra Biessonowa, autora zbioru piosenek białoruskich³⁵¹. Większe znaczenie od samych tekstów

³⁴⁵ L. Szakun wymienia następujące słowniki Grigorowicza: *Словарь западнорусского наречия* (ponad 4 tys. słów na litery А, Б, В) oraz *Собрание слов литовско-русского (белорусского) наречия* (tylko kilka stron). Por. Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства...*, *op.cit.*, s. 43.

³⁴⁶ Mowa tu o pracach: *Словарь белорусского наречия* (1845) i *Заметки белорусца о белорусском языке* (1853). *Ibidem*, s. 43–44.

³⁴⁷ *Грамматика белорусского наречия* (1854). *Ibidem*, s. 44.

³⁴⁸ А. А. Крывіцкі, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 58.

³⁴⁹ *Ibidem*, s. 59–60.

³⁵⁰ *Ibidem*, s. 60.

³⁵¹ П.А. Бессонов, *Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта*, Москва 1871.

piosenek mają uwagi autora o obrzędach i zwyczajach oraz o gwarach białoruskich, z których za najczystszy wariant języka białoruskiego uznał gwary Mińszczyzny³⁵².

Nie wszystkie publikacje XIX-wiecznych etnografów i folklorystów są tak samo ważne jako materiał źródłowy służący do badań dialektologicznych, ponieważ nie zawsze odzwierciedlano dokładnie cechy (przede wszystkim fonetyczne) gwar białoruskich. Publikując swoje materiały w zbiorach rosyjskojęzycznych starano się upodobnić pisownię do rosyjskiej, a zdarzało się nawet, że leksemy białoruskie zastępowano rosyjskimi. Oto fragment materiału folklorystycznego zapisanego w powiecie borysowskim przez Pawła Szejna i opublikowanego cyrylicą (transkrypcja łacińska – NB): „*ĭĕž'ec' m'alic na k'irm'aš, uv'iz'ic' z'ĕĭku. Dak ĭon ĭaĭ'e pyt'aĭec': c'i p'ojz'eš ty za mań'e. Jan'a ĭam'u otvič'aic': dak ĭa popyt'aĭu ŭ t'aty, ŭ m'amy, kol'i t'ata sk'ažec', dak poĭd'u. Svat pr'ix'ož'ic' ŭ dom ĭaĭ'o roz'ic'el'eĭ i pyt'aĭec': my c'ul'i ŭ c'ab'e ĭos'c' pt'uška; otd'aĭ nam ĭaĭ'o. A b'ac'ka k'ažic': kol'i v'aša, dak bař'ic'e sob'e'*”³⁵³. Takie właściwości, jak: napisanie *ĭat'* (*ĭĕž'ec'*, *z'ĕĭku*, *sob'e'*), miękkie *ž* (*sk'ažec'*, *k'ažic'*), miękkie *r* (*pr'ix'ož'ic'*, *bař'ic'e*), brak akania (*otvič'aic'*, *popyt'aĭu*, *kol'i*) nie ilustrują niewątpliwie cech gwar białoruskich, tylko opracowany przez zbieracza sposób przekazania lokalnych cech w formie pisemnej. Bardziej dokładnie odzwierciedlano białoruskie cechy gwarowe w tekstach zapisywanych łacinką oraz w późniejszych tekstach zapisywanych cyrylicą przez Jewdokima Romanowa, Aleksandra Sierżputowskiego i niektórych innych badaczy³⁵⁴.

Paweł Szejn samodzielnie podróżował po całej Białorusi, współpracując z Oddziałem Języka i Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk, a także uzyskując materiały od swoich korespondentów (nauczycieli i uczniów) z różnych zakątków Białorusi, dla których opracował dokładną instrukcję postępowania, żeby pozyskany materiał w jak najwyższym stopniu odzwierciedlał wszystkie cechy gwar białoruskich. Jak widać na podstawie powyższego tekstu z powiatu borysowskiego, nie zawsze się to udawało. Zebrane bajki, anegdoty, legendy, zagadki, przysłowia zostały wydane w trzech księgach w latach 1887–1893³⁵⁵.

Interesujące materiały z Witebszczyzny znajdują się w pracach białoruskiego etnografa i krajoznawcy Mikołaja Nikiforowskiego, który był członkiem Towarzystwa Miłośników Przyrodoznawstwa, Antropologii i Etnografii przy Uniwersytecie Moskiewskim oraz redagował pismo „Этнографическое обозрение”. Zebrany przez niego materiał jest doskonałym źródłem do rozważań o języku, szczególnie zaś o jego części słownikowej³⁵⁶.

³⁵² А.А. Крывicki, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 61.

³⁵³ *Белорусские песни*, собранные П.В. Шейном, „Записки Русского географического общества по отд. этнографии” 1873, т. V, Санкт-Петербург, с. 646.

³⁵⁴ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, *op.cit.*, с. 46–47.

³⁵⁵ П.В. Шейн, *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края*, т. I–II, Санкт-Петербург 1887–1893; А.А. Крывicki, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 61–62.

³⁵⁶ М.Я. Никифоровский, *Очерки Витебской Белоруссии*, 8 ч., 1892–1898: *Очерки простонародного жителя-бытия в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности*, Витебск 1895; *Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах*, Витебск 1897; *Простонародные загадки*, Витебск 1898; *Странички из недавней*

Znakomitym badaczem tradycyjnych skarbów kultury narodu białoruskiego, szczególnie we Wschodniej Białorusi, był białoruski etnograf i archeolog Jewdokim Romanow. W latach 1897–1903 redagował „Могилёвские губернские ведомости”, a od 1903 r. kierował Sekcją Etnografii i Archeologii Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Zebrał i opublikował ponad 10 tysięcy tekstów folklorystycznych, z których większość ukazała się w latach 1886–1912³⁵⁷. Cenna jest jego praca dialektologiczna, w której scharakteryzował gwary guberni mohylewskiej. Podzielił je na trzy typy:

- południowa gwara zachodniej części Mohylewszczyzny i Homelszczyzny (stwardniałe *r*, brak końcowego *-ć* w 3. os. lp. czasowników I koniugacji i in.);
- wschodnia gwara wschodniej części Mohylewszczyzny, Witebszczyzny i Homelszczyzny (miękkie *ř*, mocne dziekanie, końcowe *-ć* w 3. os. lp. czasowników I koniugacji i in.);
- „czysta białoruska” gwara występująca w środkowej części Mohylewszczyzny (stwardniałe *r*, mocne dziekanie, obecność lub brak końcowego *-ć* w 3. os. lp. czasowników, który nie zależy od miejsca akcentu i in.).

Każda z powyższych gwar dzieli się na podgrupy, których liczba jest znaczna³⁵⁸.

Fundamentalne badania etnograficzne na Smoleńszczyźnie przeprowadził Władimir Dobrowolski, białoruski i rosyjski krajoznawca, etnograf i językoznawca. Zebrane materiały wydał w 4-tomowym *Smoleńskim zbiorze etnograficznym*³⁵⁹, w którym znajdują się nie tylko teksty folklorystyczne odzwierciedlające wszystkie osobliwości gwarowe, lecz także artykuły z analizą różnych grup gwarowych Smoleńszczyzny. Oprócz tego Dobrowolski jest autorem *Smoleńskiego słownika regionalnego*³⁶⁰, dzięki któremu można uznać go za prekursora białoruskiej leksykografii dialektalnej³⁶¹.

Bogate materiały folklorystyczne, a także informacje o gwarach znajdują się w zbiorach znanych miejscowych badaczy: Zinaidy Radczanki (zbiorek piosenek z nutami ze wsi Działłowicze na Homelszczyźnie, z opisem gwary i wyjaśnieniem wyrazów – 1888), Mikołaja Jańczuka (piosenki z Mińszczyzny – 1889), Dzmityrja Bułhakowskiego (zbiorek piosenek z Pińszczyzny, z charakterystyką fonetyki i morfologii gwar oraz słownikiem – 1890), Mitrofana Downara-Zapolskiego (piosenki z Pińszczyzny – 1895)³⁶².

Właściwie w XIX wieku materiał folklorystyczny został zebrany z całego terytorium Białorusi: P.W. Szejn w swoich pracach pokazał najbardziej charakterystyczne cechy gwar północno-wschodnich, J.P. Romanow – gwar Mohylewszczyzny, M.A. Jań-

старины города Витебска, Витебск 1899; *Нечистици: свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе*, Вильна 1907; *Белорусские песни-частушки*, Вильна 1911; *Полупословицы и полупоговорки, употребляемые в Витебской Белоруссии*, „Записки Северо-Западного отдела РГО”, 1910–1913.

³⁵⁷ Е.Р. Романов, „Белорусский Сборник”, вып. 1–9, Киев–Витебск–Вильнюс 1886–1912.

³⁵⁸ А.А. Крывický, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 62–63.

³⁵⁹ В.Н. Добровольский, *Смоленский этнографический сборник*, т. 1–4, Санкт-Петербург–Москва 1891–1903.

³⁶⁰ В.Н. Добровольский, *Смоленский областной словарь*, Смоленск 1914.

³⁶¹ А.А. Крывický, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 63–64.

³⁶² *Ibidem*, с. 64.

czuk – Mińszczyzny, A.K. Sierżputowski – Słuckiego Polesia, M.W. Downar-Zapolski – Pińszczyzny, M. Federowski – zachodnich regionów Białorusi. Opis gwar w pracach tych oraz innych badaczy sprowadzał się przede wszystkim do pokazania niektórych cech fonetycznych i morfologicznych oraz miejscowej leksyki. Układano nawet niewielkie słowniczki, a także zwracano uwagę na inne etnolingwistyczne osobliwości regionu. Należy zauważyć, że wybór gwar przez badaczy zależał od przyczyn subiektywnych, nie prowadzono badań ukierunkowanych na poszczególne regiony. Materiał gwarowy był słabo usystematyzowany, niektórych areałów dialektalnych w ogóle nie badano, dlatego trudno było przeprowadzić klasyfikację gwar pod względem stopnia ich bliskości lub odrębności, a tym samym określić granice występowania języka białoruskiego. Problematyka ta została szeroko omówiona dopiero w ostatnich dwóch dziesięcioleciach XIX wieku przez takich uczonych, jak: A.A. Potebnia, A.I. Sobolewski, A.A. Szachmatow, J.F. Karski³⁶³.

Prace leksykograficzne

W drugiej połowie XIX wieku w naukowych kołach Rosji oraz w środowisku rosyjskiej i białoruskiej inteligencji coraz częściej pojawiały się pytania dotyczące statusu gwar białoruskich oraz ich relacji z innymi językami – rosyjskim, polskim, ukraińskim. Wzrostowi zainteresowania sprzyjało odkrycie wielu zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego, a także bogate zbiory etnograficzno-folklorystyczne, pojawienie się nowej literatury białoruskiej w oparciu o gwary białoruskie, aż po rozwój białoruskiego ruchu narodowowyzwoleńczego. Pojawiło się dążenie do pokazania różnic leksykalnych między gwarami białoruskimi a językiem rosyjskim, co zmobilizowało uczonych do wyteżonej pracy leksykograficznej³⁶⁴.

Prekursorem prac leksykograficznych ukierunkowanych na odzwierciedlenie zasobu słownikowego gwar białoruskich jest Paweł Szpilewski urodzony we wsi Szpilewicz na Bobrujszczyźnie. Wydał wiele prac o białoruskich zwyczajach i wierzeniach³⁶⁵. W historii białoruskiego językoznawstwa P. Szpilewski zasłynął jako autor gramatyki i słownika „narzecza” białoruskiego (*Краткая грамматика белорусского наречия, Словарь белорусского наречия, Заметки белорусца о белорусском языке*), które niestety nie zostały opublikowane i znajdują się w archiwum petersburskim. Słownik liczy 1500 leksemów białoruskich, których znaczenie wyjaśniane jest za pomocą tożsamyh lub bliskich semantycznie leksemów rosyjskich. Cechą charakterystyczną słownika jest to, że leksemy gwarowe nie są wąskimi regionalizmami, lecz występują na dużym obszarze, dzięki czemu świadczą o różnicach między językiem białoruskim a rosyjskim. Dodatkiem do słownika lub jego kontynuacją jest zbiór męskich i żeńskich białoruskich imion chrześcijańskich zebranych przede wszystkim

³⁶³ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства, op.cit.*, с. 48–49.

³⁶⁴ А.А. Крывiцкi, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 68–69.

³⁶⁵ Między innymi: П.М. Шпилевский, *Белорусские поверья*, Санкт-Петербург 1850–1852; П.М. Шпилевский, *Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических поверьях*, Санкт-Петербург 1853; П.М. Шпилевский, *Исследование о вовколаках на основании белорусских поверий*, Санкт-Петербург 1853; П.М. Шпилевский, *Белорусские пословицы*, Санкт-Петербург 1853.

w środowisku prawosławnym. Z kolei w notatkach o języku białoruskim widoczna jest próba określenia najważniejszych fonetycznych i morfologicznych cech gwar białoruskich³⁶⁶.

Białoruska leksykografia dialektalna drugiej połowy XIX wieku zachowała się w wielu rękopisach przygotowanych zarówno przez specjalistów: etnografów, folklorystów, językoznawców, jak i przez amatorów ustnej twórczości ludowej. Materiały te wysyłano do różnych instytucji naukowych, przede wszystkim do Oddziału Języka Rosyjskiego i Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk z myślą o ich publikacji, jednak z różnych powodów drukiem się nie ukazały i pozostają w archiwach³⁶⁷. Mikołaj Hulicki w archiwach Leningradu i Wilna znalazł około 30 rękopisów słowników i materiałów słownikowych z różnych miejscowości białoruskich, oprócz tego około 50 materiałów słownikowych opracowanych w oparciu o przejściowe gwary białorusko-rosyjskie³⁶⁸.

Najbardziej wartościową pracą jest słownik Stanisława Mikuckiego z lat 1854–1855 obejmujący 2010 leksemów. Są to przede wszystkim rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki, częściowo przysłówki. Autor wybrał głównie leksemy białoruskie różniące się od języka rosyjskiego (*aż⁴instva*, *ayur¹ok*, *ar¹aty*, *az¹ar¹od*, *bad¹yl*, *daj¹n¹ica*, *ż⁴aya*, *murz¹aty*, *mant¹uz*, *skr¹yn¹a*, *u⁴cz⁴ec¹*, *vit¹ac¹*, *zv¹ada*). Podał najważniejsze cechy gramatyczne: przy rzeczownikach występują końcówki D. lp., rodzaj i liczba; przy przymiotnikach podanych w M. r.m. uwzględniono też końcówki r.ż. i r.n.; do czasowników zamieszczonych w bezokoliczniku dodano końcówki 1. i 2. os. lp. Leksemy tłumaczone są na język rosyjski za pomocą jednego wyrazu lub kilku synonimów (*u⁴cz⁴ec¹* – *ugo¹et¹*; *tul¹ac¹s¹a* – *pr¹atat¹s¹a*, *skryv¹at¹s¹a*, *ukło¹at¹s¹a*) oraz często ilustrowane mądrościami ludowymi (*or¹aty¹* – *pax¹ar¹*, *or¹aty¹*: *γ³’e or¹aty¹* *pl¹ac¹ec¹*, *tam ż⁴nec sk¹ac¹ec¹*). Chociaż słownik ma pewne niedociągnięcia (nie wszystkie leksemy wyjaśniono dostatecznie, nie podano miejscowości ich występowania), to jednak w porównaniu z innymi ówczesnymi pracami leksykograficznymi jest najdokładniejszy i daje pewne wyobrażenie o języku białoruskim połowy XIX wieku³⁶⁹.

Za założyciela leksykografii białoruskiej uważany jest Iwan Nosowicz, urodzony we wsi Hraziwec na Mohylewsczyźnie. Najważniejszą jego pracą jest *Słownik narzecza białoruskiego*³⁷⁰ (choć wydał też inne prace³⁷¹). Słownik zawiera ponad 30 tysięcy leksemów z różnych dziedzin życia narodu białoruskiego. Najlepiej pokazana jest lekсыka Mohylewsczyzny, rodzimej gwary autora słownika, którą Nosowicz uważał za „najczystszą”. Dobrze odzwierciedlona jest jednak także lekсыka Mińsczyzny i Grodzieńsczyzny, którą autor określał jako mniej „czystą” ze względu na zapożyczenia z języka polskiego. Nosowicz dzielił gwary białoruskie na dwa typy ze względu na „wyrażną” i „niewyrażną” wymowę nieakcentowanego *a* (dzisiejsze aka-

³⁶⁶ А.А. Крывiцкi, *Дыялекталогiя...*, *op.cit.*, с. 68–71.

³⁶⁷ Zob. М. Б а й к о ў, *Слоўнікавая праца ў беларускай мове*, „Arche” 2010, № 11, Менск, с. 109–126.

³⁶⁸ М.Ф. Гулiцкi, *Нарысы гісторыi беларускай лексыкаграфii (XIX – пачатак XX ст.)*, Мiнск 1978.

³⁶⁹ Л.М. Шакун, *Гiсторыя беларускага мовазнаўства*, *op.cit.*, с. 52–53.

³⁷⁰ И.И. Носович, *Словарь белорусского наречия*, Санкт-Петербург 1870.

³⁷¹ И.И. Носович, *Белорусские песни*, Санкт-Петербург 1873; И.И. Носович, *Сборник белорусских пословиц*, т. I–II, Санкт-Петербург 1867–1869.

nie niedysymilatywne i dysymilatywne), co świadczy o jego zainteresowaniu problematyką dialektologii białoruskiej³⁷².

Do słownika weszły leksemy specyficzne dla gwar białoruskich, których nie było w innych pracach leksykograficznych. Rozpatrując język białoruski jako składową część języka wielkoruskiego, Nosowicz nie włączył do słownika leksemów wspólnych obydwu językom (*dom*, *γαtav¹a*, *ruk¹a*, *stoł*, *vad¹a*), zamieścił tylko takie, których forma i znaczenie w języku białoruskim i rosyjskim różni się (*drot* w jego białoruskim znaczeniu ‘drut’, *γur¹ok*, *v¹uγal¹*, *v¹uγal¹*). Dlatego słownik nie daje pełnego wyobrażenia o słownictwie języka białoruskiego tamtego okresu. Najpełniej występują rzeczowniki i czasowniki, trochę mniej jest przymiotników oraz niewiele liczebników, zaimków i przysłówków. W słowniku podane są także niektóre nazwy geograficzne (*Ams¹c¹islaw*, *P¹ic¹er*), różne formy imion żeńskich i męskich (*Adarka*, *Adaročka*; *Avdoc¹c¹a*, *Avdotka*; *Avx¹im*)³⁷³.

Słownik jest również lepiej opracowany pod względem leksykograficznym:

- hasła słownikowe podane są w porządku alfabetycznym: rzeczowniki w M. lp.; przymiotniki w r.m., tylko substantywowane przymiotniki w r.n.; czasowniki w formie bezokolicznika;
- włączone zostały różne warianty fonetyczne i morfologiczne *žn¹ivo* i *žniv¹o*; *ams¹ara* i *ams¹arina*, *mur¹oya* i *mur¹oy*);
- występują kwalifikatory gramatyczne: część mowy (*c.* – rzeczownik, *чл.* – czasownik, *нар.* – przysłówek itd.); rodzaj rzeczownika (*м.* – męski, *ж.* – żeński, *ср.* – nijaki);
- podawane są różne końcówki: przy rzeczownikach końcówka D. lp. (*v¹ocet*, *u* i *-ctu*, c. m. *uk¹sus* – *k¹islo jak v¹ocet*. *V¹ocet v¹ocetom*); przy czasownikach końcówki 1. i 2. os. lp. aspekt i strona: *д.* – czynna, *сmp.* – bierna (*łosko¹tac¹* – *ču*, *-češ¹*, гл. д. *ščekot¹at¹*, *proizv¹od¹it¹* *ščekot¹ańiem nev¹olny¹ smex*. *N¹e łoskoč¹y ž¹ic¹a!* *V¹iž¹iš¹ zal¹iv¹ajećca ot sm¹exu*); formy gradacyjne przymiotnika (*m¹il¹šij¹* – *m¹il¹eje*. *Doč¹ka m¹atce m¹il¹šija*, *čim syn¹y*);
- w przypadku nazw botanicznych i zoologicznych podawane są nazwy łacińskie (*ab¹abak*, *-bka*, c. m. *Boletus scaber*, *gr¹ib*, *svoj¹stv¹enny¹ boleje be¹erezovym roš¹cam*. *B¹erezovik*, *černy¹ gr¹ib*);
- przy wyrazach zapożyczonych występują leksemy z języka źródłowego (*dax*, *-u*, c. m. [niem. *Dach*])³⁷⁴.

Biorąc pod uwagę okres powstania słownika I. Nosowicza, niewątpliwie należy ocenić go bardzo wysoko pomimo różnych niedociągnięć, a szczególnie zniekształcania w pewnym stopniu wymowy białoruskiej poprzez dostosowanie materiału gwarowego do zasad pisowni języka rosyjskiego.

³⁷² А.А. Крывiцкi, *Дыялекталогiя...*, *op.cit.*, c. 71–75.

³⁷³ Л.М. Шакун, *Гiсторыя беларускага мовазнаўства*, *op.cit.*, c. 54–58.

³⁷⁴ *Ibidem*, c. 58–61.

3.2.2. Etap dialektologiczny

Do zwiększenia zainteresowania dialektami przyczyniło się pojawienie się w latach 70. XIX wieku opozycji wobec językoznawstwa porównawczo-historycznego, tzw. młodogramatyków, którzy za najbardziej naturalne uważali gwary w postaci idiolektów, jako że w budowie gwar oraz w ich idiolektalnym użyciu realizuje się mechanizm rozwoju językowego. W związku z tym poznanie dialektów stało się najważniejszą częścią językoznawstwa i wraz z tymi zainteresowaniami pojawiła się odrębna dziedzina językoznawstwa – dialektologia³⁷⁵.

3.2.2.1. Okres rosyjski

Założycielem dialektologii rosyjskiej był rosyjski lingwista, paleograf i historyk literatury Aleksiej Sobolewski, który w 1892 roku wydał podręcznik dialektologii rosyjskiej³⁷⁶. Jego praca składała się z trzech rozdziałów, w których wyodrębnił trzy „narzecza” języka rosyjskiego. Pierwszy rozdział poświęcony dialektowi wielkoruskiemu podzielono na dwa podrozdziały: w pierwszym omówiono fonetyczne i morfologiczne cechy gwar południowielkoruskich, w drugim – osobliwości okających gwar północnych. Białoruskim gwarom poświęcony jest drugi rozdział pracy, w którym w oparciu o znaczną liczbę tekstów etnograficzno-folklorystycznych Sobolewski omówił fonetyczno-gramatyczne cechy typowe dla wszystkich gwar białoruskich, dzieląc je przy tym na dwie grupy: cokające (wymowa *č* i *c* jako *c*) i niecokające (rozdzielenie *č* i *c*) – w dialektologii białoruskiej podział ten nie został przyjęty. Trzeci rozdział pracy dotyczy gwar ukraińskich (małoruskich) – poszczególne cechy omawiane są w porównaniu z gwarami białoruskimi i wielkoruskimi. W następnym wydaniu pracy rozdział poświęcony gwarom białoruskim został włączony jako podrozdział do rozdziału o gwarach wielkoruskich, co było zgodne z ówczesnym podejściem do gwar białoruskich jako „odgałęzienia” dialektu wielkoruskiego. Sobolewski uważał, że zbadanie i lepsze poznanie gwar może pomóc w rekonstrukcji pewnych historycznych zjawisk językowych oraz w pracy historyków³⁷⁷.

Podobne poglądy na gwary białoruskie i ukraińskie miał wcześniejszy badacz Aleksander Potebnia, publikujący w latach 60. XIX wieku. Jego prace rozpoczęły nowy jakościowy etap w dialektologii rosyjskiej. Zajmował się głównie językiem wielkoruskim i małoruskim. Do gwar białoruskich odwoływał się najczęściej wówczas, gdy były niezbędne przy wyjaśnianiu pewnych faktów z języka rosyjskiego i ukraińskiego. Gwary białoruskie traktował jako odgałęzienie narzecza południowielkoruskiego³⁷⁸. Uważał, że te cechy, które różnią gwary białoruskie od wielkoruskich, zbliżają je z gwarami ukraińskimi, z których zostały zapożyczone³⁷⁹.

³⁷⁵ А.А. Крывiцкi, *Дыялекталогiя...*, *op.cit.*, с. 76–77.

³⁷⁶ А.И. Соболевский, *Очерки русской диалектологии*, Санкт-Петербург 1892.

³⁷⁷ А.А. Крывiцкi, *Дыялекталогiя...*, *op.cit.*, с. 80–83.

³⁷⁸ А.А. Потeбнiя, *Два исследования о звуках русского языка*, Воронеж 1866.

³⁷⁹ Л.М. Шакун, *Гiсторыя беларускага мовазнаўства*, *op.cit.*, с. 49–50.

Inne stanowisko w odniesieniu do gwar białoruskich reprezentował Mitrofan Kołosow³⁸⁰, który zdecydowanie wystąpił przeciwko temu, by gwary białoruskie rozpatrywać jako „podnarzecze” narzecza południowowielkoruskiego. Kołosow narzecze białoruskie stawiał na tym samym poziomie, co wielkoruskie i małoruskie (ukraińskie), uznając tym samym odrębność języka białoruskiego (choć nie posługiwał się terminem język)³⁸¹.

Podobne poglądy prezentował także w artykule *O narzeczu białoruskim* Karl Appel³⁸². W tekście tym autor chyba po raz pierwszy poczynił próby opisanego w oparciu o materiał gwarowy fonetycznych i morfologicznych cech języka białoruskiego tworzących pewien system, a nie każdej cechy z osobna, jak czyniono to wcześniej. Zwrócił też uwagę na niektóre zjawiska słowotwórstwa białoruskiego³⁸³.

Bardzo ważne w historii dialektologii rosyjskiej jest nazwisko Aleksieja Szachmatowa, który przyczynił się nie tylko do jej rozwoju, lecz także do usamodzielnienia jako odrębnej dziedziny językoznawczej. Działalność naukowa A. Szachmatowa ma szeroki zasięg historyczno-dialektologiczny. Bardzo cenne są jego badania poświęcone realizacji fonemów *o* i *e*, w których opisał historię kształtowania się wokalizmu wielkoruskiego, białoruskiego i małoruskiego, w tym również akania i jakania jako ważnych zjawisk w „narzeczach” wielkoruskim i białoruskim. Historia rozwoju głosek opisana została w ścisłym związku z historią Słowian wschodnich³⁸⁴. A. Szachmatow opublikował wiele prac, w których szeroko opisał historię rozwoju języków narodów słowiańskich w oparciu o zabytki piśmiennictwa oraz żywy język narodu³⁸⁵. Określał metodologiczne i organizacyjne kierunki pracy dialektologicznej. W Oddziale Języka i Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk zorganizował Centrum Dialektologiczne i układał instrukcje służące do zbierania materiałów gwarowych, które następnie były rozpowszechniane w szerokich kręgach społeczeństwa, dzięki czemu pozyskiwano bogate materiały. W celu ich uporządkowania i opracowania powołano w 1903 r. Moskiewską Komisję Dialektologiczną, w której za opracowanie części białoruskiej odpowiedzialny był Joachim Karski³⁸⁶.

Jeszcze w 1851 roku rosyjski sławista i etnograf Izmał Sriezniewski podzielił się myślą, że badanie gwar, dialektów i języków należy zwieńczyć mapą, na której zamiast politycznych, religijnych i innych granic powinno się pokazywać granice różnorodności językowej, przy czym granice języka określałyby granice państwa, a granice

³⁸⁰ М.А. Колосов, *Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка*, Варшава 1878.

³⁸¹ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, *op.cit.*, s. 49–50.

³⁸² К.Ю. Аппель, *О белорусском наречии*, „Русский филологический вестник” 1880, т. 3, № 1–2, с. 197–224.

³⁸³ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, *op.cit.*, с. 51.

³⁸⁴ А.А. Шахматов, *Исследования в области русской фонетики*, Варшава 1893.

³⁸⁵ Między innymi: А.А. Шахматов, *Очерк современного русского литературного языка*, Санкт-Петербург 1913; А.А. Шахматов, *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, Петроград 1915; А.А. Шахматов, *Введение в курс истории русского языка*, *op.cit.*; А.А. Шахматов, *Древнейшие судьбы русского племени*, Петроград 1919; А.А. Шахматов, *Синтаксис русского языка*, т. 1–2, Ленинград 1925–1927.

³⁸⁶ А.А. Крывicki, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 84–94.

dialektów – granice obwodów każdego obszaru, tzn. Sriezniewski wystąpił z wyraźnie sprecyzowaną ideą mapy dialektologicznej. Stopniowo zaczęły więc powstawać tego typu mapy, np. *Dialektologiczna mapa języka ukraińskiego* Kostantina Michalczuka (1874)³⁸⁷ czy *Dialektologiczna mapa guberni kałuskiej* autorstwa Nikołaja Durnowo (1903). Mapę występowania i podziału gwar białoruskich opracował w 1903 roku Joachim Karski³⁸⁸.

To na posiedzeniach Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej, w której skład wchodziło wielu językoznawców, dyskutowano teoretyczne i metodyczne problemy dialektologii, takie jak: odrębność poszczególnych gwar, terytorialne grupy gwar, ich powstawanie i rozwój, gwary przejściowe i mieszane, transkrypcję, programy zbierania materiałów, granice gwar oraz ich kartografowanie. W 1915 roku pojawiła się praca N.N. Durnowo, N.N. Sokołowa i D.N. Uszakowa³⁸⁹, w której określono grupy dialektów rosyjskich oraz skartografowano je. Język rosyjski omówiono jako jedność czterech narzeczy: południowielkoruskiego, północnowielkoruskiego, białoruskiego i małoruskiego, z których dwa pierwsze tworzyły język wielkoruski, natomiast białoruski i ukraiński po raz pierwszy w językoznawstwie rosyjskim określono jako odrębne języki. Przy nakreślaniu granic gwar języka białoruskiego wzorowano się przede wszystkim na pracach i mapie J. Karskiego, jednak wprowadzono też niewielkie zmiany – pojęcie gwar przejściowych na pograniczach białorusko-rosyjskim i białorusko-ukraińskim. Gwary języka białoruskiego podzielono w tej pracy na dwie grupy: południowo-zachodnią i północno-wschodnią. Karski dzielił gwary białoruskie na dwie grupy przede wszystkim ze względu na wymowę *r*: twardą i miękką³⁹⁰, natomiast Szachmatow – ze względu na typ akania. Ten ostatni podział został uwzględniony przez Moskiewską Komisję Dialektologiczną³⁹¹.

W dorobku ówczesnej leksykografii regionalnej wyróżnia się słownik W.M. Dobrowolskiego³⁹² przygotowany na materiale gwar guberni smoleńskiej i wschodniej części Białorusi. W słowniku niemało jest typowo białoruskich leksemów, choć zapisane są zgodnie z pisownią rosyjską. Zebrane materiały Dobrowolski opublikował w czterech tomach *Smoleńskiego zbioru etnograficznego*³⁹³, szeroko przytaczając lokalną leksykę i frazeologię³⁹⁴.

Również z tego okresu wiele opracowanych słowników pozostało w rękopisach. Na szczególną uwagę zasługuje *Białorusko-polsko-rosyjski słownik* Józefa Cichińskiego z Mohylewsczuczyny, nad którym pracował 40 lat. Udało mu się zarejestrować koło 200 tys. leksemów i ich wariantów. Wszystkie materiały zajmowały ok. 10 tysięcy stron. Słownik odzwierciedlał białoruską leksykę różnych warstw społecznych. Białoruska

³⁸⁷ *Ibidem*, s. 94–96.

³⁸⁸ Е.Ф. Карский, *Этнографическая карта белорусского племени. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России*, Санкт-Петербург 1903.

³⁸⁹ Н.Н. Дурново, Н.Н. Соловьев, Д.Н. Ушаков, *Опыт...*, *op.cit.*

³⁹⁰ P. Rastorgujew i J. Karski nazywali je w swoich pracach *twardoerowymi* i *miętkoerowymi*.

³⁹¹ А.А. Крывický, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 97–99.

³⁹² У.М. Добровольский, *Смоленский областной словарь*, *op.cit.*, s. 1026.

³⁹³ У.М. Добровольский, *Смоленский этнографический сборник*, *op.cit.*

³⁹⁴ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовнаўства*, *op.cit.*, s. 85.

leksyka zapisana jest łacińskimi literami i w razie konieczności transkrybowana cyrylicą. Wykorzystanie łacinki spowodowało odejście od sztucznego podawania białoruskich leksemów gwarowych zgodnie z pisownią rosyjską, co podnosi walory słownika ze względu na lepsze odzwierciedlenie wymowy białoruskiej. W 1921 roku syn autora sprzedał rękopis słownika przedstawicielowi Komisariatu Oświaty Ludowej Białorusi w Moskwie. Słownik był przygotowywany do druku w 16 tomach, jednak zaginął podczas II wojny światowej. Zachowała się tylko jego część zawierająca ok. 125 tysięcy leksemów³⁹⁵.

Słownik ma układ trzech kolumn zawierających kolejno leksemy białoruskie, polskie i rosyjskie. Układ hasła słownikowego jest następujący: nazwa (w części białoruskiej zaznaczony akcent), synonimy i warianty leksykalne (jeśli takowe istnieją), tłumaczenie, ilustracja tekstowa. Synonimy oraz warianty fonetyczne i słotwórcze podane są w porządku alfabetycznym pod hasłem słownikowym, a następnie – w dalszej części słownika – umieszczone również alfabetycznie z odesłaniem do leksemu podstawowego. W części polskiej i rosyjskiej synonimów i wariantów nie ma. Szczególne znaczenie mają nazwy onomastyczne, mitologiczne, nazwiska znanych osób oraz nazwy własne³⁹⁶.

W niewielkiej przedmowie do słownika Cichiński wymienił szereg fonetycznych osobliwości języka białoruskiego: akanie, dysymilatywne akanie północno-wschodniej części Białorusi, jakanie, zwężenie *e* do *i* w części południowo-zachodniej, dyftong *ou* wokół Wołkowyska, wymowa *-cca* w czasownikach zwrotnych z powolnym przechodzeniem w kierunku zachodnim w *-c'c'a*, *-cs'a* i *-csa*³⁹⁷.

Wśród niedociągnięć słownika J. Cichińskiego można wymienić: brak kwalifikatorów gramatycznych czy obecność kalk z języka polskiego. Najgorzej opracowana jest część rosyjska, co świadczy o słabej znajomości języka rosyjskiego autora.

W części polskiej z kolei zostały odzwierciedlone cechy polszczyzny kresowej: brak miękkości asymilacyjnej spółgłosek syczących, akanie, rozłożona wymowa samogłosek nosowych oraz duża liczba pożyczek leksykalnych i syntaktycznych z języka białoruskiego³⁹⁸.

Białorusko-polsko-rosyjski słownik J. Cichińskiego powstawał w trudnym dla języka białoruskiego okresie, gdy prawie w ogóle nie było szeroko znanych utworów literackich, więc można powiedzieć, że badacz postawił przed sobą niemal nieosiągalne zadanie – opracowanie słownika białoruskiego języka literackiego, którego wówczas nie było. Musiał jednocześnie prowadzić prace leksykograficzne i kodyfikacyjne w celu podniesienia języka ludowego do stanu języka literackiego³⁹⁹.

W następnych latach kontynuowano prace dialektologiczne, badano również gwary białoruskie, przede wszystkim pogranicza białorusko-rosyjskiego. Na szczególną

³⁹⁵ *Ibidem*, s. 85–86.

³⁹⁶ С. Астанкович, І. Будзько, *Язэн Ціхінскі (1843–1922?) і адраджэнне Беларусі*, „Гістарычны альманах” 2011, т. 17, Гародня, с. 129–132.

³⁹⁷ *Ibidem*, s. 130.

³⁹⁸ Zob. E. Smułkowa, *Informacja o białorusko-polsko-rosyjskim thesaurusie z przelomu XIX i XX wieku*, „Slavia Orientalis” 1962, t. 1, Warszawa, s. 109–114.

³⁹⁹ С. Астанкович, І. Будзько, *Язэн Ціхінскі (1843–1922?)...*, *op.cit.*, с. 128.

uwagę zasługuje praca Pawła Rastorgujewa⁴⁰⁰ opisująca gwary południowo-wschodniej Homelszczyzny, zachodniej Briańszczyzny oraz północnej Czernihowszczyzny, które autor określił jako siewiersko-białoruskie, dając pełny obraz skrajnych południowo-wschodnich gwar białoruskich⁴⁰¹.

Moskiewska Komisja Dialektologiczna pracowała do początku lat 30. XX wieku, kiedy w okresie dominacji pseudonaukowej teorii językoznawczej Nikołaja Marra, tzw. „nowej nauki o języku”, nazwanej później marryzmem, została zlikwidowana i zaprzestano badań dialektologicznych.

Z okresem rosyjskim związany był wspomniany już wcześniej Joachim Karski, rosyjski i białoruski slawista, twórca białoruskiego językoznawstwa i literaturoznawstwa, etnograf, folklorysta, archeolog, Rektor Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1905–1910. Urodził się w Łaszy pod Grodnem w rodzinie zubożałej szlachty. Swoją pierwszą liczącą się w dorobku naukowym pracę *Głoski i formy białoruskiego narzecza*⁴⁰² opublikował w 1886 roku. Opisał w niej związki między poszczególnymi narzeczami. I tak, zgodnie z jego teorią, język rosyjski rozpadł się na dwa narzecza: wielkoruskie i małoruskie, potem narzecze wielkoruskie podzieliło się na gwary: północnowielkoruską, białoruską i południowowielkoruską, gwarą białoruską poddana została dużemu wpływowi narzecza małoruskiego i języka polskiego⁴⁰³.

W 1893 roku J. Karski przeniósł się do Warszawy, gdzie rozpoczął pracę na Uniwersytecie Warszawskim⁴⁰⁴. Opublikował kolejne rozprawy dotyczące narzecza białoruskiego⁴⁰⁵. Musiał wykonać olbrzymią pracę w celu określenia obszaru gwar białoruskich, ich związków z innymi językami i gwarami oraz podziału na grupy. Wiele miejscowości (na Grodzieńszczyźnie, Mińszczyźnie oraz Wileńszczyźnie) odwiedził samodzielnie. Latem 1903 r. wybrał się w podróż po obrzeżach Białorusi w celu wyznaczenia jej etnograficznej granicy z sąsiednimi narodami. Podróż rozpoczął od wędrówek wokół Wilna, skąd pojechał na północ, a potem na wschód. Okazało się, że na północy trudno było wytyczyć ostrą granicę obszaru białoruskiego ze względu na białorusko-wielkoruskie gwary przejściowe. Podobne trudności napotkał na wschodniej Smoleńszczyźnie oraz na południowo-wschodnim pograniczu białorusko-rosyjskim. Zapoznał się także z gwarami południa Białorusi, odwiedzając Brahin, Chojniki, Moryz, Petryków i okoliczne miejscowości, a także Łochwę, Łuniniec, Łunin i Działłowicze. Na zachodnim pograniczu uzyskał informacje o niektórych gwarach w okolicy Prużan, Białegostoku, Sokółki i Grodna. Odwiedził również rejon słucki⁴⁰⁶.

W latach 1905–1917 J. Karski był redaktorem naczelnym najbardziej wówczas prestiżowego pisma filologicznego „Русский филологический вестник”. W 1915 r.

⁴⁰⁰ П.А. Р а с т о р г у е в, *Говоры восточных уездов Гомельской губернии в их современном состоянии*, Минск 1927.

⁴⁰¹ А.А. К р ы в и ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 99–100.

⁴⁰² Е.Ф. К а р с к и й, *Обзор звуков и форм белорусской речи*, Москва 1886.

⁴⁰³ А.А. К р ы в и ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 102–105.

⁴⁰⁴ Zob. M. J a n k o w i a k, *Profesor Joachim Karski – Rektor Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego*, „Acta Albaruthenica” 2009, t. 9, Warszawa, s. 341–348.

⁴⁰⁵ Е.Ф. К а р с к и й, *К истории звуков и форм белорусской речи*, Варшава 1893; Е.Ф. К а р с к и й, *К вопросу о разработке старого западнорусского наречия*, Вильна 1893.

⁴⁰⁶ А.А. К р ы в и ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 106–107.

po opuszczeniu Warszawy został członkiem Petersburskiej Akademii Nauk. Zmarł w Moskwie w 1931 r. Wniósł duży wkład w rozwój języka białoruskiego, choć zgodnie z duchem epoki nazywał go jedynie narzeczem.

Najważniejszym rezultatem prowadzonych przez J. Karskiego badań jest 3-tomowe dzieło *Białorusini*⁴⁰⁷, w którym opisał język białoruski, białoruską twórczość ludową oraz stare i nowe piśmiennictwo. W I tomie szczegółowo omówił terytorium Białorusi, jej granice, sąsiadów, przytoczył informacje z różnych źródeł historycznych o ludności na ziemiach białoruskich w okresie starożytnym i osadnictwie plemion słowiańskich. Cenne są jego rozważania o języku plemion wschodniosłowiańskich, które jako pierwsze osiedliły się na ziemiach białoruskich, a także o tym, w jaki sposób ukształtowały się najbardziej charakterystyczne cechy gwar białoruskich. Pisał, że naród białoruski utworzyły takie plemiona, jak: Dregowicze, Radymicze i Krywicze, a w niektórych miejscach zasymilowani Siewierzanie, Wiatycze i nawet niektóre plemiona litewskie: Jaćwingowie i Galindowie (plemię to nosiło też nazwę Golędź lub Goladź)⁴⁰⁸. Osobne artykuły poświęcił analizie historii języka białoruskiego w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz obcym wpływom w kształtowaniu się języka starobiałoruskiego i gwar białoruskich, szczególnie zaś jego zasobu słownikowego. Historyczna część tomu kończy się analizą strukturalnych i terytorialnych relacji między gwarami białoruskimi w ich granicach etnograficznych, próbą pokazania podziału na poszczególne grupy z uwzględnieniem ich genezy oraz rozwoju. Biorąc pod uwagę takie cechy morfologiczne i fonetyczne, jak: obecność / brak końcowego *-ć* w 3. os. lp. czasowników, stwardniałe *r* i zachowana opozycja *ř / r*, zmiękczenie *d, t* przed samogłoskami rzędu przedniego, wymowa *c / ě*, obecność protetycznych *v, h* przed *o, u*, realizacja akania oraz obecność / brak dyftongów, J. Karski podzielił gwary białoruskie w sposób następujący:

- na dwie duże grupy ze względu na realizację *r*: południowo-zachodnia twar-doerowa i północno-wschodnia miękkoerowa;
- w południowo-zachodniej grupie wyodrębnił dwie podgrupy ze względu na realizację akania: gwary silnie akające i akające umiarkowanie lub nawet okające; w ostatniej podgrupie wydzielił umiarkowanie akające gwary białoruskie oraz białorusko-polskie, przylegające do białoruskich na południu; zachodnia część tych gwar na zachód od Grodna i Białegostoku jest „przepełniona polonizmami”⁴⁰⁹;
- w grupie gwar północno-wschodnich też występują dwie podgrupy: gwary co-kające (realizacja *c / ě* jako *c*) i nieco-kające (zachowujące wymowę *c / ě*)⁴¹⁰.

Uwzględniając najważniejsze cechy fonetyczne oraz terytorium występowania gwar białoruskich Joachim Karski wyodrębnił sześć grup:

⁴⁰⁷ Е.Ф. Карский, *Белорусы*, т. I., *op.cit.*; т. II, Варшава 1908–1912; т. III, Москва–Петроград 1916–1922.

⁴⁰⁸ А.П. Цыхун, *Акадэмік з вёскі Лаіша Я.Ф. Карскі*, Гродна 1992, с. 39.

⁴⁰⁹ А.А. Крывцік, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 109.

⁴¹⁰ *Ibidem*, с. 107–110.

- silnie akająca gwara z twardym *r* – terytorium obejmujące miasta Drysa, Połock, Lepel, Borysów, Mohylew;
- umiarkowanie akająca gwara z twardym *r* – terytorium Wileńszczyzny, Mińszczyzny, Słuczczyzny, Nowogródzczyzny;
- umiarkowanie akająca gwara z twardym *r*, dyftongami, wymową postfiksów *-sa* – terytorium z Wołkowyskiem w centrum, białoruskie Polesie;
- umiarkowanie akająca gwara z twardym *r* i polonizmami – terytorium od Grodna na zachód;
- gwara z miękkim *ř* i wpływem południowowielkoruskim – część Witebszczyzny, terytorium na południe od Smoleńska z miastami Mścisław, Rosław, Klimowicze, Suraż, Mglin, Nowozybków, Starodub;
- cokające gwary z miękkim *ř* oraz wpływem wielkoruskim – terytorium z miastami Nowel, Wieliż, Biała, Duchowszczyzna⁴¹¹.

Jak już wspomniano, J. Karski jest autorem pierwszej mapy dialektologicznej⁴¹² ukazującej podział gwar białoruskich w ich granicach etnograficznych. Szczegółowa charakterystyka cech białoruskich oraz ich rozwoju została przedstawiona w II tomie pracy *Białorusini*, który składa się z trzech części poświęconych fonetyce, słowotwórstwu i odmianie oraz składni. Z kolei III tom dzieła poświęcony jest białoruskiemu folklorowi oraz literaturze pięknej.

J. Karski pozostał wierny tradycyjnemu podejściu rosyjskich lingwistów do języka białoruskiego i traktował gwary białoruskie jako narzecze języka rosyjskiego, jednak jego prace, wbrew tym stwierdzeniom, wraz ze słownikiem I. Nosowicza, świadczą o odrębności gwar białoruskich i przyczyniły się do rozwoju dialektologii białoruskiej w latach 20. XX wieku. Sam Karski określił zresztą główne zadania dialektologii białoruskiej: zbadanie przejściowych gwar białoruskich i uszczegółowienie⁴¹³ białoruskiej granicy etnograficznej, zbadanie zasięgu poszczególnych cech języka białoruskiego, zebranie materiału leksykalnego dla przyszłego słownika gwar białoruskich i inne. Wówczas też zdarzyło mu się napisać o języku białoruskim, a nie narzeczu, ale w późniejszych pracach, np. w koncepcji podręcznika *Dialektologia rosyjska*⁴¹⁴ powrócił na wcześniejsze pozycje⁴¹⁵.

Szczególną zasługą J. Karskiego jest również to, że ułożył program do zbierania materiału dialektologicznego⁴¹⁶, który był udoskonalany i wydawany wielokrotnie – w latach 1896, 1897, 1908 i 1916. Dzięki temu badacze gwar uzyskali przemyślany i szczegółowy plan zbierania materiałów dialektologicznych w celu opisania charakterystycznych cech języka białoruskiego, podczas gdy wcześniejsze badania prowadzono w sposób nieusystematyzowany, a każdy z badaczy postępował według własnego programu.

⁴¹¹ Л. М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, *op. cit.*, с. 83.

⁴¹² Е. Ф. Карский, *Белорусы*, т. 1, Варшава 1903.

⁴¹³ Л. М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, *op. cit.*, с. 82.

⁴¹⁴ Е. Ф. Карский, *Русская диалектология*, Ленинград 1924.

⁴¹⁵ А. А. Крывický, *Дыялекталогія...*, *op. cit.*, с. 112–113.

⁴¹⁶ Е. Ф. Карский, *Программа для собирання особенностей белорусского наречия*, 1896, 1897, 1908, 1916.

3.2.2.2. Okres białoruski

Badania na Białorusi Wschodniej

Okres językoznawstwa białoruskiego rozpoczął się w latach 20. XX wieku wraz procesem białorutenizacji, który ogarnął wszystkie sfery życia. W latach 1918–1920 ukazała się praca Pawła Rastorgujewa i Mikołaja Jańczuka *Kurs białorusoznawstwa* oraz książka J.F. Karskiego *Gwara białoruska. Opis języka ludowego w historycznym ujęciu* (1918). Do ważnych ośrodków rozwoju językoznawstwa białoruskiego należały: utworzony w 1921 roku Białoruski Uniwersytet Państwowy oraz instytucje poprzedzające Akademię Nauk Białorusi – powstała w 1921 roku Komisja Naukowo-Terminologiczna i założony w 1922 roku Instytut Kultury Białoruskiej.

Prace dialektologiczne prowadzone były w ramach zbierania materiałów etnograficzno-folklorystycznych i wyjazdów krajoznawczych. Rozpoczęto tworzenie Działu Materiałów Rękopiśmiennych:

- zdobyto materiały zebrane wcześniej przez etnografów i folklorystów białoruskich: Jewdokima Romanowa, Aleksandra Sierżputowskiego, Isaaka Sierbowa;
- zbierano nowe materiały podczas ekspedycji folklorystycznych w różnych zakątkach Białorusi, do Instytutu napływały też materiały z powołanych w regionach ośrodków krajoznawczych;
- wydano 2-tomową pracę Aleksandra Szlubskiego⁴¹⁷, która była rezultatem jego badań w latach 1913–1923; zbiory materiałów folklorystycznych Aleksandra Sierżputowskiego⁴¹⁸; zbiorek piosenek zapisanych przez Maksima Hareckiego⁴¹⁹ w jego małej ojczyźnie⁴²⁰;

Przełomowym momentem był rok 1926, kiedy odbyło się przejście od pracy kulturalno-oświatowej do naukowo-badawczej. Wraz z powołaniem w 1927 roku Komisji Folklorystyczno-Dialektologicznej, która wkrótce podzieliła się na dwie Komisje: Folklorystyczną i Dialektologiczną – rozpoczęły się badania dialektologiczne prowadzone na szeroką skalę. To wówczas wyodrębniona została dialektologia języka białoruskiego jako odrębna dziedzina językoznawstwa białoruskiego. Głównymi inicjatorami i organizatorami pracy dialektologiczno-badawczej byli Piotr Buzuk i Paweł Rastorgujew.

Piotr Buzuk został zaproszony do pracy na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym. Przyjechał do Mińska z Odessy w 1925 roku i od razu włączył się do pracy dwóch Komisji przy Instytucie Kultury Białoruskiej: Ortograficzno-Terminologicznej oraz Słownikowej. Jego szczególne zainteresowanie wzbudziły jednak gwary białoruskie. Wziął udział w ekspedycji folklorystyczno-etnograficznej na północy etnograficzno-historycznego terytorium Białorusi, w wyniku czego powstała praca o gwarach pogranicza białorusko-rosyjskiego. W 1927 roku stanął na czele powołanej Komisji Dialektologicznej. Opracowano instrukcję do zbierania materiałów i włączono do pracy ponad tysiąc nauczycieli z różnych miejscowości.

⁴¹⁷ А. А. Ш л ю б с к і, *Матэрыялы да вывучэння фальклёру і мовы Віцебшчыны*, ч. 1–2, Менск 1927–1928.

⁴¹⁸ А. С е р ж п у т о ў с к і, *Казкі і апавяданьні беларусаў Слуцкага павету*, Ленінград 1926.

⁴¹⁹ М. Г а р э ц к і, А. Я г о р а ў, *Народныя песьні з мэлёдыямі*, Менск 1928.

⁴²⁰ А. А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 114–116.

Na podstawie materiałów uzyskanych drogą korespondencyjną oraz dzięki wyprawom dialektologicznym opublikowano szereg szczegółowych prac dialektologicznych autorstwa Piotra Buzuka⁴²¹, Sciapana Niekraszewicza⁴²², Josifa Wouka-Lewanowicza⁴²³, Pawła Rastorgujewa⁴²⁴. Drukowano także materiały dotyczące poszczególnych regionów czy miejscowości: Arkadzia Adzinca i Iwana Juraszkiewicza o gwarach Turowszczyzny, P. Wajciulewicz (pseudonim Jana Stankiewicza) o gwarach Czernihowszczyzny, Wasila Szawielskiego o gwarach Newelszczyzny⁴²⁵.

Marzeniem P. Buzuka było opracowanie szeregu map, które odzwierciedlałyby zasięg poszczególnych cech gwarowych. Prace nad takimi mapami Buzuk rozpoczął w 1924 roku, a w 1927 roku przygotował do wydania 20 map wraz z komentarzami o zasięgu ważnych cech gwarowych (akanie, ciekanie, dziekanie, *r / ṛ, ʏ*, formy M. Im. rzeczowników r.n., formy 1. os. Im. czasowników I koniugacji i inne) we wschodniej części Białorusi i poza jej granicami, które ujrzały światło dzienne w 1928 r. pod skromną nazwą *Zarys lingwistycznej geografii Białorusi*⁴²⁶. Uzyskane rezultaty dały podstawy do krytycznego spojrzenia na wcześniejsze podziały dialektalne i schematyczną klasyfikację języków słowiańskich. Okazało się, że granice poszczególnych cech przebiegają w różnych kierunkach i nie może być mowy o wytyczeniu wyraźnej granicy między gwarami czy językami. Część izoglos jednak, przebiegając blisko obok siebie z północnego zachodu na południowy wschód tworzyła pęk linii o wspólnym kierunku, które wyznaczały pogranicze dwóch dialektów białoruskich: północno-wschodniego i południowo-zachodniego. Badania potwierdziły konieczność wykorzystania geografii lingwistycznej przy określaniu granic językowych i spowodowały jej rozwój⁴²⁷.

Paweł Rastorgujew badał przede wszystkim gwary wschodnich i południowo-wschodnich rejonów Białorusi, pogranicze z gwarami smoleńskimi, briańskimi i czernihowskimi, które opisał w licznych artykułach i monografiach. W monografii z 1927 roku opisał rodzimą gwarę z terytorium byłych północnych powiatów guberni czernihowskiej (starodubskiego, mglińskiego, suraskiego i nowozybkowskiego), gwarę za-

⁴²¹ П. Б у з у к, *Да характарыстыкі дыялектаў паўднёва-беларускіх і пераходных да ўкраінскіх*, Менск 1926; П. Б у з у к, *Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі*, ч. 1, *Фонэтыка і марфалёгія*, вып. 1-ы. *Гаворкі Цэнтральнае і Ўсходняе Беларусі і суседніх мясцовасьцей Украіны і Вялікарусі ў першай чвэрці XX в.*, Менск 1928; П. Б у з у к, *Да характарыстыкі цэнтральна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Асіповіцкага раёна*, „Запіскі аддзела гуманітарных навук. Працы класа філалогіі” 1929, т. 2, кн. 9, Менск.

⁴²² С. Н е к р а ш э в і ч, *Да пытання аб укладаньні слоўніка жывой беларускай мовы*, Менск 1925; С. Н е к р а ш э в і ч, *Да характарыстыкі беларускіх гаворак Парыцкага раёна*, Менск 1929, С. Н е к р а ш э в і ч, *Сучасны стан вывучэньня беларускай мовы*, Менск 1927.

⁴²³ І. В о ў к - Л е в а н о в і ч, *Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Уступ і фанетыка*, Менск 1927.

⁴²⁴ П. А. Р а с т о р г у е в, *Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров*, Ленинград 1927; П. А. Р а с т о р г у е в, *Говоры восточных уездов...*, *op.cit.*; П. А. Р а с т о р г у е в, *Да характарыстыкі беларускіх гаворак*, „Запіскі аддзела гуманітарных навук. Працы класа філалогіі” 1928, т. 1, кн. 2, Менск.

⁴²⁵ А. А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 116–118.

⁴²⁶ П. Б у з у к, *Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі*, Менск 1928.

⁴²⁷ А. А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 121–125.

chodniej części byłej guberni orłowskiej (zachodnia część powiatu trubczewskiego). Omawiając gwary siewierskie, autor zaznaczył, że w dalekiej przeszłości ziemie znacznej części guberni czernihowskiej, kurskiej i połtawskiej zamieszkiwali Siewierzanie, którzy weszli w skład narodu białoruskiego⁴²⁸. Już po śmierci uczonego ujrzała świat jego monografia⁴²⁹, w której gwary Smoleńszczyzny rozpatrywane są jako mieszane powstałe na bazie białoruskiej⁴³⁰. Liczne prace Rastorgujewa opublikowane w latach 20.–30. ubiegłego wieku cechuje staranna analiza materiału gwarowego oraz dokładne uzasadnienie wniosków naukowych⁴³¹.

W Instytucie Kultury Białoruskiej zapoczątkowano również leksykografię regionalną. Pojawiły się instrukcje, jak zebrać materiał i ułożyć słownik swojego regionu⁴³². W 1925 roku kierujący pracami Komisji Słownikowej Sciapan Niekraszewicz wystąpił z programem zbierania leksyki gwarowej oraz jej leksykograficznego opracowania. Z pomocą wielu regionalnych korespondentów rozpoczęto gromadzenie leksyki gwarowej i tworzenie kartoteki ogólnobiałoruskiego słownika gwarowego. Jednocześnie pracowano również nad słownikami krajowymi (regionalnymi) – planowano wydanie 13 słowników do 10 tysięcy leksemów każdy. W 1927 roku ukazał się *Krajowy słownik Witebszczyzny* Mikołaja Kaspiarowicza⁴³³, rok później Komisja Słownikowa otrzymała rękopis *Krajowego słownika gwar okręgu mozyrskiego* (Wschodnie Polesie) Aleksandra Krukowskiego (*Слоўнік гаворак Мазырскай акругі*), prace nad układaniem *Krajowego słownika okręgu kalinińskiego* (wschodnie rejony Mohylewszczyzny) zakończył Iwan Bialkiewicz (*Краёвы слоўнік Калінінскай акругі*), w opracowaniu były *Krajowe słowniki Mińszczyzny, Mohylewszczyzny, Orszańszczyzny, Smoleńszczyzny* i inne. W 1929 roku ukazał się *Krajowy słownik Czerwieńszczyzny* Mikołaja Szaternika⁴³⁴. W 1928 roku rozpoczęła się praca nad stworzeniem słownika ogólnobiałoruskiego, bowiem kartoteka, nad którą pracowało około 2500 osób, liczyła już 500 tysięcy fiszek⁴³⁵.

Prace wstrzymano na przełomie lat 20. i 30. XX wieku w związku z represjami wobec uczonych białoruskich i nadejściem w językoznawstwie epoki murrayzmu. Zaplanowało wrogie nastawienie do gwar białoruskich. Wielu białoruskich językoznawców – dialektologów spotkał tragiczny los: represje, zesłania, rozstrzelanie⁴³⁶.

Badania na Białorusi Zachodniej

W latach 20. XX wieku interesujące badania etnograficzno-folklorystyczne ziem białoruskich prowadzili polscy slawiści. Bogate informacje znajdują się w pracy Ka-

⁴²⁸ П.А. Р а с т о р г у е в, *Северско-белорусский говор...*, *op.cit.*, с. 216.

⁴²⁹ П.А. Р а с т о р г у е в, *Говоры на территории Смоленщины*, Москва 1960, с. 207.

⁴³⁰ *Ibidem*, с. 184.

⁴³¹ Л.М. Ш а к у н, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, *op.cit.*, с. 229.

⁴³² Zob. М. К а с ь п я р о в і ч, *Як сабраць і ўкладьці слоўнік мовы свайго раёну*, „Arche” 2010,

№ 11, Менск, с. 142–157.

⁴³³ М. К а с ь п я р о в і ч, *Краёвы слоўнік Віцебшчыны*, Віцебск 1927.

⁴³⁴ М.В. Ш а т э р н і к, *Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны*, Менск 1929.

⁴³⁵ А.А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 125–126.

⁴³⁶ Zob. Л. М а р а к о ў, *Рэпрэсаваньня літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі 1794–1991*, т. 1–2, Мінск 2004.

zimierza Moszyńskiego, który badał wschodnią część Polesia⁴³⁷. Pojawiła się również pierwsza część interesujących materiałów etnograficznych, folklorystycznych i gwarowych powiatu rzeczyckiego autorstwa Czesława Pietkiewicza⁴³⁸.

W latach 30. ubiegłego stulecia językoznawcy szkoły Kazimierza Nitscha i Tadeusza Lehra-Splawińskiego rozpoczęli badanie gwar białoruskich w zachodniej części Białorusi.

Dialektologią języków wschodniosłowiańskich zajmował się Władysław Kuraszkiewicz, który charakteryzował gwary i określał ich granice, wyjaśniając i systematyzując osobliwości dialektalne⁴³⁹. Prowadził badania gwar pogranicza białorusko-ukraińskiego. Zebrany przez niego bogaty materiał gwarowy pozwolił na wytyczenie białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Podlasiu oraz napisanie szeregu cennych artykułów, które później, w 1985 roku, zostały przedrukowane w tomie *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej* pod redakcją Janusza Riegera⁴⁴⁰. W. Kuraszkiewicz pisał o najważniejszych ruskich zjawiskach językowych w gwarach między Bugiem i Narwią, o tendencjach białoruskich i ukraińskich w gwarach okolic Puszczy Białowieskiej, o ukraińskiej dyspalatalizacji w gwarach podlaskich, o ukraińskich i białoruskich dyftongach i ich redukcji na Białorusi oraz w gwarach od Sanu po Narew. W jego pracach bardzo cenne jest powiązanie współczesnych faktów gwarowych z historią rozwoju języka.

Z kolei pogranicze polsko-białoruskie przyciągało uwagę Zdzisława Stiebera. Na podstawie zebranych osobiście materiałów w czasie trzytygodniowego pobytu we wsi Studzieniczna i w okolicy opublikował pracę *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*⁴⁴¹. W 1938 roku ukazała się również jego publikacja *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*, w której omówił gwary powstałe przez świadome przejmowanie cech obcego języka (dialektu), gwary powstałe przez nieświadome przejmowanie cech obcego języka (dialektu), gwary powstałe w efekcie zmieszania się ludności różnojęzycznej na obszarze pierwotnie niezamieszkałym oraz wypadki współdziałania różnych czynników⁴⁴². W okresie późniejszym, w 1952 r., przeniósł się do Warszawy i objął Katedrę Filologii Słowiańskiej UW, gdzie prowadził m.in. zajęcia z gramatyki porównawczej języków słowiańskich, co skutkowało ukazaniem się pracy *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*⁴⁴³. Jest to niezastąpione kompendium wiedzy dla studentów filologii polskiej i słowiańskiej, szeroko prezentujące główne tendencje rozwojowe języków słowiańskich od początku rozpadu języka prasłowiańskiego do naszych czasów. Zaletą książki jest klarowne omówienie zagadnień

⁴³⁷ K. M o s z y ń s k i, *Polesie wschodnie: materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyckiego*, Warszawa 1928.

⁴³⁸ C. P i e t k i e w i c z, *Polesie rzeczyckie: materiały etnograficzne*, t. 1, Warszawa 1928; C. P i e t k i e w i c z, *Polesie rzeczyckie: kultura materialna*, Warszawa 1928.

⁴³⁹ W. K u r a s z k i e w i c z, *Zarys dialektologii...*, op.cit.

⁴⁴⁰ W. K u r a s z k i e w i c z, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, pod red. J. Riegera, Warszawa 1985.

⁴⁴¹ Z. S t i e b e r, *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*, Warszawa 1938.

⁴⁴² Z. S t i e b e r, *Sposoby powstawania...*, op.cit.

⁴⁴³ Z. S t i e b e r, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1966.

z zakresu fleksji i fonologii, przejrzysty układ materiału oraz prosty, przystępny język wykładu.

Największe osiągnięcia w badaniu gwar białoruskich miał Leszek Ossowski. Jego rozległe zainteresowania naukowe dotyczyły wielu obszarów badawczych: 1. dialektologii wschodniosłowiańskiej oraz pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego (*Zagadnienie językowe Polesia, O zagadnieniu ukraińsko-białoruskiej granicy językowej, Ze studiów nad wpływami języka polskiego na język białoruski*); 2. akcentuacji rosyjskiej i bałto-słowiańskiej, morfologii języka rosyjskiego (*Ze studiów nad akcentem rosyjskim, Współczesny rosyjski akcent poboczny*); 3. zagadnienia lokalizacji praojczyzny Słowian (*Западноє Полесьє – прародина славян, Czas i miejsce powstania języka prasłowiańskiego*).

L. Ossowski badał przede wszystkim gwary zachodniej części Polesia, szczególnie okolic Dawid-Gródka, a także pogranicze białorusko-ukraińskie, starając się rozgraniczyć gwary ukraińskie i białoruskie⁴⁴⁴. Ossowski opracował i uzasadnił podział gwarowy zachodniego Polesia na podstawie izoglosy miękkich / twardych spółgłosek przed *i*, w oparciu o wcześniejsze mapy K. Michalczuka, Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej, J. Karskiego, P. Buzuka i in. Opracował własną mapę rozgraniczenia gwar ukraińskich i białoruskich⁴⁴⁵.

Znaczną pracę lingwistyczno-geograficzną w zachodniej części Polesia wykonał Józef Tarnacki⁴⁴⁶, opisując podział gwar poleskich na dwie grupy: białoruskie i ukraińskie, między którymi występuje pas gwar przejściowych. Istniejąca na zachodzie podlaska grupa gwar zachodniopoleskich powstała według niego pod wpływem zapożyczeń z podlaskich gwar języka polskiego. J. Tarnacki był zwolennikiem dokonywania podziałów dialektalnych na podstawie zjawisk leksykalnych. Zauważając zmienność słownictwa gwarowego, sądził, że podziały dialektalne najlepiej „oprzeć na różnicach nie jakościowych, lecz ilościowych”⁴⁴⁷.

Atlas językowy Polesia Tarnackiego jest realizacją części planów autora, który przedsięwziął dokładne zbadanie dialektów Polesia i wykreślenie granicy językowej białorusko-ukraińskiej. W opracowaniach białoruskich i ukraińskich dialektologów występują istotne rozbieżności. Pierwsi widzą ją przesuniętą jak najdalej na południe, a drudzy – na północ. W ocenie Tarnackiego, przyczyn braku zgodności na linię podziału językowego tego obszaru dopatrywać się należy w sposobie prowadzenia badań dialektalnych: 1. nikt Polesia nie badał tak dokładnie, jak wymagałby charakter przejściowy tego terenu; 2. w badaniach uwzględniano przede wszystkim zjawiska fonetyczne i gramatyczne, pomijając prawie całkowicie słownik.

⁴⁴⁴ L. O s s o w s k i, *Zagadnienie językowe Polesia, op.cit.*

⁴⁴⁵ А.А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 127–128.

⁴⁴⁶ J. T a r n a c k i, *Podział językowy Polesia na podstawie faktów leksykalnych*, „Prace Komisji Naukowych Badań Ziem Wschodnich” 1936, t. V, Warszawa, s. 3–11; J. T a r n a c k i, *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)*, Warszawa 1939; J. T a r n a c k i, *Atlas językowy Polesia, op.cit.*

⁴⁴⁷ J. T a r n a c k i, *Próba podziału dialektycznego Mazowsza na podstawie nazw z zakresu kultury materialnej*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1935, Warszawa.

Dużą wagę do badań Polesia przywiązywali również polscy etnolodzy, jak chociażby Józef Obrębski, który napisał na ten temat szereg prac, m.in.: *Problem etniczny Polesia*⁴⁴⁸, czy *Dzisiejsi ludzie Polesia*⁴⁴⁹. Na szczególną uwagę zasługuje jego książka pt. *Polesie archaiczne*, napisana w 1944 roku w Warszawie w czasie okupacji niemieckiej. W swoich pracach badacz poruszył szereg kwestii językowych. Zbiór jego dzieł ukazał się niedawno w dwóch tomach, opatrzonych przez redaktorkę – Annę Engelking, obszernym wstępem i uzupełnionych informacjami dotyczącymi aparatu naukowego (komentarzami, sprostowaniami, wy tłumaczeniami itp.)⁴⁵⁰.

Badania w BSRR po II wojnie światowej

Po II wojnie światowej w Instytucie Języka, Literatury i Sztuki AN BSRR utworzono dział, który koordynował prace białoruskich dialektologów. W 1948 r. rozpoczęto zbieranie materiałów do *Dialektologicznego atlasu języka białoruskiego* na podstawie programów badania gwar białoruskich⁴⁵¹. Do pracy włączono studentów. W ciągu 10 lat dialektologom białoruskim z Instytutu Językoznawstwa AN BSRR, Katedry Języka Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego oraz Instytutów Pedagogicznych udało się zebrać bogaty materiał gwarowy. W oparciu o ten materiał napisano wiele prac o systemie gramatycznym i fonetycznym białoruskiego języka gwarowego, spośród których najbardziej znaczące były prace autorstwa Józefy Mackiewicz⁴⁵², Niny Wajtowicz⁴⁵³, Marii Żydowicz⁴⁵⁴. Zapisane teksty i nagrania na taśmie posłużyły do opracowania chrestomatii⁴⁵⁵. W 1964 r. ukazał się pierwszy podręcznik dla studentów z opisem struktury dialektów białoruskich i ich podziałem na grupy gwar⁴⁵⁶.

Dzięki prowadzonym badaniom lingwistyczno-geograficznym powstał *Dialektologiczny atlas języka białoruskiego*⁴⁵⁷ (1963), który zawiera informacje z 1027 miejscowości. Składa się z 2 tomów: I tom zawiera 338 map lingwistycznych i 8 dodatkowych, II – komentarze do map, dodatkowe informacje i bibliografię. W atlasie podane są cechy gwarowe z całego terytorium Białorusi. Mapy odzwierciedlają zasięgi różnych cech fonetycznych, gramatycznych i częściowo leksykalnych. Przeprowadzone izoglosy dają podstawy do pokazania różnorodności języka gwarowego, podziału całego terytorium na dialekty, a dialektów na grupy gwar, stopnia zbliżenia poszczegól-

⁴⁴⁸ J. O b r ę b s k i, *Problem etniczny Polesia*, „Sprawy Narodowościowe” 1936, t. 10, nr 1–2, s. 1–21.

⁴⁴⁹ J. O b r ę b s k i, *Dzisiejsi ludzie Polesia*, „Przegląd Socjologiczny” 1936, t. 4, nr 3–4, s. 414–446.

⁴⁵⁰ Zob. J. O b r ę b s k i, *Studia etnosocjologiczne*, op.cit. oraz J. O b r ę b s k i, *Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje*, opr. A. E n g e l k i n g, Warszawa 2005.

⁴⁵¹ Праграма па вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы, пад рэд. К. К р а п і в ы, Мінск 1948; Праграма па вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы, пад рэд. М. Ж ы д о в і ч, Мінск 1950.

⁴⁵² Ю. М а ц к е в і ч, *Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове*, Мінск 1959.

⁴⁵³ Н. В а й т о в і ч, *Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі*, Мінск 1966.

⁴⁵⁴ М. Ж ы д о в і ч, *Іменнае скланенне ў беларускай мове. Назоўнік*, ч. 1, *Адзіночны лік*, Мінск 1969.

⁴⁵⁵ *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі*, пад рэд. Р. А в а н е с а в а і М. Б і р ы л ы, Мінск 1962; Е. С. М я ц е л ь с к а я, Я. М. К а м а р о ў с к і, *Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя*, Мінск 1979; *Вусная беларуская мова. Хрэстаматыя*, скл. В. Р. Б у р л ы к а [і інш.], Мінск 1990.

⁴⁵⁶ Ю. Ф. М а ц к е в і ч [і інш.], *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск 1964.

⁴⁵⁷ ДАБМ.

gólnych gwar oraz ich odrębności, a także wzajemnych relacji z gwarami języków sąsiednich⁴⁵⁸.

Parę lat później dla wyjaśnienia zamieszczonych w atlasie map oraz poszerzenia informacji o białoruskich dialektach ukazała się praca *Geografia lingwistyczna i grupy gwar białoruskich* pod red. Rubena Awaniesowa wydana w dwóch księgach przez Instytut Językoznawstwa Akademii Nauk BSRR⁴⁵⁹. W pierwszej księdze został zawarty szczegółowy opis gwar białoruskich, z podaniem typów izogłos, podziałem dialektów białoruskich oraz ich genezy; druga księga jest natomiast zbiorem 80 map, z których 70 ilustruje izoglosy różnych kierunków: północno-wschodniego, północnego, północno-zachodniego, południowo-zachodniego, południowego, południowo-wschodniego, południowo-zachodniego i północno-wschodniego (izoglosy środkowobiałoruskie), wschodniego i zachodniego (izoglosy południkowe) oraz izoglosy zamkniętych areałów dialektalnych, 5 map ukazuje podział dialektów białoruskich oraz 5 kolejnych map – podział na strefy dialektalne. Wszystkie mapy w sposób znakomity uzupełniają część opisową.

W latach 60. w oparciu o *Instrukcje zbierania materiałów*⁴⁶⁰ opracowano i wydano również kilka słowników dialektologicznych, w tym Fiodora Jankowskiego⁴⁶¹ i Hieorhija Jurczanki⁴⁶², które zawierają leksykę z różnych rejonów Białorusi. Wkrótce literatura dialektologiczna została uzupełniona o nową pracę Eweliny Blinawej i Jewdokii Miacielskiej *Dialektologia białoruska*⁴⁶³, w której autorki omówiły dokładnie cechy fonetyczne, morfologiczne, składniowe, leksykalne, frazeologiczne oraz podział białoruskich dialektów. Opracowały też podręcznik do zajęć praktycznych z dialektologii⁴⁶⁴.

W latach 70.–80. kontynuowano prace leksykograficzne⁴⁶⁵. Ukazały się kolejne publikacje zbiorowe – dialektalne słowniki Homelszczyzny⁴⁶⁶, ziemi brzeskiej⁴⁶⁷, Polesia⁴⁶⁸, a także autorskie: Jauhiena Adamowicza⁴⁶⁹, Iwana Białkiewicz⁴⁷⁰, Mikołaja Biryły⁴⁷¹, Apanasa Cychuna⁴⁷², Hieorhija Jurczanki⁴⁷³, Fiodora Jankowskiego⁴⁷⁴, Ry-

⁴⁵⁸ Л. М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, *op. cit.*, с. 232.

⁴⁵⁹ ЛГ: кніга – 318 с, атлас – 111 карт.

⁴⁶⁰ *Інструкцыя на збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы*, *op. cit.*

⁴⁶¹ Ф. Янкоўскі, *Дыялектны слоўнік*, Мінск 1952, вып. 2, Мінск 1960; Ф. Янкоўскі, *Беларуская фразеалогія*, Мінск 1968.

⁴⁶² Г. Юрчанка, *Дыялектны слоўнік (3 гаворак Мсціслаўшчыны)*, Мінск 1966.

⁴⁶³ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op. cit.*

⁴⁶⁴ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія. Практыкум*, Мінск 1991.

⁴⁶⁵ Zob. П. Міхайлаў, *Беларуская дыялектная лексікаграфія. Гісторыя, сучасны стан і перспектывы*, [у:] *Vadania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, pod red. M. Kondratiuka, Białystok 1995, s. 107–120.

⁴⁶⁶ *Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры. Слоўнік*, пад рэд. У. В. Анічэнкі, Мінск 1983.

⁴⁶⁷ *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*, пад рэд. Г. М. Малажай, Ф. Д. Клімчука, Мінск 1989.

⁴⁶⁸ *Лексіка Палесся ў прасторы і часе*, пад рэд. В. У. Мартынава, Мінск 1971.

⁴⁶⁹ Я. М. Адамовіч, *Мікратанімічныя назвы*, Мінск 1971.

⁴⁷⁰ І. К. Бялькевіч, *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*, Мінск 1970.

⁴⁷¹ М. В. Бiryла, *Беларуская антрапанімія*, ч. I–III, Мінск 1966–1982.

⁴⁷² А. П. Цыхун, *Скарбы народнай мовы*, Гродна 1993.

⁴⁷³ Г. Юрчанка, *Народнае вытворнае слова (3 гаворак Мсціслаўшчыны)*, Мінск 1981–1985; Г. Юрчанка, *Сучаснае народнае слова. (3 гаворак Мсціслаўшчыны)*, Мінск 1988.

hora Jausiejewa⁴⁷⁵, Mikołaja Kryuko⁴⁷⁶, Walanciny Lemciuhowej⁴⁷⁷, Pawła Rastorgujewa⁴⁷⁸, Pawła Sciacko⁴⁷⁹, Tacciany Sciaszkowicz⁴⁸⁰, Adama Varłyhi⁴⁸¹ i in.

Opracowano i wydano 5-tomowy *Słownik gwar północno-zachodniej Białorusi i jej pograniczy*⁴⁸² oraz *Słownik turowski*⁴⁸³.

Słownik gwar północno-zachodniej Białorusi i jej pograniczy zawiera leksykę białoruskich gwar północno-zachodniej Białorusi oraz terytoriów pogranicznych państw sąsiednich – Litwy, Łotwy i Polski, gdzie do dnia dzisiejszego zachowały się gwary białoruskie. Prace nad słownikiem prowadzili dialektolodzy z Instytutu Językoznawstwa AN BSRR, Instytutu Języka Litewskiego i Literatury LAN, Instytutu Słowianoznawstwa PAN oraz Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego⁴⁸⁴. Podstawowy materiał zebrano w północno-zachodniej części Białorusi, na terenie, którego południowo-wschodnią granicę tworzą miejscowości: Wierchniedźwińsk – Miory – Dokszyce – Łohojsk – Wołożyn – Kleck – Hancewicze – Iwacewicze – Prużany – Kamieniec. Teren ten jest zbliżony do arealu północno-zachodniej strefy gwar białoruskich, jednak szereg pęków izoglos różnych kierunków łączy różne części strefy, np. gwary Grodzieńszczyzny z gwarami Polesia, gwary dorzeczy górnego Niemna i Wilii – z gwarami centralnych rejonów Mińszczyzny i północno-zachodnich rejonów Homelszczyzny, gwary w rejonie Braśławia i Postaw – z gwarami Połoczczyzny⁴⁸⁵, wykraczając przy tym poza państwowe granice Białorusi.

Od wydanych wcześniej słowników regionalnych publikacja ta różni się zasięgiem terytorialnym – obejmuje leksykę ze znacznie większego obszaru, w którego skład wchodzi zachodnie areale podstawowych dialektów białoruskich: północno-wschodniego, południowo-zachodniego, gwary środkowobiałoruskie oraz częściowo zachodniopoleska grupa gwar⁴⁸⁶. Z terytorium Litwy do słownika włączono białoruską leksykę z rejonów: wareńskiego, wileńskiego, ignalińskiego, trockiego, solecznickiego, święciańskiego; z terytorium Łotwy – z rejonów: dyneburskiego, krasławskiego, ludzeńskiego; z terytorium Polski – z województw: białostockiego (gminy: Gródek,

⁴⁷⁴ Ф. Я н к о ў с к і, *Беларускія народныя параўнанні. Кароткі слоўнік*. Мінск 1973.

⁴⁷⁵ Р. Я ў с е е ў, *Маці казала так... З гаворкі Бялыніцкага раёна*, Мінск 1978.

⁴⁷⁶ М. К р ы ў к о, *Са слоўніка Дзісенічыны*, „Полымя” 1985, № 6, с. 210–218.

⁴⁷⁷ В. П. Л е м ц ю г о в а, *Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці*, Мінск 1970.

⁴⁷⁸ П. А. Р а с т о р г у е в, *Словарь народных говоров Западной Бряничины: материалы для истории словарного состава говоров*, Мінск 1973.

⁴⁷⁹ П. У. С ц я ц к о, *Дыялектны слоўнік (З гаворак Зэльвенічыны)*, Мінск 1970; П. У. С ц я ц к о, *Народная лексіка, op.cit.*; П. У. С ц я ц к о, *Народная лексіка і словаўтварэнне*, Мінск 1972.

⁴⁸⁰ Т. Ф. С ц я ш к о в і ч, *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск 1972, Т. Ф. С ц я ш к о в і ч, *Слоўнік Гродзенскай вобласці*, Мінск 1983.

⁴⁸¹ А. В а г і у х а, *Краювы слоўнік Лахоўшчыны*, New York 1973.

⁴⁸² *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча*, пад рэд. Ю. Ф. М а ц к е в і ч а, т. 1–5, Мінск 1979–1986.

⁴⁸³ *Тураўскі слоўнік*, пад рэд. А. А. К р ы в і ц к а г а, т. 1–5, Мінск 1982–1987.

⁴⁸⁴ Z polskiej strony udział wzięli: E. Smułkowa, S. Glinka, J. Głuszkowska-Babicka, T. Jasińska-Socha.

⁴⁸⁵ Zob. ЛГ 1969, карты 73–74, 77–78.

⁴⁸⁶ *Уступ, [у:] Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі...*, *op.cit.*, т. 1, с. 5–6.

Michałowu, Sokółka, Babice, Krynki, Czyże, Narewka, Wasilkowo, Czarna Białostocka) i suwalskiego (gmina Lipsk)⁴⁸⁷. Leksyka obejmująca różne dziedziny życia ilustrowana jest przykładami zaczerpniętymi z języka gwarowego. Słownik jest znakomitym źródłem gwarowej leksyki białoruskiej, pokazuje jej funkcjonowanie we wszystkich znaczeniach i wariantach słowotwórczych, a także wskazuje języki, z których została zapożyczona.

Słownik turowski odzwierciedla leksykę Turowszczyzny, regionu obejmującego Polesie Wschodnie (mozyrskie). Słownik liczy ponad 20 tysięcy haseł i składa się z 5 tomów. Leksykę zbierano w latach 1967–1981 w 34 miejscowościach Turowszczyzny: w rejonach stolińskim (15 miejscowości) i żytkowickim (19 miejscowości). Jest to słownik leksyki tradycyjnej, dobrze ilustrującej badaną gwarę. Hasła słownikowe umieszczono w porządku alfabetycznym, z wyjątkiem rzeczownikowych form deminutywnych, które podawane są w artykułach przy leksemach będących podstawą słowotwórczą. Do jednego artykułu słownikowego zaliczane są też fonetyczne warianty leksemów oraz homonimy. Artykuł słownikowy zbudowany jest w sposób następujący: leksem będący hasłem słownikowym, charakterystyka morfologiczna i syntaktyczna, znaczenie słowa, ilustracja każdego znaczenia jednym lub kilkoma przykładami ich użycia. Na końcu wielu artykułów słownikowych podawane są związki frazeologiczne, a czasem – krótkie informacje etnograficzne związane z danym desygnatem czy zjawiskiem. Z kontekstów słownikowych często wynikają dodatkowe informacje o danej miejscowości, zwyczajach, stosunkach międzyludzkich. Dużą wartość mają też przytaczane przysłowia i porzekadła, zagadki itp. Każdy tom słownika kończy się tekstami gwarowymi ukazującymi różne legendy, zwyczaje, zaklęcia itp. W V tomie w rozdziale *Onomastyka* podano ponad 2 tysiące toponimów i mikrotoponimów Turowszczyzny, a także nazwiska i przydomki mieszkańców⁴⁸⁸.

Przeprowadzone wszechstronne badania dialektologiczne pozwoliły na bardziej szczegółowy podział gwar białoruskich. Zachował się podział jeszcze z czasów J. Karskiego na dwa podstawowe arealy dialektalne: północno-wschodni i południowo-zachodni. Północno-wschodni w obecnych pracach dialektologicznych dzieli się na trzy grupy gwarowe: witebską, wschodniomohylewską i połocko-mińską. W dialekcie południowo-zachodnim też wyodrębniane są trzy grupy gwar: słucka, grodzieńsko-nowogródzka i mozyrska (wschodniopoleska). Między północno-wschodnim i południowo-zachodnim dialektem występuje grupa gwar środkowobiałoruskich (centralnych). Te dwa dialekty wraz z gwarami centralnymi tworzą podstawowy areal gwar białoruskich, do którego ze względu na swoją specyfikę fonetyczną nie wchodzi zachodniopoleska grupa gwar. Cechy lokalne powstałe w różnych warunkach historycznych pozwalają na wyodrębnienie pięciu podstawowych stref dialektalnych: północno-zachodniej, południowo-wschodniej, wschodniej, zachodniej i środkowej (centralnej)⁴⁸⁹.

⁴⁸⁷ Zgodnie z podziałem administracyjnym z lat 50–70. XX w., kiedy prowadzono badania terenowe.

⁴⁸⁸ *Тураўскі слоўнік, op. cit.*, t. 1, s. 5–23.

⁴⁸⁹ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства, op. cit.*, с. 232.

Badania gwar w Republice Białorusi

Odzyskanie niepodległości przez Białoruś w 1991 roku otworzyło przed językoznawcami nowe możliwości badawcze. Niestety obecnie dialektolodzy białoruscy, w odróżnieniu od ich poprzedników przełomu XIX–XX wieku, najczęściej ograniczają się do badania gwar w obrębie granic państwowych, nie odwołując się do pogranicza białorusko-rosyjskiego, dlatego warto zwrócić uwagę na artykuł Hienadzia Cychuna o gwarach i cechach dialektalnych tegoż rejonu⁴⁹⁰. Autor pisze o różnicach w podejściu do tych gwar dialektologów rosyjskich i białoruskich i przypomina, że nawet w warunkach carskiej Rosji, gdy język białoruski traktowano jako narzecze języka rosyjskiego, a także w pierwszych dziesięcioleciach XX w., nic nie stało na przeszkodzie uczonym rosyjskim, by w oparciu o istotne kryteria genetyczne, gwary obecnego pogranicza białorusko-rosyjskiego odnosić do narzecza białoruskiego lub wielkoruskiego. Właściwie większość przedrewolucyjnych rosyjskich uczonych nie miała wątpliwości odnośnie dialektalnej przynależności gwar smoleńskich na zachód od linii Dorohobuż – Jelnia – Rosławł do narzecza białoruskiego. Przedmiotem dyskusji była granica między narzeczami na ziemi kurskiej i briańskiej, jednak żadnych wątpliwości nie wzbudzały rejonu zachodnie tych ziem. Dużą w tym zasługą Pawła Rastorgujewa i jego monografii dotyczących gwary siewiersko-białoruskiej oraz gwar na terytorium Smoleńszczyzny. Wbrew wnioskowi badacza oraz wyrażonym w latach 60. konkluzjom R. Awaniesowa, współcześni dialektolodzy rosyjscy gwary te zaliczają jednak do przejściowych, chociaż przejściowe występują na wschód od nich, o czym wyraźnie świadczą izoglosy na mapach języka rosyjskiego. Dialektolodzy białoruscy z kolei nie włączali do swoich badań zachodnich ziem obwodu briańskiego, obawiając się oskarżenia o nacjonalizm⁴⁹¹. Opierając się na pracach przedrewolucyjnych uczonych rosyjskich oraz danych współczesnych, H. Cychun stwierdza, że nie można podawać w wątpliwość białoruskiej podstawy w gwarach południowopskowskich, zachodniosmoleńskich i zachodniobriańskich, ponieważ łączy je cały szereg cech nieobecnych w gwarach rosyjskich. Są to:

- protetyczne *v* przed *o*, *u* (*v¹os' eń*, *v¹utka*);
- formy B. lp. z akcentem na końcówce rzeczowników r.ż. (*boron¹u*, *ruk¹u*, *noy¹u*, *vod¹u*);
- akcent na temacie w niektórych czasownikach czasu przeszłego (*br¹ata*, *zv¹ata*, *sp¹ata*);
- końcówka *-ej* w przypadkach zależnych przymiotników (*k odn¹eĭ*, *u odn¹eĭ*);
- uogólnione tematy *z y* dla form czasu przeszłego i teraźniejszego typu *myć*, *ryć* (*m¹yĭu*, *r¹yĭu*, *m¹yła*, *r¹yła*);
- formy czasu teraźniejszego czasownika *być* (*ĭo*, *ĭos'*, *ĭos'c'*);
- obecność *v* zamiast *u* na początku wyrazu lub w przyimkach (*v hey¹o*, *vč¹it'el'*);

⁴⁹⁰ Г.А. Цыхун, *Заметки о говорах и диалектных чертах белорусско-русского пограничья*, [w:] А. Б о л е к, А. Ф а ł о в с к и, *Словяние wschodni. Między językiem a kulturą*, Kraków 1997, s. 217–225.

⁴⁹¹ *Ibidem*, s. 218–219.

- akcent na temacie w C. zaimków (*ńik^lomu, ńińć^lomu*);
- akcent na 1. sylabie w liczebnikach porządkowych (*š^lostyŕi, s^lomyŕi*);
- formy M. lm. rzeczowników r.m. z końcówką -y (*głazy, rukav^ly*);
- występowanie leksemów *m^latka, d^ločka* zamiast *mat^l, doč^l*;
- akcent na temacie w formie czasu przeszłego czasownika *poń^ler^let^l* (*poń^lorł^la*);
- występowanie leksemu *š^lyŕia*, nie *š^leŕia*.

Nie ma żadnych wątpliwości, że wszystkie te cechy powstały na białoruskim terytorium językowym, skąd szerzyły się na terytorium rosyjskie. Podobnie rzecz ma się z dziekaniem, ciekaniem i akaniem w języku rosyjskim, tzn. powstały na białoruskim terytorium i szerzyły się na wschód, a nie odwrotnie – jak uważają dialektolodzy rosyjscy⁴⁹².

Dialektolodzy białoruscy aktywnie włączyli się do projektów międzynarodowych, np. przy opracowywaniu *Ogólnosłowiańskiego Atlasu Językowego*⁴⁹³ (którego jeden z tomów *Świat roślinny* ukazał się w Mińsku w 2000 roku pod red. A.I. Padłuznego, A.A. Krywickiego, L.P. Kuncewicza) oraz *Leksykalnego atlasu białoruskich gwar ludowych*⁴⁹⁴ – pięciotomowego dzieła, które ukazało się w Mińsku w latach 1993–1998. Prace nad *Leksykalnym atlasem białoruskich gwar ludowych* rozpoczęto w 1971 r. po opracowaniu i opublikowaniu specjalnego programu⁴⁹⁵ oraz określeniu sieci 142 miejscowości, w których prowadzono badania terenowe. Oprócz tego przy opracowaniu atlasu wykorzystano słowniki regionalne, materiały zebrane do *Ogólnosłowiańskiego Atlasu Językowego* oraz kartoteki *Dialektalnego słownika Turowszczyzny*. W każdym z 5 tomów przedstawiona jest inna problematyka:

- pierwszy tom poświęcony jest leksyce związanej ze światem roślin i zwierząt, zawiera 368 map lingwistycznych odzwierciedlających 10 grup tematycznych: 1. zwierzęta domowe, 2. dzikie zwierzęta, 3. ptaki domowe i dzikie, 4. las, 5. drzewa owocowe oraz owoce, 6. kwiaty i trawy, 7. grzyby, 8. pszczelarstwo, 9. ryby i rybołówstwo, 10. gady i owady;
- tom drugi zawiera 354 mapy obejmujące leksykę 15 grup tematycznych związanych z rolnictwem, transportem, atmosferą i krajobrazem: 1. gwiazdy,

⁴⁹² *Ibidem*, s. 221–225.

⁴⁹³ Ukazały się następujące tomy *Ogólnosłowiańskiego Atlasu Językowego*: (na podstawie: <http://www.ijp-pan.krakow.pl/struktura-organizacyjna/pracownia-geografii-lingwistycznej/>; [dostęp: 27.07.2012]) **a) w serii fonetyczno-gramatycznej**: *Refleksy *ě*, pod red. B. V i d o e s k i e g o i P. I v i ć, Belgrad 1988; *Refleksy *ę*, pod red. V.V. I v a n o v a, T.I. V e n d i n y i L.E. K a l n y n, Moskwa 1990; *Refleksy *o*, pod red. J. B a s a r y, Wrocław 1990; *Refleksy *br, *br, *bl, *bl*, pod red. J. B a s a r y, Warszawa 1994; *Refleksy *b, *b. Wokalizm sekundarny*, pod red. Z. T o p o l i ń s k i e j, D. P e t r o v i ć a, Skopje 2003; *Refleksy *b, *b*, pod red. D. B r o z o v i ć a, M. M e n a c - M i h a l i ć, Zagrzeb 2006; *Refleksy *o*, pod red. T.I. V e n d i n y i L.E. K a l n y n, Moskwa 2008; **b) w serii leksykalno-słotwórczej**: *Świat zwierzęcy*, pod red. R.I. A v a n e s o v a i V.V. I v a n o v a, Moskwa 1988; *Hodowla zwierząt*, pod red. B. F a l i ń s k i e j, J. S i a t k o w s k i e g o, Warszawa 2000; *Świat roślinny*, pod red. A.I. P a d ł u ż n e g o, A. A. K r y v i c k e g o, L. P. K u n c e v i ć a, Mińsk 2000; *Zawody i życie społeczne*, pod red. J. B a s a r y, J. S i a t k o w s k i e g o, Warszawa 2003; *Gospodarstwo domowe i przygotowanie jedzenia*, pod red. T. I. V e n d i n y [i in.], Moskwa 2007.

⁴⁹⁴ ЛАБНГ, т. 1–5, Мінск 1993–1998.

⁴⁹⁵ *Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання лексічнага атласа...*, *op.cit.*

- czas, 2. pogoda, 3. powierzchnia ziemi, 4. zbiorniki wodne, 5. komunikacja, 6. ruch, przemieszczanie się w przestrzeni, 7. rolnictwo, 8. siew, dbanie o uprawy oraz zbiór plonów, 9. ogrodnictwo, 10. ziemniaki, 11. młócka, 12. sianokosy, 13. karma, 14. narzędzia pracy i ich części, 15. wóz oraz sanie;
- tom trzeci zawiera 293 mapy, poświęcony jest człowiekowi i grupuje leksykę dotyczącą 10 tematów: 1. nazwy osób ze względu na ich profesję, 2. stosunki majątkowe, handel, 3. wygląd zewnętrzny i cechy charakteru, 4. organizm człowieka, choroby, 5. komunikacja językowa, 6. stopnie pokrewieństwa, 7. dzieci, 8. obrzędy i zwyczaje, 9. wierzenia i święta religijne, 10. higiena;
 - tom czwarty zawiera 439 map, związany jest z bytem mieszkańców wsi i przedstawia 11 grup tematycznych: 1. budownictwo i budynki, 2. dom, 3. piec i jego części, 4. ogień, oświetlenie, 5. meble, 6. siedziba, miejscowości, ogrodzenie, 7. obróbka lnu, 8. tkactwo, 9. odzież i ozdoby, 10. szycie, 11. buty;
 - tom piąty zawiera 337 map, z których większość poświęcona jest semantyce poszczególnych leksemów, sporo map dotyczy słowotwórstwa i prozodii. Każda z map opatrzona jest szczegółowym komentarzem.

Dodatkowo w pierwszym tomie atlasu zamieszczono szereg map historycznych, które służą pomocą przy interpretacji złożonych procesów rozwoju białoruskich gwar ludowych w różnych okresach historii narodu białoruskiego⁴⁹⁶. Atlas zawiera niezwykle bogactwo leksyki białoruskiej, ukazuje jej zakres terytorialny, różnorodność słowotwórczą oraz semantyczną. Jest znakomitym źródłem wiedzy nie tylko dla językoznawców, lecz także etnografów, folklorystów, krajoznawców oraz wszystkich, którzy interesują się językiem białoruskim.

W 2009 roku ukazał się *Atlas gwar północno-wschodnich obwodu brzeskiego* autorstwa Juryja Czarniakiewicza⁴⁹⁷ zawierający 365 map, w tym: 90 fonetycznych, 74 morfologiczne, 180 leksykalnych, 20 izoglosowych oraz 1 mapę ukazującą grupy gwar. Atlas obejmuje gwary na pograniczu Nadniemnia i Polesia, które znajdują się w strefie kontaktów międzodialektalnych. Na południe od tego regionu przechodzi granica między podstawowym masywem gwar białoruskich a gwarami zachodniopoleskimi. W związku z tym na badania terenowe wybrano gęstą sieć 64 miejscowości w trzech obwodach: brzeskim (rejony iwacewicki, baranowicki, lachowicki, pruzzański, berezowski, piński, hancewicki), grodzieńskim (rejony słonimski, zelwieński) i mińskim (rejon klecki). Zamieszczone w atlasie mapy ukazują najistotniejsze cechy gwarowe badanego regionu, mają bardzo istotne znaczenie w poznaniu specyfiki oraz kształtowania się gwar zachodniopoleskich oraz grodzieńsko-baranowickich. Publikacja ta może być wzorem dla dialektologów pracujących nad regionalnymi atlasami dialektalnymi⁴⁹⁸.

Na Białorusi tego typu badania prowadzono na Turowszczyźnie (zespół uczonych pod kierownictwem A.A. Krywickiego), Polesiu Wyhanowskim (J.R. Samujlik),

⁴⁹⁶ Прадмова, [у:] ЛАБНГ, т. 1, с. 3–5.

⁴⁹⁷ Ю.В. Чарнякевіч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*

⁴⁹⁸ Ю.В. Чарнякевіч, *Прадмова*, [у:] Ю.В. Чарнякевіч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, с. 6–7.

w rejonie Berezny Kartuskiej (Ł.W. Lewancewicz), Prużan (A.A. Bosak). Jednak tylko Ł.W. Lewancewicz⁴⁹⁹ i A.A. Bosak⁵⁰⁰ opublikowały atlasy jako rezultat prowadzonych badań⁵⁰¹.

Centralna strefa gwar białoruskich, która w sposób szczególny była brana pod uwagę podczas normalizacji białoruskiego języka literackiego, została szeroko omówiona w opracowanej przez Instytut Języka i Literatury NAN Białorusi i wydanej w 2009 roku pod redakcją Lubowi Kuncewicz i Weraniki Kurcowej nowej chrestomatii do dialektologii białoruskiej⁵⁰². Zebrane w niej teksty gwarowe opatrzone zostały szerokim komentarzem naukowym. Wykorzystane w publikacji badania dialektologiczne prowadzono w latach 1998–2008 w 18 rejonach obwodu mińskiego⁵⁰³, 6 rejonach obwodu grodzieńskiego⁵⁰⁴ oraz 1 rejonie obwodu mohylewskiego⁵⁰⁵, tworzących centralną strefę dialektalną.

W chrestomatii opisane zostały cechy fonetyczne, konsonantyczne, morfologiczne, leksykalne oraz syntaktyczne porównane z atlasami DABM i LABNH. Najmniej szczegółowo omówiono cechy syntaktyczne, którym niewiele miejsca poświęcono również w DABM i które do dnia dzisiejszego są najsłabiej zbadane w gwarach białoruskich. Porównanie z atlasami z lat 60. i 90. XX wieku pozwoliło białoruskim dialektologom na stwierdzenie, że większość zjawisk systemowych przejawia ciągłość rozwojową, jednak występują również pewne cechy świadczące o nowych tendencjach w gwarach białoruskich.

Centralną strefę dialektalną podzielono na 5 części: rejony okolic Mińska, rejony kierunku południowo-wschodniego, rejony kierunku południowo-zachodniego, rejony kierunku północnego oraz rejony kierunku zachodniego. Każda z powyższych części została zilustrowana bogatym materiałem gwarowym oraz opatrzona szczegółowym komentarzem naukowym.

Interesująca jest publikacja A. Krywickiego⁵⁰⁶, w której autor przypomniał czytelnikom o szczególnej roli centralnej strefy dialektalnej w kodyfikacji języka białoruskiego. Cechy gwarowe tej strefy mają wyraźne pochodzenie lokalne i są rezultatem wzajemnych wpływów i kontaminacji cech różnych gwar białoruskich występujących w granicach tej strefy, nie zaś rezultatem rozwoju i wydzielenia się z innych gwar białoruskich w wyniku kontaktów z gwarami języka sąsiedniego. Proces ich powstawania spowodował, że stały się podstawą ogólnonarodowej pracy nad rozwojem języka bia-

⁴⁹⁹ Л.В. Леванцэвіч, *Атлас гавораў Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці*, ч. I, *Фанетыка*, ч. II, *Марфалогія*, Брэст 1993–1994.

⁵⁰⁰ А.А. Босак, *Атлас гавораў Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя): фанетыка і марфалогія*, Мінск 2005.

⁵⁰¹ Ю.В. Чарнякевіч, *Прадмова...*, *op.cit.*, с. 6.

⁵⁰² *Хрэстаматыя на беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, *op.cit.*

⁵⁰³ Rejony: dzierżyński, miński, puchowicki, smolewicki, czerwieński, kopylski, klecki, lubański, starodroski, nieświeski, stołbcowski, uzdzieński, bereżyński, krupski, łohojski, wołożyński, wilejski, miadzielski.

⁵⁰⁴ Rejony: karelicki, nowogrodzki, wołkowyski, zelwieński, stonimski, szczuczyński.

⁵⁰⁵ Rejon osipowicki.

⁵⁰⁶ А.А. Крывіцкі, *Беларуская нацыянальная моватворчасць і сярэдняя (цэнтральная) зона беларускай мовы*, [у:] *Хрэстаматыя на беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, *op.cit.*, с. 507–513.

łoruskiego⁵⁰⁷. Dlatego też do nich odwoływał się Bronisław Taraszkiewicz, opracowując pierwszą gramatykę języka białoruskiego⁵⁰⁸.

Niewątpliwie zebrane materiały będą pożyteczne nie tylko dla językoznawców, lecz także dla historyków, etnografów, folklorystów, pisarzy oraz wszystkich, którzy interesują się gwarami ludowymi.

Publikacją, wpisującą się w nowy nurt badań, jest dwutomowa praca poświęcona północnej Białorusi, a dokładniej Brasławszczyźnie. Najpierw, w 2009 roku, ukazał się tom II – *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, opracowany przez E. Smułkową i białoruskich dialektologów – Irynę Budźko, Olgę Guszczewą, Helenę Kazancową. Autorki zbierały wykorzystany tu materiał w latach 1997–2007 i w minimalnym stopniu uzupełniały go zbiorami Wiaczesława Werenicza z lat 60. XX wieku⁵⁰⁹.

Przedstawiony w słowniku materiał odzwierciedla sposób porozumiewania się mieszkańców wielojęzycznego pogranicza polsko-białorusko-litewskiego, których podstawowym środkiem komunikacji jest gwara białoruska znajdująca się pod wpływem silnej interferencji języka rosyjskiego. Znacznie ograniczona jest tu również funkcjonalność języka polskiego. W takiej sytuacji komunikacyjnej – jak stwierdzają autorki słownika: „nadrzędnym zjawiskiem jest konwergencja językowa i poczucie posługiwania się językiem mieszanym oraz tendencja do całkowitego przechodzenia na język rosyjski. [...] Dalekosiężną interferencję obserwuje się zwłaszcza między słownictwem białoruskim, polskim i rosyjskim. Lituanizmy leksykalne należą do starszej warstwy słownictwa wiejskiego i są na ogół dobrze przyswojone i w miejscowej polszczyźnie, i w białoruszczyźnie równocześnie”⁵¹⁰. Przy nierównym statusie i prestiżu współwystępujących języków autorki zaobserwowały zachwianie „zdolności delimitacji leksyki należącej pierwotnie do różnych systemów językowych. Czyli że interferencja, rozumiana jako proces kontinuum, osiąga, zwłaszcza w młodszym i średnim pokoleniu [...], negatywny, zagrażający samodzielności językowej poziom wysycenia”⁵¹¹.

W celu ukazania mechanizmów postępującego procesu unifikacji zespół badaczek wypracował „oryginalną, nowatorską w polskim językoznawstwie koncepcję przedstawienia słownictwa należącego według obiektywnych kryteriów lingwistycznych do różnych języków, a w intencji mówiącego do tego, w którym prowadzona jest rozmowa – stwierdza recenzująca wydanie A. Zielińska i pisze dalej: Słownik ukazuje użycie wyrazów w mówieniu po polsku i po białorusku, a rozgraniczenie języka rozmowy sygnalizuje znak graficzny: // . Dzięki temu zachowany został obiektywizm naukowy w klasyfikowaniu leksemów, a jednocześnie ukazana kompetencja komunikatywna informatorów”⁵¹². Słownik składa się z trzech części: w części I leksykę

⁵⁰⁷ *Ibidem*, c. 513.

⁵⁰⁸ Б. Т а р а ш к е в и ч, *Беларуская граматыка...*, *op.cit.*

⁵⁰⁹ E. S m u ł k o w a, *Uwagi o słownictwie dwujęzycznych mieszkańców Brasławszczyzny i sposobie jego prezentacji*, [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *op.cit.*, s. XII–XIII.

⁵¹⁰ *Ibidem*, s. X.

⁵¹¹ *Ibidem*.

⁵¹² A. Z i e l i Ń s k a, *O koncepcji słownika pogranicza: Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, red. nauk. Elżbieta Smułkowa, zespół autorski: Iryna Budźko, Olga Guszczewa, Helena Kazancowa, Elżbieta Smułkowa, konsultacja

przedstawiono w układzie tematycznym bez podawania znaczeń, gdyż wynikają one z uporządkowanego układu zapisów, z dużą liczbą form gramatycznych; część II – to indeks alfabetyczny; w części III zamieszczony jest słownik alfabetyczny wyrazów trudnych do zrozumienia, które w hasłach tematycznych zaznaczone są gwiazdką. Cytowana wcześniej recenzentka podkreśla, iż: „Słownik pokazuje z perspektywy „od wewnątrz”, jak mówi człowiek pogranicza. Pokazuje, że nie posługuje się on osobno każdym systemem leksykalnym, lecz *językiem mieszanym*, zgodnie ze swoją kompetencją socjolingwistyczną. Jest to też pierwszy słownik leksyki na płaszczyźnie *parole*, a nie *langue*, jak w tradycyjnych pracach leksykograficznych”⁵¹³.

W 2011 roku ukazał się tom I opracowania – *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*⁵¹⁴. Tom ten składa się z trzech głównych części. W pierwszej zostały przedstawione przez historyków dzieje regionu, ukazujące nie tylko zmiany granic administracyjnych, lecz także aspekt kulturowy, narodowy czy zmiany demograficzne⁵¹⁵. Druga część to charakterystyka socjolingwistyczna, gdzie kilkuosobowy zespół autorski ukazał procesy językowe, które odbywają się na tym terytorium i koegzystencję wielu języków⁵¹⁶. W rozdziale *Świadectwo mieszkańców* znajdują się z kolei wybrane teksty rozpisane na podstawie odbytych wywiadów (teksty mówione białoruskie, mówione polskie, mówione dwujęzyczne, mieszane i starowierskie). Całość publikacji przynosi wyczerpującą informację o historii Brasławszczyzny i aktualnej sytuacji językowej tam występującej.

W ocenie E. Smułkowej „dynamizm procesów pozajęzykowych spowodował, że na przełomie wieków XX i XXI coraz trudniej tu mówić o lidze równorzędnych języków wchodzących w kontakt”⁵¹⁷. Brak dążenia do rozgraniczenia dwóch różnych systemów językowych dotyczy przede wszystkim współistnienia dwóch języków: białoruskiego i rosyjskiego. Niektóre rusycyzmy występują w białoruskiej postaci fonetycznej. Ich wykorzystanie często nie jest spowodowane nieznaną odpowiedniego wyrazu białoruskiego, lecz prestiżem języka rosyjskiego, który nadal kojarzy się z awansem społecznym⁵¹⁸.

lituanistyczna Nijola Birgiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, [w:] ABS 2011, t. 35, Warszawa, s. 280.

⁵¹³ *Ibidem*, s. 281.

⁵¹⁴ *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011.

⁵¹⁵ Są to artykuły następujących autorów t. 1 *Brasławszczyzny...*, *op.cit.*: K. Sz y d ł o u s k i, *Brasławszczyzna. Charakterystyka historyczno-kulturowa regionu*, s. 17–46; A. S m a ł a Ń c z u k, *Narodowy i kulturalny rozwój Brasławszczyzny w XX wieku*, s. 47–73; A. W i a l i k i, *Brasławszczyzna w procesach migracyjnych lat 1944–1946*, s. 74–94.

⁵¹⁶ Są to artykuły następujących autorów t. 1 *Brasławszczyzny...*, *op.cit.*: E. S m u ł k o w a, *Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brasławszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007)*, s. 101–140; I. B u d ź k o, *Gwary białoruskie rejonu brasławskiego: geneza, geografia, uwarunkowania socjolingwistyczne*, s. 141–171; I. K u r y a n, *Charakterystyka idiolektów języka polskiego*, s. 172–183; N. B i r g i e l, *Język litewski na Brasławszczyźnie*, *op.cit.*, c. 184–206; I. G r e k - P a b i s o w a, *Starobrzędowcy – inni Rosjanie*, s. 207–213; O. G u s z c z e w a, *Zakres użycia języka rosyjskiego i jego oddziaływanie na gwary białoruskie i polszczyznę w rejonie brasławskim*, s. 214–246; H. K a z a n c e w a, *Miejsce języka w systemie wartości mieszkańców badanego pogranicza*, s. 247–274.

⁵¹⁷ E. S m u ł k o w a, *Sytuacja socjolingwistyczna...*, *op.cit.*, s. 114.

⁵¹⁸ O. G u s z c z e w a, *Zakres użycia języka rosyjskiego...*, *op.cit.*, s. 231–245.

Badacze Brasławszczyzny, śledząc procesy konwergencji na bogatym materiale wypowiedzi mieszkańców, stwierdzali cechy indywidualne (idiolektalność) oraz innowacje powtarzające się w wypowiedziach co najmniej kilku rozmówców i są skłonni przyznać, że „powtarzające się w lokalnej polszczyźnie i / albo białoruszczyźnie innowacje należą już do systemów, jakimi posługuje się ludność tego pogranicza. Taki punkt widzenia zgadza się z koncepcją de Saussure’a zakładającą równoczesną ciągłość języka i jego zmienność w czasie i przestrzeni”⁵¹⁹.

Innym przykładem zainteresowania problematyką pograniczy na Białorusi był kilkuletni projekt *Pogranicza Białorusi: historia, kultura, język*, realizowany w latach 2001–2006 przy OBTA UW, a będący autorskim pomysłem E. Smułkowej. Były to dwu lub trzytygodniowe warsztaty połączone z badaniami terenowymi, które objęły następujące regiony: Białostoczczyzna (2001), Grodzieńszczyzna (2002), pogranicze białorusko-ukraińskie (Mozyrzczyzna, 2003), pogranicze białorusko-rosyjskie (Mohylewszczyzna i częściowo Witebszczyzna, 2004) oraz ponownie Białostoczczyzna (2005). W programie uczestniczyło ponad 20 naukowców z kilku krajów: Białorusi, Czech, Litwy, Polski, Rosji oraz Ukrainy – z Polski m.in.: Joanna Getka⁵²⁰, Marek Gawryluk⁵²¹, Maria Łucewicz-Napałkow⁵²², Ewa Wojtyra⁵²³, Mirosław Jankowiak⁵²⁴, Marta Wojewódzka⁵²⁵, Regina Sawicka⁵²⁶ i wielu innych. Efektem wieloletnich badań było powstanie książki pt. *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, składającej się z 28 artykułów przygotowanych przez uczestników programu oraz trzech specjalistów spoza zespołu badawczego. Artykuły układają się w pewne cykle odzwierciedlające interdyscyplinarny charakter badań:

- *Historia i pamięć historyczna na pograniczach Białorusi*;
- *Tożsamość lokalna i ponadlokalna mieszkańców pogranicza*;

⁵¹⁹ E. S m u ł k o w a, *Sytuacja socjolingwistyczna...*, *op.cit.*, s. 122.

⁵²⁰ Poniżej podajemy publikacje tylko dialektologiczne. J. G e t k a, „Po naszymu” – charakterystyka świadomości językowej mieszkańców pogranicza białorusko-rosyjskiego, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, *op.cit.*, s. 281–292.

⁵²¹ M. G a w r y l u k, *Sytuacja językowa na pograniczach Białorusi*, „Acta Albaruthenica” 2007, t. 6, Warszawa, 133–145.

⁵²² M. Ł u c e w i c z - N a p a ł k o w, „Wiecej po polsku”, czyli o sytuacji socjolingwistycznej na północno-zachodniej Grodzieńszczyźnie, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, *op.cit.*, s. 335–346.

⁵²³ E. W o j t y r a, *Sytuacja socjolingwistyczna we wsiach Ostrów Południowy i Klejniki na wschodniej Białostoczczyźnie* [w:] *Pogranicza Białorusi...*, *op.cit.*, s. 369–386; E. W o j t y r a, *Interferencja prymarnej gwary białoruskiej na system fonetyczny wtórnie nabytego języka polskiego na przykładzie idiolektu*, „Studia z filologii polskiej i słowiańskiej” 2002/2003, nr 38, s. 155–164.

⁵²⁴ M. J a n k o w i a k, *Zakres funkcjonowania języka białoruskiego i stan zachowania gwary na przykładzie wybranych miejscowości w okolicach Horek w obwodzie mohylewskim*, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, *op.cit.*, s. 293–316; M. J a n k o w i a k, Ł. G r a j e w s k i, *Szlakiem białoruskich Poleszuków (raport z badań terenowych)*, ABS 2011, t. 35, Warszawa, s. 215–236; M. Я н к о в я к, *Социолінгвістычная сітуацыя беларусав на беларуска-російскай пуграніччы, „Linguistica Lettica” 2006, XV, Rīga, s. 193–210; M. Я н к о в я к, Языковая характеристика деревень на беларуска-русском пуграніччы, „Studia Slavica” 2006, VI, Tallinn, s. 264–278.*

⁵²⁵ M. W o j e w ó d z k a, „Katruchiński lemiezień” – język drybińskich szapowałów, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, *op.cit.*, s. 325–334.

⁵²⁶ R. S a w i c k a, *Polszczyzna codziennej komunikacji na Grodzieńszczyźnie (na przykładzie wybranych wsi)*, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, *op.cit.*, s. 347–354.

- *Język i świadomość językowa na pograniczach Białorusi*;
- *Kultura tradycyjna na pograniczu w procesie przemian modernizacyjnych*.

Wprowadzeniem do całości publikacji są artykuły omawiające pojęcie pogranicza, metody badań terenowych na pograniczach oraz zjawiska dotyczące komplementarności nauk historycznych i pamięci ludzkiej.

„W całości publikacja stanowi niezwykle istotny wkład w badanie i zrozumienie fenomenu pogranicza. Kompleksowość przeprowadzonych badań, nie ograniczanie się tylko do opisu synchronicznego zaobserwowanych zjawisk, lecz także uwzględnienie uwarunkowań historycznych daje pełny obraz pograniczy Białorusi jako terenu zróżnicowanego pod względem społecznym, historycznym, kulturowym i językowym.

Prezentowana praca jest cenna zarówno pod względem naukowym – stanowi kompendium wiedzy o pograniczach Białorusi, edukacyjnym – może służyć pomocą studentom w zdobywaniu wiedzy białorutenistycznej, jak i społecznym – jako wydarzenie kulturalne ukazujące ścisłą współpracę między polskimi i białoruskimi uczonymi dążącymi ku zrozumieniu prawd rządzących na terytoriach zamieszkałych przez kilka grup narodowych czy etnicznych”⁵²⁷.

Interdyscyplinarne i międzynarodowe projekty w ostatnich latach stają się coraz popularniejsze i ukazują, jakie powinny być nowe tendencje w badaniach współczesnych gwar białoruskich. Zagadnienie to zostało szerzej poruszone w rozdziale VII *Nowe tendencje w gwarach białoruskich*.

Badania zachodnich językoznawców

Lingwiści mieszkający w Europie Zachodniej, Środkowej i Ameryce Północnej również mają spore osiągnięcia w badaniach na polu białorutenistycznym, są to między innymi: niemiecki językoznawca Maks Vasmer (w zakresie etymologii), Austriak Hermann Bieder (badania nad białoruskim językiem literackim, jego rozwojem, zapożyczeniami z języka niemieckiego, prace dotyczące gramatyk języka białoruskiego), Karl Gutschmidt z Uniwersytetu Berlińskiego (białoruski język literacki), Węgier András Zoltán (polsko-białorusko-ukraińskie kontakty językowe i kulturowe, historyczna leksykografia i etymologia języków wschodniosłowiańskich), Gerd Hentschel z Uniwersytetu w Oldenburgu (badania nad *trasianką*)⁵²⁸. Badania nad językiem białoruskim były i są prowadzone także w Ameryce Północnej, m.in. przez Paula Wexlera⁵²⁹, Michaela Fliera z Uniwersytetu Harvarda, który nawiązuje do tematyki gwar białoruskich z perspektywy strukturalizmu jakobińskiego⁵³⁰, a także George’a Shevelova czy And-

⁵²⁷ N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, „Acta Albaruthenica” 2008, t. 8, Warszawa, s. 298.

⁵²⁸ Więcej o pracy wymienionych lingwistów można przeczytać w: М. П р ы г о д з і ч, А. П р ы г о д з і ч, *Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў*, Мінск 2010.

⁵²⁹ Autor znanej wszystkim białorutenistom monografii: P. W e x l e r, *A historical phonology of the Belorussian language*, Heidelberg 1977.

⁵³⁰ M. F l i e r, *Innovation in the East Slavic Non-Past: The Case of Belarusian First-Person Plural „idom”*, [w:] *American Contributions to the Thirteenth International Congress of Slavists, Ljubljana, 2003*, vol. 1, *Linguistics*, pod red. A. T i m b e r l a k e’a, Bloomington 2003, s. 65–77; M. F l i e r, *Surżyk or surżyks, Belarusian Trasianka and Ukrainian Surżyk: Structural and Social Aspects of Their Description and Categorization*, [w:] *Studia Slavica Oldenburgensia* 17, pod. red. G. H e n t s c h e l a,

riya Danylenko⁵³¹ z Uniwersytetu Pace, którzy, opisując język ukraiński, nawiązywali do tematyki języka białoruskiego.

Jednym z najbardziej aktywnie działających lingwistów na tej płaszczyźnie jest Björn Wiemer z Instytutu Sławistyki Uniwersytetu im. Jana Gutenberga w Moguncji w Niemczech. W zakres jego naukowych zainteresowań wchodzi takie zagadnienia, jak pogranicze bałto-słowiańskie ze szczególnym uwzględnieniem: kontaktów językowych (tak języków literackich, jak i dialektów), typologii języków (arealnej i ogólnej), ich składni. Badacz analizuje przede wszystkim współistnienie na tym pograniczu języka polskiego (polszczyzny północnokresowej), białoruskiego (gwar białoruskich) oraz litewskiego na szerszej płaszczyźnie geograficznej – polsko-białorusko-litewskotewsko-rosyjskiej⁵³².

W ostatnim czasie B. Wiemer wiele swoich badań poświęcił gwarom białoruskim, ich miejscu pośród innych języków oraz ich strukturze gramatycznej i analizie cech językowych różniących je od polszczyzny północnokresowej. Efektem tych badań jest szereg artykułów⁵³³. Obecnie opracowywany jest pod jego kierownictwem projekt pt. *Triangulation approach for modeling convergence with a high zoom-in factor*,

S. Zaprudskiego, Oldenburg 2008, s. 39–56; M. Flier, *The Alternation l ~ v in East Slavic*, [w:] *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists, Kiev, September, 1983*, vol. 1, *Linguistics*, pod red. M.S. Fliera, Columbus 1983, s. 99–118; M. Flier, *Morphophonemic Consequences of the Development of the Tense Jers in East Slavic*, [w:] *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists, Sofia, September, 1988*, vol. 1, *Linguistics*, pod red. A. Schenkera, Columbus 1988, s. 91–105; M. Flier, *Final Sonorant Clusters in East Slavic*, [w:] *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists. August–September 1993: Literature, Linguistics, Poetics*, pod red. R. A. Maguire’a, A. Timberlake’a, Columbus 1993, s. 251–269.

⁵³¹ A. Danylenko, Юрій Шевельов як дослідник українсько-білоруських взаємин, *Belarusian Institute of Arts and Sciences*, „Zapisy” 2001, nr 25, New York, s. 139–147; A. Danylenko, *Linguistic and cultural border crossings in the Grand Duchy of Lithuania or, can the Grand Duchy of Lithuania be defined as a Sprachareal?*, [w:] *Langues baltiques, langues slaves*, pod red. D. Petit, Paris 2011, s. 141–173; A. Danylenko, *On the name(s) of the prostaja mova in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Studia Slavica Hung” 2006, nr 51/1–2, s. 97–121.

⁵³² Spośród licznych artykułów warto wspomnieć kilka, jak: B. Wiemer, *Zur Verbindung dialektologischer, soziolinguistischer und typologischer Methoden in der Sprachkontaktforschung (am Beispiel slavischer und litauischer Varietäten in Nordostpolen, Litauen und Weisrusland)*, [w:] „Zeitschrift für Slavistik” 2003, nr 48–2, s. 212–229; B. Wiemer, *Dialect and language contacts on the territory of the Grand Duchy of Lithuania from the 15th until 1939*, [w:] K. Braunmüller, G. Ferraresi, *Aspects of Multilingualism in European Language History*, Amsterdam-Philadelphia 2003, s. 105–143; B. Wiemer, *Population linguistics on a micro-scale. Lessons to be learnt from Baltic and Slavic dialects in contact*, [w:] B. Kortmann, *Dialectology Meets Typology (Dialect Grammar from a Cross-Linguistic Perspective)*, Berlin–New York 2004, s. 497–526; V. Kardiś [in.], *Sytuacja językowa na terenie od Wisagini do Hoduciszek na Litwie (Raport z badań terenowych)*, ABS 2003, t. 27, Warszawa, s. 33–52; B. Wiemer, *Судьбы балто-славянских гипотез и сегодняшняя контактная лингвистика*, [w:] *Ареальное и генетическое в структуре славянских языков (Материалы круглого стола)*, pod red. V.V. Ivanova, P.M. Arka d’eva, Moskwa 2007, c. 17–30.

⁵³³ B. Wiemer, *‘Mowa Prosta’ – Präliminaria zu einer strukturellen Beschreibung*, [w:] R. Blaukenhorn, J. Blaszcak, R. Marzari, *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 6*, München 2003, s. 227–237; B. Wiemer, *Osuščestvlenie soglasnyh v „move prostoj” kak pokazatel’ izmenenij v uslovijach kontaktov*, ABS 2006, t. 30, s. 439–452.

którego wykonawcy: Björn Wiemer, Aksana Erker⁵³⁴ i Ilja Serżant⁵³⁵, we współpracy z licznymi lingwistami z Białorusi, Polski, Litwy, Łotwy i Estonii i Rosji, planują ukazać wielopoziomowe mechanizmy przyczyniające się do powstawania stref językowych, w tym konkretnym przypadku bałto-słowiańskiej strefy językowej (nazywanej przez uczestników projektu *The Baltic-Slavic Contact Zone*). Szereg zagadnień będzie dotyczył gwar białoruskich tego obszaru: północno-zachodniej Białorusi, Litwy, Łatgalii i Pskowszczyzny. Z myślą o powyższym projekcie B. Wiemer oraz I. Serżant zorganizowali w Uniwersyteckim Centrum Norweskim przy Uniwersytecie Petersburskim konferencję naukową pt.: *Русские северозападные и белорусские говоры в контексте диалектологии, ареальной лингвистики и типологии*⁵³⁶.

Innym badaczem, mającym ważki wkład w rozwój dialektologii białoruskiej, jest Amerykanin Curt F. Woolhiser, pracownik Katedry Języków i Literatur Słowiańskich na Uniwersytecie Harvarda i Brandeis University. W jego obszarze zainteresowań znajdują się takie zagadnienia, jak: języki i dialekty słowiańskie, socjolingwistyka czy językowa polityka władz. C. Woolhiser skupia się przede wszystkim na języku rosyjskim i białoruszczyźnie. Badacz napisał w 1995 roku pracę doktorską pt. *Polish and Belorussian Dialects in Contact: a Study in Linguistic Transfer*, na podstawie której została przygotowana monografia przyjęta obecnie do druku – *Cognates in Contact – the Dialect of the Polish-Belarusian Borderlands and the Typology of Contact – induced innovation*. Woolhiser jest też autorem kilku artykułów poświęconych gwarom białoruskim, przede wszystkim funkcjonującym na pograniczu z Polską i Ukrainą⁵³⁷.

⁵³⁴ Badaczka, będąca obecnie na stypendium w Uniwersytecie w Moguncji, jest autorką kilku artykułów dotyczących gwar białoruskich: A. E r k e r, *Фактор языкового контакта в исследовании особенностей флективной морфологии „мовы прастай” (на примере окончаний родительного падежа существительных)*, [w:] *Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Pygmäen und Giganten (Festschrift für Walter Brey zu seinem 60. Geburtstag)*, pod red. L. S c h o l z e, B. W i e m e r a, Bochum 2009, s. 293–303; A. Э р к е р, *Специфика именных парадигм в белорусском смешанном говоре на балтославянском пограничье*, „Балто-славянские исследования” 2009, № 18, Москва.

⁵³⁵ Zob. I. S e r ż a n t, *Phonologische Isoglossen des Hochlettischen, Nord-Ost-Litauischen, Nord-West-Russischen und Weißrussischen*, „Baltic Linguistics” 2010, nr 1, Warszawa, s. 193–214.

⁵³⁶ Artykuły pokonferencyjne zostaną wydrukowane w Norwegii w czasopiśmie „Slavica Bergensia” [nr 13/2012].

⁵³⁷ C. W o o l h i s e r, *Convergent and Divergent Innovation in the Belarusian Dialect of the Białystok and Hrodna Regions: A Sociolinguistic Border Impact Study*, [w:] *American Contributions to the XIV International Congress of Slavists*, pod red. M. F l i e r a, Bloomington 2008, s. 245–264; C. W o o l h i s e r, *Сацыялінгвістычныя аспекты дывергентнага развіцця польска-беларускага пагранічча*, [w:] *Беларуская мова. Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. Даклады III Міжнароднага Кангрэса Беларускага*, пад рэд. А. М а л ь д з і с а, Г. Ц ы х у н а, „Беларусіка-Albarruthenica” 2001, т. 19, Мінск.

IV

GWARY BIAŁORUSKIE NA TERYTORIUM BIAŁORUSI

4.1. Klasyfikacja gwar białoruskich

W niniejszym podrozdziale omawiana jest dyskusja tocząca się wśród językoznawców o miejscu dialektów białoruskich w odniesieniu do pozostałych wschodniosłowiańskich – rosyjskich i ukraińskich; zasady podziału dialektów: podział tradycyjny na masywy dialektalne oraz podział ze względu na strefy dialektalne.

4.1.1. Dialekty białoruskie wobec rosyjskich i ukraińskich

O ile w przypadku języków literackich można mówić o wyraźnym rozdzieleniu języka białoruskiego, rosyjskiego i ukraińskiego, tj. można wyliczyć konkretne cechy charakterystyczne dla białoruszczyzny i poszczególnych języków, o tyle w przypadku gwar i dialektów nastęrcza to już pewne trudności. Samo wyznaczenie granic nie jest sprawą prostą, pogranicza obejmują bowiem spory obszar występowania gwar przejściowych lub mieszanych (białorusko-ukraińskich, białorusko-rosyjskich) i prawie niemożliwe jest wyliczenie pojedynczych cech gwarowych, które byłyby wspólne dla wszystkich gwar białoruskich, a jednocześnie nie występowały w gwarach ukraińskich czy rosyjskich.

Pas białoruskich dialektów północno-wschodnich wykazuje szereg cech wspólnych z rosyjskimi – na północy z gwarami północnorosyjskimi, pskowskimi, a na wschodzie – z południworosyjskimi – gwarami kursko-orłowskimi. Dialekt południowo-zachodni z kolei charakteryzują cechy występujące w ukraińskich gwarach północnych (tzw. prawobrzeżnych). W przypadku obydwu masywów dialektalnych można mówić o występowaniu pasa (na granicy z Rosją i Ukrainą) gwar przejściowych.

Według W. Kuraszkiewicza geograficzny układ tych gwar pokazuje, że białoruszczyzna była i ciągle jest naturalnym łącznikiem gwar rosyjskich i ukraińskich⁵³⁸. Poglądy polskiego badacza są bliskie reprezentowanym przez G. Shevelova i P. Wexlera, którzy, pisząc o podziale dwóch masywów dialektalnych (pskowsko-riazańskiego i kijowsko-poleskiego) na dialekty języka rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego, zauważyli, iż dialekty białoruskie (północno-wschodnie, centralne i południowo-zachodnie) łączą zarówno cechy dialektu pskowsko-riazańskiego, jak i kijowsko-poleskiego⁵³⁹.

⁵³⁸ W. K u r a s z k i e w i c z, *Zarys...*, *op.cit.*, s. 75.

⁵³⁹ Patrz schemat umieszczony w książce: П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія...*, *op.cit.*, s. 76; oraz rozdział 3.1. *Pochodzenie dialektów białoruskich*.

Przytaczane przez tych badaczy argumenty wskazują niewątpliwie pewne procesy w rozwoju dialektów białoruskich (niektóre cechy białoruskiego dialektu północno-wschodniego i zachodnich gwar języka rosyjskiego, a także cechy białoruskiego dialektu południowo-zachodniego i północnych gwar ukraińskich są wspólne dla obszarów przejściowych). Nie dowodzą one jednak tego, że dialekty białoruskie stanowią pomost, czy też łącznik pomiędzy gwarami rosyjskimi a ukraińskimi. Stwierdzenia takie będą uzasadnione wątpliwości wśród białoruskich dialektologów.

Można jednak wyliczyć pewne cechy, które odróżniają gwary rosyjskie od białoruskich i ukraińskich, jak też cechy, które są wspólne dla rosyjskich i białoruskich, a różne od ukraińskich. Ze względu na duże zróżnicowanie dialektalne tych języków zawsze w pojedynczych gwarach białoruskich czy rosyjskich można znaleźć cechy wyłamujące się jednak z powyższej zasady. Cechy wspólne i różnicujące dialekty i gwary białoruskie, rosyjskie oraz ukraińskie zostały już przedstawione w rozdziale II.

4.1.2. Zasady podziału dialektów

Obecnie podziału dialektów białoruskich dokonuje się na dwóch płaszczyznach – na masywy dialektalne (północno-wschodni i południowo-zachodni) oraz strefy. Pierwszy z nich jest podziałem tradycyjnym, funkcjonującym (z niewielkimi zmianami) od XIX wieku. Drugi – pojawił się w latach 60. XX wieku (w pracach R. Awaniesowa).

Przy tradycyjnej dialektologii stosuje się różne zasady podziału gwar i dialektów oraz wyznaczania ich zasięgu. Najczęściej wykorzystuje się kryteria fonetyczno-morfologiczne (jako najbardziej regularne i stabilne), uzupełniane o pewne cechy leksykalne, różnicujące poszczególne gwary. Słownictwo jest tym elementem struktury gwarowej, który jest najbardziej otwarty na interferencje i tym samym o wiele szybciej ulega zmianom niż fonetyka i gramatyka. Na tej podstawie na obszarze Białorusi wyodrębniane są dwa masywy dialektalne – północno-wschodni i południowo-zachodni oraz pas gwar środkowobiałoruskich.

Izoglosy szeregu zjawisk językowych występujących na dużych obszarach pozwalają na wyodrębnienie poszczególnych stref dialektalnych, które geograficznie nie pokrywają się z masywami dialektalnymi i grupami gwar. Wskazują one jednocześnie na pewne związki między pogranicznymi gwarami białoruskimi a gwarami sąsiadujących języków: bałtyckich, rosyjskich, ukraińskich i polskich. Na terytorium Białorusi wydziela się pięć stref: południowo-wschodnia, północno-zachodnia, środkowa, wschodnia i zachodnia⁵⁴⁰. W przeciwieństwie do tradycyjnego podziału, przy strefach dialektalnych za podstawę bierze się przede wszystkim cechy leksykalne (uzupełniane o inne poziomy struktury).

4.1.3. Podział tradycyjny

Zgodnie z tradycyjny podziałem można wyróżnić główny masyw gwar białoruskich, któremu przeciwstawia się południowo-zachodnią część kraju, gdzie występują gwary ukraińskiego charakteru. Na podział ten wskazują następujące cechy⁵⁴¹:

⁵⁴⁰ ЛІГ 1968, с. 197–200.

⁵⁴¹ ЛІГ 1968, с. 180–183.

| Lp. | Główny masyw gwar białoruskich | Gwary poleskie ukraińskiego charakteru |
|-----|---|--|
| 1 | akanie – nieodróżnianie samogłosek <i>a, o, e</i> w sylabach nieakcentowanych, tj. nieakcentowane <i>o, e</i> wymawiane jest jak <i>a</i> | okanie – odróżnianie samogłosek <i>a, o, e</i> w sylabach nieakcentowanych |
| 2 | miękką wymową spółgłosek przed samogłoskami rzędu przedniego: <i>v¹ečar, s¹ila</i> | twardą wymową spółgłosek przed <i>e</i> i przed <i>i</i> : <i>v¹ečor, s¹yla</i> |
| 3 | wymowa na miejscu dawnego akcentowanego <i>jat'</i> : <i>e, é</i> lub <i>īē</i> : <i>xl¹eb, l¹ēs, l¹ēs</i> | wymowa <i>i</i> na miejscu dawnego akcentowanego <i>jat'</i> : <i>l¹is, xl¹ib</i> |
| 4 | wymowa <i>o</i> i <i>e</i> w różnych wariantach fonetycznych w sylabach zamkniętych i będących pod akcentem: <i>koń, mód</i> | wymowa <i>i</i> na miejscu <i>o</i> i <i>e</i> będących w sylabach zamkniętych: <i>kiń, pič</i> , ale przy zachowaniu <i>o</i> w sylabach otwartych: <i>k¹ońi, p¹ečy</i> |
| 5 | dziekanie i ciekanie, czyli występowanie frykatywne elementu przy wymowie miękkich <i>d'</i> i <i>t'</i> tj. wymowa: <i>ž</i> i <i>c</i> : <i>ž¹ec¹i, γos¹c¹</i> | wymowa miękkich <i>d'</i> i <i>t'</i> , tj. brak dziekania i ciekania: <i>d¹ety, γost¹</i> |
| 6 | zachowanie miękkiej wargowej spółgłoski <i>m</i> przed samogłoską <i>a</i> : <i>m¹asa, m¹ata</i> | powstanie epentetycznego <i>ń</i> w wyniku stwardnienia <i>m</i> przed <i>a</i> : <i>m¹ńaso, m¹ńata</i> |
| 7 | wymowa zaimka osobowo-wskazującego 3. osoby lp. z protetycznym <i>j</i> : <i>jon, ja¹na</i> | wymowa zaimka osobowo-wskazującego 3. osoby z protetycznym <i>v</i> : <i>von, von¹a</i> |
| 8 | postać C. rzeczowników r.m. lp. na <i>-u</i> : <i>s¹ynu, br¹atu</i> | postać C. rzeczowników r.m. lp. na <i>-o¹vi</i> : <i>syn¹o¹vi, brat¹o¹vi</i> |
| 9 | postać N. rzeczowników oznaczających młode istoty: <i>c¹al¹om, paras¹om</i> | postać N. rzeczowników oznaczających młode istoty: <i>tel¹at¹em, poros¹at¹em</i> |
| 10 | postać Ms. rzeczowników i zaimków na <i>-ym</i> , lub <i>-om</i> : <i>ab mała¹d¹ym, ab mała¹d¹om</i> | postać Ms. przymiotników i zaimków na <i>-omu</i> : <i>ob moła¹d¹omu, na t¹omu</i> |
| 11 | zachowanie tematu na tylnojęzykowy w 1. os. lp. czasowników przy obecności <i>č, k</i> lub <i>k</i> w innych formach osobowych: <i>s¹ak¹u – s¹ač¹eš lub s¹ak¹eš</i> | spółgłoska sycząca w osobowych formach czasownika, które w innych gwarach mają temat na tylnojęzykowe: <i>seč¹u, seč¹eš, seč¹ut</i> |
| 12 | występowanie w temacie epentetycznego <i>l'</i> tylko w 1. os. lp. czasowników II koniugacji, przy nieobecności w pozostałych formach osobowych: <i>laul¹u – t¹o¹iš</i> | występowanie epentetycznego <i>l'</i> po wargowych w 1. os. lp. i 3. os. lm. w przypadku tematu na spółgłoskę wargową pozostałych formach osobowych czasowników II koniugacji: <i>t¹o¹ul¹at', k¹up¹l¹at'</i> |
| 13 | alternacja <i>d</i> // <i>ž</i> w 1. os. lp. i <i>d</i> : <i>ž</i> w pozostałych formach osobowych czasowników II koniugacji: <i>xaž¹ic' – xaž¹u, x¹ož¹iš, x¹ož¹ic', x¹ož¹im...</i> | brak alternacji <i>d'</i> i innych zębowych z syczącymi w podstawie czasowników II koniugacji: <i>xod¹iš – xod¹u</i> |

| Lp. | Główny masyw gwar białoruskich | Gwary poleskie ukraińskiego charakteru |
|-----|---|--|
| 14 | obecność <i>-ć</i> w końcówce 3. os. lp. i lm. czasowników II koniugacji: <i>x'oż'ic'</i> , <i>k'os'ac'</i> | obecność twardego końcowego <i>-t</i> w 3. os. lp. i lm. czasowników: <i>x'odit</i> , <i>n'os'at</i> |
| 15 | akcent na ostatniej sylabie 2. os. lm. czasu teraźniejszego trybu oznajmującego czasowników I koniugacji: <i>ńes'a-c'¹e</i> , <i>berac'¹e</i> | akcent na przedostatniej sylabie 2. os. lm. czasu teraźniejszego trybu oznajmującego czasowników I koniugacji: <i>nes'¹ete</i> , <i>ber'¹ete</i> |
| 16 | postać bezokolicznika na <i>-ć</i> po samogłoskach: <i>ku<p>'ic'</p></i> , <i>rab'¹ic'</i> | postać bezokolicznika na <i>-ty</i> po samogłoskach: <i>kup'¹ty</i> , <i>rob'¹ty</i> |

W ramach głównego masywu gwar białoruskich wydziela się pas dialektów północno-wschodnich oraz pas dialektów południowo-zachodnich. Pomiedzy tymi dwoma masywami dialektalnymi znajdują się gwary o charakterze przejściowym, łączące cechy północno-wschodnich i południowo-zachodnich. Granica dialektu północno-wschodniego przebiega mniej więcej po linii od Świru na północnym-zachodzie do Biehomla, a następnie na południowy wschód do Mohylewa i Suraza obwodu briańskiego w Rosji. Spora część cech językowych sięga jednak prawie po Mińsk i Bobrujsk. Zasięg dialektu południowo-zachodniego to granica wyznaczona przez następujące miejscowości: Lida obwodu grodzieńskiego na północnym zachodzie, Mińsk, następnie na południowy wschód do Bobrujska, Rzeczyca i Łojewa leżącego w obwodzie homelskim. Podobnie, jak cechy dialektu północno-wschodniego, również te izolacje nie przebiegają po jednej linii, a są dosyć zróżnicowane geograficznie.

Można wymienić szereg cech różnicujących pas dialektu północno-wschodniego od pasa dialektu południowo-zachodniego⁵⁴²:

| Lp. | Dialekt północno-wschodni | Dialekt południowo-zachodni |
|-----|--|---|
| 1 | akanie dysymilatywne w pierwszej sylabie przedakcentowej po spółgłoskach twardych: <i>v'd'a</i> | akanie niedysymilatywne w pierwszej sylabie przedakcentowej po spółgłoskach twardych: <i>vad'a</i> |
| 2 | zamiana samogłoski <i>y</i> w pierwszej sylabie przedakcentowej na <i>ɤ</i> lub <i>a</i> : <i>rɤb'ak</i> lub <i>rab'ak</i> | zachowanie samogłoski <i>y</i> w pierwszej sylabie przedakcentowej: <i>ryb'ak</i> |
| 3 | jakanie dysymilatywne w pierwszej sylabie przedakcentowej po spółgłoskach miękkich: <i>s'c'in'a</i> | jakanie niedysymilatywne (mocne) w pierwszej sylabie przedakcentowej po spółgłoskach miękkich: <i>s'c'an'a</i> |
| 4 | nieodróżnianie samogłosek <i>o</i> i <i>a</i> w otwartej sylabie wygłosowej po spółgłoskach twardych (tzw. pełne akanie): <i>s'¹e-na</i> , <i>s'¹ała</i> , <i>m'¹aż'a</i> | odróżnianie samogłosek <i>o</i> i <i>a</i> w otwartej sylabie wygłosowej po spółgłoskach twardych: <i>s'¹eno</i> , <i>s'¹alo</i> , <i>meż'a</i> |

⁵⁴² JIF 1968, c. 183–188.

| Lp. | Dialekt północno-wschodni | Dialekt południowo-zachodni |
|-----|---|---|
| 5 | występowanie na miejscu dawnego akcentowanego <i>jat'</i> samogłoski <i>e</i> przed spółgłoskami twardymi: <i>l'es, xl'eb</i> | występowanie na miejscu dawnego akcentowanego <i>jat'</i> samogłoski <i>ê</i> lub dyftongu <i>te</i> : <i>l'ês, xl'îeb</i> |
| 6 | występowanie samogłosek <i>o, e</i> na miejscu <i>o</i> i <i>e</i> w akcentowanych sylabach zamkniętych: <i>koń, mod, p'eč, s'em</i> | występowanie samogłosek <i>ô</i> i <i>ê</i> lub dyftongów <i>uo</i> i <i>te</i> na miejscu akcentowanych <i>o</i> i <i>e</i> będących w sylabach zamkniętych: <i>kôń, múod, p'êč, s'îem</i> |
| 7 | występowanie wzdłużonych spółgłosek miękkich zębowych i twardych <i>ž, č, š</i> , po których historycznie znajdowała się jota: <i>nas'eńje, s'm'ec'e, zb'ožža, zac'isša</i> | zachowanie połączenia spółgłosek miękkich zębowych i twardych <i>ž, č, š</i> z jotą: <i>nas'eńje, s'm'ecje, zb'ožje, zac'isje</i> lub wymowa na ich miejscu spółgłoski bez wzdłużenia: <i>s'm'ec'e, zb'oža</i> |
| 8 | j jednosylabowa końcówka N. lp. rzeczowników r.ż. z samogłoską <i>o</i> z podstawą na <i>-a</i> : <i>s'c'an'oŭ, maž'oŭ</i> | dwusylabowa końcówka N. lp. rzeczowników r.ż. z podstawą na <i>-a</i> z samogłoską <i>o</i> po spółgłoskach twardych (na północy) oraz z samogłoską <i>e</i> po spółgłoskach miękkich i stwardniałych (na południu): <i>s'c'an'oju, maž'eju</i> |
| 9 | forma M. lm. rzeczowników r.n. z nieakcentowaną końcówką <i>-y / -i</i> : <i>az'ory, p'ol'i</i> | forma M. lm. rzeczowników r.n. z nieakcentowaną końcówką <i>-a</i> : <i>az'ora, p'ol'a</i> |
| 10 | Forma M. lm. rzeczowników r.m. z podstawą na spółgłoskę miękką, twardą lub stwardniałą z końcówką <i>-y / -i</i> : <i>kaval'i, dam'y, yarad'y, nažy</i> | forma M. lm. rzeczowników z podstawą na spółgłoskę miękką lub stwardniałą z końcówką <i>-e / -e</i> : <i>kaval'e, naže</i> |
| 11 | forma M. lm. rzeczowników r.ż.: <i>ž'onki, x'ustki</i> | forma M. lm. rzeczowników r.ż.: <i>žank'i, xustk'i</i> |
| 12 | forma C. lm. rzeczowników r.ż. z akcentowaną końcówką <i>-am</i> : <i>l'as'am, naž'am</i> | forma C. lm. rzeczowników z akcentowaną końcówką <i>-om</i> : <i>l'as'om, naž'om, yarad'om</i> |
| 13 | forma Ms. lm. rzeczowników z akcentowaną końcówką <i>-ach</i> : <i>u dam'ax, u yarad'ax, u l'as'ax</i> | forma Ms. lm. rzeczowników z akcentowaną końcówką <i>-och</i> : <i>u dam'ox, u yarad'ox, u l'as'ox</i> |
| 14 | odmiana rzeczowników <i>b'ac'ka, ž'až'ka</i> zgodnie z deklinacją rzeczowników r.ż. na <i>-a</i> : <i>b'ac'ka, b'ac'ki, b'ac'ku</i> | odmiana rzeczowników <i>b'ac'ka, ž'až'ka</i> zgodnie z deklinacją rzeczowników z podstawą na <i>-o</i> : <i>b'ac'ka / b'ac'ko, bez b'ac'ka, b'ačyŭ b'ac'ka</i> |
| 15 | występowanie rzeczowników na <i>-onak</i> , określających istoty młode: <i>ž'ac'onak, paras'onak</i> | zachowanie starych rzeczowników z podstawą na <i>-t</i> , które oznaczają istoty młode: <i>ž'ic'a, paras'a</i> |
| 16 | forma przymiotników i zaimków Ms. lp. r.m. i r.n. z końcówką <i>-ym</i> : <i>maladym, tym</i> | forma przymiotników i zaimków Ms. lp. r.m. i r.n. z końcówką <i>-om</i> : <i>malad'om, tom</i> |
| 17 | forma B. przymiotników r.ż. z nieakcentowaną końcówką <i>-aju</i> : <i>n'ovaju x'atu, val'ikaju rybu</i> | występowanie ściągniętych form przymiotnika w B.: <i>novu x'atu, val'iku rybu</i> |

| Lp. | Dialekt północno-wschodni | Dialekt południowo-zachodni |
|-----|---|---|
| 18 | używanie zazwyczaj jednosylabowej końcówki D. w przymiotnikach r.ż.: <i>u maład¹oǰ, u maład¹eǰ z¹eǰki</i> | dwusylabowa końcówka D. przymiotników lp.: <i>u maładoǰe z¹eǰki</i> |
| 19 | formy przymiotników odzwierzęcych: <i>kar¹oǰi, karouǰski, ǰus¹iny, kur¹yny</i> | obok form <i>kar¹oǰi, ǰus¹iny, kur¹yny</i> występują również: <i>karouǰaǰy, ǰus¹aǰy, kur¹aǰy</i> |
| 20 | ruchomy akcent w czasownikach II koniugacji z prefiksami w formach osobowych: <i>pryxaz¹u – pryx¹oǰ iǰ</i> | nieruchomy akcent w czasownikach II koniugacji z prefiksami w formach osobowych: <i>pryx¹oǰu – pryx¹oǰ iǰ</i> |
| 21 | brak <i>l'</i> epentetycznego po spółgłoskach wargowych w osobowych formach czasowników I koniugacji: <i>s¹yǰiǰ, s¹yǰuc'</i> | obecność <i>l'</i> epentetycznego po spółgłoskach wargowych czasowników I koniugacji we wszystkich formach osobowych: <i>s¹yǰl'u, s¹yǰl'eǰ, s¹yǰl'uc'</i> |
| 22 | końcówka <i>-im</i> w 1. os. lm. czasowników: <i>ǰl'aǰ¹im, r¹oǰim</i> | końcówka <i>-mo(a)</i> w 1. os. lm. czasowników: <i>ǰl'aǰ¹im¹o, r¹oǰima</i> |
| 23 | nieakcentowana końcówka <i>-im</i> w 1. os. lm. czasowników I koniugacji: <i>m¹el'im, k¹ol'im</i> | nieakcentowana końcówka <i>-em (-am, -om)</i> w 1. os. lm. czasowników I koniugacji: <i>m¹el'em / m¹el'am / m¹el'om</i> |
| 24 | forma 2. os. lm. czasu teraźniejszego czasowników z akcentowanym końcowym <i>o</i> od czasowników z akcentem na końcówkach osobowych: <i>nas¹'ic¹o, ǰl'aǰ¹'ic¹o</i> | forma 2. os. lm. czasu teraźniejszego z akcentowanym końcowym <i>e</i> od czasowników z akcentem na końcówkach osobowych: <i>nes¹'ac¹e, ǰl'aǰ¹'ic¹e</i> |
| 25 | nieakcentowana końcówka 3. os. lm. czasowników II koniugacji na <i>-uǰ: x¹oǰ¹uc', v¹oz¹uc'</i> | nieakcentowana końcówka 3. os. lm. czasowników II koniugacji na <i>-aǰ: x¹oǰ¹ac', v¹oz¹ac'</i> |
| 26 | akcentowana końcówka 2. os. lm. trybu rozkazującego czasowników I koniugacji <i>-ic'e: nas¹'ic'e, kłaz¹'ic'e</i> | akcentowana końcówka 2. os. lm. trybu rozkazującego czasowników I koniugacji <i>-ec'e: nas¹'ec'e, kłaz¹'ec'e</i> |
| 27 | tworzenie czasu przyszłego przy pomocy czasownika pomocniczego <i>być: b¹udu rab¹'ic'</i> | tworzenie czasu przyszłego przy pomocy czasownika pomocniczego <i>imu: rab¹'ic'imu / rab¹'ic'mu</i> |
| 28 | występowanie czasowników II koniugacji z bezokolicznikiem na <i>-eǰ</i> po spółgłoskach szumiących: <i>dryǰ¹ec', piǰeǰ¹ec'</i> | występowanie czasowników II koniugacji z bezokolicznikiem na <i>-aǰ</i> po spółgłoskach szumiących: <i>dryǰ¹ac', piǰeǰ¹ac'</i> |
| 29 | występowanie słowa <i>jest</i> z samogłoską <i>o: ǰos¹'c'</i> | występowanie słowa <i>jest</i> z samogłoską <i>e: ǰes¹'c'</i> |
| 30 | konstrukcje z B. typu: <i>znaiǰ¹ou ǰryb</i> | konstrukcje z D. typu: <i>znaiǰ¹ou ǰryba</i> |
| 31 | konstrukcje z przyimkiem <i>kal¹'a: iǰ¹ou kal¹'a r'eǰki</i> | konstrukcje z przyimkiem <i>kal¹'a i paǰuz: iǰ¹ou kal¹'a r'eǰki</i> lub <i>iǰ¹ou paǰuz r'eǰku</i> |

| Lp. | Dialekt północno-wschodni | Dialekt południowo-zachodni |
|-----|---|---|
| 32 | akcent w rzeczownikach r.ż. lp. w B: <i>zay¹adka, rašč¹yyna</i> i przymiotników: <i>pra-¹st¹y, m¹ały</i> | akcent w rzeczownikach r.ż. lp. w B.: <i>z¹ayadka, r¹oščyna</i> i przymiotników: <i>pr¹osty, mał¹y</i> |
| 33 | różnice leksykalne: <i>p¹uńa</i> ‘budynek do składowania słomy’, <i>kut</i> ‘czerwony kąt, miejsce gdzie wisi ikona’, nazwy związane z ziemniakami utworzone od rdzenia <i>bul’b-</i> : <i>bul’b¹ouńnik, bul’b¹ańnik, bul’b¹aśńnik</i> i inne | różnice leksykalne: <i>adr¹yyna</i> ‘budynek do składowania słomy’, <i>p¹okuc</i> ‘czerwony kąt, miejsce gdzie wisi ikona’, nazwy związane z ziemniakami utworzone od rdzenia <i>kartofl’-</i> : <i>kartafl¹ańnik, kartafl¹ańiska, kartafl¹ańišča</i> i inne |

Gwary środkowo-białoruskie wykazują szereg cech wspólnych dla północno-wschodnich oraz południowo-zachodnich, wykształciły się jednak też cechy specyficzne dla tego obszaru. Zostały one omówione p. 4.2.3. *Gwary środkowobiałoruskie*.

4.1.4. Podział ze względu na strefy dialektalne

Strefy dialektalne, wyznaczone przede wszystkim w oparciu o różnice leksykalne, nakładają się na pasy dialektów, z jednej strony uzupełniając je geograficznie, a z drugiej przecinając je, nie pokrywając się z nimi. Strefy dialektalne są nierzadko wynikiem procesów historycznych i kulturowych, oddziaływania na siebie gwar i innych języków czy dialektów. Nie jest możliwe jednoznaczne rozgraniczenie, czy też określenie ścisłych granic zasięgu stref dialektalnych wobec pasów dialektów i grup dialektów. Poszczególne izoglosy nie pokrywają się geograficznie, mogą się tylko zbliżać do siebie, tworząc na jednym terytorium zgrupowanie konkretnych cech⁵⁴³.

Wyznaczenie stref dialektalnych jest ważnym osiągnięciem współczesnej białoruskiej geografii lingwistycznej, pozwala bowiem na jeszcze lepsze zrozumienie specyfiki gwar na terytorium Białorusi oraz odbywających się tam procesów. Opisanie ich i dokładniejsze zrozumienie umożliwiło dopiero wydanie *Leksykalnego atlasu białoruskich gwar ludowych* (*Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*) i powstałej na jego bazie pracy *Lingwistyczna geografia i ugrupowanie gwar białoruskich* (*Лінгвістычная геаграфія і групавка беларускіх гаворак*). Sam atlas dialektologiczny wprawdzie pokazywał gwarową rzeczywistość, ale nie odzwierciedlał ogólnego charakteru dialektów białoruskich.

Podział na strefy dialektalne, jak już wspomniano wyżej, ukazał ściśle, przede wszystkim na poziomie leksykalnym, związki gwar białoruskich z gwarami języków sąsiednich. Strefy dialektalne, łącząc poszczególne białoruskie grupy gwar i masywy dialektalne, świadczą o wspólnocie dialektu północno-wschodniego z południowo-zachodnim, czego nie widać na podstawie tradycyjnego podziału na masywy dialektalne. Na przykład strefa wschodnia wykazuje szereg identycznych leksemów dla Witebszczyzny i Mohylewszczyzny (dialekt północno-wschodni), Homelszczyzny (gwary środkowobiałoruskie) oraz Mozyrszczyzny (dialekt południowo-zachodni). Strefa gwar

⁵⁴³ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, s. 141–144.

zachodnich łączy z kolei Braślowszczyznę (dialekt północno-wschodni), Mińszczyznę (gwary centralne) oraz Grodzieńszczyznę i obwód brzeski (dialekt południowo-zachodni). To samo odnosi się do pozostałych stref gwarowych. Strefa południowo-wschodnia jednoczy Mohylewszczyznę (dialekt północno-wschodni) z Brobrujszczyzną i Homelszczyzną (gwary centralne) oraz Polesiem Mozyrskim (dialekt południowo-zachodni). Strefa gwar północno-zachodnich stawia obok siebie Braślowszczyznę (dialekt północno-wschodni), Mińszczyznę oraz rejon mołodeczański (gwary centralne) i częściowo Grodzieńszczyznę (dialekt południowo-zachodni). Z kolei strefa centralna zawiera cechy leksykalne i fonetyczne, które najbardziej odzwierciedlają specyfikę białoruszczyzny. Podważa to w pewnym stopniu tezę o przejściowym charakterze gwar białoruskich i ich roli pomostu pomiędzy dialektami rosyjskimi a ukraińskimi.

Jak podkreśla A. Krywicki, zbadanie kompleksowych różnic pomiędzy poszczególnymi strefami gwarowymi ukazało *de facto*, że obszar Białorusi pod względem leksykalnym jest w dużym stopniu monolitem. Zespół odpowiednich cech różnicujących nie dotyczy wszystkich poziomów struktury czy systemu gwar, lecz przeważnie odnosi się do jednego z tych poziomów, głównie leksykalnego, który tylko od czasu do czasu jest uzupełniany o poszczególne różnice fonetyczne. Poprzez swoją specyfikę gwary białoruskie ukazują genetyczne związki z sąsiadującymi grupami gwar innych języków, albo świadczą o wspólnym rozwoju⁵⁴⁴.

| Masywy dialektalne | Strefy dialektalne |
|--|--|
| podział głównie w oparciu o fonetykę i gramatykę | podział głównie w oparciu o leksykę |
| ukazują rolę plemion w formowaniu się dialektów (północno-wschodni: Krywicze i Radymicze; południowo-zachodni: Dregowicze) | ukazują na ścisłe związki leksykalne z gwarami języków sąsiadujących |
| przeciwstawność dialektu północno-wschodniego wobec południowo-zachodniego oraz związki pierwszego z nich z gwarami zachodnimi rosyjskimi, a drugiego – z północnymi ukraińskimi | ukazują wspólnotę leksykalną obydwu dialektów oraz ich związki leksykalne z gwarami języków sąsiadujących: bałtyckimi, rosyjskim, ukraińskim i polskim |
| ukazują wszystkie poziomy struktury gwar i dialektów | ukazują jeden z poziomów struktury gwar – głównie leksykalny |

Każda ze stref dialektalnych (wschodnia, zachodnia, południowo-wschodnia, północno-zachodnia, centralna) wykazuje szereg charakterystycznych cech, które omawiamy poniżej.

Strefa zachodnia i wschodnia

Strefę zachodnią charakteryzuje przede wszystkim znaczna liczba leksemów oraz pewnych cech gramatycznych tożsamyh z polszczyzną bądź zapożyczonych z języka polskiego. Jej granica przebiega na zachód od linii Połock – Lepel – Borysów –

⁵⁴⁴ А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 141.

Marina Horka – Bobrujsk, biegnącej dalej na południe. Ze względu na formę wymowy niektórych słów strefa zachodnia wykazuje wiele podobieństwa z językiem polskim, ukraińskim i trochę z bałtyckimi.

Strefa wschodnia przeciwstawia się w pewnym sensie strefie zachodniej, jeżeli chodzi o realizację niektórych cech prasłowiańskich i na poziomie leksyki. O ile strefę zachodnią charakteryzowały liczne leksemy-zapożyczenia z polszczyzny, to na wschodzie jest wiele słów identycznych z językiem rosyjskim lub przylegającymi gwarami ruskimi. Maksymalny zasięg cech właściwych dla tej strefy przebiega na wschód od linii: Brasław – Głębokie – Wilejka – Słuck – Soligorsk i dalej biegnie na południe.

| Cechy specyficzne dla strefy zachodniej ⁵⁴⁵ . | Cechy specyficzne dla strefy wschodniej ⁵⁴⁶ . |
|---|--|
| Cechy leksykalne ⁵⁴⁷ | |
| leksyka tożsama z językiem polskim lub zapożyczona z języka polskiego: <i>r¹ovar</i> , <i>val¹iska</i> , <i>vuc¹yc¹el¹ka</i> , <i>zay¹arak</i> ‘zegarek’, <i>gav¹enda</i> , <i>asaboŭka</i> ‘samochód osobowy’ | występowanie szeregu słów pochodzących z języka rosyjskiego lub tożsamych z rosyjskim, jak np.: <i>t¹uča</i> ‘chmura’, <i>bal¹n¹y</i> ‘chory’, <i>xaz¹aĭin</i> ‘gospodarz’ |
| występowanie leksemów: <i>vas¹el¹e</i> ‘wesele’, <i>padloŭa</i> ‘podłoga’, <i>s¹v¹iran</i> ‘spichlerz’ | występowanie słów <i>sv¹až¹ba</i> ‘wesele’ ⁵⁴⁸ , <i>most</i> ‘podłoga’, <i>ambar</i> ‘spichlerz’ |
| występowanie liczebników typu: <i>paŭtrac¹a</i> ‘dwa i pół’, <i>paŭčvarta</i> ‘trzy i pół’ ⁵⁴⁹ | występowanie odpowiednio liczebników: <i>dva z pałovaj</i> , <i>try s pałovaj</i> |
| występowanie wyrażen typu <i>rvac¹</i> (<i>l¹on</i>) ‘rwać len’ | występowanie wyrażen typu <i>brac¹</i> (<i>l¹on</i>) ‘rwać len’ |
| Cechy fonetyczne | |
| twarda wymowa przed <i>e</i> : <i>škarp¹etki</i> , <i>γaz¹eta</i> , <i>pa¹el¹na</i> | miękkie spółgłoski przed <i>e</i> : <i>kvac¹era</i> ‘mieszkanie’, <i>univ¹ers¹ic¹et</i> , <i>c¹el¹eyr¹ama</i> |
| rozpowszechnienie w słowach zapożyczonych miękkiego <i>l¹</i> : <i>bl¹ok</i> , <i>γl¹obus</i> | występowanie w słowach zapożyczonych twardego <i>l</i> : <i>blok</i> , <i>γl¹obus</i> |
| realizacja połączenia spółgłosek <i>čn</i> jako <i>čn</i> : <i>sm¹ačny</i> , <i>s¹ońečny</i> , <i>jaĭ¹ečna</i> ‘jajecznicza’; | realizacja połączenia spółgłosek <i>čn</i> jako <i>šn</i> : <i>ma¹ošny</i> ‘mleczny’, <i>ruš¹nik</i> ‘ręcznik’, <i>pa-γrañ¹išnik</i> ‘pogranicznik’ |

⁵⁴⁵ А. Крывицкі, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 225, 226, ЛГ 1969, с. 200.

⁵⁴⁶ А. Крывицкі, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 227; ЛГ 1969, с. 199.

⁵⁴⁷ Leksyka, najlepiej ukazująca specyfikę gwary, odnosi się zazwyczaj do takich sfer, jak gospodarka rolna, nazwy roślin czy zwierząt. Białoruscy dialektolodzy opracowali trzy słowniki nawiązujące właśnie do tych grup tematycznych obejmujące geograficznie cały obszar Białorusi: *Жывёльны свет. Тэматычны слоўнік*, пад. рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывицкага, Мінск 1999; *Раслінны свет. Тэматычны слоўнік*, пад. рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывицкага, Мінск 2001; *Сельская гаспадарка. Тэматычны слоўнік*, пад. рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцовай, Мінск 2010. Nazwom ubrań w gwarach białoruskich została z kolei poświęcona monografia: Н.В. Сивіцкая, *Назвы адзення ў гаворках беларускай мовы*, Мінск 2011.

⁵⁴⁸ ДАБМ, карта 338.

⁵⁴⁹ ДАБМ, карта 147.

| Cechy specyficzne dla strefy zachodniej ⁵⁴⁵ : | Cechy specyficzne dla strefy wschodniej ⁵⁴⁶ : |
|---|---|
| występowanie zaimka wskazującego z protetycznym γ : γ^1ety , γ^1eny 'ten' | występowanie zaimka wskazującego z protetycznym $\dot{\imath}$: $\dot{\imath}^1ety$ 'ten' |
| akcent zgodny z białoruską normą literacką ma^1y 'mały' ⁵⁵⁰ , pr^1osty 'prosty' ⁵⁵¹ | akcent tożsamy z rosyjskim m^1aty ⁵⁵² , $prast^1y$ ⁵⁵³ |
| Cechy składniowe | |
| powszechność form z zaimkiem <i>da</i> , określającym kierunek, w konstrukcjach typu: $pa\dot{\imath}s^1ou\ da\ br^1ata$ 'poszedł do brata' | powszechność konstrukcji z przyimkiem <i>k</i> w zwrotach typu: $pa\dot{\imath}s^1ou\ k\ br^1atu$ 'poszedł do brata' |
| występowanie form z przyimkiem <i>pa</i> w konstrukcjach typu: $pa\dot{\imath}s^1c^1i\ pa\ \gamma ryby$ 'pójść na grzyby', $pa\dot{\imath}s^1c^1i\ pa\ v^1odu$ 'pójść po wodę' ⁵⁵⁴ | występowanie przyimka <i>za</i> w konstrukcjach typu: $is^1c^1i\ za\ \gamma ryb^1a\ mi$ 'iść na grzyby', $is^1c^1i\ za\ vad^1oi\ \dot{\imath}$ 'iść po wodę' ⁵⁵⁵ |
| używanie konstrukcji: $m\dot{\imath}ne\ bal^1ic^1$ 'głowa', $\gamma\ talav^1a$ ⁵⁵⁶ | występowanie konstrukcji typu: $u\ ma\dot{\imath}ne\ bal^1ic^1$ 'boli mnie głowa' ⁵⁵⁷ |

Strefa północno-zachodnia i południowo-wschodnia

Strefa północno-zachodnia sformowała się jako efekt etniczno-językowych procesów słowiańsko-bałtyckich, trwających od ponad tysiąca lat. Kontakt ten miał miejsce prawie wyłącznie na poziomie dialektalnym i odnosi się do takich języków, jak białoruski (gwary białoruskie), polski (polszczyzna północnokresowa), litewski, łotewski (gwary łatgalskie) oraz rosyjski (język miejscowych staroobrzędowców). Specyfika strefy północno-wschodniej widoczna jest przede wszystkim na poziomie leksyki⁵⁵⁸. Ponadto zauważalne jest sporo cech leksykalno-semantycznych i słowotwórczych. Sporadycznie natomiast można znaleźć cechy fonetyczne czy gramatyczne i mają one charakter niesystematyczny, albo ich realizacja jest mocno ograniczona geograficznie⁵⁵⁹.

Izoglosy przebiegają przez obwód witebski, miński, grodzieński i, w zależności od kierunku tychże izoglos, można wyznaczyć ich pęki: górnodźwińsko-słucko-gro-

⁵⁵⁰ ДАБМ, карта 198.

⁵⁵¹ ДАБМ, карта 199

⁵⁵² ДАБМ, карта 198.

⁵⁵³ ДАБМ, карта 199.

⁵⁵⁴ ДАБМ, карта 214.

⁵⁵⁵ ДАБМ, карта 214.

⁵⁵⁶ ДАБМ, карта 223.

⁵⁵⁷ ДАБМ, карта 223.

⁵⁵⁸ В. А с т р э й к а, *Славяно-балтикае лексічнае ўзаемадзейненне ў гаворках паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы*, „Беларуская лінгвістыка” 2010, вып. 65, с. 11; Strefy północno-zachodniej dotyczy także artykuł: В. А с т р э й к а, *Северная группа белорусских говоров как одна из зон межъязыкового взаимодействия*, [w:] *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*, Rīga 2006, s. 25–31. Badaczka tej strefie poświęciła swoją pracę doktorską obronioną w 1997 roku w Mińsku pt. *Паўночна-заходняя занальная лексіка ў найменнях з'яў жывой прыроды (лінгвагеаграфія і паходжанне)*.

⁵⁵⁹ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 217.

dzieński, świrsko-słucko-lidzki, połocko-mińsko-lidzki, świrsko-biehomelsko-rosoński, smorgońsko-głębocko-postawski oraz postawsko-głębocko-górnodźwiński. Izoglosy te swoim zasięgiem wykraczają poza granice Białorusi i obejmują częściowo terytorium Litwy i Łotwy⁵⁶⁰.

Strefa południowo-wschodnia, w przeciwieństwie do północno-zachodniej, jest o wiele bardziej zróżnicowana. Obejmuje ona swym zasięgiem gwary wschodniej części dialektu południowo-zachodniego, a także w pewnym stopniu pokrywa się z południową częścią pasa dialektów środkowobiałoruskich i południowo-wschodnią częścią pasa dialektów północno-wschodnich. Część cech pokrywa się z wyżej wymienionymi dialektami, ale niektóre z nich są odmienne, a zarazem tożsame z gwarami północnej Ukrainy i obwodu briańskiego Federacji Rosyjskiej. Większość z nich to stosunkowo nowe innowacje językowe, z wyjątkiem dwóch, o których mowa poniżej⁵⁶¹.

| Cechy specyficzne dla strefy północno-zachodniej ⁵⁶² : | Cechy specyficzne dla strefy południowo-wschodniej ⁵⁶³ : |
|---|--|
| Cechy leksykalne | |
| niektóre leksemy pochodzenia polskiego lub bałtyckiego (w szczególności z litewskiego) ⁵⁶⁴ : <i>p¹astyr</i> (<i>praʒ'el'nik / s'kerʒ</i>) 'pasterz', <i>p¹ošar</i> 'sucha karma dla bydła', <i>po¹ys'c</i> 'sierść', <i>pama¹u¹z'li¹vy</i> 'szkodliwy', <i>šaš¹ok</i> 'tchórz', <i>vuz¹an</i> 'wąż', <i>m¹ilta</i> 'potrawa przygotowana z owsa lub owsianej mąki', <i>st¹ud¹na</i> ⁵⁶⁵ ; jest też sporo słów określających nazwy ptaków, jak <i>k¹au¹ka</i> 'kawka', <i>ska¹u¹r¹o¹nak</i> 'skowronek' ⁵⁶⁶ , czy owadów: <i>bonk</i> 'bąk' ⁵⁶⁷ ; zaimek wskazujący <i>γ¹eny</i> 'ten', którego obecność najlepiej ukazuje obszar występowania strefy północno-zachodniej ⁵⁶⁸ | występowanie leksemów typu: <i>pa¹u¹z</i> 'wzdłuż, przez', np. <i>b'e¹γ pa¹u¹z sad</i> ⁵⁶⁹ , <i>k¹a¹řec</i> 'konewka' ⁵⁷⁰ , <i>ka¹u¹b¹lux</i> 'żołądek świni', <i>pa¹γ¹anki</i> 'niejadalne grzyby', <i>Valasa¹ž¹ar</i> 'Wielka Niedźwiedzica', <i>raskid¹ac</i> γno ¹ 'rozrzucić gnój' ⁵⁷¹ , <i>tav¹ar</i> 'bydło', <i>kaš¹ara</i> 'stójka dla bydła na polu', <i>val¹av¹axa</i> 'czapla', <i>kub¹o</i> 'gniazdo', <i>star¹γ¹yk</i> 'starorzecze' i inne, <i>dabr¹ak</i> 'borowik' czy <i>kr¹u¹ča</i> 'wir wodny'; niektóre leksemy występują też na Czernihowszczyźnie lub Briańszczyźnie: <i>valač¹yc</i> 'bronować ziemię', <i>kaš¹ara</i> 'zagroda dla bydła', czy <i>xud¹oba</i> 'inwentarz żywy'. |

⁵⁶⁰ ЛГ 1969, с. 273, 274.

⁵⁶¹ ЛГ 1968, с. 246.

⁵⁶² А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 217–223; ЛГ 1968, с. 273–277.

⁵⁶³ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 223–225; ЛГ 1968, с. 246–252.

⁵⁶⁴ Więcej o zapożyczonej leksyce w gwarach białoruskich strefy północno-zachodniej patrz w: В. А с т р э й к а, *Паўночна-заходняя занальныя лексіка іншамоўнага паходжання*, „Беларуская лексіка” 1998, № 48, Мінск, с. 51–55.

⁵⁶⁵ ЛГ 1969, карта 64; ДАБНГ, карта 241.

⁵⁶⁶ Więcej o nazwach ptaków występujących w gwarach białoruskich strefy północno-zachodniej patrz w: В. А с т р э й к а, *Паўночна-заходнія занальныя назвы дзікіх птушак*, „Беларуская лінгвістыка” 1997, № 47, Мінск, с. 61–68.

⁵⁶⁷ Więcej o nazwach owadów w gwarach białoruskich strefy północno-zachodniej patrz w: В. А с т р э й к а, *Паўночна-заходнія занальныя назвы насякомых (на матэрыялах ЛАБНГ)*, „Беларуская лінгвістыка” 1996, № 46, Мінск, с. 55–61.

⁵⁶⁸ ЛГ 1969, карта 59; ДАБНГ, карта 186.

⁵⁶⁹ ЛГ 1968, с. 246.

⁵⁷⁰ ЛГ 1969, карты 34, 35.

⁵⁷¹ ЛАБНГ 1–5, 1993–1998.

| Cechy specyficzne dla strefy północno-zachodniej ⁵⁶² : | Cechy specyficzne dla strefy południowo-wschodniej ⁵⁶³ : |
|--|---|
| Cechy fonetyczne | |
| pełne jakanie: <i>u l¹esia, u x¹ac¹a</i> | odróżnianie dźwięcznych i bezdźwięcznych spółgłosek w wygłosie oraz przed spółgłoskami bezdźwięcznymi, np. wymowa <i>dub</i> zamiast <i>dup</i> ‘dąb’ ⁵⁷² – jest to bardzo archaiczna cecha ⁵⁷³ |
| powszechność protetycznego <i>γ</i> : <i>γav¹ečki</i> ‘owieczki’, <i>γ¹ostry</i> ‘ostry’, <i>γ¹os¹en¹</i> ‘jesień’, <i>γ¹uz¹et¹</i> ‘węzeł’ | przejście <i>γ</i> w <i>u</i> po spółgłoskach wargowych: <i>pu¹ac¹</i> ‘pytać’, <i>z¹ubu</i> ‘zęby’ – cecha ta nie występuje w gwarach po stronie rosyjskiej i ukraińskiej, przylegających do omawianego obszaru ⁵⁷⁴ |
| częste występowanie wybuchowego <i>g</i> i <i>g</i> w zapożyczeniach: <i>gaz¹eta</i> ‘gazeta’, <i>g¹arnak</i> ‘garnek’, <i>gont</i> ‘gont’, <i>gr¹yka</i> ‘kasza gryczana’, <i>gal¹an</i> ‘gałgan’ | |
| mieszanie spółgłosek <i>k</i> i <i>x</i> pod wpływem litewskim: <i>kl¹ep</i> ‘chleb’, <i>k¹usta</i> ‘chusta’ | |
| akcentowanie samogłosek wygłosowych w niektórych rzeczownikach rodzaju żeńskiego: <i>skur¹a</i> ‘skóra’, <i>l¹ip¹a</i> ‘lipa’, <i>γus¹a</i> ‘gęś’, <i>mux¹a</i> ‘mucha’ | |
| nietyпова dla innych gwar realizacja akcentowanej samogłoski <i>e</i> po miękkich spółgłoskach, a przed twardą: <i>nap¹ek</i> ‘napieki’, <i>zav¹ez</i> ‘zawiózł’ | |
| Cechy morfologiczne | |
| powszechne występowanie końcówki <i>-au</i> / <i>-ou</i> w D. lm. rzeczowników nie tylko r. m., lecz także r.ż. i r.n.: <i>dam¹ou, dr¹evau, kn¹ryau, m¹uxau</i> | formy D. lp. zaimków dzierżawczych r.ż. z końcówką <i>-e</i> : <i>u maj¹e</i> ‘u mojej’, <i>u tva¹e</i> ‘u twojej’, <i>u sva¹e</i> ‘u swojej’ |
| jednosylabowa końcówka <i>-oj</i> w N. r.ż. typu: <i>γus¹o¹i</i> ‘z gęsią’, <i>pu¹o¹i</i> ‘trasa’ | formy czasownika 3. os. lm. typu: <i>id¹om</i> ‘idziemy’, <i>pa¹om</i> ‘pieczemy’, <i>na¹s¹om</i> ‘niesiemy’ – czyli zachowanie w czasownikach I koniugacji twardej spółgłoski w wygłosie, niezależnie od akcentu; odbyło się tu wyrównanie podstawy słowa do twardej spółgłoski w wyniku analogii do form 1. os. lp. (<i>na¹s¹u</i> – <i>na¹s¹om</i> ‘niosę – niesiemy’); takie |

⁵⁷² ЛГ 1968, с. 198; ЛГ 1969, карта 36, ДАБМ, карта 46.

⁵⁷³ ЛГ 1968, с. 246.

⁵⁷⁴ Na cechę tę zwrócił uwagę już w okresie międzywojennym Piotr Buzuk, patrz: П. Б у з у к, *Да характарыстыкі дыялектаў паўднёва-беларускіх і пераходных да ўкраінскіх*, „Беларуская лінгвістыка” 1992, № 40, Мінск 1992, с. 3–12.

| Cechy specyficzne dla strefy północno-zachodniej ⁵⁶² : | Cechy specyficzne dla strefy południowo-wschodniej ⁵⁶³ : |
|--|---|
| | formy czasownika w 3. os. lm. były notowane w niektórych zachodnich rejonach Briańszczyzny (np. okolice Starodubu) |
| powszechne używanie imiesłowów na <i>-wszy</i> w funkcji predykatywnej, typu: <i>ѡн быў па-ѡехаўшы ў Браслаў</i> ‘on pojechał do Braśławia’ ⁵⁷⁵ | formy bezokolicznika czasowników z tematem kończącym się na <i>γ</i> i <i>k</i> zachowują sufiks <i>-ci</i> : <i>бераγc’i</i> , <i>стр’γγc’i</i> , na południu cecha ta jest systematyczna, a na pozostałej części występuje często |

Jak widać na przykładzie niektórych cech, południowo-wschodnia strefa łączy się z gwarami Ukrainy (wschodniopoleskimi) i Rosji (zachodnią – kursko-orłowską i częściowo wschodnią – rzazańską grupą gwar południoworuskich). Wynika to także z uwarunkowań historycznych – tutaj stykały się plemiona Dregowiczów, Radymiczów, Siewierzan, Drewlan, a w XII–XIV wieku ziemie te były oddzielone od pozostałych ziem białoruskich (Grodzieńszczyzny czy Mińszczyzny) poprzez swoją administracyjną przynależność do Księstwa Kijowskiego i Czernihowskiego i bliżej im było do takich centrów politycznych i kulturalnych, jak Kijów czy Czernihów, niż Mińsk czy Połock⁵⁷⁶.

Strefa centralna należy do najmniej wyraźnych i prostych do scharakteryzowania, choć niewątpliwie jej opisanie i zrozumienie specyfiki jest niezmiernie ważne z punktu widzenia formowania się języka literackiego. Geograficznie pokrywa się mniej więcej z obszarem występowania pasa dialektów centralnych. Trudno jest wskazać cechy odróżniające te dialekty od pozostałych stref dialektalnych, wiele z nich pokrywa się, co można uznać właśnie za specyfikę strefy centralnej⁵⁷⁷.

Do cech określających strefę centralną można zaliczyć następujące⁵⁷⁸:

- tzw. mocne akanie (akanie pełne, niedysymilatywne): *vad¹a*, *γ¹orad*;
- występowanie tylko twardego i stwardniałego *r*: *kur¹yc* ‘palić papierosy’, *r¹ezac* ‘kroić, ciąć’, *try* ‘trzy’;
- końcówka *-y* / *-i* w M. przymiotników lp.: *ma¹ad¹y*, *n¹ovy*, *s¹i¹ni* ‘niebieski’;
- przewaga końcówki *-au* w D. rzeczowników r.ż. lm.: *x¹ata¹u* ‘chat’, *s¹c¹ena¹u* ‘ścian’;
- powszechność formy zaimka określającego *us¹e* ‘wszyscy, wszystkie, wszystek’: *us¹e dar¹o¹ŷi* ‘wszystkie drogi’; występowanie zaimka wskazującego z protetycznym *γ*: *γ¹ety* ‘ten’;
- wyjątkowo produktywny sufiks *-ica*, tworzący nazwy żeńskie zwierząt: *ła¹s¹ica* ‘łasica’, *ma¹ʒ¹v¹e¹ʒ¹ica* ‘niedźwiedzica’.

⁵⁷⁵ ЛГ 1969, карта 59; ДАБНГ, карта 205.

⁵⁷⁶ ЛГ 1968, с. 252.

⁵⁷⁷ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 227, 228.

⁵⁷⁸ *Ibidem*, с. 228–230, ЛГ 1968, с. 199.

4.2. Charakterystyka gwar białoruskich

Gwary na terytorium Białorusi dzielą się na pasy dialektów. Charakteryzuje je występowanie cech właściwych dla całego pasa bądź też takich, które zostały zarejestrowane przez dialektologów na mniejszym obszarze danego dialektu, tworząc w jego ramach grupy gwarowe. W poprzednich rozdziałach pokazany został podział dialektów zaproponowany niegdyś przez J. Karskiego, członków Moskiewskiej Komisji Dialektologicznej oraz R. Awaniesowa. Poniższy podział przytaczamy za A. Krywickim⁵⁷⁹.

4.2.1. Dialekt północno-wschodni

Swym zasięgiem obejmuje obszar mniej więcej na północ od linii wyznaczonej przez miejscowości: Miadzioł – Borysów – Bychów – Czeczersk. W ramach pasa dialektu północno-wschodniego wydziela się trzy grupy: gwary witebsko-mohylewskie, gwary połockie (połocko-mińskie) oraz gwary regionów północnych. Historycznie dialekt ten jest spadkobiercą mowy smoleńsko-połockich Krywiczów z czasów średniowiecza i odegrał wielką rolę nie tylko w formowaniu białoruskiej państwowości i języka, lecz także w ukształtowaniu współczesnych dialektów języka rosyjskiego, w szczególności południowo-rosyjskich⁵⁸⁰.

4.2.1.1. Gwary witebsko-mohylewskie

Najwięcej cech charakterystycznych dla pasa północno-wschodniego mają gwary witebsko-mohylewskie. Ze względu na uwarunkowania historyczne wykraczają zdecydowanie poza granice administracyjne współczesnej Białorusi. Witebskie gwary tworzą genetycznie jedną grupę z gwarami zachodniej Smoleńszczyzny (nazywanymi czasem smoleńsko-witebską grupą północno-wschodniego dialektu białoruskiego). Gwary wschodniej Mohylewzczyzny z kolei genetycznie tworzą całość z gwarami zachodniej Briańszczyzny, zwanymi też gwarami mohylewsko-briańskimi bądź siewiersko-białoruską grupą białoruskiego dialektu północno-wschodniego⁵⁸¹.

Do cech specyficznych można zaliczyć⁵⁸²:

- akanie dysymilatywne z wyraźną i systematyczną zamianą w pierwszej sylabie przedakcentowej *a* na *y* bądź *ɤ*: *vad¹a* → *vɤd¹a* / *vyd¹a*; typowa jest też dla sylaby nieakcentowanej wymowa zamiast *y* lub *ɤ* dźwięku *u*: *ɣuhv¹a* ‘głowa’;
- jakanie dysymilatywne z wyraźną i systematyczną zamianą w pierwszej sylabie przedakcentowej *'a* na *i*: *z'iml¹a*;
- najwyraźniejszą cechą konsonantyzmu jest realizacja twardego *r* i miękkiego *ř*: *ɣar¹a*, *ř¹ečka*, *star¹ik*, podczas gdy w połocko-mińskich występuje tylko twarde i stwardniałe: *pr¹aɥda*, *ɣryb¹y*;

⁵⁷⁹ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 157–214.

⁵⁸⁰ БМ, с. 420.

⁵⁸¹ БМ, с. 419.

⁵⁸² А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 190–193; БМ, с. 419.

- brak palatalizacji *k, g, x // c, z', s'* w rzeczownikach r.ż., których temat kończy się spółgłoskami tylnojęzykowymi: *k naγ¹e, na ruk¹e, nɔ strax¹e*, także w osobowych formach czasowników, których podstawa kończy się na *γ* lub *k*: *pak¹ec', st¹iγ¹ec'* ‘piecze, strzyże’;
- występowanie wydłużonych spółgłosek miękkich: *c'c', ʒ'ʒ', s's', z'z', l'l', n'n'* oraz twardych: *šš, žž, čč* na miejscu dawnego połączenia tych spółgłosek z j.: *svac'c¹a, suʒ'ʒ¹a, kał¹os's'a, γr¹az'z'u, ll¹a, s'v¹iin¹a, u vušš¹u, zb'ožža, n'očču*;
- powszechność końcówek *-¹yj (-¹ij)* lub *-¹ej* w M. przymiotników i zaimków nieosobowych lp. r.m.: *mɔlad¹γi* lub *mylad¹eγ* oraz akcentowanych końcówek *-¹eja* albo *-¹ej* w M. lm. przymiotników i zaimków nieosobowych: *mɔlad¹eja* lub *mylad¹eji, sux¹eja* albo *sux¹eji*;
- bezokolicznik czasowników z podstawą na spółgłoskę *c', č* lub *š*: *nes'c', s'eč, l'eš*;
- tworzenie nazw istot młodych przy pomocy sufiksu *-¹onak*: *c'al¹onak, ʒɔrab¹onɔk*;

Widoczne są też pewne różnice w ramach grupy witebsko-mohylewskiej – w gwarach witebskich akanie jest bardziej systematyczne w wykorzystywaniu zredukowanego *ɔ*. Tam także sporadycznie występuje archaiczne zjawisko cokania, czyli wymowa *č* jako *c*: *cort, n'očka, dack'a* ‘czort, nocka, córka’.

4.2.1.2. Gwary połocko-mińskie

Granica występowania cech gwar połocko-mińskich przebiega mniej więcej po linii wyznaczonej przez następujące miejscowości: Połock – Tołoczyn – Mohylew – Karma.

Do cech specyficznych tych gwar zalicza się⁵⁸³:

- niekonsekwentne akanie dysymilatywne: *vɔd¹a / vad¹a*; czasem obserwuje się przejście *y* w *a*: *bryγaʒ¹ir* → *brayaʒ¹ir* ‘brygadzysta’, *pył¹an¹e* → *pał¹an¹a*;
- niewyraźne jakanie dysymilatywne, które czasami niewiele różni się od niedysymilatywnego – dźwięk *i* przypomina czasami pośredni z *e*: *v¹isn¹a*;
- występowanie tylko twardego i stwardniałego *r*: *pr¹ama* ‘prosto’, *r¹ečka* ‘rzeczka’, podczas gdy w witebsko-mohylewskich jest też miękkie *r*: *pr¹a-ma, r¹ečka*;
- zamiana tylnojęzykowych *k, γ, x* na zębowe *c, z', s'*: *ruk¹a – na ruc¹e, naγ¹a – na naz¹e, strax¹a – na stras¹e*;
- w osobowych formach czasownika z podstawą na *γ* i *k* następuje zamiana na *ž* i *č*: *stryγ¹u – stryž¹eš, pak¹u – pač¹eš*;
- końcówka M. *-y (-i)* w przymiotnikach lp. r.m. *malad¹γ, n¹ovy, s¹iini*;
- końcówka *-oj (-aj, -ɔj)* D., C., N., Ms. przymiotników lp. r.ż.: *malad¹oγ, x¹ataj, p¹uγɔj*;

⁵⁸³ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, op.cit., s. 193, 194.

- paralelnie występujące końcówki *-e (-a)* i *-ec' (-ic', -yc')* w czasownikach 3. os. lp. I koniugacji: *iż¹e* i *iż¹ec'*, *ńas¹e* i *ńas¹ec'*, *k¹aža* i *k¹ažyc'*;
- występowanie rzeczowników typu *c'al¹o* i *c'al¹onak*, które oznaczają młode istoty (tworzone za pomocą różnych sufiksów).

W granicach tej grupy wyodrębniana jest **podgrupa gwar północnych**. Z jej cech charakterystycznych można wyliczyć następujące⁵⁸⁴:

- końcówki rzeczowników, przymiotników i zaimków w N. lm. są identyczne z C. lm.: *išl¹i* z *mład¹ym l'už¹am*, *dar¹oγa* za *tym x'atəm*;
- końcówka *-y* w rzeczownikach r.ż. z twardą podstawą w C. i Ms. lp.: *k s'c'an¹y*, *na s'c'ian¹y*, *k xat¹y*, *u x'at¹y*;
- końcówki *-om* w czasownikach *dać* i *jeść* w 1. os. lm. czasu teraźniejszego: *daž¹om*, *jaž¹om*;
- zachowanie sufiksu *-dl* obocznie z innymi: *kasav¹idla* – *kasav¹ilna* – *kasav¹ila* – *kasav¹ilo* ‘rękojeść kosy, uchwyt kosy’.

4.2.2. Dialekt południowo-zachodni

Dialekt południowo-zachodni występuje na sporej części kraju, a jego granicę na północnym wschodzie (oddzielającą od gwar środkowobiałoruskich) wyznacza linia utworzona według następujących miejscowości: Woronowo – Dzierżyńsk – Bobrujsk – Rzeczyca. Na południowym zachodzie graniczy z gwarami poleskimi ukraińskiego charakteru (nazywanymi przez dialektologów różnie – raz gwarami białoruskimi poleskiego typu, innym razem – częścią dialektu białorusko-ukraińskiego państwowego pogranicza, czy po prostu gwarami ukraińskimi). Granica ta, będąca jednocześnie krańcem zasięgu głównego masywu gwar białoruskich, przebiega mniej więcej po linii: Kamieniec – Bereza – Łuniniec – Stolin⁵⁸⁵.

Ze względu na cechy dialekt południowo-zachodni najlepiej ilustruje tradycyjną mowę Białorusinów i białoruską specyfikę językową. Najwięcej tych cech widocznych jest w fonetyce i gramatyce. Zostały one ukazane już wcześniej w tabeli w rozdziale 4.1.3. Niektóre z właściwości dialektu południowo-zachodniego, w porównaniu z dialektem północno-wschodnim, są cechami archaicznymi (jak: formy liczby dualnej w połączeniu z liczebnikami 2–4: *ž'vé naz¹e*, czy tworzenie syntetycznych form czasu przyszłego z pomocniczym czasownikiem *im¹et'*: *ja rab¹ic'imu* / *rab¹ic'mu*, *ty rab¹ic'imeš* / *rab¹ic'meš* itd.

Dialekt południowo-zachodni dzieli się na dwie grupy dialektalne: gwary zachodnie (grodzieńsko-baranowickie) i gwary słucko-mozyrskie.

4.2.2.1. Gwary zachodnie (grodzieńsko-baranowickie)

Gwary zachodnie, nazywane też grodzieńsko-baranowickimi, obejmują ziemie zachodniej Białorusi: od Woronowa na północy (przy granicy z Litwą), następnie na

⁵⁸⁴ БМ, с. 419.

⁵⁸⁵ БМ, с. 415, 416.

południe (po linii: Iwie – Stołbce – Nieśwież – Kleck – Łuniniec), a na zachodzie wykraczają poza granicę państwa, obejmując część gwar wschodniej Białostoczczyzny. Od słucko-mozyrskich odróżnia je mniejsza regularność i bardziej ograniczone geograficznie występowanie pewnych cech dialektalnych.

Gwary zachodnie odegrały wielką rolę w formowaniu białoruskiego języka literackiego. To właśnie w oparciu o nie tworzyli XIX-wieczni pisarze: Jan Czeczot (Nowogródzczyzna), Olgierd Obuchowicz (okolice Słucka) czy Eliza Paszkiewicz, pseud. Ciotka (Grodzieńszczyzna). W tej gwarze zwracał się do swoich rodaków w pracach publicystycznych Konstanty Kalinowski, uczestnik powstania styczniowego, białoruski bohater narodowy. Jakub Kołas, jeden z najważniejszych białoruskich pisarzy, opierał się w swojej twórczości na gwarach okolic miejscowości Stołbce. Z tych ziem pochodziło też wielu pisarzy XX-wiecznych: Kuźma Czorny, Kandrat Krapawa, Iwan Mieleż czy Janka Bryl. Tutejsze gwary odegrały zatem nieocenioną rolę w tworzeniu słownictwa języka literackiego i norm gramatycznych⁵⁸⁶.

Z dialektalnych cech charakterystycznych dla gwar zachodnich można wyliczyć takie, jak np.⁵⁸⁷:

- regularne akanie, choć często niepełne;
- regularne mocne jakanie (*baray¹i* ‘brzegi’, *s¹arad¹a*, *v¹os¹ań*, *γul¹aĩaš* ‘bawisz się’), z wyjątkiem sylaby otwartej, w której zachowuje się etymologiczne *o*: *p¹ol¹o* ‘pole’, *šč¹as¹c¹o* ‘szczęście’, *v¹as¹el¹o* ‘wesele’;
- występowanie (nie zawsze wyraźnych i nie zawsze regularnie) zwężonych samogłosek *ô* oraz *ê*: *l¹ês*, *par¹ôx*;
- wymowa spółgłosek *s¹c¹* na końcu wyrazów, typu: *γ¹os¹c¹*, *r¹adas¹c¹*;
- występowanie protetycznego *γ*: *γ¹oz¹aro* ‘jezioro’, *γ¹os¹ań* ‘jesień’, *γ¹ul¹ica* ‘ulica’;
- brak wzdłużenia spółgłosek w pozycji interwokalicznej: *nas¹eńo* ‘nasienie’, *ka¹os¹o* ‘kłosy’, *zb¹ożo* ‘zboże’;
- występowanie afiksu *-s¹a* (*-s¹o*, *-s¹*) w czasownikach zwrotnych: *zab¹ylaś¹a*, *m¹yaś¹o*, *my¹iac¹as¹*.

4.2.2.2. Gwary mozyrskie (słucko-mozyrskie)

Granica gwar słucko-mozyrskich przebiega orientacyjnie po linii Łojew na południowym wschodzie – Rzeczyca – Bobrujsk i Stare Drogi na północy – Słuck, Łuniniec i Stolin na południu. Grupa mozyrska, w szczególności gwary turowsko-mozyrskie swoimi cechami dialektalnymi bliskie są gwarom położonym w północnej części Ukrainy (gwary środkowopoleskie dialektu północnego). Obszar ten cechuje, w odróżnieniu od grodzieńsko-baranowickich, większa regularność cech dialektalnych oraz ich wyrazistość. Do cech charakterystycznych można zaliczyć⁵⁸⁸:

⁵⁸⁶ БМ, с. 416, 417.

⁵⁸⁷ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 176

⁵⁸⁸ *Ibidem*, с. 174–176.

- niedysymilatywne jakanie ze zwężoną wymową, zbliżoną do samogłoski *e*, czyli mniej lub bardziej wyraźne jekanie: *z'a^eml'a*, *m^les'e^ac* ‘miesiąc’ lub nawet *z'eml'a* i *m^les'ec*;
- pojawienie się joty epentetycznej w wyniku stwardnienia spółgłosek wargowych: *m^laso*, *p^lac'*, *żarab^la*;
- występowanie (nieregularne) protetycznego *v*: *v^lul'ica*, *v^los'ań* lub *ul'ica* i *os'ań*;
- dość powszechne przejście *y* w *u* po spółgłoskach wargowych: *m^lulo* ‘mydło’, *vu* ‘wy’, *v^lul'iu* ‘wylał’;
- krótkie formy przymiotników (r.ż. i r.n. w M. i B.): *maład'a*, *krut'a*; *maład'u*, *krut'u*; *maład'e*, *krut'e*;
- niewymawianie końcowego *-ć* w połączeniu *s'c'* na końcu wyrazów: *γos'*, *r^ladas'* wobec *γos'c'* i *r^ladas'c'* w innych gwarach;
- sufiks *-ć* w bezokolicznikach, których temat kończy się na tylnojęzykowe *γ* i *k*: *b^lěxc'i* ‘biec’, *s^lěkc'i* ‘sieć’;
- formy czasownika I koniugacji w 1. os. lm.: *id^lom*, *nas^lom*, *pak^lom*.

W ramach gwar mozyrskich wyodrębnia się **podgrupa gwar wschodniopoleskich**, którą cechuje:

- okanie: *čolov^lek*, *γolov^la*, *l^lěto*, *vod^la*;
- konsekwentnie realizowane jekanie: *s'e^z'ac'*, *m^les'ec* ‘księżyc, miesiąc’;
- wymowa *e* pod akcentem przed twardą spółgłoską: *av^les* ‘owies’, *dal^leko*, *v^ledra*;
- powszechna wymowa leksemów bez protetycznego *v*: *oko*, *os'eń*, *oz'ero*;
- połączenie miękkich spółgłosek *zj* w pozycji interwokalicznej: *γol'je* ‘gałęzie’.

4.2.3. Gwary środkowobiałoruskie

Gwary środkowobiałoruskie znajdują się na pograniczu pasa dialektu północno-wschodniego i południowo-zachodniego. Genetycznie nie stanowiły one dialektu, powstały nieco później jako efekt nakładania się dwóch mas dialektalnych. Z tego też powodu, w zależności od przyjmowanej metodologii, raz nazywane są przejściowymi, innym razem – mieszanymi. Występują w nich cechy obydwu sąsiadujących dialektów. Dziesiątki lat procesów językowych sprawiły jednak, że gwary środkowobiałoruskie to nie tylko pas przejściowy pomiędzy północnym wschodem a południowym zachodem, lecz w ich obrębie wykształciły się także pewne cechy językowe specyficzne tylko dla tego obszaru (hybrydalnego czy hiperpoprawnego charakteru). Cech tych jest jednak niewiele⁵⁸⁹. Wśród najbardziej istotnych warto wskazać następujące⁵⁹⁰:

⁵⁸⁹ БМ, с. 550.

⁵⁹⁰ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 197–200.

- pełne akanie niedysymilatywne (w gwarach południowo-zachodnich jest niepełne akanie, a w północno-wschodnich – dysymilatywne): *d^loraya, ya-lav^la, mn^loya, s^lena*;
- pełne jakanie niedysymilatywne: *b^luz^lac^la* ‘będziecie’, *γul^laia* ‘hula’, *p^lol^la* ‘pole’; jednak w zaimkach i niektórych przysłówkach zamiast *a* występuje *i*, jak w przypadku jakania dysymilatywnego: *mi^lne, c^lib^le, s^lib^le* oraz *c^li^ler*;
- wymowa akcentowanego *o* przed dwuwargowym *u* niezgłoskotwórczym, podczas gdy w innych pozycjach występuje *a*: *pr^lou^lda* ‘prawda’, *sto^lu* ‘stał’, *zabr^lou^l* ‘zabrał’, ale: *st^lala* ‘stała’, *zabr^lala* ‘zabrała’;
- używanie form czasownika w 3. os. lp. z końcowym *-ć* bądź *bez*, niezależnie od koniugacji, a w zależności od umiejscowienia akcentu; gdy akcentowana jest ostatnia sylaba wówczas występuje końcówka *-ć*: *i^lz^lec^l, n^las^lec^l* (I koniugacja), *kr^lyc^lyc^l, γry^lm^lic^l* (II koniugacja), a gdy akcent pada na sylaby wcześniejsze – tej końcówki brak: *γr^le^lia, γul^laia, p^li^lša* (I koniugacja) *n^los^la, st^lava* (II koniugacja);
- charakterystyczny akcent padający na rdzeń słowa w formach bezokolicznika oraz czasu przeszłego czasowników z podstawą na spółgłoskę: *v^les^lc^li, n^les^lc^li; v^lez^ll^li, n^les^ll^li*;
- formy rzeczowników oznaczających istoty młode z końcówką *-o* w M. lp.: *z^lic^lo, paras^lo, ptu^lsa^lo*;

Spośród cech kontaminowanych występujących tylko w gwarach środkowobiałoruskich, powstałych w wyniku nakładania się cech dialektu północno-wschodniego i południowo-zachodniego, można wymienić następujące:

- sporadyczne występowanie końcówki *-amy* w rzeczownikach i *-ymy* (*-imy*) w przymiotnikach i zaimkach nieosobowych w N. lm.: *syn^lamy, v^loknamy, x^latamy, tak^limy, t^lymy, z^limy*;
- formy 3. os. lp. czasowników II koniugacji z nieakcentowaną końcówką typu: *st^lava, x^loz^la, v^loz^la*, przy powszechnej formie na *-ić*: *st^lavic^l, x^loz^lic^l, v^loz^lic^l*;
- forma 3. os. lm. czasowników I koniugacji z końcówką *-ać*: *k^la^lzac^l, s^ly^lpac^l* przy powszechnej końcówce *k^la^lzuc^l ‘mówią’, s^ly^lpl^luc^l ‘sypią’*.

4.2.4. Gwary zachodniopoleskie ukraińskiego charakteru

Gwary poleskie charakteryzuje szereg cech odróżniających je od głównego masywu dialektów białoruskich z jednej strony (omówione zostały już wcześniej), z drugiej strony bardzo duże zróżnicowanie geograficzne. Ich różnorodność jest tak wielka, że materiały zebrane na potrzeby *Dialektologicznego atlasu języka białoruskiego* pozwalają tylko na ogólne ich opisanie i wyznaczenie zasięgu występowania. Obecny

podział gwar zachodniopoleskich jest oparty na pracach Fiodora Klimczuka, który zajmował się tym obszarem przez ostatnich kilkadziesiąt lat⁵⁹¹. Ze względu na bardzo duże zróżnicowanie tychże gwar poniżej ograniczamy się do omówienia najważniejszych cech dwóch grup gwarowych: północnobrzeskich oraz zahorodzkich (zwanych też brzesko-pińskimi).

4.2.4.1. Gwary północnobrzeskie

Gwary północnobrzeskie występują w południowej części rejonu iwacewickiego. Cechuje je:

- okanie: *dor^loya, mołod^ly*;
- miękkość spółgłosek przedniojęzykowych przed *e, i*: *z^leml^la, nixt^lo*;
- miękkość spółgłosek wargowych przed *i*: *m^liska*;
- twardość spółgłosek wargowych przed *e*: *ber^loza*;
- ciekanie i dziekanie (*xoż^lic^li*);
- formy typu *bad^la, vasn^la*, wynikające ze stwardnienia wargowych przed *e* i nałożenia się na to akania;
- protetyczne *v* w zaimkach 3. os.: *von, von^la, von^lo*;
- bezokolicznik na *-ci* (*kos^lic^li, xoż^lic^li*).

W województwie podlaskim gwary te występują w gminach Białowieża i Narew.

4.2.4.2. Gwary zahorodzkie (brzesko-pińskie)

W ramach gwar zahorodzkich wydziela się cztery podgrupy: środkowozahorodzkie, północnozahorodzkie (zwane też północno-wschodnimi), południowozahorodzkie oraz tarakańskie. Nazwa tych gwar pochodzi od Zahorodzia – niewielkiej wysoczyzny na zachodnim Polesiu, położonej między rzekami Jasiołdą na północy, a Piną na południu. Do najbardziej typowych zjawisk językowych w obrębie gwar zahorodzkich można zaliczyć:

- przejście *jat^l* > *i*: *sniγ, b^liγi*;
- przejście *o* w sylabach zamkniętych w *i, y, u*: *vin, vyn, vun* ‘on’;
- twardość wargowych i przedniojęzycznych przed *e, i*: *b^leroy, deń, rob^lyty*;
- brak ciekania i dziekania: *d^livč^lyna, t^layn^luty* ‘ciągnąć’.

Na terytorium Polski tego typu gwary ogranicza linia: Witowo – Kleszczele – Niemirów – Janów Podlaski – na zachód od miejscowości Rokitno – Tuczna – Hanna – Włodawa. Zajmują wąski pas przy granicy z obwodem brzeskim⁵⁹².

Specyfikę tych gwar najlepiej odzwierciedla podgrupa **środkowozahorodzka**. Swym obszarem obejmuje ona przede wszystkim rejon iwanowski oraz zachodnie pogranicze rejonu pińskiego. Do jej cech specyficznych należy zaliczyć⁵⁹³:

⁵⁹¹ Zob. Ф. К л і м ч у к, *Гаворкі Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс*, Мінск 1983.

⁵⁹² Ф. К л і м ч у к, *Аб суадносінах гаворак Брэсцка-Пінскага Палесся і Падляшша*, [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, pod red. M. K o n d r a - t i u k a, Białystok 1995, s. 121–125.

- występowanie *i* w miejscu dawnego *jat*: *b^liłyj*, *d^l'id* ‘dziadek’, *l^l'ito*, *ob^l'id*, *s^mix*, *to^b'i*, *u konc^l'i*; spółgłoski przed akcentowanym *i* powstałym z *jat* są zawsze miękkie;
- występowanie *i* w miejscu *o* w zamkniętych sylabach: *ki^h*, *p^lizno*, *s^vit*, *vin*, *ż^l'inka*; spółgłoski przed akcentowanym *i* < *o* są zawsze miękkie;
- występowanie *o* po spółgłoskach twardych *ż*, *š*, *č*: *žo^l'ud* ‘żołędź’, *n^l'ašoho*⁵⁹⁴, *pčo^l'a*;
- występowanie *o* po niektórych spółgłoskach miękkich: *lit^h'oho* ‘letniego’, *v^l'it'or* ‘wiatr’;
- w pozycji przed akcentowanym i nieakcentowanym *a* stwardniałe spółgłoski *b*, *p* i *v* występują z epentetycznym *j*: *żirib^l'a* ‘zrebień’, *p^lja^l'a* ‘pięta’, *sv^l'ato*, a stwardniałe *m* z epentetycznym *n*: *m^h'aso*, *m^h'axkij*;
- występowanie miękkiego *c* nie tylko przed *i*, *a*: *c^l'ib^l'ul'a*, *c^l'ac'ka* ‘zabawka’, lecz również przed *o* i *u*: *c^l'ac'ok* ‘zabawek’, *rukav^l'ic'u*.

Gwary północnozahorodzkie (północno-wschodnie) obejmują przede wszystkim obszar na północny wschód od Pińska oraz na północny zachód od Stolina, na południu rejonu berezowskiego, i na północy i zachodzie rejonu drohiczyńskiego, a także na południowym zachodzie rejonu prużańskiego i kamienieckiego. Ponadto można znaleźć dodatkowo kilka wysepek gwar północnozahorodzkich w innych miejscach Polesia. Do specyficznych cech tych gwar należy zaliczyć następujące⁵⁹⁵:

- występowanie samogłoski *i* na miejscu dawnego *jat*: *tip^l'er*, *bid^l'a*, *l^l'is* ‘las’, *l^l'ito* ‘lato’; fakultatywnie może wystąpić dyftong *tē* lub zwężone *ê*: *d^l'ēd*, *d^l'ēd*’;
- przejście *o* > *u* w sylabach zamkniętych, np.: *ku^h* ‘koń’, *vun* ‘on’, *ż^l'unka* ‘żona’ ale: *k^l'o^hi*, *von^l'y*;
- fakultatywnie zamiast *u* może wystąpić dyftong *ūo* lub zwężone *ô*: *kūo^h*, *kūot* lub *kô^h*, *kôt*;
- występowanie *e* w pozycji nieakcentowanej w ostatniej sylabie otwartej: *p^lol'e*, *sv^l'iže*;
- w zakresie konsonantyzmu najbardziej charakterystyczną cechą jest występowanie tylko twardych spółgłosek *ż*, *š*, *č*, *r*, *c*: *ż^lovtyj*, *šip^š'ina* ‘dzika róża’, *čort*, *kur^l'u* ‘pałę’, *kos^l'ec* ‘kosiarz’.

Nazwa **gwar tarakańskich** pochodzi od wsi Tarakań (obecnie Imianin) znajdującej się w rejonie drohiczyńskim. Występowanie obejmuje kilka wysepek w okolicach Zahorodzia – kilka wsi w rejonie małoryckim, sporo wsi w rejonie drohiczyńskim oraz po dwie, trzy wsie w rejonie kobryńskim, iwanowskim i pińskim.

⁵⁹³ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, c. 206–208.

⁵⁹⁴ Z ukraińską gardłową wymową *h*.

⁵⁹⁵ А. К р ы в і ц к і, *Беларуская...*, *op.cit.*, c. 208, 209.

Cechy wyróżniające mają głównie charakter fonetyczny i wśród nich są⁵⁹⁶:

- regularna realizacja dawnego *jat* jako *i*: *l'is*, *xl'ib*, *na r'uc'i*;
- występowanie *i* na miejscu *o* w sylabach zamkniętych: *niž* 'nóż', *ž'irka* 'gwiazda', *ž'inika* 'żona';
- przejście *y* i *i* > *e* pod akcentem, w odróżnieniu od innych gwar zahorodzkich: *sen* 'syn', *bek* 'byk', *ž'eto* 'żyto', *lep'a* 'lipa'; jego wymowa jednak często waha się pomiędzy *e* a *y*; takie przejście obserwujemy również w nieakcentowanym wygłosie: *z'eme* 'zimy', *x'ate* 'chaty';
- systematyczna wymowa akcentowanego *a* w miejscu *e*: *b'aroy* 'brzeg', *v'ačur* 'wieczór', *p'aršy* 'pierwszy', *s'arce* 'serce';
- wymowa akcentowanego *e* na miejscu *a* po spółgłoskach miękkich: *s'lepka* 'czapka', *vz'ev* 'wziął', *ž'eba* 'żaba'; nie pod akcentem pozostaje *a*: *vz'al'a* 'wzięła', *l'až'ete* 'leżcie';
- wymowa *a* w końcówce czasownika 2. os. lm. trybu oznajmującego i rozkazującego: *x'odita* 'chodzą', *k'enita* 'rzucicie' i *xod'eta* 'chodźcie', *k'eŋta* 'rzućcie'.

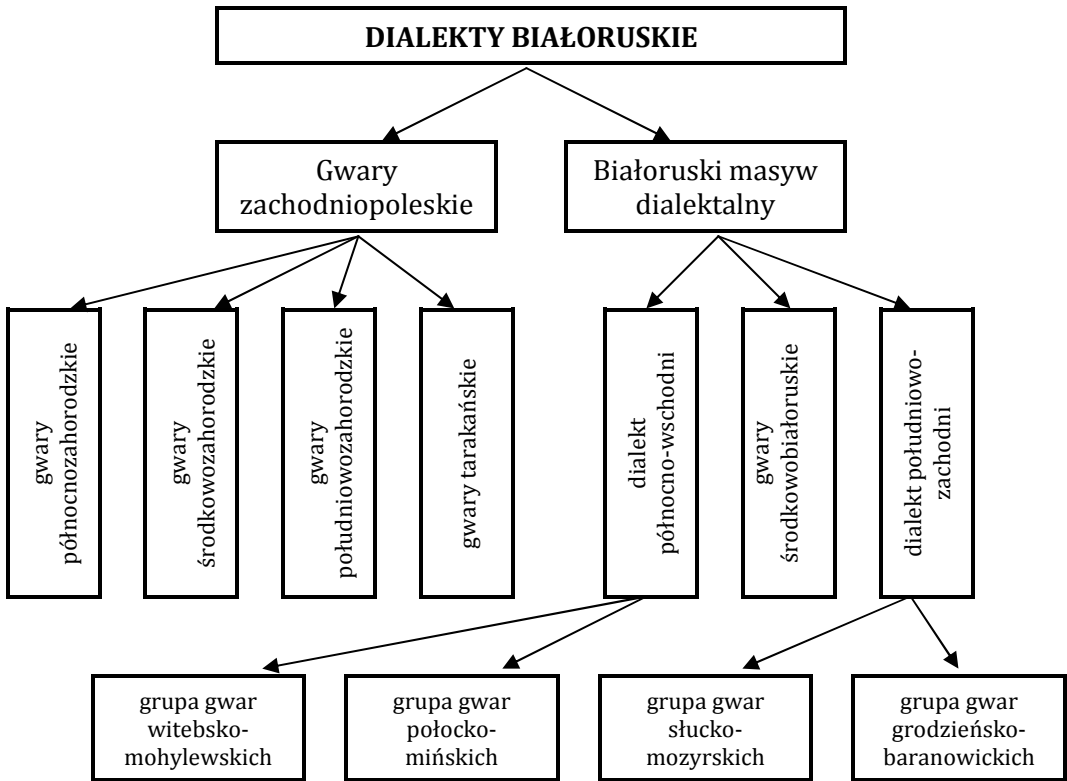
Gwary południowozahorodzkie F. Klimczuk uważa za przejściowe pomiędzy środkowozahorodzkimi a tاراكاńskimi. Z ich cech charakterystycznych można wyliczyć następujące⁵⁹⁷:

- wymowa *e* akcentowanego po spółgłoskach miękkich (jak w gwarach tاراكاńskich): *svi'eto*, *p'iet*, *ž'eba*;
- nieregularna wymowa *i* bądź *e* w sylabach akcentowanych: *syn* i *sen*, *byk* i *buk*, *xod'yv* i *xod'ev*;
- paralelne występowanie w sylabach akcentowanych *e* albo *a*: *med* i *mad* 'miód', *v'ečur* i *v'ačur* 'wieczór', *p'eršyĭ* i *p'aršyĭ*;
- realizacja dawnego *jat* jako *i*: *l'is*, *xl'ib* (jak w gwarach średniozahorodzkich);
- występowanie *i* / *y* w miejscu *o* w sylabach zamkniętych: *Kiñ*, *v'in*, *ž'inika*, sporadycznie wymowa *u*: *kuñ*, *ž'unika*;
- miękkie *c*: *rukov'yc'a* 'rękawica', *p'alic* 'palec'.

⁵⁹⁶ *Ibidem*, c. 209–211.

⁵⁹⁷ *Ibidem*, c. 211–213.

Podział dialektów i grup gwarowych wg A.A. Krywickiego⁵⁹⁸



⁵⁹⁸ *Ibidem*, s. 214.

V

GWARY BIAŁORUSKIE POZA GRANICAMI BIAŁORUSI

Badania białorutenistyczne nie ograniczały się tylko do obszaru obecnej Białorusi i nie były prowadzone wyłącznie przez językoznawców pracujących w białoruskich jednostkach naukowych. Duże zasługi mają badacze z ośrodków naukowych w innych krajach, o czym wspomiano wcześniej. Niewątpliwie najwięcej prac w tym zakresie dotyczy obszaru Białostoczczyzny, sporo odnosi się też do gwar białoruskich funkcjonujących w granicach Litwy. Dokładniejszych badań, pomimo powstania kilku poważniejszych prac, wymagają ciągle łotewska Łatgalia czy Smoleńszczyzna i Briańszczyzna w Federacji Rosyjskiej. Pod kątem funkcjonowania gwar białoruskich najmniej zbadana jest ukraińska północna Czernihowszczyzna oraz inne regiony świata (np. wsie białoruskie okolic Irkucka).

Zasięg występowania etnosu białoruskiego, wykraczający poza współczesne granice administracyjne Białorusi, a tym samym przedstawiający w pewnym stopniu obszar funkcjonowania gwar białoruskich, był już ukazywany w pracach licznych badaczy. Widoczne jest to na niektórych mapach sporządzonych np. przez Joachima Karskiego (*Etnograficzna mapa plemienia białoruskiego*, 1903), Moskiewską Komisję Dialektologiczną (*Dialektologiczna mapa języka ruskiego w Europie*, 1914), Ritticha (1875), Downar-Zapolskiego (1919), Erkierta (1863), czy W. Staniewicza (1921).

Poniżej przedstawiamy krótką charakterystykę gwar białoruskich funkcjonujących poza administracyjnymi granicami współczesnej Białorusi, ukazując krótki rys historyczny (genezę białoruszczyzny na danym terytorium oraz zarys pewnych procesów migracyjnych), a także pokrótce zaznaczamy, kto zajmował się ich badaniem.

5.1. Gwary białoruskie w Polsce

Zarys dziejów regionu

Ludność białoruską zamieszkującą w granicach współczesnej Polski w większości można uznać za autochtoniczną. Obecnie mieszka tutaj 48,7 tys. Białorusinów⁵⁹⁹, których znamienita większość to osoby żyjące z pokolenia na pokolenie na Podlasiu i Białostoczczyźnie. Do dzisiaj wielu z nich, szczególnie osoby starszego pokolenia, posługuje się na co dzień gwarą białoruską. Największe skupiska ludzi tej narodowości znajdują się obecnie w Białymstoku, Bielsku Podlaskim (i okolicach), Czyżach, Dubiczach Cerkiewnych, Hajnówce i Orli.

⁵⁹⁹ Według spisu powszechnego z 2002 roku.

Pochodzenie Białorusinów na terenach Białostoczczyzny zostało już dość dokładnie zbadane przez historyków. Obszar ten od setek lat był miejscem stykania się ludów bałtyckich, zachodniosłowiańskich i wschodniosłowiańskich, co nie mogło pozostać bez wpływu na strukturę etniczną regionu oraz sytuację językową. Od X wieku napływała tu ludność mazowiecka (nadwiślańska), która ograniczała migrację Bałtów (Jaćwięgów i Litwinów). Od wschodu osadzała się z kolei ludność ruska, głównie pochodzenia wołyńskiego. Liczne najazdy Jaćwięgów (XIII wiek) i Litwinów, a następnie wojny litewsko-ruskie i litewsko-krzyżackie (XIII i XIV wiek) doprowadziły do wyludnienia obszaru między Niemnem a Narwią⁶⁰⁰. Region ten wyludniały i inne działania wojenne, takie jak potop szwedzki (lata 50. XVII wieku), z kolei okresy pokoju wzmagaly osadnictwo.

Podpisanie unii pomiędzy Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim w Krewie w 1385 roku znacznie ustabilizowało sytuację na Podlasiu i umożliwiło swobodniejsze przemieszczanie się i osadzanie ludności. Ważnym wydarzeniem była także reforma rolna (tzw. pomiaru włóczna) przeprowadzona przez królową Bonę, a prowadząca do komasacji wsi. Wszystkie te wydarzenia przyczyniły się do łatwiejszej migracji ludności, która zakładała nowe wsie lub ponownie zasiedlała stare, wyludnione w wyniku wojen. W XIX wieku w okresie rządów pruskich przesiedlano na te tereny także niemieckich kolonistów, co wzbogaciło lokalną mozaikę narodowościową o ludy pochodzenia germańskiego. W 1807 roku Białostoczczyzna znalazła się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego, co z kolei wzmocniło wpływy białoruskie i znacznie osłabiło polskie.

W okresie międzywojennym, w wyniku traktatu ryskiego z 1921 roku, ogromna część ziem etnicznie białoruskich znalazła się w II RP. Stosunek polskich władz do białoruskiej mniejszości narodowej był wypadkową dwóch czynników⁶⁰¹. Pierwszym z nich było ścieranie się dwóch myśli politycznych: koncepcji Józefa Piłsudskiego dotyczącej stworzenia jak największego obszarowo kraju, będącego swoistego typu federacją narodów pod polskim przywództwem, skierowanego przeciwko Rosji oraz koncepcji Romana Dmowskiego – zwolennika mniejszej administracyjnie Polski, ale prowadzącej mocny proces asymilacyjny i polonizacyjny. Drugim czynnikiem była sytuacja Białorusinów w BSRR⁶⁰².

⁶⁰⁰ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, [w:] AGWB, t. I, s. 14.

⁶⁰¹ Szerzej o polityce Warszawy wobec mniejszości białoruskiej w okresie międzywojennym i jej uzależnieniu od sytuacji politycznej oraz stanu, w jakim znajdowała się ludność białoruska w BSRR, patrz: A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984.; O. Łatuszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi*, Białystok 2002, s. 167–186; Я. Мірановіч, *Навейшая гісторыя Беларусі*, Беласток 1999, s. 76–105; М. Янковак, *Палітыка польскіх улад у дачыненні да беларускай меншасці ў 1918–1939 гг.*, [w:] *История и культура Европы в контексте становления и развития региональных цивилизаций и культур: актуальные проблемы из исторического, прошлого и современности. Материалы международной научно-теоретической конференции*, под ред. В.А. Космача, Витебск 2003, с. 175–177.

⁶⁰² Zobacz m.in. B. Urbankowski, *Józef Piłsudski – marzyciel i strateg*, t. 2, Warszawa 1997, s. 390; W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej – mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczyków 1926–39*, Lublin 1997, s. 211; B. Stoczek, *Litwa, Białoruś i Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*, Kraków 1998, s. 198, 199.

W latach 20. na tym obszarze dominowała koncepcja federacyjna, a po drugiej stronie granicy władze radzieckie przeprowadzały proces białorusyzacji w BSRR. Wpłynęło to na politykę Warszawy wobec Białorusinów, którzy powoli organizowali się politycznie, społecznie i kulturowo, choć odbywało się to nie bez przeszkód. Gdy do władzy doszli zwolennicy nurtu R. Dmowskiego, a Moskwa rozpoczęła proces rusyfikacji w BSRR, Warszawa zaczęła pozbawiać Białorusinów (których w granicach II Rzeczypospolitej Polskiej mieszkało ponad dwa miliony) wielu elementarnych praw narodowych. Polskie władze administracyjne drastycznie ograniczyły szkoły z białoruskim językiem nauczania, pozostawiając niewielką swobodę w zakresie działalności wydawniczej i kulturalnej. Wbrew tym ograniczeniom, Białorusini tworzyli jednak własne organizacje oraz instytucje⁶⁰³.

Po 1945 roku część etnicznych ziem białoruskich (większa część Białostoczczyzny oraz trzy gminy obwodu brzeskiego) weszła w skład Polskiej Republiki Ludowej, a mieszkający tu Białorusini uzyskali status mniejszości narodowej i, pomimo trudnych uwarunkowań politycznych, próbowali zrzeszać się w różnych organizacjach. Największą białoruską organizacją do lat 80. XX wieku było Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. Wyraźne ożywienie społeczne, powodujące wzrost liczby białoruskich organizacji, dało się zauważyć wraz z demokratycznymi przemianami w Polsce. W III RP działają takie organizacje białoruskie, jak: Białoruskie Zrzeszenie Studentów, Białoruskie Zjednoczenie Demokratyczne, Związek Młodzieży Białoruskiej, Towarzystwo Kultury Białoruskiej oraz wspomniane już wcześniej BTSK. Prowadzone jest nauczanie języka białoruskiego w przedszkolach, szkołach podstawowych, gimnazjalnych oraz w trzech liceach: w Bielsku Podlaskim, Hajnówce i Białymstoku. Język białoruski wprowadzono do 5 gmin (na 12 możliwych) jako język pomocniczy⁶⁰⁴.

Efektom dziejów historycznych, zmian granic politycznych, administracyjnych, kościelnych i przybywania osadników było wykształcenie się na ziemiach Białostoczczyzny trzech wyraźnych części. Zachodnia część Białostoczczyzny, należąca niegdyś do Mazowsza, została zasiedlona przez ludność mazowiecką, głównie stanu drobno-szlacheckiego. Od południowego wschodu, na ziemi pierwotnie mazowieckiej, napływała ludność ruska (zazwyczaj chłopci) pochodzenia północnoukraińskiego (nadbuziańska). W przypadku północno-wschodniej części Białostoczczyzny można mówić

⁶⁰³ А. Багровіч, *Czesław Madajczyk. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym* („Dzieje najnowsze”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, rocznik IV, № 3, 1972, 137–169), „Запісы” 1975, № 13, New York, s. 125–130; Н. Баршчэўска я, *Беларускае культурна-асьветнае жыццё ў II Рэчыспалітай на старонках эміграцыйнага друку*, „Acta Albaruthenica” 2003, t. 4, Мінск, с. 195–203; А. Вергман, *Справы бiałorusкіе...*, *op.cit.*, s. 287; 3 палёў Заходняй Беларусі, „Іскры Скарыны” 1935, № 5, Прага, с. 80–82; А. Пласкавіцкі, *Да праблемы беларускіх школаў у перадаваёнай Польшчы*, „Бацькаўшчына” 11.02.1956, № 6–7, Мюнхен, с. 6.

⁶⁰⁴ Więcej patrz np.: N. Barszczewska, *Język białoruski w Polsce – historia i stan obecny*, „Acta Polono-Ruthenica” 2009, t. XIV, Olsztyn, s. 339–351; *Беларускае замежжа*, склад. Н.А. Голубева, Мінск 2010, с. 258–289; W. Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981–1990*, Białystok 1994; M. Kowalski, *Polacy na Białorusi, Białorusini w Polsce – obraz pogranicza dwóch narodów*, http://www.bialorus.pl/index.php?pokaz=policy_bialorusini&&Rozdzial=polityka_mn [dostęp 13.01.2012]; O. Łatuszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi, op.cit.*; *Gminy dwujęzyczne w Polsce*, http://pl.wikipedia.org/wiki/Gminy_dwuj%C4%99zyczne_w_Polsce [dostęp 13.01.2012].

o osadnictwie białoruskiego charakteru – ludność napływała z nad Niemna i Rosi; tutaj też pozostały widoczne wpływy litewskie oraz jaćwieskie. Część osadników z ziem białoruskich stanowili bojarzy, których potomkami były zamożniejsze rody mieszczańskie oraz drobna szlachta. Szeroką granicę osadnictwa białoruskiego i litewskiego z jednej strony, a ukraińskiego z drugiej wyznacza orientacyjnie północna część Puszczy Białowieskiej poprzez pas między Narwią, Supraślą aż po Puszcze Knyszyńską. Granica pomiędzy osadnictwem mazowieckim a ruskim jest jeszcze mniej ostra i ma charakter południkowy.

Podział Białostoczczyzny na regiony osadnicze zaczął się kształtować już od końca XIV wieku. W wiekach XV i XVI wykształciła się granica na zachodzie i południu, a na północnym wschodzie – dopiero w wiekach XVI i XVII. Ostatecznie napływ ludności odbywał się od zachodu, wzdłuż Bugu, Narwi i Biebrzy (Polacy), od Niemna (ludność białoruska), od Wołkowyska (ludność białoruska), od Bugu i Polesia (ludność ukraińska) oraz od strony Niemna (ludność litewska i jaćwieska). Wpływy polskie bardziej widoczne były w miasteczkach oraz tam, gdzie dominowała ludność katolicka⁶⁰⁵. Procesy migracyjne odzwierciedlają się obecnie w podziale językowym tego obszaru.

Badania gwar białoruskich

Gwarami białoruskimi zajmowali się językoznawcy i etnografowie już dziesiątki lat temu. Do najważniejszych badań można zaliczyć niewątpliwie prowadzone przez Joachima Karskiego⁶⁰⁶ i wspomniane w rozdziale 3.2.2.1. Karski przeprowadził szereg ekspedycji i napisał artykuły odnoszące się również do pogranicza polsko-białoruskiego⁶⁰⁷. W okresie międzywojennym zagadnieniem gwar białoruskich, czy też szerzej pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego, zajmował się Z. Stieber, pisząc w 1938 roku pracę pt.: *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*⁶⁰⁸. Duże osiągnięcia w badaniu gwar funkcjonujących na południe od rzeki Narew miał W. Kuraszkiewicz. Z jego powojennych prac na szczególną uwagę zasługuje *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*⁶⁰⁹. Praca ta, aż do dzisiaj, uznawana jest za jedyne fundamentalne dzieło, tak szeroko opisujące dialekty wschodniosłowiańskie. Autor ukazał w nim osobliwości literackich języków wschodniosłowiańskich, opisał dialekty rosyjskie, ukraińskie oraz białoruskie, a także umieścił szereg tekstów gwarowych. Wykorzystany w książce materiał został zebrany przede wszystkim w pierwszej połowie XX wieku, w dużej mierze przez takich badaczy, jak J. Karski.

⁶⁰⁵ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów...*, *op. cit.*, s. 26, 27.

⁶⁰⁶ Więcej o badaniach dialektologicznych prowadzonych przez Joachima Karskiego patrz w rozdziale: 3.2.2.

⁶⁰⁷ Na przykład artykuł: Е.Ф. Карский, *Некоторые редкие особенности белорусского наречия в Сокольском уезде Гродненской губернии*, [в:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 251–252. O pracy Joachima Karskiego w Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim więcej patrz w: M. Janowski, *Profesor Joachim Karski – rektor Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego*, *op.cit.*

⁶⁰⁸ Szerzej o badaniach gwar białoruskich na terytorium Białorusi, a prowadzonych przez naukowców z Polski, napisaliśmy w rozdziale *Historia badań gwar białoruskich* 3.2.2.

⁶⁰⁹ Więcej o badaniach dialektologicznych prowadzonych przez W. Kuraszkiewicza w okresie międzywojennym patrz w rozdziale 2.3.2.

W. Kuraszkiewicz zamieścił również uwagi dotyczące rozwoju narzeczy wschodniosłowiańskich, zaznaczając, że białoruszczyzna jest przejściowa pomiędzy rosyjskim a ukraińskim: „Prócz tego pomiędzy poszczególnymi językami i głównym i narzeciami wschodniosłowiańskimi istnieją również pasy gwar przejściowych najczęściej z podłożem północnym i ekspansją południową: a) narzecza środkowoukraińskie, b) przejściowe ukraińsko-białoruskie, c) środkowobiałoruskie, d) przejściowe białorusko-rosyjskie, e) narzecze środkoworosyjskie. Tłumaczyć to można ogólnikowo falowym szerzeniem się i narastaniem w ciągu wieków różnych zjawisk językowych, które pierwotnie miały swój ośrodek wyjściowy albo w gwarach północnych, rosyjskich, albo w gwarach południowych, ukraińskich. Język białoruski można w ogóle określić jako przejściowy od ukraińskiego do rosyjskiego [...]”⁶¹⁰. Część współczesnych dialektologów białoruskich odrzuca taką tezę, wskazuje ona bowiem na podrzędną rolę białoruszczyzny wobec rosyjskiego i ukraińskiego.

Z innych językoznawców okresu międzywojennego tematykę białoruską poruszała także Halina Turska, która w pracy pt. *Język polski na Wileńszczyźnie* podała szereg białorutenizmów występujących w polszczyźnie mówionej tego obszaru. Praca przygotowana przez Turską do druku nie przetrwała zawirowań wojennych, które uniemożliwiły wydanie tego dzieła. Nie do odtworzenia okazała się część odnosząca się do językowych związków polsko-białoruskich. W 1982 roku ocalałe fragmenty pracy H. Turskiej (mniej niż połowę rękopisu) wydrukowano w *Studiach nad Polszczyzną Kresową*. Po II wojnie światowej badaczka wydała też kilka artykułów odnoszących się do białoruszczyzny.

Intensywny rozwój polskiej białorutenistyki nastąpił po II wojnie światowej, w pierwszej fazie przede wszystkim dzięki determinacji i zainteresowaniom Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej. Jako pierwsza po wojnie rozpoczęła ona poważne prace, odnoszące się do językowego i etnograficznego pogranicza polsko-białoruskiego. Możliwość osłuchania się z gwarami białoruskimi badaczka miała już w dzieciństwie – przez kilka lat mieszkała w majątku pod Słonimiem. Od września 1947 roku pracowała jako docent w Katedrze Sławistyki UW, była organizatorką studiów rusycystycznych na UW. Kierowała również sekcją filologii białoruskiej i ukraińskiej w Instytucie Polsko-Radzieckim (lata 1953–1957), a po reorganizacji Instytutu objęła kierownictwo Pracowni Filologii Białoruskiej w Zakładzie Słowianoznawstwa PAN. W 1956 roku podjęto decyzję o utworzeniu studiów białorutenistycznych na UW, których kierownikiem została właśnie A. Obrębska-Jabłońska. Przez kolejne lata pochłonięta była nie tylko pracą administracyjną, lecz także naukową i dydaktyczną. Wraz z zespołem pracowała nad edycją wielotomowego dzieła M. Federowskiego pt. *Lud białoruski* (tom V – 1958, tom VI – 1960, tom VII – 1969, tom VIII – 1981) oraz gromadzeniem materiałów do *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*⁶¹¹. Pod jej redakcją powstały również w 1972 roku *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym*⁶¹².

⁶¹⁰ W. K u r a s z k i e w i c z, *Zarys dialektologii...*, *op.cit.*, s. 79.

⁶¹¹ Więcej o pracy naukowej i życiu prywatnym A. Obrębskiej-Jabłońskiej patrz m.in. w: E. S m u ł - k o w a, *Profesor Antonina Obrębska-Jabłońska – człowiek pogranicza kultur*, [w:] *Język i kultura białoruska...*, *op.cit.*, s. 13–21. Patrz również: A. A. K r y w i c k i, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 243–244.

⁶¹² *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym*, pod red. A. O b r ę b s k i e j - J a b ł o Ń s k i e j, Białystok 1972.

Wybitne osiągnięcia w zakresie współczesnej białorutenistyki należą niewątpliwie do Elżbiety Smułkowej, uczennicy H. Turskiej, a później asystentki A. Obrębskiej-Jabłońskiej. To właśnie dzięki ukierunkowaniu wspomnianych uczonych badaczka zaczęła szerzej interesować się dialektologią białoruską. Efektem tych zainteresowań była obroniona i wydana w 1968 roku praca doktorska pt. *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*. Ta obszerna praca ukazuje i charakteryzuje leksykę rolniczą, jak np. nazwy narzędzi (służących do orania, bronowania, narzędzia siewne, żniwne czy do omłotu zboża), nazwy czynności (m.in. orka, młócenie, bronowanie, karczowanie) oraz nazwy wykonawców czynności (oracz, siewca, kosiarz, żniwiarz i szereg innych). Autorka podała nie tylko charakterystykę opisywanych przedmiotów czy czynności, lecz także zasięg terytorialny leksemów (w różnych postaciach fonetycznych). E. Smułkowa analizuje słownictwo także w kontekście etymologii i analogii wobec innych gwar i języków oraz załącza szereg map poglądowych⁶¹³. Językoznawczyni jest też autorką licznych artykułów naukowych dotyczących zarówno gwar białoruskich Białostoczczyzny, jak i funkcjonujących na terytorium Białorusi. Odnoszą się one do akcentologii czy fonetyki i fonologii⁶¹⁴, morfologii i leksyki⁶¹⁵, a także zagadnień wielojęzyczności pogranicza polsko-białorusko-bałtyckiego czy wpływów bałtyckich.

Na uwagę zasługuje również monografia badaczki pt. *Studia nad akcentem języka białoruskiego (rzeczownik)*, wydana w 1978 roku w Warszawie⁶¹⁶. W książce tej E. Smułkowa porównuje i analizuje aspekt akcentu na przykładzie gwar zachodniobiałoruskich (Knyszewicze koło Sokółki w ówczesnym województwie białostockim), gwar witebskich dialektu północno-wschodniego (rejon Gródka) oraz gwary środkowopoleskie (rejon Stolina). Smułkowa uczestniczyła również w dwóch wielkich pracach białorutenistycznych, o których jest mowa poniżej.

Najważniejszym dziełem polskich językoznawców jest bez wątpienia *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. Wstępne prace nad atlasem, z inicjatywy A. Obrębskiej-Jabłońskiej, rozpoczęto jeszcze w 1955 roku (w Instytucie Polsko-Radzieckim). Od 1957 roku kontynuowano je w Pracowni Języka Białoruskiego Instytutu Słowianoznawstwa PAN. Informacje o gwarach białoruskich, szczególnie położonych na północ od Narwi, były wówczas bardzo skąpe. Badacze rozpoczęli swoją pracę od wyznaczenia w terenie, przy pomocy badań sondażowych, zasięgu gwar, aby móc

⁶¹³ E. Smułkowa, *Słownictwo z zakresu uprawy roli...*, *op.cit.*

⁶¹⁴ Np. E. Smułkowa, *Akcentuacja rzeczowników w białoruskim systemie gwarowym wsi Knyszewicze powiatu sokólskiego*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza...*, *op.cit.*, s. 52–68; E. Smułkowa, *Szkice systemów fonologicznych ruskich gwar Białostoczczyzny wschodniej*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 91–118.

⁶¹⁵ Np.: E. Smułkowa, *Przykłady różnicowania morfologicznego gwar białoruskich Białostoczczyzny*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza...*, *op.cit.*, s. 121–132; E. Smułkowa, *Гаворкі ўсходняй Беларасточчыны ў святле лексічных даследаванняў*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza...*, *op.cit.*, s. 219–225; E. Smułkowa, *Przykłady różnicowania morfologicznego gwar białoruskich Białostoczczyzny*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych” 1960, z. 5, Warszawa, Э. С му л ко ва, *Гаворкі ўсходняй Беларасточчыны ў святле лексічных даследаванняў*, [w:] *Беларускае і славянскае мовазнаўства*, пад рэд. Р.М. С уд н і к а, Мінск 1972.

⁶¹⁶ E. Smułkowa, *Studia nad akcentem języka białoruskiego (rzeczownik)*, Warszawa 1978.

określić geograficznie zakres przygotowywanego atlasu. Ostatecznie wyznaczono 114 punktów obejmujących obszar prawie 8 tys. km², z czego w atlasie uwzględniono 111 miejscowości⁶¹⁷.

Atlas objął ówczesne województwo białostockie, południowo-wschodnią część województwa suwalskiego, czyli ziemie od Bugu na południu po Puszcze Augustowską na północy. 32 dwie osoby przez kilka lat, aż do roku 1962, prowadziły eksplorację terenową w oparciu o kwestionariusz z 1950 roku przygotowany przez pracowników Akademii Nauk BSR w Mińsku, a rozszerzony przez S. Glinkę i E. Smułkową o zagadnienia uwzględniające specyfikę badanego regionu.

W zamierzeniu autorów dzieło miało nie tylko zaprezentować gwary białoruskie, lecz także ukazać ich wzajemne przenikanie się z polszczyzną oraz wpływ języka litewskiego na dialekty słowiańskie Białostoczczyzny. Pierwszy tom *Atlasu* ukazał się w 1980 roku i obejmował – oprócz 42 map dialektologicznych – również mapki ukazujące procesy migracyjne czy podział administracyjny. II tom wydany w 1989 roku dotyczył fonetyki, a III (1993 rok) – fonetyki i fleksji rzeczownika. W 2012 roku ukazał się zaległy tom IV, dotyczący słowotwórstwa.

W 1992 roku w Instytucie Sławistyki pod kierunkiem Ireny Maryniakowej zaczęto prowadzić dalsze prace nad kolejnymi tomami atlasu – leksyką. Ukazało się łącznie sześć tomów poświęconych konkretnemu słownictwu: tom V *Leksyka 1* z 1995 roku zawierał mapy akcentowe oraz słownictwo obejmujące części ciała, świat zwierzęcy, hodowlę, rybołówstwo, choroby i leczenie; tom VI *Leksyka 2* z 1996 roku zawierał leksykę z zakresu sprzętów domowych, przygotowania pokarmów; tom VII *Leksyka 3* z 1999 roku – leksykę dotyczącą: stosunków pokrewieństwa, zawodów i życia społecznego, cech osobowych, wierzeń i obrzędów; tom VIII *Leksyka 4* z 2002 roku – leksykę dotyczącą: rolnictwa, sadu i ogrodu, świata roślinnego, zjawisk atmosferycznych; tom IX *Leksyka 5* z 2007 roku – leksykę dotyczącą: obróbki lnu, surowców i ich obróbki, odzieży, czasu oraz varia; tom X *Leksyka 6* z 2009 roku – leksykę dotyczącą: ukształtowania terenu, transportu i komunikacji, budownictwa⁶¹⁸.

W pracach nad atlasem, oprócz wyżej wymienionych osób, udział wzięli także: Maria Czurak, Ewa Golachowska, Michał Kondratiuk, Kazimiera Pastusiak, Dorota Krystyna Rembiszewska, a także Roman i Danuta Roszko.

Materiały zebrane niegdyś przez badaczy do dzisiaj są wykorzystywane w Instytucie Sławistyki PAN – w oparciu o nie zespół badaczy opracowuje również *Słownik gwar Podlasia, północno-wschodniego Mazowsza i Suwalszczyzny* (I. Maryniakowa, D.K. Rembiszewska oraz E. Golachowska). W Instytucie Sławistyki dialektologią wschodniosłowiańską zajmowały się także M. Czurak oraz K. Pastusiak⁶¹⁹.

Pracujący również nad *Atlasem gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* Stanisław Glinka zajmował się szerzej zagadnieniem gwar białoruskich funkcjonują-

⁶¹⁷ AGWB, t. 1, s. 7.

⁶¹⁸ I. Maryniakowa, *Prace językoznawcze i folklorystyczne...*, op.cit., s. 127–129.

⁶¹⁹ M. Czurak, *Frazeologizmy kwantatywne białorusko-ukraińskiego dialektu pod Hajnówką*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t.VI, cz. 4, pod red. M. Lesiowa i J. Bartmińskiego, Lublin 1992, s. 233–238; patrz także: K. Pastusiak, *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Warszawa 2007.

cych na obszarze Podlasia i pisał o ich fonetyce⁶²⁰ oraz wpływach bałtyckich na tym terytorium⁶²¹. Był współredaktorem I tomu *Atlasu* oraz redaktorem tomów II i III.

Badania nad białoruskimi gwarami Białostoczczyzny prowadzono także w Katedrze Filologii Białoruskiej UW, a ich wynikiem jest dwutomowy *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, wydany w 1992 roku w Warszawie oraz *Indeks nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski* z 1995 roku (Warszawa). Materiał był zbierany w latach 1960–1970 pod kierunkiem A. Obrębskiej-Jabłońskiej na obszarze byłego województwa białostockiego. Pracę wykonywano na zlecenie Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych⁶²². Kartoteka objęła łącznie około 35 tys. zapisów. Znalazły się w niej nazwy polskie, białoruskie, ukraińskie, rosyjskie, litewskie, litewskie zeslawizowane oraz niesklasyfikowane jednoznacznie (około 1/3 materiału). Wielonarodowy charakter badanego obszaru oraz dobranie respondentów w różnym wieku przyczyniło się do tego, że z jednej strony słownik zawiera niejednorodny materiał, z drugiej – ukazuje bogactwo i różnorodność regionu.

W słowniku znalazła się nie tylko postać hasłowa, gwarowe nazwy czy formy oboczne, lecz także określono częstotliwość występowania danej nazwy miejscowości, rzeki, jeziora, czy polany⁶²³.

Ze środowiska warszawskiego szerzej tematyką gwar białoruskich na Białostoczczyźnie zajmuje się Nina Barszczewska z Katedry Białorutenistyki UW, rozpatrując je także z punktu widzenia emigracji białoruskiej. Jak już wspomniano wyżej, uczestniczyła ona razem z E. Smułkową, J. Głuszkową i T. Jasińską we wspólnym opracowaniu i napisaniu *Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski* oraz *Indeksu nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*. Od wielu lat prowadzi zajęcia z dialektologii białoruskiej dla studentów. Jest także autorką szeregu artykułów naukowych na ten temat⁶²⁴.

⁶²⁰ Jak np. S. G l i n k a, *Granica językowa i przykłady zróżnicowania fonetycznego gwar białoruskich Białostoczczyzny*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN” 1969, z. 5, s. 36–45.

⁶²¹ S. G l i n k a, *Lituanizmy fonetyczne w gwarach białoruskich i polskich Białostoczczyzny*, [w:] *Balto-słowiańskie związki językowe*, pod red. M. K o n d r a t i u k a, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 117–127.

⁶²² Komisja działała przy ówczesnym Urzędzie Rady Ministrów.

⁶²³ N. B a r s z c z e w s k a [i in.], *Słownik nazw terenowych...*, *op.cit.*, s. VI–VIII.

⁶²⁴ Patrz np. N. O m e l j a n i u k, *Kilka uwag na temat zmian...*, *op.cit.*, s. 157–160; N. B a r s z c z e w s k a [i in.], *Elementy bałtyckie i wschodniosłowiańskie w przygotowywanym Słowniku nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica” 1993, t. 27, s. 3–8; N. B a r s z c z e w s k a, *Białoruski system gwarowy pięciu wsi na Białostoczczyźnie (na materiale związanym z narodzinami dziecka)*, [w:] *W kręgu kultury białoruskiej*, pod red. W. P i ł a t a, Olsztyn 1994, s. 159–168; N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, *Gwarowe zjawiska językowe w odliczeniowych nazwach terenowych na wschodniej Białostoczczyźnie*, „Rozprawy Sławistyczne” 1993, t. 7, Lublin, s. 49–62; N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, *Kilka przykładów wpływu języka polskiego na składnię gwar białoruskich i ukraińskich Białostoczczyzny*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, pod red. F. C z y ż e w s k i e g o, M. Ł e s i o w a, Lublin 1997, s. 171–174; N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, T. J a s i ń s k a, *Polsko-wschodniosłowiańskie związki językowe w mikrotoponimii północno-wschodniej Polski*, [w:] *Badania dialektów i onomastyki...*, *op.cit.*, s. 205–211.

Gwarami białoruskimi na Białostocczyźnie zajmowało się też krótko kilkoro innych osób związanych z UW: Teresa Chylak-Schroeder⁶²⁵, Jadwiga Głuszkowska-Babicka⁶²⁶ czy Teresa Jasińska-Socha⁶²⁷.

Z młodych językoznawców na Wydziale Polonistyki pod opieką E. Smułkowej pracę doktorską pt. *Sytuacja socjolingwistyczna mieszkańców dwujęzycznych miejscowości na Białostocczyźnie wschodniej. Na przykładzie wsi Klejniki w powiecie hajnowskim i Ostrów Południowy w powiecie sokólskim* odnoszącą się do gwar białoruskich i polszczyzny na Białostocczyźnie napisała Ewa Wojtyra⁶²⁸.

Tematyką gwar białoruskich na Białostocczyźnie szerzej zajmują się ponadto dwa ośrodki białorutenistyczne: lubelski i białostocki. Warto zwrócić uwagę na badania Michała Sajewicza z ośrodka lubelskiego, zajmującego się przede wszystkim gwarami nadnarwiańskimi, głównie z punktu widzenia słowotwórstwa oraz zagadnieniem białorusko-ukraińskiego pogranicza gwarowego na Podlasiu. M. Sajewicz jest autorem obszernej pracy pt. *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostocczyzny*⁶²⁹ oraz licznych artykułów⁶³⁰.

Z kolei z Katedrą Filologii Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku związany jest Michał Kondratiuk, którego obszarem badawczym są: gwary wschodniosłowiańskie oraz onomastyka na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim. W okresie zatrudnienia w Instytucie Sławistyki PAN współpracował on z innymi badaczami przy tworzeniu *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* (tomy I, II i III). Jest

⁶²⁵ T. Chylak-Schroeder, *Zakres oddziaływania języka polskiego na białoruską gwarę wsi Bobrowniki w województwie białostockim*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1983, t. 11, Warszawa, s. 13–27.

⁶²⁶ Są to m.in.: J. Głuszkowska-Babicka, *Nazwy terenowe od apelatywu kadłub w gwarach wschodniej Białostocczyzny*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1989, t. 18, Warszawa, s. 193–199; J. Głuszkowska-Babicka, J. Rydzewska, *Białoruskie słownictwo z zakresu rybołówstwa w gwarach wschodniej Białostocczyzny*, ABS 1984, t. 16, Warszawa, s. 115–132; J. Głuszkowska-Babicka, *Mikrotoponimy motywowane wyrażeniami przyimkowymi w północno-wschodniej Polsce*, „Acta Albaruthenica” 2007, t. 7, Warszawa, 167–171; J. Głuszkowska-Babicka, *Białoruskie słownictwo garncarskie w gwarach wschodniej Białostocczyzny*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1979, t. XIV, Warszawa, s. 189–202; J. Głuszkowska-Babicka, *O języku pieśni na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „Acta Albaruthenica” 1998, t. 1, Warszawa, s. 29–33 oraz szereg innych.

⁶²⁷ Patrz omówione wcześniej prace, jak *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*.

⁶²⁸ E. Wojtyra, *Sytuacja socjolingwistyczna mieszkańców dwujęzycznych miejscowości na Białostocczyźnie wschodniej. Na przykładzie wsi Klejniki w powiecie hajnowskim i Ostrów Południowy w powiecie sokólskim*, [praca doktorska, maszynopis, 2006].

⁶²⁹ M. Sajewicz, *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów...*, *op.cit.*, s. 521.

⁶³⁰ Są to m.in. artykuły: M. Sajewicz, *Produktywne typy słowotwórcze dewerbalnych nazw agentywnych w gwarach białoruskich okolic Narewki i Białowieży na Białostocczyźnie*, „Slavia Orientalis” 1990, nr 3–4, Kraków, s. 397–408; M. Sajewicz, *Dewerbalne nomina agentis z formantami -lo, -un w gwarach białoruskich okolic Narewki i Białowieży na Białostocczyźnie*, [w:] *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*, pod red. M. Łesiowa, M. Sajewicza, Lublin 1995, s. 197–210; M. Sajewicz, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, [w:] *Ze studiów nad gwarami...*, *op.cit.*, s. 91–107; M. Sajewicz, *Słowotwórstwo nazw żon w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostocczyzny*, „Acta Albaruthenica” 1998, t. 1, Warszawa, s. 51–67 czy M. Sajewicz, *Przezviska mieszkańców kilku wsi z białorusko-ukraińskiego pogranicza językowego na Białostocczyźnie*, [w:] *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. 2, pod red. S. Warchoła, Lublin 1999, s. 59–86.

też autorem dotyczących tego tematu publikacji książkowych, np. *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny czy Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego* i licznych artykułów⁶³¹, a także redaktorem prac zbiorowych i współautorem wielu książek. Tematykę gwar białoruskich w białostockiej katedrze poruszają także Lilia Citko i Bazyli Siegień, a onomastyką i mikrotoponimią zajmuje się Alina Filinowicz⁶³².

Na Uniwersytecie w Zielonej Górze Bazyli Tichoniuk, kierownik Zakładu Językoznawstwa Wschodniosłowiańskiego, zajmuje się onomastyką oraz dialektologią wschodniosłowiańską. Jest autorem pracy doktorskiej pt. *Nazwy terenowe powiatu bielskiego, hajnowskiego i siemiatyckiego (analiza językowa i toponimiczna)* (1977) i rozprawy habilitacyjnej *Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVI wieku* (1988).

Specyfika gwar białoruskich na Białostoczczyźnie

Podlasie jest obszarem, gdzie krzyżują się wpływy językowe mazowieckie ze wschodniosłowiańskimi. Zachodnią granicę występowania gwar wschodniosłowiańskich na terytorium Polski wyznacza wschodni zasięg występowania *mazurzenia* (czyli wymowy spółgłosek szeregu *š, ž, č* oraz *ž* jako *s, z, s, ż*). Przebiega ona od wsi Wołkusz w kierunku na Sztabin, skąd Biebrzą do rzeki Brzozówka, następnie na zachód od Brzozówki i na wschód od miast Goniądz, Mońki, Knyszyn do rzeki Supraśl pod Wasilkowem. Dalej biegnie wzdłuż rzeki Supraśl, skręca na południe wzdłuż rzeki Narew na wschód od miasta Łapy, przecina Narew i biegnie na południe do rzeki Bug na wschód od miasta Brańsk i na zachód od miasta Siemiatycze⁶³³.

Na tym terytorium gwary są zróżnicowane pod względem fonetycznym: od akających i dziekających / ciekających na północ od rzeki Narew poprzez pas gwar przejściowych białorusko-ukraińskich do ukraińskich nad Bugiem.

Wyznaczenie granicy między gwarami białoruskimi a ukraińskimi wywołuje szczególnie wiele dyskusji. Np. E. Smułkowa wyraźnie wyróżnia pas gwar przejścio-

⁶³¹ M. K o n d r a t i u k, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974; M. K o n d r a t i u k, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985; M. K o n d r a c i u k, *Niektóre zapożyczenia leksykalne w gwarach polsko-białorusko-ukraińskiego pogranicza*, „Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe” 2000, t. II, Białystok, s. 23–34; M. K o n d r a c i u k, *Nazwy komponowane słowiańsko-bałtyckie w toponimii północno-wschodniej Polski*, „Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe” 2002, t. IV, Białystok, s. 73–79.

⁶³² Np. *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, pod red. L. C i t k o, B. S i e g i e n i a, Białystok 2006; B. S i e g i e n i a, *Вакалізм гаворак польска-ўсходнеславянскага моўнага памежжжа. На матэрыяле гаворак паўночнай Гайнаўшчыны*, „Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe” 2000, t. II, Białystok, s. 41–48; B. S i e g i e n i a, *Niektóre cechy morfologiczne gwar północnej Hajnowszczyzny*, „Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe” 2002, t. IV, Białystok, s. 41–48; B. S i e g i e n i a, *Nazwy osoby zmarłej w gwarach okolic Hajnówki na tle języków słowiańskich*, „Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe” 2004, t. VI, Białystok, s. 103–110; A. F i l i n o w i c z, *Mikrotoponimy pogranicza białorusko-polskiego określające rodzaj i kształt ziemi na Sokólszczyźnie*, [w:] *Droga ku wzajemności. Materiały XV międzynarodowej konferencji naukowej*, Grodno 2009, s. 441–444.

⁶³³ S. G l i n k a, *Granica językowa i przykłady zróżnicowania fonetycznego...*, *op.cit.*, AGWP.

wych białorusko-ukraińskich między Narwią a Bugiem⁶³⁴, określając cechy charakterystyczne dla gwar przejściowych⁶³⁵, natomiast M. Sajewicz wyznacza ostrą granicę między gwarami białoruskimi a ukraińskimi⁶³⁶, co częściowo może być spowodowane rozbieżnościami między przynależnością narodową mieszkańców Białostoczczyzny a gwarą, którą się posługują, gdyż – jak stwierdzają badacze: „Świadomość narodowa nie kształtowała się tu według kryterium językowego. Zasadniczą rolę odegrało wyznaczenie. Nie ma przy tym znaczenia, czy ktoś jest wierzący, czy obojętny pod względem religijnym. Decyduje raczej wychowanie w określonym środowisku. Tak więc mówiący na co dzień gwarą białoruską katolicy Sokółki i Dąbrowy Białostockiej uważają się za Polaków, prawosławni spod Bielska Podlaskiego czy Siemiatycz – przeważnie za Białorusinów, chociaż gwara ich ma wiele cech ukraińskich. Zdarza się też, że ktoś mówi po polsku, uważa się za Białorusina, a pochodzi z rodziny posługującej się gwarą ukraińską”⁶³⁷.

Rozgraniczenie mowy mieszkańców o charakterze białoruskim i ukraińskim dokonywane jest poprzez pokazanie przebiegu izogłos ukazujących cechy dyferencjalne charakterystyczne dla poszczególnych języków⁶³⁸.

Tradycyjnie wyróżnia się sześć izofon wyznaczających tę granicę. Są to:

- zasięg występowania akania oraz ciekanie i dziekanie – cechy charakterystyczne dla języka białoruskiego;

a także cechy ukraińskie:

- dyspalatalizacja spółgłosek przed *e* i *i* (izofony ukazujące dyspalatalizację spółgłosek wargowych przed *e*, dyspalatalizację spółgłosek zębowych przed *e* oraz dyspalatalizację spółgłosek zębowych przed *i*);
- szósta izoglosa ukazuje zasięg miękkiej wymowy dawnego *c'*, np. ukr. *xłopec'* wobec biał. *xlop'ec*.

Pośród sześciu z cech cztery przebiegają w podobnej linii, a mianowicie prowadzi ona mniej więcej wzdłuż rzeki Narwi, następnie biegnie na południe i przechodzi koło Hajnówki. Linia ta pokrywa się również z granicą zasięgu szeregu innych cech językowych – morfologicznych i leksykalnych⁶³⁹.

Gwary białoruskie, funkcjonujące w granicach współczesnej Polski, są naturalnym przedłużeniem pasa białoruskich dialektów południowo-zachodnich, które cechuje akanie niedysymilatywne, tzn. niezależne od brzmienia samogłoski pod akcentem.

Białoruskie gwary akające stanowią na Podlasiu zwarty obszar. Zgodnie z wynikami badań twórców *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*: „Zachodnia

⁶³⁴ E. S m u ł k o w a, *Szkie systemów fonologicznych...*, *op.cit.*, s. 91.

⁶³⁵ *Ibidem*; E. S m u ł k o w a, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych...*, *op.cit.*, s. 336–348; *Propozycja terminologicznego zawężenia...*, *op.cit.*, s. 349–354.

⁶³⁶ M. S a j e w i c z, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej...*, *op.cit.*, s. 91–107; *Nasza mowa prosta, czyli o białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczczyźnie*, „Над Бугом і Нарвою – український часопис Підляшшя”, s. 15, http://nadbuhom.free.ngo.pl/art_2375.html [dostęp: 27.07.2012]; *Zagadnienie przynależności etniczno-językowej prawosławnych mieszkańców powiatu hajnowskiego w woj. podlaskim*, „Над Бугом і Нарвою – український часопис Підляшшя”, s. 19, http://nadbuhom.free.ngo.pl/art_2442.html [dostęp: 27.07.2012].

⁶³⁷ AGWB, t. 1, s. 10.

⁶³⁸ AGWB, t. 1, s. 122 oraz mapa 1.

⁶³⁹ *Ibidem*, s. 122 oraz mapa 1.

granica przebiega wzdłuż rzeczki Brzozówki aż do jej źródeł, potem idzie na Wasilków, Michałowo do Białowieży. Granica ta jest dość ostra, najczęściej wahań obserwuje się w części południowej. Niewielka wyspa akająca leży na płd. zach. od Białegostoku, tworzy ją wieś Baciuty (p. 53) i kilka wsi sąsiednich⁶⁴⁰. Na terenie akającym leżą m.in. takie miejscowości, jak: Dąbrowa Białostocka, Sokółka, Narewka, Białowieża. Ciekawy jest fakt, że granica między gwarami akającymi i okazającymi niemal dokładnie pokrywa się z historyczną granicą między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną.

Na tym samym terenie występuje też jakanie. Badacze podkreślają, że: „Dawne *e* w 1. sylabie przed akcentem jest tam wymawiane niezbyt wyraźnie jako dźwięk pośredni między *a* i *e*, raz bliższy *a*, drugi raz bliższy *e*. Często wahania takie zachodzą nawet u tej samej osoby⁶⁴¹. W niektórych przypadkach zamiast oczekiwanych *a* lub *e* wymawiane jest *i*⁶⁴².”

Na obszarze akającym w trójkącie utworzonym przez miejscowości Lewkowo Duże, Siemionówka, Białowieża występuje dyspalatalizacja spółgłosek wargowych przed *e*, a więc wymowa typu *vasn'a*.

W czworokącie utworzonym przez miejscowości Żółtki, Nowodworce, Zawyki, Czerewki, Koźliki, Topolany między rzekami Supraśl a Narew występują gwary okazające (z wyjątkiem wspomnianej miejscowości Baciuty i kilku sąsiednich wsi) i dziekające / ciekające.

W miejscowościach Ryboły i Trześcianka, położonych na południe od wspomnianych wsi Koźliki i Topolany, zachowana jest wymowa *d' / t'*. Równoległe z tą izoglosą przebiegają też izoglosy dyspalatalizacji spółgłosek zębowych przed *e* oraz północnego zasięgu miękkiej wymowy dawnego *c'*. Zasięg dyspalatalizacji spółgłosek zębowych przed *i* występuje na południe od Bielska Podlaskiego i Hajnówki i obejmuje m. in. wsie Orla, Mochnate, Czeremcha, Niemirów⁶⁴³.

Na zachodnich krańcach gwar białoruskich, na granicy z gwarami mazowieckimi, w takich miejscowościach, jak: Krasnoborki, Kropiwnica, Milewskie, Rybnik, Kruszewo występuje mazurzenie.

Mazurzenia brak w nowej gwarze mazowieckiej powstałej na substracie białoruskim w powiecie sejneńskim⁶⁴⁴. Zdaniem T. Zdancewicza, mimo że „gwara leży na pograniczu zwartej polskiej wyspy na południe od Wilna. Występują w niej liczne wpływy białoruskie a także litewskie⁶⁴⁵. T. Zdancewicz wymienia następujące białoruskie cechy: akcent (*ant'uk*, *davn'ej*, *nazyv'a s'e*), redukcje nieakcentowanych samogłosek *o*, *e* oraz nosówek (*fraz'yna* ‘Eufrozyna’, *stud'ola*, *p'itr'uka*, *tšyv'ik'i*, *n'e pušč'ažo*, *ob'ui s'e*, *na f'ura*), dźwięczne *h* (*ay'a*), przedniojęzykowe *ł* (*b'yla*, *m'ovil*), partykuła pytajna *ci* zamiast *czy*, odstępstwa od normy ogólnopolskiej w zakresie

⁶⁴⁰ *Ibidem*, s. 124 oraz mapa 2.

⁶⁴¹ *Ibidem*, s. 164, mapa 22.

⁶⁴² *Ibidem*, mapy 23–25.

⁶⁴³ *Ibidem*, mapa 1.

⁶⁴⁴ A. Obrębska-Jablońska, *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny...*, *op.cit.*, s. 8.

⁶⁴⁵ T. Zdancewicz, *Radziuszki, pow. Sejneński*, [w:] *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny...*, *op.cit.*, s. 15.

miękości spółgłosek (*šnur¹ufk¹i, koź¹ux¹i, bes k¹onca, v sr¹oda*), przyrostki *-uk, -ina* (*ant¹uk, dłuź¹yny*), zmiany w rodzaju gramatycznym wywołane akaniem w wygłosie (*t¹aka ĵez¹ora v¹elka, vas¹ela b¹yla*), zmiany końcówek rzeczowników (M. lm. *k¹oñi, syn¹ovy, p¹alty*; formy rodzaju niemęskoosobowego *te mešć¹yzny*; D. lm. *ma natk¹ano p¹axtof*) oraz czasowników (*ja b¹yla, my xoźili, my t¹ančym*) i inne⁶⁴⁶.

W oparciu o takie cechy jak akanie i mazurzenie S. Glinka wyodrębnił 4 typy gwar białoruskich występujących na Podlasiu: akająca niemazurząca, akająca mazurząca, okazająca niemazurząca, okazająca mazurząca, które dzielą obszar Podlasia na dwie części: północno-wschodnią i południowo-zachodnią⁶⁴⁷.

Podobny podział Elżbieta Smułkowa zaobserwowała pod względem różnicowania morfologicznego: „Nasilenie odrębności morfologicznych przypada bowiem na teren północno-wschodni (gwary akające) obejmujący powiaty: sokólski, dąbrowski, południowo-wschodni skrawek augustowskiego i wschodnią część białostockiego. Tutaj właśnie obserwujemy takie cechy jak: końcówka *-e* w G. sg. f. twar-dotematowych (typ *vad¹e* wobec połud.-zach. *vad¹y*); końcówka *-e* w N. pl. m. i f. twar-dotematowych, co rozszerza się również na północ.-zach. gwary okazające; sakanie; wymowa cząstki zwrotnej *-s¹a* jak *-so, -s¹o* (w gwarach okazających *-s¹e*)”⁶⁴⁸. Przedstawione przykłady potwierdzają przynależność badanych gwar do południowo-zachodniego dialektu białoruskiego, w części południowej przechodzącego w przejściowy białorusko-ukraiński⁶⁴⁹.

Obszar ten charakteryzuje również występowanie pewnych cech morfologicznych rozwiniętych pod wpływem polskim, np. czas przyszły złożony *b¹udu rab¹ių* wobec ogólnobiałoruskiego *b¹udu rab¹ic¹*; szerzenie się sufiksu *-ak* na oznaczenie istot niedorosłych, np. *zereb¹ak, c¹el¹ak, ĵeŋ¹ak* przy liczbie mnogiej: *zarab¹ata, c¹el¹ata, ĵeŋ¹ak¹e*⁶⁵⁰. Dodatkowym potwierdzeniem powyższego podziału są mapy zamieszczone w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*⁶⁵¹.

Wspomniana badaczka podobny podział omawianego obszaru zauważa również pod względem różnicowania leksykalnego i wyodrębnia trzy podstawowe pęki izoleks: o zasięgu zachodnim, północno-wschodnim i południowym⁶⁵².

Pierwszy przebiega z północy na południe zgodnie z granicą fonetyczną i oddziela leksemy wschodniosłowiańskie od polskich, np. *per¹evesło – pas, p¹oźna, stern¹a – rż¹yisko, tok – klep¹isko, źm¹eńa – garść*, aczkolwiek granica ta nie jest ostra i pozostaje dość szeroki pas, gdzie występują kalki nazw wschodniosłowiańskich w okolicznych polskich wsiach i w polskiej mowie ludności dwujęzycznej, np. *przewiąsło* i *rozrzucac¹* ‘podorywać’⁶⁵³.

⁶⁴⁶ *Ibidem*, s. 15–18.

⁶⁴⁷ S. G l i n k a, *Granica językowa...*, *op. cit.*

⁶⁴⁸ E. S m u ł k o w a, *Przykłady różnicowania morfologicznego...*, *op. cit.*, s. 131.

⁶⁴⁹ *Ibidem*, s. 132.

⁶⁵⁰ *Ibidem*.

⁶⁵¹ Tomy III–IV.

⁶⁵² E. S m u ł k o w a, *Słownictwo z zakresu uprawy roli...*, *op. cit.*, s. 177–188 oraz vol. 2 mapy 23–25.

⁶⁵³ *Ibidem*, s. 177–179.

Zróznicowanie wschodniosłowiańskich gwar Białostocczyzny odzwierciedlają dwa pęki izoleks: północno-wschodni i południowy.

Zasięgi północno-wschodnie reprezentują np. leksemy: *s'v'eren*, *s'v'er'onok* wobec południowego *š'píxl'er* oraz odpowiednio: *m'ak'n'a* – *poł'ova*, *v'eǰalka* – *š'opel'ka* ‘szufelka, drewniana szufla do sypania zboża celem oddzielenia ziarna od plew’. Pęk izoleks północno-wschodniego kierunku jest zbieżny z izoglosą oddzielającą gwary akające od okających⁶⁵⁴.

Pęk izoleks o zasięgu południowym reprezentowany jest przez leksemy: *kl'uńa* wobec północnego *γum'n'o*, *adr'y'na*, *ster'n'a* – *p'oż'na*, *rżysko*, *r'ozpł'urya* – *baraz'n'a* i przebiega wzdłuż rzeki Narew i na południowy wschód do Białowieży, podobnie jak pęk izoglos oddzielających białoruskie gwary dziękające / ciekające od gwar o cechach ukraińskich⁶⁵⁵.

Obecnie można zauważyć powolne wycofywanie się gwar białoruskich na rzecz polszczyzny, co obserwują białoruteniści zajmujący się tym zagadnieniem. Świadczą o tym teksty gwarowe zapisane w miejscowości Radziuszki powiatu sejneńskiego, gdzie mamy do czynienia z nową gwarą mazowiecką bez mazurzenia powstałą na substracie białoruskim⁶⁵⁶.

W gwarach polskich powstałych na podłożu białorusko-litewskim występuje akanie, np. *oka*, *pajechali*, *pamidory*, *z chlebam*, które charakteryzuje głównie polszczyznę północnokresową, tj. gwary polskie na Litwie, w Łatgalii na Łotwie i na Białorusi. Według H. Karaś: „Spośród gwar pozostających na terenie Polski zjawisko to pojawia się rzadko w gwarach pogranicza północno-wschodniego, tj. w gwarach podlasko-suwałskich (Podlasie i Suwalszczyzna), głównie w suwałskich gwarach niemazurzących (sejneńskich)”⁶⁵⁷.

5.2. Gwary białoruskie na Litwie

Zarys dziejów regionu

Litwa należy niewątpliwie do tych krajów, z którymi Białorusini najmocniej związali swoje losy, przez stulecia współistniejąc w ramach jednej państwowości i tworząc związki kulturowe, językowe, historyczne. W XIII wieku powstało Wielkie Księstwo Litewskie, które na przestrzeni dziesiątków lat nie tylko odpierało ataki krzyżaków, lecz także wchłonęło praktycznie wszystkie ziemie białoruskie. Sprzyjało to swobodniejszemu przemieszczaniu się ludności litewskiej na ziemie białoruskie i Białorusinów na ziemie litewskie. Pierwszy carski spis powszechny z 1897 roku pokazał, że w guberni wileńskiej (na etnicznych ziemiach litewskich) zamieszkiwało już około 70 tys. Białorusinów, co stanowiło 56% wszystkich mieszkańców guberni, podczas gdy Litwinów było w niej tylko 17,6%⁶⁵⁸.

⁶⁵⁴ *Ibidem*, s. 179–181.

⁶⁵⁵ *Ibidem*, s. 181–183.

⁶⁵⁶ T. D a n c e w i c z, *Radziuszki...*, *op.cit.*, s. 15–25.

⁶⁵⁷ H. K a r a ś, *Akanie*, [w:] *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, pod redakcją H. K a r a ś, http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=288 [dostęp: 27.07.2012].

⁶⁵⁸ *Беларускае замежжа*, *op.cit.*, c. 204, 205.

Z jednej strony Białorusini zamieszkiwali zwarty geograficznie obszar – liczne wsie głównie na wschód i południowy wschód od Wilna (ludność wiejska posługująca się gwarą białoruską) oraz samo Wilno, w którym przebywała białoruska elita intelektualna i które stało się jednym z najważniejszych centrów białoruskości. To tam Franciszek Skaryna wydał swoją *Małą książkę podrózną* (ok. 1522) czy *Apostoła* (1525). Tam też powstała drukarnia Piotra Mściśławca, gdzie wydano *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego* (1588), w tym w wersji starobiałoruskiej. Uniwersytet Wileński ukończyło wielu wybitnych Białorusinów i osób pochodzących z ziem białoruskich: A. Mickiewicz, J. Czeczot, I. Domejko, M. Sarbiewski, T. Narbut, W. Syrokomla. Z miastem związali się także: S. Połocki, L. Sapieha, K. Kalinowski, B. Taraszkiewicz, bracia Łuckiewiczowie, J. Kupała, J. Kołas, F. Bahuszewicz, W. Łastowski, M. Bahdanowicz, czyli praktycznie cała białoruska elita przełomu XIX i XX wieku. Tu wychodziła gazeta „Nasza Niwa”, tutaj drukowano liczne książki białoruskich pisarzy i poetów. Na początku XX wieku miasto stało się najważniejszym centrum formowania się białoruskiego ruchu narodowego i to właśnie tu w okresie I wojny światowej powstała idea stworzenia jednego państwa białorusko-litewskiego, która skończyła się jednak fiaskiem.

Okres międzywojenny był czasem bujnego życia białoruskiego przede wszystkim na Wileńszczyźnie (należącej do II RP)⁶⁵⁹. W 1923 roku w wileńskim okręgu szkolnym funkcjonowało 30 państwowych szkół białoruskich (wobec 1057 polskich szkół państwowych i 51 prywatnych, 20 litewskich państwowych i 40 prywatnych, 53 prywatnych żydowskich⁶⁶⁰), istniało białoruskie gimnazjum w Wilnie⁶⁶¹, drukowano 12 gazet białoruskich o łącznym nakładzie ok. 9500 egzemplarzy (stan na 1937 rok)⁶⁶², istniał białoruski klub poselski.

Według spisu ludności z 1923 roku w granicach niepodległej Litwy (czyli bez Wileńszczyzny) mieszkało oficjalnie tylko 4400 Białorusinów (wg nieoficjalnych danych około 40–45 tys.). Centrum działalności litewskich Białorusinów stało się Kowno, gdzie działały białoruskie organizacje, takie jak „Biełarуска chatka”, funkcjonował Białoruski Uniwersytet Narodowy oraz teatr⁶⁶³. Wraz z nastaniem władzy sowieckiej zaczęto likwidować białoruskie szkolnictwo i wszelkie przejawy działalności społeczno-kulturalnej. Działalność Białorusinów odnowiła się dopiero w latach 80. XX wieku. W 1990 roku było już zarejestrowanych 20 białoruskich organizacji, zaczęto otwierać białoruskie szkoły.

Obecnie na Litwie mieszka ok. 45 tys. Białorusinów, co stanowi 1,5% (Rosjanie – 8,2%, Polacy – 6,9%) ludności tego państwa. Litwa jest krajem, w którym mniejszość białoruska działa bardzo aktywnie.

⁶⁵⁹ Działalności Białorusinów w Wilnie i na Wileńszczyźnie poświęcona jest cała monografia: А. А д а м к о в і ч, *Беларусы ў Літве: учора і сёння, Кніга I, Вільня, Вільня* 2010.

⁶⁶⁰ *Ibidem*, s. 37.

⁶⁶¹ *Ibidem*, s. 43–78.

⁶⁶² *Ibidem*, s. 81.

⁶⁶³ *Беларускае замежжа...*, *op.cit.*, s. 211.

Badania gwar białoruskich

Jednym z ciekawszych problemów badawczych jest pogranicze słowiańsko-bałtyckie, w tym białorusko-litewskie i białorusko-łotewskie, wpływ języków bałtyckich na białoruski i białoruskiego na litewski i łotewski. Dlatego też temat ten był i ciągle jest tematem naukowych dociekań językoznawców zarówno z Białorusi, Polski i Rosji, jak i z państw bałtyckich.

Kwestię gwar białoruskich na ziemiach litewskich opisywała już w okresie międzywojennym Halina Turska w swojej pracy *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*⁶⁶⁴. Autorka rozpatruje różne poglądy naukowe nt. powstania polskojęzycznych obszarów na tych ziemiach (trzy zwarte areale: wileński, smołwieński i kowieński). W oparciu o dociekania poprzedników i własne badania terenowe zastanawia się, czy polonizacja litewskiej ludności była poprzedzona białorutenizacją. Jedną z teorii zakłada, że Litwini Wileńszczyzny najpierw porzucili swój język na rzecz białoruszczyzny, a następnie mowę białoruską – na rzecz polszczyzny. Autorka stwierdza, że w licznych wsiach gwara białoruska była językiem powszechnym już przed 1919 rokiem, musiała zatem w mniejszym czy większym stopniu oddziaływać nie tylko na Litwinów, lecz także na język polski⁶⁶⁵.

W drugiej części swojej pracy H. Turska analizuje m.in. białorutenizmy, które rozpowszechniły się w wileńskiej polszczyźnie kresowej. Polszczyzna mogła je zapożyczyć przede wszystkim za pośrednictwem gwar białoruskich, a nie języka literackiego. Badaczka wymienia między innymi takie cechy, jak⁶⁶⁶: akanie (*l'ak'arstva*), akcent białoruski (*ńex'aij*), białoruskie sufiksy, np. *-aczy* (*c'al'ačy* 'cielący'), formy bezokoliczników: *piek* 'piec', *poček* 'pobiec' i liczne leksemy (*baɣun* 'bagnopospolite', *b'ul'ba* 'ziemniaki', *ʒ'oryač* 'derkacz', *dryv'otnia* 'drwalnia', *baʒ'acca* 'włóczyć się' i wiele innych). Autorka zaznacza, że część białorutenizmów była obecna już w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego w mowie miejscowej szlachty i języku pisarzy doby romantyzmu (np. akanie, czy leksemy: *sini* 'niebieski' u Mickiewicza, *tanny* 'tani' u Czeczota czy *zajzdrość* 'zazdrość' u Łozińskiego).

Po II wojnie w republikach ZSRR pojawiło się wielkie zainteresowanie badaniem gwar. Z ówczesnych poważniejszych międzynarodowych projektów należy zwrócić uwagę przede wszystkim na ekspedycję z 1966 roku, kiedy to dialektolodzy białoruscy i litewscy zebrali materiał (leksykę) odnoszący się do gwar białoruskich południowo-wschodniej Litewskiej SRR – miejscowości rejonu trockiego, wareńskiego i wileńskiego. W 1975 roku ponownie przeprowadzono badania terenowe w tychże rejonach, a w 1976 roku dodatkowo badano gwary białoruskie w rejonie ignalińskim i święciańskim (również głównie leksyka). W 1977 roku miała miejsce z kolei wielka białorusko-litewsko-łotewska ekspedycja badająca gwary białoruskie w Łotewskiej i Litewskiej SRR. Z miejscowości LSRR przebadano: rejon wareński (Nowe Macali), rejon sołecznicki (Strelcy), rejon wileński (Lipniki, Suderwa, Grykeni, Widauciszki, Szwedzy), rejon trocki (Stare Troki, Strakiszki), rejon sołecznicki (Gemzy), rejon igna-

⁶⁶⁴ H. T u r s k a, *O powstaniu polskich obszarów językowych...*, *op.cit.*, s. 19–121.

⁶⁶⁵ *Ibidem*, s. 23.

⁶⁶⁶ *Ibidem*, s. 65–86.

liński (Laipuszki)⁶⁶⁷. Zebrany materiał, jak już wspomniano, znalazł się w *Słowniku gwar białoruskich północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza*, który przygotowywali do druku: E. Grinaveckienė, I. Kawalczuk, J. Mackiewicz, J. Ramanowicz, A. Czabiaruk, S. Łobacz, F. Klimczuk, T. Barodziej, W. Staryczonak, S. Glinka, J. Pietruczuk, E. Smułkowa, A. Bagrowska, T. Jasińska-Socha oraz J. Głuszkowska⁶⁶⁸.

Materiały zebrane w trakcie tych ekspedycji wykorzystywała w swojej pracy naukowej E. Grinaveckienė. Ponadto warto podkreślić, że spore zasługi w badaniu tamtejszych gwar białoruskich mają Walery Czekman⁶⁶⁹, badający też polszczyznę kresową na Wileńszczyźnie, język staroobrzędowców czy gwary pskowskie oraz Fiodar Klimczuk⁶⁷⁰.

Obecnie szersze zainteresowanie gwarami białoruskimi wykazują Lilia Plyhauka (kierownik Centrum Języka Białoruskiego, Literatury i Etnokultury Wileńskiego Uniwersytetu Pedagogicznego) i Aleksander Adamkowicz (Instytut Języka Litewskiego). Badacze ci partycypują w pracach nad nową, zaktualizowaną wersją *Atlasu Języka Litewskiego* i oboje odpowiedzialni są za część odnoszącą się do gwar białoruskich⁶⁷¹. W starej wersji atlasu nie uwzględniono gwar białoruskich i polszczyzny północnokresowej⁶⁷². Obecnie autorzy chcą rozszerzyć dzieło, uwzględniając inne języki. Materiały zaczęto zbierać w lipcu 2011 roku we wsiach rejonów solecznickiego, wileńskiego i święciańskiego. Łącznie zostanie przebadanych około 50 wsi, w których ludność posługuje się gwarą białoruską. Są to pierwsze tak kompleksowe badania gwar białoruskich na Litwie po rozpadzie ZSRR. L. Plyhauka jest też autorką monografii pt. *Język białoruski na Litwie: aspekt socjokulturowy i lingwistyczny*⁶⁷³ oraz artykułów odnoszących się do gwar⁶⁷⁴.

Bogate prywatne archiwum nagranych współcześnie gwar białoruskich posiada również etnolog, zajmujący się Białorusinami Litwy, Jury Unukowicz. Archiwum posiada także Instytut Historycznych Badań Białorusi Europejskiego Uniwersytetu Humanistycznego⁶⁷⁵. Materiał gromadzony był przez studentów w czasie odbywanych przez nich licznych ekspedycji terenowych.

⁶⁶⁷ СПЗБ 1979, с. 7, 8.

⁶⁶⁸ O słowniku tym już wspomniano w rozdziale 3.2.2.

⁶⁶⁹ Zob. np.: В. Ч е к м а н, *Фонетические особенности говоров села Колесники Эйшишского района Литовской ССР*, [w:] *Польские говоры в СССР*, ч. I, *Исследования и материалы 1967–1969 гг.*, Минск 1973, с. 29–43.

⁶⁷⁰ Ф. К л и м ч у к, *К истории распространения белорусских говоров в юго-восточной Литве*, [w:] *Балто-славянские исследования*, Москва 1981, с. 214–220.

⁶⁷¹ Za część polską odpowiedzialna jest K. Rutkowska.

⁶⁷² LKA 1977, LKA 1982, LKA 1991.

⁶⁷³ Л. П л ы г а ў к а, *Беларуская мова ў Літве: сацыякультурны і лінгвістычны аспекты*, Вільня 2009.

⁶⁷⁴ Л. П л ы г а ў к а, *Некаторыя рэгіянальныя асаблівасці беларускай размоўнай мовы ў Літве*, [w:] *Культура речи в условиях билингвизма: состояние, перспективы, инновационные технологии*, под ред. В.Д. Ст а р и ч о н к а [и др.], Минск 2005, с. 109–111; Л. П л ы г а ў к а, *Социокультурное пространство белорусского языка в Литве*, „Žmogus ir žodis” 2007, № 3, vol. 9, Vilnius, с. 54–59; Л. П л ы г а ў к а, *Лексічныя асаблівасці беларускага праствамоўя ў Літве*, [w:] *Gwary i opo- tasyka... , op.cit.*, s. 265–270; Л. П л ы г а ў к а, *Белорусские лексемы-архетипы в региональных языках Литвы*, „Meninis tekstas: Suvokimas. Analizė. Interpretacija” 2006, nr 5, Vilnius, s. 386–391.

⁶⁷⁵ EUN funkcjonował wcześniej na Białorusi. Po zamknięciu przez władze został przeniesiony do Wilna.

Z polskich językoznawców zagadnieniem pogranicza białorusko-polsko-bałtyckiego zajmowała się najbardziej E. Smułkowa⁶⁷⁶ (problematyka związana z interferencją językową, metodologią badania gwar na pograniczach, wielojęzycznością mieszkańców). Kwestię gwar białoruskich, przy okazji opisywania polszczyzny północnokresowej, poruszali m.in. Halina Karas⁶⁷⁷, Zofia Sawaniewska-Mochowa⁶⁷⁸, Anna Zielińska⁶⁷⁹, a z młodszych badaczy – Koji Morita⁶⁸⁰.

Specyfika gwar białoruskich na Litwie

Gwary białoruskie na Wileńszczyźnie są naturalnym przedłużeniem gwar z obszaru Białorusi. W. Czekman, P. Gauczias i I. Grumadzienė określili zasięg ich występowania mniej więcej od Bujwidz na północy, po Wujwidziszki, Troki na zachodzie i Koleśniki i Ejszyszki na południu Litwy. Zgodnie z tradycyjnym podziałem przynależą one do pasa dialektów centralnych (środkowych), a na północ od Niemenczyna są bliższe dialektowi północno-zachodniemu. Według podziału na strefy dialektalne można je zaliczyć do strefy północno-zachodniej⁶⁸¹.

Ich najważniejsze cechy to:

- akanie i jakanie niedysymilatywne, choć na północy przejściowe od niedysymilatywnego do dysymilatywnego⁶⁸²;
- wymowa tylko twardego i stwardniałego *r*;
- nieakcentowana samogłoska 'a na miejscu dawnego *jat*' w końcówkach Ms. rzeczowników lp.: *u x^lac'a* 'w domu', *u l^les'a* 'w lesie' świadcząca o pełnym jakaniu⁶⁸³;
- leksem *fasola* w postaci: *fasol*⁶⁸⁴;
- forma zaimka wskazującego z protetycznym *h*: *γ^leny*⁶⁸⁵;
- forma bezokolicznika czasownika *iść*: *is'c^li*⁶⁸⁶;
- używanie imiesłowu czasu przeszłego na *-wszy* np. *syn u šk^lołu paj^lexaušy*⁶⁸⁷;

⁶⁷⁶ Więcej patrz w rozdziale VI *Nowe tendencje w gwarach białoruskich*.

⁶⁷⁷ H. K a r a ś, *O gwarze Kamionki koło Solecznik*, [w:] *Język polski dawnych kresów wschodnich*, t. II, pod red. J. R i e g e r a, Warszawa 1999, s. 77–93; H. K a r a ś, *O języku polskim na Kowieńszczyźnie*, [w:] *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – teksty*, pod red. H. K a r a ś, Warszawa–Wilno 2001, s. 16–227.

⁶⁷⁸ Badaczka pokazała wpływy gwar białoruskich w Poradniku Jana Karłowicza, obliczając, że aż 48% leksyki, którą posługuje się ludność przesiedlona na Wileńszczyźnie można zakwalifikować jako białoruszentyzmy: Z. S a w a n i e w s k a - M o c h o w a, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania polszczyzny północnokresowej*, Warszawa 1990, s. 36–58.

⁶⁷⁹ A. Z i e l i Ń s k a, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2002.

⁶⁸⁰ K. M o r i t a, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (rejon trocki) i Białorusi (rejon iwieniecki)*, Warszawa 2006, s. 126–149.

⁶⁸¹ ЛГ 1969, карта 72, 73, 77.

⁶⁸² ДАБМ, карта 1, карта 4.

⁶⁸³ *Ibidem*, карта 18.

⁶⁸⁴ *Ibidem*, карта 44.

⁶⁸⁵ *Ibidem*, карта 186.

⁶⁸⁶ *Ibidem*, карта 176

⁶⁸⁷ *Ibidem*, карта 205.

- występowanie leksemów określających: spodnie – *portki*⁶⁸⁸, studnię – *st¹udńa* wobec innych form typu *kał¹oż¹'ec*, *kał¹oż¹'eż*⁶⁸⁹; obrus – *abr¹us*, *obr¹us* wobec – *nast¹ol¹'nik*, *sk¹ac¹'erc*⁶⁹⁰; określających koszulę: *kaś¹ul¹'a* wobec form rozpowszechnionych w innych regionach Białorusi – *sar¹očka*, *rub¹aška*⁶⁹¹;
- powszechność konstrukcji *boli kogo głowa* w postaci zaimka w C.: *mńe bal¹'ic' ɣalav¹'a* wobec innych regionów kraju: *u mań'e bal¹'ic' ɣalav¹'a*;
- obecność leksyki zapożyczony z innych języków: polskiego (*t¹eras ɣav¹'orac¹'*, *ɣon b¹enɣ¹'e*), rosyjskiego (*małaz¹'oż¹*, *ɣa xaras¹'o rab¹otala*), litewskiego (*n¹aša mokitaja* < *mokytoja* ‘nauczycielka’; *maį¹'a sask¹'ajta* < *sąskaita* ‘*ra-chunek*’⁶⁹².

Liczne lituanizmy oraz polonizmy występujące w gwarach białoruskich na Wileńszczyźnie zostały przedstawione w rozdziale 2.2.4.

5.3. Gwary białoruskie na Łotwie

Zarys dziejów regionu

Białorusini zamieszkujący obecnie Łotwę stanowią drugą co do wielkości mniejszość narodową po Rosjanach. Według danych z 2010 roku jest ich 80 532, co stanowi 3,57% populacji całego kraju. Większość z nich to emigracja powojenna, ale jest też spora grupa Białorusinów autochtonów, których rodziny zamieszkiwały głównie południowo-wschodnią Łatgalię już w XIX wieku i w okresie międzywojennym. Niektórzy badacze uważają, że okolice takich miejscowości, jak Indra, Piedruja czy Robeźnieki już w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego były zasiedlone przez Białorusinów⁶⁹³.

Białorusini zamieszkujący Łotwę są zarówno prawosławni (przede wszystkim osoby przybyłe po II wojnie światowej), jak i wyznania katolickiego (głównie autochtoni oraz przyjezdni z północno-zachodnich regionów Białorusi). Obecne prawo łotewskie umożliwia im swobodne zrzeszanie się, tworzenie różnych organizacji, szkół czy wydawanie prasy. Istnieją towarzystwa białoruskie w Rydze („Pramień” i „Świtank”), w Dyneburgu („Uzdym”), w Lipawie („Mara”), Windawie („Spadczyna”) oraz Krasławiu, Indrze i Lucyniu. Istnieje jedna białoruska szkoła podstawowa w Rydze i wydawana jest od 1994 roku jedna gazeta pt. „Pramień”⁶⁹⁴.

Ziemie współczesnej Łatgalii już w czasach średniowiecza były obszarem mocnego ścierania się kultur bałtyckiej i słowiańskiej, a przodkowie Białorusinów, Krywi-

⁶⁸⁸ *Ibidem*, карта 326.

⁶⁸⁹ *Ibidem*, карта 241.

⁶⁹⁰ *Ibidem*, карта 325.

⁶⁹¹ *Ibidem*, карта 328.

⁶⁹² Л. П л ы г а ў к а, *Патэнтыйная парадыгма полікультурнага рэгіёну ў аспекце развіцця моўнай асобы*, [у:] *Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе*, под ред. М.А. М о ж е й к о, Гродно 2010, с. 14.

⁶⁹³ *Беларускае замежжа...*, *op.cit.*, с. 190.

⁶⁹⁴ Więcej o mniejszości białoruskiej w Łatgalii patrz w: M. J a n k o w i a k, *Białorusini Łatgalii – autochtoni czy imigranci*, „Acta Albaruthenica” 2008, t. 8, Warszawa, s. 264–274.

cze z Witebszczyzny i Połoczczyzny, wykorzystywali rzekę Dźwinę jako szlak handlowy. Oddziaływanie Krywiczów na wschodnich Bałtów było na tyle silne, że do dzisiaj w języku łotewskim Rosjan i Białorusinów nazywa się Krievs i Baltkrievs, a ich państwa – Krievija i Baltkrievija.

Wpływ na migrację w XIX wieku miało kilka czynników: ogólny rozwój gospodarczy w Europie, włączenie Łatgalii w 1802 roku do guberni witebskiej (nazywanej gubernią białoruską)⁶⁹⁵, budowa kolei na linii Witebsk – Krasław – Dyneburg oraz zniesienie w 1861 roku przez cara Aleksandra II pańszczyzny na tych ziemiach. O ile na początku XIX wieku Łotysze i Łatgalczycy na ziemiach łotewskich stanowili około 90% mieszkańców, to pod koniec XX wieku już tylko 68%. Pierwszy carski spis powszechny z 1897 roku wykazał 82 tys. Białorusinów na ziemiach łotewskich⁶⁹⁶.

Najlepszy okres dla rozwoju białoruskiej kultury i społecznego organizowania się Białorusini mieli w okresie międzywojennym. Niepodległa Łotwa umożliwiła mniejszościom narodowym swobodne organizowanie się. Powstało wiele partii, towarzystw i organizacji, utworzono około 60 szkół podstawowych, gimnazja w Dyneburgu, Lucynie i szkołę gospodarstwa rolnego. Wydawano szereg gazet takich, jak „Haspadar”, „Hołas bielarus”, „Bielaruskaja szkoła u Łatwii”, czy „Na czużynie”⁶⁹⁷. Sytuacja Białorusinów pogorszyła się po 1934 roku, kiedy Karlis Ulmanis dokonał przewrotu politycznego i rozpoczął się okres lettyzacji kraju.

Okres powojenny z jednej strony charakteryzował się wielkim napływem ludności białoruskiej do ŁSRR, z drugiej strony zmasowaną rusyfikacją – w drugiej połowie lat 40. XX wieku zamknięto istniejące jeszcze szkoły z wyjątkiem łotewskich i rosyjskich, a Białorusini czy Polacy nie mieli możliwości pielęgnowania swojego języka ojczystego i własnej kultury poza sferą rodzinną i sacrum⁶⁹⁸. Język rosyjski w wielu miastach i regionach zdominował nawet łotewski. Pierwsza fala białoruskiej migracji do ŁSRR nastąpiła w drugiej połowie lat 40. XX wieku i w latach 50., a byli to przede wszystkim chłopi przyjeżdżający z północnej BSRR do pracy w nowo powstających kolchozach i sowchozach oraz małych zakładach pracy Łatgalii. Dwie kolejne fale migracji, lata 60. i 70., dotyczyły już osób z całego obszaru Białorusi. Przybywały one do pracy w zakładach przemysłowych czy do służby w armii. W 1959 roku Białorusinów w ŁSRR było 61 tys., a w 1989 roku ich populacja wyniosła aż 120 tys.⁶⁹⁹

Badania gwar białoruskich

Ogromne osiągnięcia na tym polu miał wspomniany już wcześniej wielokrotnie J. Karski, który w 1903 roku odbył podróż wokół Białorusi i ziem pogranicznych,

⁶⁹⁵ Do ciekawostek należy fakt, że do dzisiaj ludność białoruska zamieszkująca Łatgalię wspomina w rozmowach, że kiedyś była tu gubernia białoruska, tj. witebska [na podstawie badań własnych. M. Jan-kowiaka].

⁶⁹⁶ M. J a n k o w i a k, *Białorusini Łatgalii...*, *op.cit.*, s. 268, 269.

⁶⁹⁷ *Беларускае замежжа...*, *op.cit.*, c. 194–199.

⁶⁹⁸ Więcej o polityce władz sowieckich w ŁSRR, w tym wobec mniejszości narodowych, patrz w: J. R i e k s t i ņ š, *Colonization and Russification of Latvia 1940–1989*, [w:] *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupation 1940–1991*, Rīga 2005, s. 228–242.

⁶⁹⁹ M. J a n k o w i a k, *Białorusini Łatgalii...*, *op.cit.*, s. 271, 272.

w celu określenia granicy występowania etnosu białoruskiego. Ten białoruski etnolog i językoznawca północno-wschodnie pogranicze Białorusi przebadał dwa razy, podróżując wzdłuż linii kolejowej Rzeżycza (łot. Rēzekne) – Rzew. Przeprowadzał rozmowy z lokalną ludnością, która jechała razem z nim pociągiem, bądź odwiedzał wsie oddalone o kilka, kilkanaście kilometrów od stacji kolejowych. W ten sposób wyznaczył zasięg etnicznych ziem białoruskich na obszarze Łatgalii – mniej więcej po linii Dyneburg – Dagda – Zilupe, a na wschód w stronę rosyjskiego Siebieża.

Szersze i kompleksowe badania gwar białoruskich na ziemiach łotewskich odbyły się po II wojnie światowej, a zorganizowała je grupa językoznawców z Akademii Nauk: Łotewskiej SRR, Litewskiej SRR i Białoruskiej SRR. W latach 1954–1978 prowadzono szeroko zakrojone badania dialektologiczne w związku ze zbieraniem materiałów do *Ogólnostowiańskiego atlasu lingwistycznego* oraz do *Leksykalnego atlasu gwar białoruskich* (ЛІАБНГ), które objęły i obszar ŁSRR. W ekspedycji 1977 roku udział wzięły dwie osoby z Akademii Nauk ŁSRR, siedem z Białorusi i jedna badaczka z Akademii Nauk LSRR⁷⁰⁰. Naukowcy przebadali dziewięć miejscowości rejonu dyneburskiego, dziewięć lucyńskiego i pięć krasławskiego. Wywiady przeprowadzono przede wszystkim z ludnością autochtoniczną, rzadziej z osobami przybyłymi z BSRR po II wojnie światowej, która była dwujęzyczna bądź wielojęzyczna⁷⁰¹.

Zebrany materiał z różnych regionów pogranicza białorusko-bałtyckiego stał się bazą do stworzenia *Słownika gwar białoruskich północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza* (Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча: СПЗБ).

Z młodych dialektologów szerzej tematyką gwar białoruskich na terytorium Łatgalii zajmuje się Mirosław Jankowiak z Instytutu Sławistyki PAN. W latach 2004–2007 zebrał materiał językowy w 26 wsiach rejonu krasławskiego i 10-tysięcznym miasteczku Krasław, położonych przy granicy z Białorusią: gmina Kapława, Indra i Piedruja⁷⁰². Językoznawca nie tylko scharakteryzował system gwar białoruskich (wykorzystując elementy statystyki), lecz opisał także szerszy kontekst ich funkcjonowania pośród innych języków i dialektów z uwzględnieniem uwarunkowań społeczno-historycznych. Efektem kilkuletnich badań było napisanie pracy doktorskiej pt. *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne* oraz wydanie w 2009 roku monografii pod tym samym tytułem⁷⁰³. Książka została również opublikowana po białorusku w roku 2012 nakładem wydawnictwa Arche⁷⁰⁴. M. Jankowiak

⁷⁰⁰ Z łotewskiej strony: B. Reidzane i A. Breidaks, z białoruskich badaczy: F. Klimczuk, J. Maciekiewicz, W. Staryczonak, J. Ramanowicz, A. Czabiaruk, S. Łobacz, T. Barodzicz, a z litewskiej strony – A. Grynawieckienė.

⁷⁰¹ СПЗБ, т. 1, с. 8, 19.

⁷⁰² W gminie Kapława: Kapława, Nowosielce, Warnawicze, Rożupole, Upmale, Teńki, Dworzyszczce, Gaisieli, Malini, Stirbli, Saulkrasti, Matuliszki oraz Weborne, w gminie piedrujskiej: Piedruja, Aleksandrowa, Krzywosielce, Stremki, Bieriozki, Dworzczany, Lupandy i Gorbaczowa, w gminie indryckiej: Indra, Dargielewo, Bieleje (Balta), Wajculewo i Wajwody.

⁷⁰³ M. J a n k o w i a k, *Gwary białoruskie na Łotwie...*, op.cit.

⁷⁰⁴ М. Я н к о в я к, *Беларускія гаворкі ў Крэслаўскім раёне Латвіі. Сацыялінгвістычнае даследаваньне*, Беласток–Вільня 2012, с. 271.

jest także autorem kilku artykułów, które traktują o języku białoruskim na Łotwie⁷⁰⁵ oraz o pochodzeniu Białorusinów na ziemiach łotewskich i ich tożsamości narodowej.

M. Jankowiak kontynuuje badania w tym regionie Europy, m.in. od 2012 roku rozpoczął nowy temat badawczy pt. *Język białoruski w państwach bałtyckich i obwodzie kaliningradzkim*.

Zagadnieniem gwar białoruskich na Łotwie zajmowali się także inni naukowcy z Instytutu Sławistyki PAN, przy okazji badania tamtejszej polszczyzny północnokresowej. Miejscowa ludność starszego pokolenia, zarówno Białorusini jak i Polacy, jest zazwyczaj dwujęzyczna bądź wielojęzyczna i włada polszczyzną kresową i gwarami białoruskimi. Opisując tę odmianę terytorialną języka polskiego nie sposób zatem było pominąć kwestie języka białoruskiego. Tematykę tę poruszyła Małgorzata Ostrówka w swojej pracy doktorskiej pt. *Współczesna polszczyzna mówiona na Łotwie*⁷⁰⁶ oraz w artykule pt. *Próba ustalenia miejsca „mowy prostej” w systemie komunikacji językowej łotewskich Polaków. Z badań w Łatgalii*⁷⁰⁷.

Specyfika gwar białoruskich w Łatgalii

Łatgalia od setek lat jest obszarem stykania się różnych kultur (łotewskiej i łatgalskiej, rosyjskiej (w tym staroobrzędowej), polskiej i białoruskiej) i religii (protestantyzm, katolicyzm, prawosławie, staroobrzędowość i inne mniej liczne wyznania). Wszystko to znalazło swoje odzwierciedlenie w specyfice tutejszego języka.

Obszar Łatgalii zaliczany jest przez łotewskich dialektologów do tzw. pasa górnych dialektów (łot. *augšzemnieku dialekts*), a gwary białoruskie mają największy kontakt z tzw. gwarami nieselońskimi (łot. *nesēliskas izloksnes*)⁷⁰⁸.

Przyjmując klasyfikację przyjętą w białoruskiej dialektologii, Łatgalię należy uznać za przedłużenie pasa białoruskich dialektów północno-wschodnich⁷⁰⁹, wchodzi zatem, podobnie jak Witebszczyzna, Brasławszczyzna i Miorszczyzna, w skład grupy gwar północnych⁷¹⁰.

⁷⁰⁵ M. J a n k o w i a k, *Belarusian Vernaculars in Latvian Latgale – transitional or mixed*, „Slavica Bergensia” 2012, t. 13, Bergen [w druku]; M. Я н к о в я к, *Лексіка беларускамоўных жыхароў Латгаліі (на прыкладзе Краслаўскага раёна)*, [w:] *Polско-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, pod red. S. K a w a l o u a, R. R a d z i k a, M. S a j e w i c z a, Lublin 2010, s. 397–406; M. Я н к о в я к *Беларуская мова ў Латвіі: статус, сферы выкарыстання, перспектывы*, „Acta Albaruthenica” 2010, t. 10, Warszawa, s. 301–310; M. J a n k o v j a k s, *Apdzīvojošu Krāslavas rajonu baltkrievu minoritāšu daudzvalodība. Valodu funkcionēšanas sfēras*, „Linguistica Lettica” 2007, XVI, Rīga, s. 193–211; M. J a n k o w i a k, *Białorusini na Łotwie – współczesna sytuacja socjolingwistyczna na przykładzie rejonu kraślawskiego*, ABS 2006, t. 30, Warszawa, s. 542–556.

⁷⁰⁶ M. O s t r ó w k a, *Współczesna polszczyzna mówiona na Łotwie* [maszynopis pracy doktorskiej obronionej w 2002 roku jest dostępny w bibliotece Instytutu Sławistyki PAN].

⁷⁰⁷ M. O s t r ó w k a, *Próba ustalenia miejsca „mowy prostej” w systemie komunikacji językowej łotewskich Polaków. Z badań w Łatgalii*, ABS 2005, t. 29, Warszawa, s. 195–211.

⁷⁰⁸ R. R u d z i t e, *Darbi latviešu dialektoloģijā*, Rīga 2005, s. 100, 101; B r e i d a k s A., *Ievads baltu valodniecībā, 2. Daļa*, [w:] A. B r e i d a k s, *Darbu izlase 1*, pod red. I. J a n s o n e, A. S t a f e c k i e j, V. Š a u d i ņ a, Rīga 2007, s. 592.

⁷⁰⁹ ЛАБНГ, т. 1, карты XVII i XIX.

⁷¹⁰ ЛГ, карта 72.

Północna grupa gwar białoruskich wyróżnia się przede wszystkim na poziomie słownictwa, w o wiele mniejszym stopniu w fonetyce czy morfologii. Łączy ona w sobie cechy dialektów północno-wschodnich (głównie fonetyka i morfologia) i zachodniobiałoruskich (przede wszystkim leksyka).

Pośród najważniejszych cech tych gwar białoruskich można wyliczyć⁷¹¹:

- wahania prozodyczne w obrębie jednego leksemu: *kiłam'etrau* // *kił'omet-rau*, *dal'oka* // *dal'ek'o*, *γ'ektar'ou* // *γ'ektaraυ*; w przypadku części leksyki można to tłumaczyć wpływem języka rosyjskiego;
- występowanie dwóch typów akania: dysymilatywnego (*bɫ'a*, *γɫɫv'a*, *mɫ-lac̣k'a*) i niedysymilatywnego: *kaz'a*, *prad'aυ*;
- występowanie przede wszystkim form z jakaniem dysymilatywnym (*z'iml'a*, *s'istr'a*, *z'iuč'aty*) i rzadziej niedysymilatywnym;
- zwężenie *e* do *i* na miejscu dawnego *jat'* w końcówkach Ms. rzeczowników lp.: *u kałxoz'i*, *u l'es'i*, *u škol'i* równoległe z formami ogólnobiałoruskimi: *u kałx'oz'e*, *u l'es'e*;
- dziekanie i ciekanie: *z'ar'eũna*, *γavar'yc'*;
- wymowa frykatywne *γ*: *γɫav'a* i *γavar'yc'*;
- niekonsekwentne użycie twardego i miękkiego *r*: (*pasmatr'eũ*, *prym'erna*, *za r'ečku* i *pasmatr'ec'*, *napr'im'er*);
- powszechne użycie końcowego *-ć* w czasownikach I koniugacji w 3. os. lp. czasu teraźniejszego i przyszłego (systemowa dla sporych obszarów północno-wschodniej Białorusi): *žyv'ec'* 'mieszka, żyje', *zn'aĭec'* 'zna, wie'; nie należy do rzadkości również nieakcentowana końcówka *-uc'* w 3. os. lm. czasu teraźniejszego w czasownikach II koniugacji: *x'oż'uc'* 'chodzą', *m'es'uc'* 'mieszają', *γav'oruc'* 'mówią, rozmawiają';
- powszechność imiesłowów przysłówkowych na *-wszy* w funkcji czasu przeszłego (i / lub zaprzeszczonego): *byu paĭ'exaušy*; ich popularność należy tłumaczyć wpływem języków bałtyckich – litewskiego i łotewskiego, notowane są w gwarach pskowskich⁷¹², a także w polszczyźnie północnokresowej⁷¹³; w gwarach białoruskich formy takie zostały zafiksowane w północnych regionach Białorusi – od Lidy na zachodzie po Połock na wschodzie, w tym na Brasławszczyźnie, Miorszczyźnie i Witebszczyźnie⁷¹⁴;
- w zakresie leksyki duży odsetek słownictwa obcego pochodzenia – bałtyckiego, polskiego i rosyjskiego;

⁷¹¹ Więcej o systemie gwar białoruskich w Łatgalii patrz w: M. J a n k o w i a k, *Gwary białoruskie...*, op.cit., s. 123–170.

⁷¹² К. З а х а р о в а, В. О р л о в а, *Диалектное членение русского языка*, Москва 1970; *Диалектологическая карта русского языка в Европе*, op.cit., s. 149–151; *Русская диалектология*, под ред. Л.Л. К а с а т к и н а, Москва 2005, s. 271. Imiesłowy te występują również w mowie staroobrzędowców zamieszkujących Litwę, Łotwę i Polskę. Zob. np. I. M a r y n i a k, *Imiesłowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław 1976.

⁷¹³ I. G r e k - P a b i s o w a, I. M a r y n i a k o w a, *Współczesne gwary polskie...*, op.cit., s. 37.

⁷¹⁴ ЛГ, карта 59.

- słownictwo pochodzenia litewskiego (głównie związane ze sferą bytu i pracami na roli), np.: *žėgīni* ‘drewniany stojak do suszenia snopów siana, trawy i koniczyny’⁷¹⁵;
- słownictwo łotewskie odnosi się do nazw geograficznych, związanych z administracją bądź religią: *D^laugava* ‘rzeka Dźwina’, *D^lieus* ‘Bóg’, *l^latvete* ‘Łotyszka’, *p^layast* ‘gmina’, *p^lilsoņiiba* ‘obywatelstwo’, czy *zemesgr^lamata* ‘dokument potwierdzający własność ziemi’;
- słownictwo pochodzenia polskiego – słowa, które weszły do białoruskich gwar dziesiątki, a nawet setki lat temu: *spadn^lica*, *ka^lul’a*, *pad^loya*, *pat^lel’na*; wiele leksemów związanych ze sferą sacrum: *bežmav^laņa*, *Boža Naraž^leņa*, *spa^lved^lacca*;
- największą grupę zapożyczeń stanowią rusycyzmy; kilkadziesiąt lat temu zauważalne było spore zróżnicowanie w mowie ludności przybyłej z BSRR po II wojnie światowej (bliższe gwarom zachodniej Białorusi), a u autochtonicznych Białorusinów przeważała leksyka charakterystyczna dla północno-wschodnich dialektów białoruskich (tym samym bliższa rosyjskiemu); widoczna jest unifikacja leksyki idąca w stronę języka rosyjskiego, ale z zachowanym ciągle białorusko-rosyjskim mieszanym charakterem leksyki: biał. *ba^lc’k^li* // ros. *ra^lž’ic’el’i* ‘rodzice’, *bu^lr’ak* // *sv’okla* ‘burak’, *pa^lr’ečk^li* // *smar^loż’ina* ‘porzeczki’, *tr’eba* // *n^lada* ‘trzeba’, czy *st^ludńa* / *ka^l’oż’ec* ‘studnia’.

W mowie ludności, zarówno miejscowej, jak i przybyłej po II wojnie światowej, widoczne jest wahanie na poziomie idiolektalnym (fonetyka, morfologia czy leksyka), co wynika przede wszystkim z postępującego procesu rusyfikacji.

Językoznawcy łotewscy, polscy i rosyjscy zajmowali się także szerzej wpływami języków słowiańskich na łotewski oraz gwary łotewskie. O białorutenizmach pisano niejako przy okazji badania wpływów polskich czy rosyjskich. Białoruskie zapożyczenia w gwarach łatgalskich są wynikiem współistnienia na obszarze dawnej guberni witebskiej i Białorusinów i Łotyszy (Łatgalczyków). Do leksyki białoruskiego pochodzenia na obszarze dawnych Inflant Polskich można zaliczyć m.in.: *sābris* ‘sąsiad’ (biał. *siabra* ‘przyjaciel, kolega’)⁷¹⁶. Spośród licznych polonizmów wymienianych przez różnych naukowców, niektóre mogły równie dobrze pojawić się w gwarach łatgalskich pod wpływem białoruskim (jednoznaczne rozstrzygnięcie nie zawsze jest możliwe), a na obszarach zdominowanych przez ludność białoruskojęzyczną można zakładać, że realnie pojawiły się przez medium białoruskie⁷¹⁷, np.: *s^lava* ‘sowa’, *š^lel’ma* ‘szelma’, *š^lk^luoda* ‘tu w znaczeniu: zniszczenie pola’, *š^lkv^larkas* ‘skwarka, skwarki’, *z^lapaks* ‘zapach’ oraz szereg innych.

⁷¹⁵ Więcej o wpływach litewskich w gwarach białoruskich patrz w rozdziale 5.2. *Gwary białoruskie na Litwie*.

⁷¹⁶ Zobacz: P. U m b e r t o D i n i, *Baltu valodas*, Rīga 2000, s. 421.

⁷¹⁷ Zobacz: D. R e m b i s z e w s k a, *Polonizmy w łotewskich gwarach Łatgalii*, ABS 2009, t. 33, Warszawa, s. 67–74. Patrz także: Б.Э. Л а у м а н е, *Лексический материал диалектологического атласа латышского языка, отражающий латышско-руско-белорусско-польские контакты*, [w:] Р. Г р а б и с, *Контакты латышского языка*, Рига 1977.

5.4. Gwary białoruskie w Rosji europejskiej

Miejscem poza granicami kraju, z którym Białorusini związani są najbardziej, jest bez wątpienia Rosja. Wielu z nich zamieszkało w Moskwie, Petersburgu, innych wielkich miastach czy w Obwodzie Kaliningradzkim. Tu skupimy się przede wszystkim na ziemiach przylegających do państwa białoruskiego, gdyż tam po pierwsze mieszkają osoby posługujące się gwarami, po drugie jest to ludność w większości autochtoniczna. Na szczególną uwagę zasługuje Smoleńszczyzna, zachodnia Briańszczyzna i południowa Pskowszczyzna. Były to obszary należące przez dłuższy czas do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a potem do Rzeczypospolitej.

Zarys dziejów regionu

Osoby zamieszkujące pogranicze białorusko-rosyjskie to w przeważającej mierze ludność autochtoniczna, a procesy migracyjne związane były z uwarunkowaniami społeczno-historycznymi na pograniczu ziem ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego (później Rzeczypospolitej). Ziemie współczesnej Białorusi, a także Smoleńszczyzny, Briańszczyzny i Pskowszczyzny znajdowały się w granicach jednej państwowości nie tylko za czasów Księstwa Kijowskiego. Po okresie rozbitcia dzielnicowego, kiedy istniały liczne księstwa, rozpoczął się okres ekspansji państwa litewskiego, zaczynający się w XIII wieku, w wyniku którego w skład późniejszego Wielkiego Księstwa Litewskiego weszły m.in. Witebszczyzna i Mohylewszczyzna. Granica WKŁ sięgała jednak dalej na wschód.

Smoleńszczyzna została opanowana przez Litwinów już w 1395 roku (za panowania wielkiego księcia Witolda), w trakcie wojen przechodziła jednak z rąk do rąk. Aż do roku 1514 pozostawała w zależności od Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ponownie, tym razem już pod panowanie Rzeczypospolitej, powróciła po rozejmie w Dywilinie (1619 r.). Przyłączono wówczas do RP również Czernihowszczyznę i Siewierszczyznę, a także południowe skrawki Pskowszczyzny (Siebież, Newel). Rzeczpospolita osiągnęła wtedy największy obszar w swoich dziejach – łącznie około 990 tys. km². Była jednak zbyt słaba militarnie, administracyjnie i ekonomicznie, aby móc scalić tak olbrzymie terytoria, dlatego też Smoleńszczyzna i Czernihowszczyzna zostały ponownie utracone na rzecz Rosjan już w 1667 roku, w wyniku rozejmu andruszowskiego⁷¹⁸.

Okolo 150 lat koegzystencji w ramach jednej państwowości wystarczyło, aby na tych ziemiach rozpowszechniły się w mowie ludności wiejskiej pewne cechy językowe charakterystyczne dla białoruszczyzny. Również liczne polonizmy weszły do miejscowego języka rosyjskiego – część z nich zachowała się w nim do dnia dzisiejszego⁷¹⁹. Opanowanie przez książąt litewskich tak wielkiego obszaru, przede wszystkim zamieszkałego przez wschodnich Słowian, przyczyniło się do powszechności języków słowiańskich i kultury słowiańskiej. Osadnictwo białoruskie rozwijało się także na

⁷¹⁸ H. S a h a n o w i c z, *Historia Białorusi do końca XVIII wieku*, Lublin 2011, s. 104, 105, 257–265, 272–277.

⁷¹⁹ Zob. S. K o c h m a n, *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII wieku*, Opole 1975.

rubieżach wschodnich, choć nie tak mocno, jak w centrum. Językiem urzędowym w Wielkim Księstwie Litewskim, aż do roku 1696, był starobiałoruski⁷²⁰.

Po rozbiórce Rzeczypospolitej w 1772 roku wschodnie terytoria Wielkiego Księstwa Litewskiego weszły w skład Rosji. Nie tylko zaczęła się zmieniać sytuacja demograficzna (na rozkaz Katarzyny II konfiskowano majątki miejscowych posiadaczy ziemskich i obdzielano nimi rosyjskich generałów, administrację i arystokrację), lecz rozpoczęła się także rusyfikacja (język rosyjski stał się urzędowym, przestały obowiązywać *Statuty Litewskie* itp.), szczególnie intensywna po powstaniach⁷²¹. Mohylewszczyzna i Witebszczyzna podzieliły zatem los Smoleńszczyzny, tyle że nieco później.

Od rozbiórów Rzeczypospolitej przez ponad 200 lat nie było faktycznej granicy państwowej pomiędzy Mohylewszczyzną, Witebszczyzną a Smoleńszczyzną i Briańszczyzną. Z jednej strony uwarunkowania społeczno-historyczne przyczyniały się do postępującej odgórnie rusyfikacji⁷²², z drugiej strony ludność tych historycznych regionów nie miała barier administracyjnych w przemieszczaniu się i kontaktowaniu ze sobą, co sprzyjało także odwrotnemu procesowi – zachowywaniu przez chłopów gwary białoruskiej na ziemiach Smoleńszczyzny. Obecnie procesowi rusyfikacji gwar smoleńskich, briańskich czy pskowskich sprzyja ogólnosiwiatowa globalizacja i rozpowszechnianie się standardowego języka rosyjskiego poprzez szkolnictwo i media.

Badacze pogranicza białorusko-rosyjskiego

Ze wszystkich pograniczy białorusko-rosyjskie sprawia najwięcej problemów przy określeniu przynależności gwar i ich charakteru, nie tylko ze względów naukowych, lecz także politycznych. Trudno jest jednoznacznie określić granicę występowania gwar białoruskich i rosyjskich. Wynika to z faktu, że występują tu zarówno cechy dialektalne i gwarowe, specyficzne dla jednego z języków (białoruskiego lub rosyjskiego), jak i obecny jest szereg lokalnych cech właściwych całemu pasowi dialektów pogranicza. Z tego też powodu niektórzy językoznawcy wyznaczają zasięg gwar białoruskich i rosyjskich sztucznie, tj. przyjmując granicę administracyjną⁷²³. Kwestia ich podziału, tym bardziej z uwzględnieniem uwarunkowań społeczno-historycznych, pozostaje zatem otwarta.

Już w połowie XIX wieku P. Szestakow zauważył, że we wschodnich regionach Smoleńszczyzny, bardziej oddalonych od centrum Rzeczypospolitej, język mieszkańców nosi cechy mowy „Wielkorusów”, a w regionach zachodnich występują liczne cechy białoruskie i polskie⁷²⁴. J. Karski gwary Smoleńszczyzny zaliczał do białoruskich, choć z poważnymi wpływami ruszczyzny. Za białoruskie uznał je również A. Sobolewski, zaznaczając jednak, że nie jest możliwe wyznaczenie konkretnej granicy zasięgu gwar białoruskich i wielkoruskich. Mapa sporządzona przez N. Durnowo,

⁷²⁰ Więcej na ten temat czyt. w: E. S m u ł k o w a, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza...*, *op.cit.*, 293–305.

⁷²¹ Z. S z y b i e k a, *Historia Białorusi...*, *op.cit.*, s. 23–25.

⁷²² Dość obszerny rys historyczny wraz z opisem przemian społeczno-ekonomicznych na pograniczu białorusko-rosyjskim znajduje się w książce: *Белорусско-русское пограничье. Этнологическое исследование*, pod red. P. Г р и г о р ь е в а, М. М а р т и н о в а, Moskwa 2005, s. 37–84.

⁷²³ А. А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 249.

⁷²⁴ П. Ш е с т а к о в, *География Смоленской губернии*, Смоленск 1857, s. 20, 22, 23.

N. Sokołowski i D. Uszakowa zalicza Smoleńszczyznę do białoruskich gwar północno-wschodnich. Podobnego zdania był białoruski lingwista – Piotr Buzuk. Nawet Nikita Tołstoj w 1969 roku powiedział, że praktycznie całą Smoleńszczyznę należałoby uznać za białoruską⁷²⁵.

Duże zasługi w badaniu gwar zachodniej Smoleńszczyzny miał Paweł Rastorgujew, który początkowo zaliczył je do kategorii przejściowych białorusko-południowielkoruskich, genetycznie jednak do białoruskich. Później nazywał je już mieszanymi. Badacz podkreślił, że historycznie są to gwary białoruskie (mają białoruską podstawę), ale począwszy od XVI wieku ulegały systematycznej rusyfikacji. Obecnie nie można ich nazwać już białoruskimi ze względu na zbyt wiele cech rosyjskich. Rastorgujew podkreślił również, że nie można ich także nazwać „ruskimi z licznymi cechami białoruskimi”, chociaż nabierają licznych cech rosyjskiego języka literackiego⁷²⁶. Na szczególną uwagę zasługuje jego obszerna monografia *Gwary na terytorium Smoleńszczyzny*⁷²⁷, wydana już pośmiertnie, w której scharakteryzował badany obszar z uwzględnieniem ówczesnych danych archeologicznych i historycznych, przeanalizował dostępne w tamtym czasie źródła (zabytki piśmiennictwa XIII–XVIII wieku, prace naukowe z zakresu folkloru, języka). Rastorgujew dość szczegółowo opisał strukturę gwar (cechy fonetyczne, morfologiczne i składniowe). Autor scharakteryzował pokrótce także mowę grup zamieszkujących Smoleńszczyznę – gwarę przesiedleńców z BSRR oraz język pracowników fabryki tekstylnej miejscowości Jarcew. Kończył swoje dzieło omówieniem „zmieszania” tychże gwar, pokazując przy pomocy uwarunkowań społeczno-historyczno-ekonomicznych, skąd nabrały charakteru mieszanego.

Po II wojnie światowej również szereg językoznawców zajmowało się pograniczem białorusko-rosyjskim. Fonetykę gwar zachodniej Briańszczyzny badał A. Piankouski, osobliwościami morfologicznymi, także Briańszczyzny, interesowała się H. Dziamidawa. Z kolei Z. Żakowa napisała szereg artykułów dotyczących granic arealnych i związków językowych Smoleńszczyzny. W Czagiszewa, A. Gerd i W. Makijenko opisywali historyczne i dialektalne osobliwości Briańszczyzny⁷²⁸.

Zagadnieniem pogranicza białorusko-rosyjskiego z punktu widzenia składni zajmowała się Swietłana Prochorowa. W monografii pt. *Składnia przejściowej białorusko-rosyjskiej strefy: badanie arealno-typologiczne*⁷²⁹ autorka opisuje składnię gwar Smoleńszczyzny, analizując materiały zebrane w 10 rejonach obwodu smoleńskiego, ukazując szersze, także słowiańsko-niesłowiańskie, spektrum. Autorka, uwzględniając teorię fal Johanna Schmidta, zwraca uwagę na to, że peryferyjne strefy dialektalne nie mogą być centrami innowacji językowych. Badaczka potwierdza fakt przejściowego białorusko-rosyjskiego charakteru gwar pogranicza, gdzie składnia uformowała się dla tego konkretnego obszaru, ale w ramach języków wschodniosłowiańskich. Szereg cech składniowych swym zasięgiem dociera daleko w głąb od granicy administra-

⁷²⁵ С.М. Прохорова, *Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование*, Минск 1991, с. 14, 15.

⁷²⁶ П. Расторгуйев, *Говоры на территории Смоленщины*, *op.cit.*, с. 182.

⁷²⁷ *Ibidem*.

⁷²⁸ А.А. Крывicki, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, с. 247.

⁷²⁹ С.М. Прохорова, *Синтаксис переходной русско-белорусской зоны...*, *op.cit.*

cyjnej, zarówno na terytorium Federacji Rosyjskiej, jak i w głąb Białorusi. Większość z tych cech jednak bliska jest rosyjskiemu językowi literackiemu, chociaż zdarzają się typowe dla całego obszaru białoruskiego (jak np. konstrukcje z przyimkiem *do*, którego centrum rozpowszechniania są ziemie polskie i język polski). Szereg cech obejmuje obszar zamieszkały niegdyś przez smoleńsko-połockich Krywiczów i Radymiczów, co może wskazywać na fakt, że w XI–XIII wieku nie było wyraźnej granicy pomiędzy tymi plemionami i posługiwały się one jednym dialektem. Tematyce pogranicza białorusko-rosyjskiego autorka poświęciła także kilka prac, które znalazły się w książce *Jeszcze raz o ciągłości językowej*⁷³⁰ oraz w *Pracach wybranych* opublikowanych w 2009 roku⁷³¹.

Wiele ciekawych faktów lingwistycznych pokazuje *Słownik ludowych gwar Zachodniej Briańszczyzny*⁷³², w którym autor, P. Rastorgujew, zafiksował liczne słowa, które można by uznać za białorutenizmy, bądź co najmniej identyczne z językiem białoruskim. Słownik obejmuje miejscową leksykę z wyjątkiem słów identycznych z rosyjskim językiem literackim. Z interesujących nas leksemów można wyliczyć chociażby: *akrami¹a* ‘oprócz’, *bayn¹o*, *drobny*, *ion* ‘on’, *l¹ustra* ‘lusterko’, *pam¹iż* ‘pomiędzy’, *tr¹eba*, *troxi*, *tud¹y* ‘tam’ i szereg innych. Słownik ukazuje nie tylko lokalną leksykę (białoruskiego pochodzenia), lecz także uwidocznia szereg cech fonetycznych i morfologicznych, charakterystycznych dla białoruszczyzny: zaznaczanie tzw. u krótkiego (niezgłoskotwórczego) czy białoruskiego akcentu.

Najwięcej faktów językowych odnoszących się do tego obszaru dostarcza niewątpliwie *Dialektologiczny atlas języka rosyjskiego*, odnoszący się do europejskiej części Rosji⁷³³. Ze względu na fakt, że ukazuje on dialektalne zróżnicowanie geograficznie, szereg zjawisk i procesów językowych można było szybciej zrozumieć i opisać pewne fakty językowe, np. niektóre mapy ewidentnie pokazują, że zasięg cech (specyficznych dla języka białoruskiego) nierzadko pokrywa się prawie w całości z granicami dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego z różnych okresów czy Rzeczypospolitej. Pomimo tego rosyjscy dialektolodzy czasami przemilczają fakt, że niektóre z opisywanych przez nich cech dialektalnych są ewidentnie białoruskie. Badacze z czasów carskich i początku XX wieku zazwyczaj nie mieli wątpliwości co do tego, że gwary Smoleńszczyzny czy Briańszczyzny można nazwać białoruskimi (choć z licznymi cechami rosyjskimi). Po II wojnie światowej widać już tendencję do określania granicy zasięgu gwar na podstawie granicy administracyjnej.

K. Zacharowa i W. Orłowa w swoim podręczniku piszą już, że „zachodnia granica zachodniej grupy [gwar rosyjskich] idzie wzdłuż granicy [państwowej] z Białorusią”. Autorki zaznaczają jednak, że na obszarze tym jest szereg cech charakterystycznych dla języka białoruskiego, takich jak występowanie twardego *r*, ciekania, czy dziekania⁷³⁴. W podręczniku do dialektologii W. Kolesowa, L. Iwaszko, L. Kaporulina,

⁷³⁰ С.М. Прохорова, *Ещё раз о языковой непрерывности*, Минск 2002.

⁷³¹ С.М. Прохорова, *Выбранные работы*, Минск 2009. Zob. na przykład: *Говоры Западной Смоленщины: языковой статус, в зеркале синтаксических особенностей*, s. 25–30; *Синтаксис Западной Смоленщины*, s. 31–38; *Синтаксис сложного предложения в говорах Смоленщины*, s. 39–72.

⁷³² П.Р. Расторгуев, *Словарь народных говоров...*, *op.cit.*

⁷³³ ДАРЯ.

⁷³⁴ Пор. К. Захарова, В. Орлова, *Диалектное членение...*, *op.cit.*

W. Trubińskiego i O. Czerepanowa wspomina się tylko, że na obszar zachodnich gwar rosyjskich to gwary przejściowe pomiędzy białoruskimi i rosyjskimi⁷³⁵. Z kolei w najnowszym podręczniku do dialektologii pod red. L. Kasatkina autorzy ograniczyli się tylko do stwierdzenia, że gwary Smoleńszczyzny (tj. zachodnia grupa gwar południowego narzecza) charakteryzuje się cechami specyficznymi dla gwar południowej, zachodniej i południowo-zachodniej stref dialektalnych. Na dziewięć cech wymienionych przez autorów, co najmniej osiem stanowią cechy typowe dla białoruskiego języka literackiego bądź północno-wschodniego pasa dialektu białoruskiego⁷³⁶. Przy opisie Pskowszczyzny z kolei autorzy wymienili takie cechy białoruskie, jak np. ciekanie i dziekanie⁷³⁷. Pokazuje to na pewną tendencję występującą w badaniach dialektologów, przede wszystkim rosyjskich. Odrzucają oni dawne etnohistoryczne granice, które uformowały zasięg gwar białoruskich na tym obszarze, a przynajmniej szeregu cech językowych białoruskich, i pozwalają sobie na uproszczenie w postaci potraktowania współczesnej granicy administracyjnej jako symbolicznej granicy pomiędzy gwarami białoruskimi a rosyjskimi. Podejście takie, mające podtekst polityczny, jest z naukowego punktu widzenia niebezpieczne: będzie promować stereotypowy, niezgodny z historyczno-etnicznymi uwarunkowaniami obraz zasięgu gwar tych dwóch języków, czytelny jedynie dla wąskiej grupy doświadczonych dialektologów.

Specyfika gwar białoruskich

W gwarach występujących w zachodniej części Federacji Rosyjskiej, tj. przylegających do Białorusi, występuje szereg cech, które można uznać za typowo białoruskie lub charakterystyczne dla białoruskiego dialektu północno-wschodniego, pomimo że wielu obecnych dialektologów rosyjskich nazywa je np. „zachodnioruskimi”. Niewątpliwie jednym z czynników, które wpłynęły na ten fakt jest to, że obszar ów wchodził w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, a następnie Rzeczypospolitej, co ułatwiało procesy migracyjne i powiększający się obszar występowania białoruszczyzny. Zasięg terytorialny niektórych cech językowych jest zbliżony do linii wyznaczonej przez ówczesne granice państwowe. Każdy z trzech regionów (Pskowszczyzna, Smoleńszczyzna i Briańszczyzna) charakteryzuje się specyficznymi cechami gwarowymi. W związku z tym, że poniżej zostały pokazane tylko te cechy gwarowe, które są identyczne z białoruszczyzną, wszystkie trzy regiony zostały omówione łącznie:

Fonetyka:

- akanie dysymilatywne żyzdryńskiego (tzw. białoruskiego) typu przeważające lub występujące paralelnie z innymi typami akania na obszarze Smoleńszczyzny, Briańszczyzny i południowej Pskowszczyzny przylegającej do Witebszczyzny⁷³⁸;

⁷³⁵ *Русская диалектология*, под. ред. В.В. Колесова, *op.cit.*, с. 36.

⁷³⁶ *Русская диалектология*, под ред. Л. К а с а т к и н а, *op.cit.*, с. 265.

⁷³⁷ *Ibidem*, с. 270, 271.

⁷³⁸ Żydzryński typ akania znacznie wykracza poza granice Białorusi i obejmuje obszar biegnący mniej więcej po linii: Wielkie Łuki – Nowel – na zachód od Rżewa – na wschód od Wiaźmy – na wschód od Kurska – Stary Oskol. ДАРЯ 1986, карта I.

- jakanie żyzdryńskiego typu występujące na Smoleńszczyźnie, na zachód od Briańska i południowej części Pskowszczyzny⁷³⁹;
- występowanie dźwięcznego γ na całym obszarze Smoleńszczyzny i Briańszczyzny (z pojedynczymi przypadkami g) oraz w południowej części Pskowszczyzny (paralelnie z g)⁷⁴⁰;
- sporadyczne występowanie twardego \check{c} w zachodniej części Smoleńszczyzny, zachodniej części Briańszczyzny i południowej Pskowszczyzny⁷⁴¹;
- do bardzo rozpowszechnionych cech należy protetyczne v , występujące przed samogłoskami nagłosowymi: *vostryj* ‘ostrzy’, *v^lul’ica* ‘ulica’; cecha ta występuje nie tylko na pograniczu Homelszczyzny z rosyjskimi przylegającymi obwodami⁷⁴², lecz obejmuje także swym występowaniem obszar znacznie większy, wykraczający nawet poza granice Wielkiego Księstwa Litewskiego; granica przebiega nieco na północ od Wielkich Łuków, dalej na wschodzie sięga Możajska i Kaługi i nieco na wschód od Orła i Kurska⁷⁴³;
- sporadyczne występowanie form *ǰežǰu* ‘jeżdżę’, *dožǰ* ‘deszcz’ charakterystycznych dla białoruskiego języka literackiego i gwar białoruskich: zachodnie skrawki Smoleńszczyzny i Briańszczyzny i południowe skrawki Pskowszczyzny – przylegające do granicy z Białorusią⁷⁴⁴;
- powszechne występowanie μ w środku słowa zarówno przed spółgłoskami dźwięcznymi, jak i bezdźwięcznymi, a także na początku słowa na obszarze Smoleńszczyzny, zachodniej Briańszczyzny oraz paralelne μ z v na obszarze południowej Pskowszczyzny i centralnej i wschodniej Briańszczyzny: *tr^lauka* ‘trawka’, *pr^lauða* ‘prawda’⁷⁴⁵;
- wymowa μ w miejscu dawnego l w zakończeniu czasowników czasu przeszłego oraz w środku słowa rzeczowników: *upau* ‘upadł’, *doμya* ‘długo’ na

⁷³⁹ Granicę występowania żyzdryńskiego (białoruskiego) typu jakania wyznacza linia: Siebież – na południe od Wielkich Łuków – Bieliz – Bielyj – Jelnia – Rosławł – na zachód od Briańska – po Siewsk i Ryłsk. ДАРЯ 1986, карта 8.

⁷⁴⁰ ДАРЯ 1986, карта 44. Obszar występowania h na terytorium Federacji Rosyjskiej biegnie od północy (na południe od Wielkich Łuków), dalej na wschód poprzez Rzew – Gagarin – Kołonna – Kasimow i następnie na południe, gdzie we wszystkich południowych dialektach rosyjskich występuje właśnie γ .

⁷⁴¹ Pas białoruskich dialektów północno-wschodnich charakteryzuje występowanie twardego \check{c} ze sporadycznymi zafiksowanymi przykładami miękkiego \check{c} . Po rosyjskiej stronie granicy przeważa z kolei miękkie \check{c} . Twarde \check{c} występuje tam sporadycznie tylko przy granicy z Białorusią, a od Wielkich Łuków ciągnie się szerokim pasmem na północ i północny wschód. Taki przejściowy pas paralelnego występowania miękkiego \check{c} i twardego \check{c} pokrywa się z zasięgiem archaicznej cechy – mianowicie cokania. ДАРЯ 1986, карта 45.

⁷⁴² А. М а н а е н к а в а, *Паўднёвабелікаруска-беларускія сыходжанні і разыходжанні ў галіне кансанатызму*, „Беларуская лінгвістыка” 1978, № 12, Мінск, с. 61–68; ДАРЯ 1986, карта 60.

⁷⁴³ В. О р л о в а, *Русско-белорусское языковые отношения по данным диалектологических атласов*. [w:] *Материалы и исследования по русской диалектологии*, вып. 2, Москва 1961, с. 13.

⁷⁴⁴ ДАРЯ 1986, карта 52.

⁷⁴⁵ *Ibidem*, карта 56, 57. Obszar występowania tej cechy (jak żyzdryńskiego akania i jakania) również odzwierciedla w ogólnym zarysie dawną granicę Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej.

- obszarze Smoleńszczyzny, zachodniej Briańszczyzny oraz południowej Pskowszczyzny⁷⁴⁶;
- wymowa końcowego *v* jako *u* w M. lp. rzeczowników typu *l'ub'ou* ‘miłość’ oraz w końcówkach *-ow* D. lm. rzeczowników: *dam'ou* ‘domów’, *sta'ou* ‘stołów’ – powszechna (z rzadszą wymową fonetyczną w innej postaci) na Smoleńszczyźnie i zachodniej Briańszczyźnie oraz południowej Pskowszczyźnie⁷⁴⁷;
 - wymowa miękkich *d'* i *t'* fonetycznie zbliżonych do białoruskiego dziekania i ciekania, z zachowaniem odcienia syczącego czy szumiącego, np.: *t^x'oc'a* ‘ciocia’, *d^z'eń* ‘dzień; obejmuje obszar zachodniej Smoleńszczyzny i południowej Pskowszczyzny⁷⁴⁸, podczas gdy nieco na północ rozpoczynają się tzw. gwary międkoerowe, charakterystyczne dla pasa dialektów północno-wschodnich Białorusi i zachodnich Rosji⁷⁴⁹;
 - wymowa twardego *r* na obszarze zachodniej Briańszczyzny, charakterystyczna dla obszaru zamieszkałego niegdyś przez Radymiczów (jak na obszarze Homelszczyzny);
 - powszechna wymowa (ze sporadycznie występującymi innymi formami) wzdłużonych spółgłosek *ńń*, *l'l'*, *c'c'*: *svińń'a* ‘świnia’, *stul'l'a* ‘stoły’, *pl'ac'c'e*: na obszarze całej Smoleńszczyzny, zachodniej Briańszczyzny oraz południowej Pskowszczyzny⁷⁵⁰.

Z morfologicznych cech tożsamy z językiem białoruskim lub gwarami białoruskimi można wymienić następujące:

- występowanie końcówki *-ach* w rzeczownikach lm. w konstrukcjach z przyimkiem *pa*: *pa dam'ax*, *pa tr'ubax* wobec powszechnej w większości gwar rosyjskich i rosyjskiego języka literackiego *-am* (*pa dam'am*, *pa tr'ubam*) na wschód od Smoleńska i Jelni⁷⁵¹;
- dość powszechne występowanie na obszarze południowej Pskowszczyzny i Smoleńszczyzny formy końcówki *-ej* przymiotników r.m.: *mołod'eĭ*, *γlux'^leĭ* oraz z końcówką *-ej* w D. i N. przymiotników r.ż.: z *mołod'eĭ*, *b'ez γlux'^leĭ*⁷⁵²;
- dość powszechne występowanie na obszarze Pskowszczyzny, Smoleńszczyzny i Briańszczyzny zaimka osobowego 3. os. lm. oni w postaci: *ĭan'ly*; 3. os. lp. *ĭan'a* oraz 3. os. lp. *ĭon*⁷⁵³;
- formy D. r.ż. typu *teĭ*, *adn'eĭ*, charakterystyczne dla pasa północno-wschodnich gwar białoruskich, występujące w granicach Rosji na południowych

⁷⁴⁶ *Ibidem*, карта 61.

⁷⁴⁷ *Ibidem*, карта 58, 71, 72.

⁷⁴⁸ *Ibidem*, карта 64.

⁷⁴⁹ *Ibidem*, карта 65.

⁷⁵⁰ *Ibidem*, карта 74.

⁷⁵¹ *Ibidem*, карта 39.

⁷⁵² *Ibidem*, карта 42.

⁷⁵³ *Ibidem*, карта 68, 64.

skrawkach Pskowszczyzny i na całym obszarze Smoleńszczyzny i większości obszary Briańszczyzny⁷⁵⁴;

- formy czasowników 2. os. lm. na *-licie*: *ńes¹ic¹e*, występujące na obszarze wąskiego pasa przylegającego do granicy białoruskiej od Newla po Nowożybków i Starodub⁷⁵⁵;
- formy 2. os. lm. czasowników I koniugacji ze stałym akcentem na końcówce: *ńes¹ic¹o* / *ńes¹ic¹e*, *ber¹ic¹o* / *ber¹ic¹e*, występujące na obszarze wąskiego pasa przylegającego do granicy białoruskiej od Newla po Nowożybków i Starodub⁷⁵⁶;
- forma 2. os. lp. czasowników *dać* i *jeść*: *das¹i*, *żes¹i*, obejmująca południowe skrawki Pskowszczyzny (okolice Siebieża i Newla), całą Smoleńszczyznę i ziemie na zachód od Briańska⁷⁵⁷;

W zakresie składni i leksyki można wydzielić takie białoruskie cechy, jak np.⁷⁵⁸:

- połączenie liczebników dwa, trzy, cztery z formami rzeczowników lm. r.m. z mianownikiem: *dva mużyk¹i*, *try stoły* itd.;
- występowanie w konstrukcjach z przyimkiem *pa* rzeczowników lm. w Ms. zamiast rozpowszechnionego w języku rosyjskim C.: *pa r¹ekax* wobec rosyjskiego *pa r¹ekam* ‘(np. płynąć) rzekami, po rzekach’;
- powszechność konstrukcji z *ci* w zdaniach pytających, *ci ty był* ‘czy byłeś’;
- powszechność konstrukcji typu: *poj¹ti v ž¹agody*, *p¹o¹ti v gr¹ib¹y* ‘pójść na jagody, na grzyby’ (biał. *pajsc¹i u ž¹ayady / u žyryb¹y*, ros. *poj¹ti za gr¹ib¹ami*);
- liczne leksemy występujące na Smoleńszczyźnie lub Briańszczyźnie, które można uznać za białorutenizmy bądź tożsame z językiem białoruskim: *burak¹i* ‘rzadko: *buraki*’ (Sm.), *pa¹ečka* ‘porzeczka’ (Sm.), *portki* ‘portki’ (Sm.), *kav¹alak* ‘kawalek’ (Sm.), *śl¹ax* ‘szlak, droga’ (Sm.)⁷⁵⁹, *ńe v¹edać* ‘nie wiedzieć’ (Br.), *p¹uška* ‘ptak’ (Br.), *r¹aptam* ‘raptem’ (Br.), *troxi* ‘trochę’ (Br.), *ub¹ačyć* ‘zobaczyć, dostrzec’ (Br.) i wiele innych⁷⁶⁰.

Nieco inaczej sytuacja wygląda w **obwodzie kaliningradzkim**, gdzie mieszka, według różnych szacunków, od 50 do 100 tys. Białorusinów. W tej eksklawie Federacji Rosyjskiej praktycznie nie ma ludności autochtonicznej, wszystkie narody tam zamieszkujące przybyły po II wojnie światowej. Tak było również z Białorusinami. Przybywali zarówno z miast, jak i wsi, a procesy migracyjne są widoczne nawet w nazwach wsi, które tworzone, nadając im nazwy okolic, skąd przybywała ludność, bądź zmie-

⁷⁵⁴ *Ibidem*, карта 73.

⁷⁵⁵ *Ibidem*, карта 82.

⁷⁵⁶ *Ibidem*, карта 85.

⁷⁵⁷ *Ibidem*, карта 86.

⁷⁵⁸ К. З а х а р о в а, В. О р л о в а, *Диалектное...*, *op.cit.*, с. 122–126.

⁷⁵⁹ П. Р а с т о р г у е в, *Говоры...*, *op.cit.*, с. 148–151.

⁷⁶⁰ П. Р а с т о р г у е в, *Словарь...*, *op.cit.*

niając nazwy przedwojenne. Można znaleźć tu miejscowości z takimi nazwami, jak np.: Mozyrz, Polesk, Nowobobrujsk, czy Pradziwińsk. Ludność chłopska przybyła z ziem białoruskich posługiwała się swoją rodzimą gwarą. Następowiała jednak bardzo szybka rusyfikacja, o wiele mocniejsza niż w innych regionach, ze względu na specyfikę (zmilitaryzowanie) obwodu kaliningradzkiego⁷⁶¹.

5.5. Gwary białoruskie na Ukrainie

W granicach Ukrainy na szczególną uwagę zasługuje północna Czernihowszczyzna, jako obszar zamieszkały przez ludność autochtoniczną. W mowie mieszkańców odzwierciedlone są cechy gwar środkowobiałoruskich.

Zarys dziejów regionu

Po raz pierwszy miasto Czernihów wspomniano w dokumentach z 907 roku. Od czasów wczesnego średniowiecza było to centrum plemienia Siewierzan i zaraz po Kijowie i Nowgorodzie najbogatsze i najważniejsze miasto w okolicy. Od IX wieku Czernihowszczyzna była częścią Rusi Kijowskiej, a w wiekach XI–XIII niezależnym Księstwem Czernohowsko-Siewierskim. Jak większość niezależnych księstewek tego regionu, również Czernihów został podbity przez Litwinów i wszedł w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1353 roku. Po 150 latach został przyłączony do Księstwa Moskiewskiego (1503), by wejść w skład Rzeczypospolitej po rozejmie dywilińskim w 1618 roku. Miasto szybko stało się centrum województwa czernihowskiego. Polacy nie władali tu jednak długo, bo już w 1667 roku, po rozejmie andruszowskim (ostatecznie potwierdzonym traktatem Grzymułtowskiego z 1686 roku) Czernihowszczyznę oddano Rosji. Od tego czasu, z krótkimi przerwami (np. w 1918 roku, kiedy rejon ten wszedł w skład Ukraińskiej Republiki Ludowej), Czernihowszczyzna zależna była od Moskwy.

Na ziemię ukraińskie przesiedlało się sporo osób z terenów białoruskich – w czasach WKL, kiedy po najazdach mongolskich i tatarskich trzeba było zasiedlić spustoszone wojnami ziemie, czy w związku z ruchami antyfeudalnymi. Na przełomie XIX i XX wieku z kolei Białorusini jechali pracować w fabrykach na terytorium Ukrainy, udawali się głównie do guberni kijowskiej, czernihowskiej, chersońskiej czy do Odessy. Po rozpadzie ZSRR najwięcej Białorusinów zamieszkiwało w Doniecku i obwodzie donieckim, Dniepropietrowsku i obwodzie dniepropietrowskim, na Krymie, w Charkowie, a bardziej w zwartej grupie w obwodzie rówieńskim. Na Krymie znajdują się do dzisiaj całe wsie białoruskie, jeszcze w 1788 roku chłopci pańszczyźniani siłą zostali przewiezieni z Mohylewszczyzny na Krym, do wsi Azamat (obecnie Wasiliewka rejonu bielogorskiego). Sporo zamieszkuje też stepowe regiony półw. Krymskiego – wsie Marianówka, Icuń, Woinka oraz pod Symferopolem (w. Szyrokoje). Spis ludności z 1893 roku pokazał, że na Krymie zamieszkiwało 2058 Białorusinów.

⁷⁶¹ Język Białorusinów zamieszkujących w obwodzie kaliningradzkim jest obecnie tematem badań M. Jankowiaka.

W 1989 roku na Ukrainie zamieszkiwało 440 tys. Białorusinów, z czego ponad 80% w miastach⁷⁶². Poniżej ograniczamy się tylko do krótkiej analizy cech języka używanego przez osoby z północnej Czernihowszczyzny jako ludności autochtonicznej.

Badania gwar białoruskich

Północna Czernihowszczyzna należy niewątpliwie do najsłabiej zbadanych przez językoznawców białoruskich obszarów spośród wszystkich pograniczy Białorusi. Pograniczem polsko-białorusko-ukraińsko-rosyjskim (w odniesieniu do okresu międzywojennego) zajmował się Piotr Buzuk, który badał m.in. specyfikę gwar mozyrskich na granicy z Ukrainą. Gwary występujące na tym obszarze nazwał przejściowymi i następczącymi trudnościami w wyznaczeniu jednoznacznej granicy wskazującej jasno, gdzie kończą się gwary białoruskie, a zaczynają ukraińskie. Badacz zauważył, że na południe od Prypeci wciąż przeważają cechy charakterystyczne dla większości gwar białoruskich, dlatego też odrzucił rzekę Prypeć jako granicę zasięgu języka białoruskiego i ukraińskiego, tak określoną wcześniej przez J. Karskiego na mapie *Этнографическая карта белорусского племени* z 1917 roku⁷⁶³.

O ile Polesie zachodnie doczekało się już licznych opracowań, zarówno ze strony białoruskich jak i ukraińskich lingwistów, o tyle Polesie wschodnie jest pod tym względem zaniedbane. Wartościową pracą jest *Lingwistyczny atlas pogranicznych regionów Białorusi i Ukrainy w dolnym biegu Prypeci* T.W. Nazarowej⁷⁶⁴. Znaczenie tego atlasu, jako źródła zachowanej ówczesnej rzeczywistości językowej, wzrosło po 1986 roku, kiedy miał miejsce wybuch w elektrowni w Czarnobylu i rozpoczęły się wysiedlenia lokalnej ludności (łącznie przeniesiono około 160 tys. osób). Wiele wsi na wschodnim Polesiu przestało po prostu istnieć.

Spore zasługi w badaniu wschodniego pogranicza białorusko-ukraińskiego ma Mykoła Nikonczuk, autor licznych artykułów naukowych dotyczących tego tematu⁷⁶⁵. Najwięcej faktów językowych odnoszących się do interesującego nas regionu można znaleźć jednak w dwóch atlasach dialektologicznych. Pierwszy z nich – *Leksykalny atlas prawobrzeżnego Polesia* – jest autorstwa wyżej wspomnianego M. Nikonczuka. Jest on wynikiem 36-letniej pracy ukraińskiego dialektologa, a rękopis obejmował aż dwa i pół tysiąca map. W atlasie znalazło się ostatecznie 200 leksykalnych, fonetycznych i semantycznych map poświęconych słownictwu z zakresu takiej tematyki, jak krajobraz, meteorologia, świat roślinny, pszczelarstwo, rybołówstwo, gospodarstwo

⁷⁶² *Беларускае замежжа*, *op.cit.*, s. 170–187.

⁷⁶³ П. Б у з у к, *Да характарыстыкі дыялектаў паўднёва-беларускіх...*, *op.cit.*, s. 154–166.

⁷⁶⁴ Т.В. Н а з а р а в а, *Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті*, Київ 1985. Zobacz także artykuł: Т.В. Н а з а р а в а, *Українсько-білоруська мовна межа в районі нижньої Прип'яті*, [w:] *Вопросы диалектологии восточнославянских языков*, pod red. Р.И. А в а н е с о в а, Мінск 1964, s. 124–141.

⁷⁶⁵ М.В. Н и к о н ч у к, *Правобережнополюське говоры с лінгвогеаграфічнай і гістарычнай кропкаў згляду*, [w:] *Полескі этнолінгвістычны зборнік: Матэрыялы і даследаванні*, pod red. Н.И. Толстого, Москва 1983; М.В. Н и к о н ч у к, *Правобережнополюське-білоруські лексічны ізоглосы*, [w:] *XIII Республіканьскі дыялекталогічны нарада. Тэзі доповіді*, Київ 1969, s. 135–140; М.В. Н и к о н ч у к, *Житомирськеполюське-білоруські лексіко-семантычны ізоглосы*, [w:] *Праці XIII Республіканьскай дыялекталогічнай нарады*, Київ 1970, s. 258–267.

rolne⁷⁶⁶. Drugi atlas, obejmujący również pogranicze Mozyrzczyzny i Czernihowszczyzny to *Atlas języka ukraińskiego*, a dokładniej tom I: *Polesie, Środkowe Nadzieprze i ziemie pograniczne*⁷⁶⁷. Atlas był wydany w 1984 roku – czyli jeszcze przed wybuchem w elektrowni atomowej w Czarnobylu.

Ważnym zadaniem dla dialektologów jest niewątpliwie upowszechnienie wszystkich zebranych niegdyś materiałów, które pokazują ten region. Jest to istotne z powodu czysto historycznego – według wielu archeologów, w tym polskiego badacza Kazimierza Godłowskiego – kolebką Słowiańszczyzny jest właśnie Polesie i obecne pogranicze białorusko-ukraińskie⁷⁶⁸. Po drugie należałoby przeprowadzić nowe badania w celu opisu obecnej sytuacji językowej tego obszaru.

Zagadnieniem rozdzielenia cech białoruskich i ukraińskich na interesującym nas terytorium, wyznaczeniem granicy językowej i opisem zjawisk lingwistycznych zajmowali się też inni ukraińscy badacze, tacy jak np. Fedot Żyłko⁷⁶⁹, czy A.A. Mojsijenko⁷⁷⁰. Gwary Czernihowszczyzny i Mozyrzczyzny łączy szereg cech językowych wspólnych z gwarami siewierskimi po rosyjskiej stronie granicy, tworząc trójkąt obejmujący pogranicze białorusko-rosyjsko-ukraińskie. Temu narzeczu również poświęcono szereg prac, z których warto wspomnieć chociażby monografię P. Rastorgujewa pt. *Gwara siewiersko-białoruska. Badania w dziedzinie dialektologii i historii gwar białoruskich*⁷⁷¹.

Pograniczem ukraińsko-białoruskim, a dokładniej obszarem północnej Czernihowszczyzny, zajmował się J. Syłenok, czego efektem była nieopublikowana praca pt. *Badania nad międzodialektalnymi białorusko-ukraińskimi kontaktami na terytorium Rypkińszczyzny*⁷⁷². Obecnie badania terenowe na wspomnianej powyżej Rypkińszczyźnie prowadzi Salvatore Del Gaudio, który analizuje nie tylko lokalne cechy gwarowe łączące w sobie elementy białoruskie i ukraińskie, ale przenikanie się tychże gwar z *surżykiem*. Badacz, w oparciu o przeprowadzone w ostatnich latach własne badania terenowe, wskazuje na szereg cech gwarowych, które należy uważać za wpływ sąsiednich gwar białoruskich⁷⁷³. Część z nich występuje paralelnie z formami ukraińskimi. Elementy białoruskie, które zostały zafiksowane dawniej przez badaczy i ujęte w atlasach dialektologicznych, a w większości potwierdzone przez S. Gaudio, analizujemy poniżej.

⁷⁶⁶ ЛАПП.

⁷⁶⁷ АУМ.

⁷⁶⁸ К. Г о д ł о w s k i, *Wschodnia koncepcja pierwotnych siedzib Słowian*, [w:] К. Г о д ł о w s k i, *Pierwotne siedziby Słowian*, Kraków 2000, s. 291–308.

⁷⁶⁹ Zob. np.: Ф.Т. Ж и л к о, *Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини*, „Діалектологічний бюлетень” 1953, вып. V, Київ; Ф.Т. Ж и л к о, *Дифтонги в чернігівських говірках*, „Діалектологічний бюлетень” 1956, вып. VI, Київ.

⁷⁷⁰ А.А. М о й с і е н к о, *Лексичні особливості говірки села Буківна Чернігівщини, перехідної мови до білоруської*, [w:] *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей*, Ужгород 1978, с. 43–44.

⁷⁷¹ П.А. Р а с т о р г у е в, *Северско-белорусский говор...*, *op.cit.*

⁷⁷² Ю.М. С и л е н о к, *Дослідження міждіалектних українсько-білоруських контактів на території Рипкиніщини*, Чернівці 2007 [maszynopis].

⁷⁷³ С. Д е л ь Г а у д і о, *Міждіалектні українсько-білоруські контакти при творенні суржуку на північному заході Чернігівської області*, „Acta Universitatis Palackianae Olomucensis” 2008, Ucrainica III, Olomouc, с. 57–64.

Specyfika gwar białoruskich na Ukrainie

Zgodnie z przyjętym w ukraińskiej dialektologii podziałem Czernihowszczyzna wschodzi w skład lewobrzeżnych północnych (poleskich) gwar ukraińskich, a na jej uformowanie się miały wpływ plemiona Drewlan i Siewierzan. Położenie geograficzne i uwarunkowania historyczne sprawiły, że tutejsze gwary mają szereg cech wspólnych z gwarami południowo-wschodniej Białorusi. W szczególności w północnych regionach Czernihowszczyzny widoczne są liczne cechy białoruskie, a dialektolodzy cały obszar graniczny uważają za strefę przejściową między gwarami białoruskimi a ukraińskimi⁷⁷⁴. Po katastrofie czarnobylskiej wiele osób zostało wysiedlonych z północnych obszarów Ukrainy, przylegających do Białorusi, co nie pozostało bez wpływu także i na sytuację językową – wielu mówiących tą lokalną gwarą opuściło swoje domostwa.

Z cech dialektalnych, powszechnych w północnych regionach Czernihowszczyzny, tożsamych z białoruszczyzną, można wyliczyć takie, jak:

- powszechne występowanie akania (wobec jego braku w języku ukraińskim): *kar^lova, ɣalav^la*⁷⁷⁵,
- występowanie na północnej Czernihowszczyźnie *e* na miejscu dawnego *jat* po spółgłoskach o różnym miejscu artykulacji: *d'ed^lok* ‘dziadek’, *t^lelo* ‘ciało’ zamiast powszechnego w języku ukraińskim w tym miejscu *i*⁷⁷⁶; tak samo w słowie *xren* ‘chrzan’⁷⁷⁷, *s'vet* ‘świat’⁷⁷⁸,
- występowanie we wsiach przy samej granicy z Białorusią form tożsamych z jakaniem: *maš^lok, vadr^lo*⁷⁷⁹;
- występowanie protetycznego *i*: *iy^lolka* ‘igła drzewa’, *iy^lac* ‘grać’, *iy^lusza* ‘grusza’⁷⁸⁰;
- występowanie zaimków osobowych *on* i *ona* z prejotacją: *ion, ian^la*⁷⁸¹; prejotacja ta występuje też w innych przypadkach, np. w B.: *iaɣ^lo*⁷⁸², *ia^le*⁷⁸³;
- formy bezokolicznikowe czasowników: *brać, znać* wobec ukraińskich *braty, znaty*⁷⁸⁴;
- występowanie zaimka 3. osobie lp. w B. w formie *man^le*⁷⁸⁵;
- występowanie zaimków *ty* i *siebie* w B. w postaci *c'ab^le, s'ab^le*⁷⁸⁶;

⁷⁷⁴ Ф.Т. Ж и л к о, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, с. 138–140; С.П. Б е в - з е н к о, *Українська діалектологія*, Київ 1980, с. 200.

⁷⁷⁵ Ф.Т. Ж и л к о, *Нариси...*, *op.cit.*, с. 154.

⁷⁷⁶ АУМ, карта 12.

⁷⁷⁷ *Ibidem*, карта 8.

⁷⁷⁸ *Ibidem*, карта 10.

⁷⁷⁹ *Ibidem*, карта 15.

⁷⁸⁰ *Ibidem*, карта 25.

⁷⁸¹ *Ibidem*, карта 62.

⁷⁸² *Ibidem*, карта 226.

⁷⁸³ *Ibidem*, карта 227.

⁷⁸⁴ Ф.Т. Ж и л к о, *Нариси...*, *op.cit.*, с. 155; АУМ, карта 179.

⁷⁸⁵ АУМ, карта 224.

⁷⁸⁶ *Ibidem*, карта 223.

- paralelne występowanie w przymiotnikach (r.m. i r.n.) w N. nieakcentowanych końcówek *-oju / -oj (-aj)*, jak w sąsiednich gwarach białoruskich: *x^latoju / x^latoj* ‘chata’⁷⁸⁷;
- brak *joty* w M. przymiotników (r.m. i r.n.): *d^lobry, mołod^ly*⁷⁸⁸;
- stopień wyższy przymiotników utworzonych za pomocy sufiksu *-ejsz*: *zdorov^lejšy*⁷⁸⁹;
- występowanie liczebnika jeden w postaci: *ad^lin / a^lin*⁷⁹⁰;
- występowanie atematycznych czasowników w bezokoliczniku *das^li* ‘dasz’, *jas^li* ‘jesz’⁷⁹¹;
- występowanie przyimka *od* z akaniem (wobec ukraińskiego *vid*): *ad^l*⁷⁹²;
- z leksemów występujących w sąsiednich gwarach białoruskich można wymienić takie, jak: *bo^lońna* ‘łaki przy brzegu rzeki, gdzie wypasa się bydło’, *me^lanka* ‘błyskawica’⁷⁹³, *star^lyk* ‘dawne dorzecze rzeki’⁷⁹⁴, *oduv^lančyk* ‘mni-szek pospolity’⁷⁹⁵, *żak* ‘nazwa rybackiej sieci’⁷⁹⁶, *v^lec^ler* ‘wiatr’⁷⁹⁷ i inne.

5.6. Gwary białoruskie w innych regionach świata

Migracja ludności białoruskiej, odbywająca się z przerwami od ponad stu lat, dotyczyła także innych kierunków, nie tylko granic byłego ZSRR. Białorusini zamieszkują w Skandynawii, Niemczech, Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych, Kanadzie czy Australii. Większość z tych osób mieszka jednak w miastach bądź miasteczkach tworząc diasporę, dlatego trudno jest w ich przypadku mówić o zachowaniu gwary, tym bardziej, że tylko część z nich pochodziła ze wsi. Jest natomiast kilka regionów świata, gdzie przesiedlała się ludność chłopska, która przez pewien czas zachowywała swój język rodzinny – właśnie gwarę białoruską. Choć obecnie możemy mówić o całkowitym lub prawie pełnym zasymilowaniu się tych osób, to warto jednak w kilku zdaniach wspomnieć te miejsca na świecie, gdzie trafili Białorusini.

Jednym z nich była **Argentyna**, do której Białorusini przybywali pierwotnie pod koniec XIX wieku – tak zwana pierwsza fala emigracji, kiedy miejscowe władze zachęcały do przyjazdu obcokrajowców, którzy mieli zasiedlać niezamieszkałe połacie kraju i prowadzić gospodarstwa rolne. Już w latach 80. XIX wieku gubernator grodzieński pisał o zauważalnej migracji chłopów z jego regionu do Argentyny. W 1914

⁷⁸⁷ Ф.Т. Ж и л к о, *Наруцу...*, *op.cit.*, с. 155.

⁷⁸⁸ АУМ, карта 237.

⁷⁸⁹ *Ibidem*, карта 247.

⁷⁹⁰ *Ibidem*, карта 248.

⁷⁹¹ *Ibidem*, карта 262.

⁷⁹² *Ibidem*, карта 269.

⁷⁹³ Ф.Т. Ж и л к о, *Наруцу...*, *op.cit.*, с. 156, 157.

⁷⁹⁴ ЛАПП 1994, карта 21.

⁷⁹⁵ *Ibidem*, карта 54.

⁷⁹⁶ *Ibidem*, карта 92.

⁷⁹⁷ *Ibidem*, карта 97.

roku mieszkało tam już prawdopodobnie około 5 tys. Białorusinów. Druga, większa fala, datuje się na okres międzywojenny, ale w jej trakcie migrowali tylko mieszkańcy ziem zachodniej Białorusi⁷⁹⁸. Szacuje się, że spośród 220 tys. przybyłych do Argentyny w tym okresie obywateli II RP około 20 tys. stanowili białoruscy chłopci. Zdecydowana większość z nich osiadła poza miastami – głównie w północnych regionach kraju – Chaco i Misiones. Otrzymywali tyle ziemi, ile byli w stanie uprawiać. Z czasem zaczęli się jednoczyć – w 1932 roku powstała organizacja Związek Ukraińskich i Białoruskich Organizacji Pracowniczych, potem Białoruskie Oświatowo-Kulturalne Towarzystwo „Hramada”, Towarzystwo „Kultura” i inne⁷⁹⁹. Zamieszkujący tam imigranci posługiwali się swoją białoruską gwarą z Grodzieńszczyzny.

Wielu Białorusinów trafiło również do **Kazachstanu**. Pierwsi z nich przybyli tam jeszcze w drugiej połowie XIX wieku i byli to przeważnie zesłańcy po powstaniu listopadowym. Największa emigracja chłopów nastąpiła jednak na przełomie XIX i XX wieku w związku z reformą agrarną Stołypina, kiedy to na północne tereny Kazachstanu przesiedlano tysiące małorolnych chłopów białoruskich (łącznie z pięciu „białoruskich” guberni ok. 25 tys. osób). Druga wielka fala nastąpiła w latach 20. i 30. XX wieku w związku z procesem kolektywizacji. Kolejne migracje, już po II wojnie światowej, związane były z procesem industrializacji. Do Kazachstanu przybywały osoby z miast, miasteczek, w tym intelektualiści i inżynierowie specjalizujący się w różnych gałęziach przemysłu. Obecnie mieszka tu około 90 tys. Białorusinów, przede wszystkim w obwodach: kustanajskim, karagandzkim, akmolskim, północnokazachstańskim, pawłodarskim, zachodniokazachstańskim i aktiubińskim⁸⁰⁰.

Białorusini mieszkają również na **Syberii** – część z nich na południowym Zabajkału. Już Jan Czerski i Benedykt Dybowski wspominali, że mieli kontakt z Białorusinami, którzy uczestniczyli w budowie kolei transsyberyjskiej, a dokładniej Krugobajkalskiej Magistrali Kolejowej. Już wówczas wskazywano na wieś Kułtuk, której ludność wzrosła dwukrotnie, głównie dzięki napływowi ludności z ziem białoruskich – guberni wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej i smoleńskiej. Obecnie w Kyłtuku już nie ma Białorusinów, natomiast ich potomkowie zamieszkują w miejscowościach leżących przy kolei – w okolicach Sludzianki aż po wieś Wydrino⁸⁰¹.

⁷⁹⁸ Nie było możliwości wyjazdu z ZSRR, stąd tylko „polscy” Białorusini emigrowali w tym okresie do Argentyny.

⁷⁹⁹ *Беларускае замежжа*, *op.cit.*, c. 359–371.

⁸⁰⁰ *Ibidem*, c. 246–255.

⁸⁰¹ <http://pribajkal.ru/belorus-item/article/9997.html> [dostęp: 27.07.2012].

VI

NOWE TENDENCJE W GWARACH BIAŁORUSKICH

Przeprowadzone na początku XXI wieku badania dialektologiczne na Białorusi przynoszą nowe informacje, które – w porównaniu z danymi zaświadczonymi w chrestomatiach i atlasach dialektologicznych II połowy XX wieku wskazują zarówno na zachowanie szeregu zjawisk systemowych świadczących o ciągłości rozwoju białoruskiego systemu dialektalnego i jego stabilności na danym etapie historycznym, jak i na nowe tendencje obserwowane w białoruskich gwarach centralnych oraz na pograniczach Białorusi.

Duża wariantywność w wykorzystaniu niektórych środków fonetycznych, morfologicznych, leksykalnych i składniowych świadczy z kolei o ich zmienności, nieukształtowanym do końca charakterze poszczególnych elementów systemu. Zmiany w tym zakresie zachodzą na naszych oczach, a ich podstawą nie zawsze są procesy wewnątrzsystemowe. Wpływają na nie w dużym stopniu języki (gwary) sąsiednie (głównie na pograniczach Białorusi), na które nawarstwiają się dodatkowo wpływy języka rosyjskiego na terytorium całego kraju. Język rosyjski przejął bowiem wszystkie funkcje języka urzędowego, co w dużym stopniu jest rezultatem zaszczości historycznych oraz obecnej polityki językowej władz Białorusi.

Wielowiekowa mozaika językowa na ziemiach białoruskich doprowadziła do powstania bilingwalnej lub polilingwalnej wspólnoty językowej, co wzmacnia procesy interferencyjne na poziomach *langue* i *parole*. Bilingwizm (dwujęzyczność) wytwarza się na terenach o mieszanym składzie etnicznym i oznacza posługiwanie się na co dzień przez daną grupę społeczną czy jednostkę dwoma różnymi językami. Zmusza do tego konieczność współżycia przedstawicieli co najmniej dwóch narodowości. Dwujęzyczność polega na umiejętności sprawnego posługiwania się dwoma językami (ojczystym i drugim) oraz łatwym przechodzeniu z jednego języka na drugi w różnych sytuacjach i z różnymi rozmówcami. Jeśli ten wymóg nie jest spełniony, wówczas mamy do czynienia nie z dwujęzycznością, lecz ze znajomością języka obcego. Kompetencje językowe nie są stałą cechą, lecz mogą się zmieniać. Dwujęzyczność często jest źródłem powstawania języków mieszanych i kalk językowych⁸⁰².

Zauważalne są pewne ogólne tendencje, dotyczące większości gwar białoruskich:

- duży wpływ lokalnej odmiany języka rosyjskiego na strukturę gwar białoruskich;

⁸⁰² W.T. M i o d u n k a, *Dwujęzyczność, walencja kulturowa i tożsamość emigracji polskiej w świecie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 2010, z. LXVI, Kraków, s. 57.

- liczne leksemy rosyjskie w lokalnych gwarach przyjmują białoruskie cechy fonetyczne;
- nierównomierny zakres użycia lokalnej odmiany języka rosyjskiego i białoruskiego w zależności od pokolenia: pokolenie najstarsze wykorzystuje gwarę białoruską, najmłodsze – rosyjski;
- wzrastający poziom idiolektalności w ramach jednej gwary;
- fakultatywne użycie różnych form (głównie fleksyjnych) w wypowiedzi jednego informatora.

Gwary białoruskie sąsiadują z bałtyckimi, zachodnio- i wschodniosłowiańskimi, tworząc na pograniczach pasy gwar przejściowych bądź mieszanych i wchodząc codziennie w nowy kontakt na różnych poziomach językowych. Sytuacja ta różna jest w strefie centralnej oraz w strefach pogranicznych.

6.1. Nowe tendencje w centralnej strefie białoruskiej

Centralna strefa dialektalna jest specyficznym tworem powstałym w wyniku konwergencji gwar białoruskich o statusie ponaddialektalnym⁸⁰³. Większość istniejących w niej zjawisk systemowych przejawia ciągłość rozwojową. Występują również pewne cechy świadczące o nowych tendencjach w gwarach białoruskich i one są przedmiotem poniższej analizy.

Centralną strefę dialektalną podzielono na 5 części: rejony okolic Mińska, rejony kierunku południowo-wschodniego, południowo-zachodniego, północnego oraz zachodniego.

6.1.1. Rejony okolic Mińska

W rejonach okolic Mińska występuje:

- tendencja do unifikacji struktury głosek, do fonetycznej jednorodności – nierozróżnianie *a* i *e* w ostatniej sylabie otwartej w Ms. rzeczowników różnych rodzajów w lp. (*u ba^loc'a, u x^lac'a*) oraz asymilacja *y < a* (*na ł^lavacca* ‘na ławeczce’);
- szerokie i stałe wykorzystanie głoski *o* w niektórych osobowych formach czasownikowych (*i^zom / id^lom*) oraz w zaimkach osobowych (*iōi*) i wskazujących (*to_i*), co łączy miejscową wymowę z białoruską literacką;
- częsta labializacja głosek *a, y* w sąsiedztwie spółgłosek wargowych (*pr^lou^lda, zabr^lou^l, pou^ld^lna, c^lerkou^l, nučuv^lac^l; u ž^loutum, na tom*), która realizowana jest jednak nieregularnie i niekonsekwentnie; duża wariantywność użycia często ma charakter idiolektalny;
- konsekwentne występowanie spółgłosek wzdłużonych w pozycji interwokalicznej (*nas^leń^lne, v^los'eń^lnu*), którym ostatnio podlega również leksyka zapożyczona z języka rosyjskiego (*askarbl^leń^lne, saabraž^leń^lne, sabr^lań^lna, s pi^lań^lnem*);

⁸⁰³ *Хрэстаматыя на беларускай дыялекталогіі...*, *op.cit.*, с. 4.

- poszerzenie występowania protetycznego *v* nie tylko przed *o* i *u* (*v*¹*oz*¹*era*, *pav*¹*uk*), lecz również przed *a* (*u* *vayar*¹*ot* ‘do ogrodu’, *v* *v*¹*armii* ‘w armii’), także w leksyce rosyjskiej (*tr*¹*avur* ‘żałoba’, *v*¹*uksus* ‘ocet’);
- wejście zapożyczonego *f* na stałe do systemu głosek białoruskich (*k*¹*ufar*, *fajna*, *kar*¹*ofl*¹*a*), również w leksemach rosyjskich (*f**tar*¹*oya* *ianvar*¹*a*, *fstr*¹*e*¹*c*¹*icca*), co powoduje, że wcześniejsza zamiana *f* przez *p*, *x* spotykana jest sporadycznie (z *kuxr*¹*om*, *šupl*¹*ady*);
- poszerzenie ciekania i dziekania na leksykę zapożyczoną (*arc*¹*isty*, *c*¹*e*¹*atr*, *ins*¹*c*¹*it*¹*ut*, *parc*¹*iz*¹*any*), co świadczy o odchodzeniu od wcześniejszego sposobu realizacji *t* i *d* przed głoskami rzędu przedniego w gwarach miejscowych oraz w białoruskim języku literackim i pojawieniu się nowej tendencji zgodnej z rozwojem języka rosyjskiego;
- tendencja do zmniejszenia liczby końcówek w M. lm. polegająca na zamianie archaicznych akcentowanych końcówek *-e*, *-a* na typowe i częściej występujące w gwarach białoruskich końcówki *-y*, *-i*; przy czym końcówki archaiczne często współwystępują jako dodatkowe razem z dominującymi *-y*, *-i* (*abr*¹*usy*, *bl*¹*in*¹*y*; *l*¹*is*¹*i*¹*čki*, *p*¹*es*¹*ni*; *γn*¹*ozdy*, *v*¹*odry* oraz *γalauk*¹*e*, *ku*¹*ak*¹*e*; *dr*¹*ova*, *kr*¹*osna*), czego nie widać jednak wyraźnie w idiolektach; taka dowolność w wykorzystaniu jednej końcówki z kilku możliwych świadczy z jednej strony o niezakończonym procesie kształtowania się nowego systemu fleksyjnego, a z drugiej – o ciągłości lokalnej tradycji dialektalnej;
- wyraźna ekspansja końcówki *-ou*, *-au* w D. lm. nie tylko rzeczowników r.m. i r.n., lecz także r.ż. I deklinacji (*γryb*¹*ou*, *pr*¹*aunuka*¹; *γr*¹*upa*¹, *kryn*¹*ica*¹, *nav*¹*estau*), co może być świadectwem dominacji r.m.;
- rusycyzmy leksykalne dostosowane do wymowy białoruskiej (*apry*¹*z*¹*al*¹*ac*¹, *abra*¹*š*¹*acca*, *da*¹*yl*¹*e*¹*ni*¹*e*, *i*¹*nc*¹*ar*¹*esna*, *pr*¹*az*¹*ni*¹*k*, *uk*¹*us*¹*ni*¹*enka*¹*e*)⁸⁰⁴.

6.1.2. Rejony kierunku południowo-wschodniego

W rejonach kierunku południowo-wschodniego zauważa się tendencje częściowo pokrywające się z opisanymi powyżej zmianami występującymi w rejonie okolic Mińska, a mianowicie: częsta labializacja głosek *a*, *y* w sąsiedztwie spółgłosek wargowych; szerokie i stałe wykorzystanie głoski *o* w niektórych osobowych formach czasownikowych (*žyv*¹*om*, *uc*¹*ak*¹*a*¹*jom*); ekspansja końcówki *-ou*, *-au* w D. lm. nie tylko rzeczowników r.m. i r.n., lecz także r.ż., rusycyzmy leksykalne dostosowane do wymowy białoruskiej.

Są też cechy różnicujące obydwie rejony, wśród których główną rolę odgrywa tendencja do dominacji dwusylabowej końcówki N. rzeczowników i przymiotników oraz zaimków osobowych i wskazujących r.ż. lp. (*x*¹*ata*¹*ju*, *ma*¹*lad*¹*o*¹*ju*, *i*¹*o*¹*ju*, *t*¹*o*¹*ju* / *t*¹*e*¹*ju*); końcówka jednosylabowa ma status końcówki fakultatywnej (*ž*¹*o*¹*utaj*)⁸⁰⁵.

⁸⁰⁴ *Ibidem*, c. 104–118.

⁸⁰⁵ *Ibidem*, c. 176–191.

6.1.3. Rejony kierunku południowo-zachodniego

W rejonach kierunku południowo-zachodniego także występują pewne cechy typowe dla rejonów okolic Mińska, np. silna tendencja do użycia wspólnych dla trzech rodzajów rzeczowników końcówek M. Im. *-y, -i* paralelnie ze starą końcówką *-e* (*γрыбы / γрыбе, вank'i / вank'e*); rusycyzmy leksykalne dostosowane do wymowy białoruskiej. Rejon ten cechuje bardzo duża wariantywność form deklinacyjnych i koniugacyjnych świadczących o zachowaniu lokalnej tradycji dialektalnej, przez które jednak zaczyna przebijać się tendencja do unifikacji niektórych z tych form⁸⁰⁶.

6.1.4. Rejony kierunku północnego

W rejonach kierunku północnego uwidaczniają się pewne tendencje unifikacyjne, np.:

- poszerzenie głoski *a* spowodowane różnymi przyczynami: asymilacją (*padam'al'i < padym'al'i, pał'ajc'es'a < pył'ajc'esia*); wystąpieniem sufiksu *-awa* zamiast *-wa* (*rask^lazawała / rask^lazwała, s'c^layawaŭ / s'c^laywaŭ*), który w tych gwarach jest sufiksem produktywnym; dążeniem do fonetycznego wyrównania struktury słowa przejawiającym się w realizacji *a* w ostatniej sylabie otwartej, które wynika nie tylko z akania i jakania (*k'aža, r'ouna, us^lakaya; u l^les'a, u x^lac'a*), lecz występuje także zamiast *y* (*u x^lacca < u x^latcy, pa r^lecca < pa r^lečcy*); delabializacją *u > a* w końcówce *-uju* (*n^lovaju x^latu < n^lovuju x^latu*);
- konsekwentne użycie końcówki *-uc* w 3. os. lp. niezależnie od koniugacji (*m'yjucca, nar^ležuc', s^ležuc', zal'ij^luc'* – I koniugacja; *nav^laruc', st^lavuc', x^loż^luc', znak^lomucca* – II koniugacja) – DABM podawał paralelne formy (*k^lormac', n^los'ac', x^loż^lac' – k^lormuc', n^los'uc', x^loż^luc'*)⁸⁰⁷.

Występuje również szereg zjawisk wspólnych dla tego rejonu z poprzednimi, np. ekspansja końcówki *-ou, -au* w D. Im. nie tylko rzeczowników r.m. i r.n., lecz także r.ż.; występowanie protetycznych spółgłosek *v, h*; konsekwentne użycie *f* w leksyce zapożyczonej; poszerzenie dziekania i ciekania na leksykę zapożyczoną świadczące o zbliżaniu się wymowy gwarowej do wzorca rosyjskiego i oddalaniu się od białoruskiej wymowy literackiej, co jest spowodowane brakiem wpływu literackiej białoruszczyzny na gwary białoruskie; rusycyzmy leksykalne dostosowane do wymowy białoruskiej – wpływ języka rosyjskiego jest duży i widoczny w gwarach, lecz na razie nie decydujący o ich charakterze i rozwoju⁸⁰⁸.

6.1.5. Rejony kierunku zachodniego

W rejonach kierunku zachodniego występuje bardzo charakterystyczna dla tej gwary tendencja do stabilizacji form ściągniętych (*p^lol'sku šk^lotu, c^letu p^leč*), co

⁸⁰⁶ *Ibidem*, c. 296–301.

⁸⁰⁷ DABM, карта 157.

⁸⁰⁸ *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі...*, *op.cit.*, c. 377–390.

przejawia się również w ekspansji procesu ściągnięcia na leksemy zapożyczone, w tym także z języka rosyjskiego (*p'eńs'a, iskl'uc'eńa, zajaŭ'eńa*).

Zauważalny jest tu także brak wzdłużenia spółgłosek nie tylko w pozycji interwokalicznej (*kuc'a, nas'eńa, zb'oża*), lecz także na styku morfemów, również w leksemach rosyjskich (*adaŭ'iam'u, z'erav'any, pl'enyŭje, uvabr'aca, vuč'yc'a*).

Wariantywność użycia różnych form świadczy o trwającym procesie ujednoczenia systemu fonetycznego danej gwary (rosyjskie leksemy z białoruską fonetyką i fleksją) i tym samym o jej innowacyjnym charakterze⁸⁰⁹.

6.2. Nowe tendencje w gwarach na pograniczach Białorusi

6.2.1. Pogranicze polsko-białorusko-litewskie

Materiał gwarowy zebrany podczas badań terenowych na pograniczu polsko-białorusko-litewskim znajdującym się w granicach Białorusi wskazuje na proces konwergencji językowej i rzadziej dywergencji językowej. Poczucie zróżnicowania w mówieniu po polsku i „po prostu”, tzn. gwarą białoruską, ulega zatarciu. Jak stwierdza E. Smułkowa: „Przeważa zdecydowanie świadomość «mowy mieszanej», jako podstawowego środka komunikacji, niezależnie od tego, którym z systemów językowych dwujęzyczna ludność w danej chwili się posługuje. [...] Istotne z językoznawczego punktu widzenia jest stwierdzenie, czy i na ile (w różnych płaszczyznach językowych) owo «mieszane mówienie» zachowuje jeszcze charakter systemowy polski albo białoruski w przekroju pokoleniowym⁸¹⁰”.

Oczywiście należy również uwzględniać nakładanie się na omawiane systemy gwarowe języka rosyjskiego, cieszącego się wśród społeczeństwa białoruskiego dużym prestiżem, co w wielu przypadkach prowadzi do powstania trasianki⁸¹¹.

Elżbieta Smułkowa zwraca uwagę na to, że pogranicze białorusko-polsko-litewskie nie jest pod tym względem jednolite, że inna jest sytuacja językowa np. w rejonie Solecznik, inna na Brasławszczyźnie i jeszcze inna w okolicach Lidy i Nowogródka. Dotyczy to m.in. stopnia znajomości języka polskiego oraz nasycenia go lituanizmami, białorutenizmami i in., a także wpływu i roli języków (gwar) sąsiednich w lokalnej białoruszczyźnie.

Na Brasławszczyźnie doszło według badaczki do „tak dużego przemieszania między współistniejącymi językami słowiańskimi, które wchłonęły sporo elementów bałtyckich, a także znacznego stopnia slawizacji gwar litewskich, że można mówić o dokonującej się konwergencji (integracji) języków lokalnych wzajemnie dla ich użytkowników zrozumiałych, zwłaszcza w starszym pokoleniu. Świadomość posługiwania się swoistą mieszaniną językową, niezależnie od tego, którym z języków / gwar w za-

⁸⁰⁹ *Ibidem*, c. 493–503.

⁸¹⁰ E. S m u ł k o w a, *Badanie pograniczy językowych – uwagi metodologiczne*, [w:] *Gwary dziś 2, Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, pod red. J. S i e r o c i u k a, Poznań 2003, s. 53.

⁸¹¹ *Ibidem*.

łożeniu dana osoba się posługuje w konkretnym akcie komunikacyjnym (białoruskim, litewskim, polskim, czy rosyjskim) jest na Brasławszczyźnie powszechna⁸¹².

Ten stan rzeczy uwarunkowany jest następującymi czynnikami:

- wcześniejszymi długotrwałymi procesami interferencyjnymi, które zapoczątkowały integrację;
- bliskim pokrewieństwem systemowym wyrażającym się we wzajemnym rozumieniu się rozmówców, a także świadomością odpowiednich regularnych substytucji fonetycznych, np. biał. pełnogłos (*kar¹ova, małak¹o*) – pol. brak pełnogłosu (*krova, mleko*); biał. *l* epentetyczne (*rabl¹u, spl¹u*) – pol. brak *l* epentetycznego (*robię, śpię*); biał. *r* (*rak¹a, r¹ama*) – pol. *rz* : *r* (*rzeka, rama*); biał. brak samogłosek nosowych (*v¹usy, spl¹u*) – pol. występowanie nosówek (*wąsy, śpię*); leksemy wspólne dla obydwu języków z identycznym akcentem (*kaša, komin, l'ipa, łapa*) lub różniące się miejscem akcentu (*dyv¹an – d¹yvan, vín¹o – v¹ino*), któremu towarzyszą zmiany w realizacji głosek nieakcentowanych, jak akanie (*vad¹a – v¹oda*), jakanie (*bad¹a – b¹eda*), zwężenie samogłosek *o>u* i *e>i* (*xaž¹il'i – xuž¹il'i, piž¹al'i 'śpiewali'*); leksemy współrzędne, o zbliżonej budowie morfologicznej (*d¹omik – domek, kas¹ilka – koš¹arka*);
- zawężającym się zakresem wykorzystania miejscowej polszczyzny i tym samym szybko zmniejszającą się kompetencją językową;
- akceptowaniem języka rosyjskiego jako podstawowego środka komunikacji, o czym zadecydowały historyczne warunki społeczno-polityczne, prestiż języka i aktualna polityka językowa państwa⁸¹³.

Konwergencja dotyczy wszystkich płaszczyzn językowych, a E. Smułkowa podaje jej następujące przykłady⁸¹⁴:

Fonetyczne:

- litewskie uproszczenia geminant w gwarze białoruskiej (*na¹p¹ica, s¹m¹aca, pa-
ž¹exaų k¹ona*) i w gwarze polskiej (*ona povina, był rany, po kavalkax odaval'i*);
- białoruskie prepalatalne *s''*, *z''*, *c''*, *ž''* w niektórych dialektach jest wymawiane jako palatalne, środkowojęzykowe *ś*, *ź*, *ć*, *ź* (*pryňaš¹om, zab¹er¹uć, važi¹l'i*);
- dynamiczny charakter akcentu powodujący przeciąganie samogłoski akcentowanej i towarzyszące zmiany w realizacji głosek nieakcentowanych, jak akanie, jakanie, zwężenie samogłosek⁸¹⁵.

Morfologiczne:

- stosowanie polskich końcówek fleksyjnych do wyrazów wschodniosłowiańskich (*popada < ros. popad¹ażet 'trafia'*);

⁸¹² E. Smułkowa, *Integracja języków na pograniczu białorusko-polsko-litewskim i jej konsekwencje dla teorii zapożyczeń*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 2010, z. LXVI, Kraków, s. 102.

⁸¹³ *Ibidem*.

⁸¹⁴ *Ibidem*, s. 102–105.

⁸¹⁵ Zob. wyżej punkt o bliskim pokrewieństwie językowym.

- ujednoczenie rodzaju gramatycznego rzeczowników (pol. *chomont* r.m. ‘chomato’ r.n. – biał. *xam¹ut* r.m.; *ščura vodna* r.ż. – być może pod wpływem *myša* r.ż.); feminizacja r.n. ze względu na akające formy w M. lp. (*bagna – po tej¹ bagnie, błota – po tej¹ błocie*);
- jednakowy wpływ litewski na gwary białoruskie i polskie w użyciu imiesłowu uprzedniego na *-wszy* w funkcji orzeczenia (biał. *tr¹ec¹i byu¹ ast¹aušys¹a, ja by¹ła s¹u¹d¹y pryv¹ošy*; pol. *ja mało uczywszy się, jak urodziwszy się tak przyzwyczajony*);
- formy stopnia najwyższego przymiotników i przysłówków w polszczyźnie zgodne z typem białoruskim (*s¹amy d¹obry, s¹amy st¹aršy, s¹ama v¹ency¹* ‘najwięcej’).

Leksykalne:

- przemieszanie wyrazów należących do różnych kodów językowych (*b¹onda, dyr¹van, kr¹ušna, kum¹p¹ak*);
- świadomość dużej liczby leksemów wspólnych lub tylko nieznacznie różniących się ułatwia zachodzenie procesów konwergencyjnych: polsko-białoruskiego (*jon tak¹i raz¹’z¹al¹ony* ‘o kopycie krowy’ – pol. *raz¹’z¹al¹ony*, biał. *raz¹’z¹el¹eny*, chociaż możliwe są wahania akcentowe imiesłowów typu: *s¹ušany – suš¹ony*, np. *suš¹ony l¹ist* – świadczące o przechodzeniu ich do kategorii przymiotników); polsko-białorusko-rosyjskiego (*kar¹ova pševrac¹a¹e s¹e* ‘obraca się, zamienia się’ v *byka* < ros. *pr¹evrašč¹at¹s¹a* ‘zamieniać się w coś, kogoś’);
- zmiany semantyczne polegające na przenoszeniu znaczeń rosyjskich lub białoruskich na podobnie brzmiące leksemy polskie (*ona taka porządna, na nią położyć się można*, gdzie *położyć się* < ros. *położyt¹s¹a* ‘mieć zaufanie’; *ustroiliśmy dom* ‘zbudowaliśmy’ < ros. *postr¹oit¹*, pol. *ustroić* ‘przyozdobić’; pol. *spętany język* < biał. *p¹utany ja¹zyk* ‘mieszany’ i *ot takie pętany zrobili się* ‘mieszkańcy, o ludziach’)⁸¹⁶;
- podstawianie (substytucja) najbardziej wyrazistych (uświadamianych) fonetycznych cech języka polskiego do wyrazów białoruskich (*żomp – dziqb / żemba – dzięba* r.ż. ‘dziób ptaka’ < biał. *ż¹uba*; *kęsty* ‘krzaki’ < biał. *kust¹y*; *tęcza* ‘chmura’ < ros. *t¹uča*).

Ciekawym przykładem odzwierciedlenia substratu bałtyckiego lub starej infiltracji jest lituanizm *k¹udra* ‘gęsty las na bagnie’ występujący w gwarze białoruskiej wsi Gierwiaty rejonu wronieckiego, który wchodzi w opozycję znaczeniową z rodzimym leksemem *bor* ‘las na wzniesieniu’ według cechy dyferencjalnej miejsce położenia. Leksem *k¹udra* i jego pochodne (mikrotoponimy *kudr¹auka, kudr¹el¹ik, ku¹z¹erka*) występuje na zachodnich i północnych terenach Białorusi⁸¹⁷.

⁸¹⁶ Patrz szerzej: E. S m u ł k o w a, *Spentany jenzyk, czyli o substytucjach i kalkach na pograniczu językowym*, ABS 2007, t. 31, s. 283–289.

⁸¹⁷ E. S m u ł k o w a, *Białoruskie kudr¹avy to nie zawsze ‘kędzierzawy’*, ABS 1981, t. XIV, s. 244.

E. Smułkowa zauważyła dwie prawidłowości występujące wśród ludności dwujęzycznej na zachodnich terenach Białorusi:

„1. Stara leksyka terminologiczna z zakresu uprawy roli, tradycyjnego lecznictwa, dawnej zabudowy, sprzętów i niektórych potraw domowych itp. – to w zasadzie słownictwo białoruskie, cytowane wprost lub lekko dostosowywane do wymowy polskiej;

2. Część słownictwa, fonicznie w pełni odpowiadająca polskiej strukturze morfologicznej wyrazu, też nie musi należeć do pierwotnego polskiego zasobu leksykalnego, lecz stanowi mniej lub bardziej udaną lokalną transpozycję wyrazów białoruskich lub rosyjskich do tekstu wypowiedzianego po polsku. W tej grupie słownictwa szczególne miejsce zajmują wyrazy homofoniczne ze znanymi leksemami ogólnopolskimi, lecz występujące w innym znaczeniu”⁸¹⁸.

Sytuacja na pograniczu jest dynamiczna i uległa znacznym zmianom w porównaniu z połową ubiegłego wieku. Wielu uczonych stwierdzało bliskość typologiczną na pograniczu bałtycko-słowiańskim, mówiąc nawet o swego rodzaju lidze językowej. W ocenie E. Smułkowej, „dynamizm procesów pozajęzykowych spowodował, że na przełomie wieków XX i XXI coraz trudniej tu mówić o lidze równorzędnych języków wchodzących w kontakt. Sytuacja językowa pogranicza różnicuje się w zależności od państwowości. Na Białorusi warianty regionalne języka polskiego i litewskiego, a w pewnym stopniu i gwary białoruskie ulegają rozkładowi na rzecz lokalnej odmiany języka rosyjskiego. Na Litwie doskonali się i upowszechnia normę literackiego języka litewskiego, zwalczając rozpowszechnione rusycyzmy. W Polsce przy dwujęzyczności nieuniknione są procesy interferencyjne, polonizujące gwary białoruskie i tu też używany białoruski język literacki”⁸¹⁹.

Olga Guszczewa zwraca uwagę na zróżnicowanie użycia języka białoruskiego lub rosyjskiego w zależności od pokolenia. Najślabiej po rosyjsku mówi najstarsze pokolenie, a dla młodzieży język rosyjski często jest już językiem prymarnym. Nawet gdyby sytuacja języka białoruskiego w niepodległej Republice Białorusi uległa poprawieniu, to raczej na rzecz języka literackiego, a nie gwary ulegającej znacznym zmianom⁸²⁰.

Zachodzące na Brasławszczyźnie procesy interferencyjne – wchłonięcie sporej liczby elementów bałtyckich i znaczny stopień sławizacji gwary litewskiej – doprowadziły do takiej konwergencji (integracji) języków lokalnych, że stały się wzajemnie zrozumiałe dla ich użytkowników, zwłaszcza dla starszego pokolenia⁸²¹. Obecnie na pograniczu polsko-białorusko-litewskim odmiana lokalna języka, niezależnie od tego, czy jest to język polski, białoruski czy litewski, postrzegana jest jako „swój” język. Jak stwierdza J. Stracuk: „Przy braku wyraźnych rozgraniczeń między językami dochodzi do licznych interferencji, co jeszcze bardziej sprzyja ich zbliżaniu. Wielojęzyczność, umiejętność naprzemiennego stosowania różnych języków postrzegana jest często jako jedną kompetencję językową, jako posługiwanie się mieszaniną języków składo-

⁸¹⁸ E. Smułkowa, *Spentany jenzyk, czyli o substytucjach i kalkach...*, *op.cit.*, s. 283.

⁸¹⁹ E. Smułkowa, *Sytuacja socjolingwistyczna...*, *op.cit.*, s. 114.

⁸²⁰ O. Guszczewa, *Zakres użycia języka rosyjskiego...*, *op.cit.*, s. 231–245.

⁸²¹ *Ibidem*.

wych [...] Złanie w jedno języków słowiańskich nie dziwi może tak bardzo, jak włączenie tu dodatkowo litewskiego, który, jak wiadomo, różni się dość znacznie od pozostałych języków wchodzących w kontakt. Ale właśnie jego lokalna odmiana wydaje się *swojska* również osobom nielitewskojęzycznym (czyli nieposługującym się tym językiem czynnie, zwłaszcza w domu), twierdzącym, że tego *prostego* litewskiego nie sposób nie rozumieć, znając białoruski czy polski⁸²².

Badacze Brasławszczyzny, śledząc procesy konwergencji na bogatym materiale wypowiedzi mieszkańców, stwierdzali cechy indywidualne (idiolektalność) oraz innowacje powtarzające się w wypowiedziach co najmniej kilku rozmówców i są skłonni przyznać, że: „powtarzające się w lokalnej polszczyźnie i / albo białoruszczyźnie innowacje należą już do systemów, jakimi posługuje się ludność tego pogranicza. Taki punkt widzenia zgadza się z koncepcją de Saussure’a zakładającą równoczesną ciągłość języka i jego zmienność w czasie i przestrzeni”⁸²³.

Również na pograniczu polsko-białoruskim na Podlasiu zauważalne są procesy integrujące ludność białoruskojęzyczną z polskojęzyczną. Do najważniejszych czynników integrujących E. Smułkowa zalicza:

- wykształcenie i pracę w mieście związaną nieodłącznie z pogłębieniem znajomości języka ogólnopolskiego, co prowadziło do wzrostu jego prestiżu w całej społeczności oraz było świadectwem awansu społecznego;
- wyznanie katolickie utożsamiane z polskością, podczas gdy prawosławie ma właściwości dezintegrujące, sprzyjające zachowaniu odrębności narodowej, co może pociągać za sobą większą zachowawczość językową;
- współpracę i przystosowanie polegające na obopólnej zależności: „przystosowanie prowadzi do współpracy, a każda współpraca wymaga przystosowania”⁸²⁴; najczęstszą postacią przystosowania jest akomodacja – tolerancja połączona z ustępstwami i prowadząca do wytworzenia wspólnych wartości i norm (np. współistnienie na Podlasiu dwóch systemów: polskiego i białoruskiego czy polskiego i litewskiego, ich powolne zbliżanie się oraz wymienne stosowanie kodów, czyli dwujęzyczność, a także czynna interferencja rozumiana jako proces i rezultat tego procesu); z kolei asymilacja prowadzi do odrzucenia swoich zasad i norm oraz przyjęcia nowych (świadome odejście części społeczeństwa od systemu białoruskiego na rzecz wariantu regionalnego lub ogólnego języka polskiego), co prowadzi do zniknięcia jednego systemu na rzecz drugiego oraz jednojęzyczności (wariant regionalny języka polskiego lub nowa gwara polska, a także interferencja, ale tylko jako rezultat)⁸²⁵.

Wpływ jednego języka (dialektu, gwary) na inny występuje najczęściej w zakresie leksyki. Niektóre jednostki leksykalno-semantyczne utrwalają się w sąsiadującej gwarze. Wówczas niejednokrotnie mają miejsce zmiany zachodzące w wymowie blis-

⁸²² J. S t r a c z u k, *Wielojęzyczność pogranicza: od tutejszości do nowej lokalności*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina...*, *op.cit.*, s. 102–103.

⁸²³ E. S m u ł k o w a, *Sytuacja socjolingwistyczna...*, *op.cit.*, s. 122.

⁸²⁴ *Ibidem*.

⁸²⁵ *Ibidem*, s. 400–404.

kich systemowo i terytorialnie języków (dialektów, gwar). Zapożyczenia wchodzą do systemu leksykalno-semantycznego gwary i powodują zmiany na poszczególnych jego płaszczyznach (leksykalnej, semantycznej, morfologicznej, fonetycznej), tworząc jednakże system gwarowy dostatecznie przejrzysty. Wpływ języka polskiego na białoruski system gwarowy zauważa się przede wszystkim w dziedzinie leksyki. Świadczy to o tym, że leksemy infiltrują szybciej niż pewne cechy fonetyczne czy morfologiczne. W gwarach białoruskich badanych miejscowości (Bobrowniki, Chomentowce, Sokolany, Koźliki, Wojszki) w temacie związanym z narodzinami człowieka występują m.in. następujące polonizmy: *c'onža, ź'ecko, kab'ety, porodova (bapka)*. Niemalże znaczenie mają czynniki ekstralingwistyczne (radio, telewizja, prasa, szkoły), które sprzyjają szybszej infiltracji leksemów z języka polskiego do gwar białoruskich⁸²⁶.

Polsko-białorusko-litewskie związki językowe są bardzo wyraźnie widoczne we współczesnej mikrotoponimii ziem północno-wschodniej Polski, gdzie podział nazw według przynależności językowej przedstawia się następująco:

- gwarowe nazwy białoruskie (*Bar¹ok, Har¹a, Hl¹in¹išča, L¹as¹ok*);
- gwarowe nazwy ukraińskie (*Bud¹yška, Ozer¹eć, Per¹elisky, Pyńk¹y*);
- gwarowe nazwy polskie (*Jel¹ufka, S¹yn¹'ak, T¹erta G¹ora*);
- gwarowe nazwy litewskie (*Alksn¹ynas, Bagotasal¹a, Łap¹'ak¹alnis*);
- nieliczne nazwy rosyjskie (*Skavarotka, Točka, Vadakačka*)⁸²⁷.

Szczególnie interesujące są formacje hybrydalne, które nie pozwalają na jednoznaczne zakwalifikowanie danego leksemu do konkretnego języka:

1) hybrydy fonetyczne:

- białorusko-ukraińskie (*Horo¹žiska, Ver¹xkryn¹ica, Zver¹yn¹'ec*);
- białorusko-polskie (*C¹'imoxov¹izna, Ž¹ab¹'a Har¹a, Žond¹ovy L¹'es*);
- ukraińsko-polskie (*Naps¹eciv Sel¹'isek, Telatyc¹yzna*);
- litewsko-wschodniosłowiańskie (*Šl¹'in¹ok, Trak¹'ali, Trak¹'el¹'*);

2) hybrydy słowotwórcze:

- podstawa polska + formant wschodniosłowiański (*Pod G¹lemb¹očynaj¹*);
- podstawa wschodniosłowiańska + formant polski (*Dar¹ayušč¹yzna, P¹'atn¹asty, -ayo, -um*);

3) nazwy komponowane:

- wśród nazw wieloczłonowych znaczny procent stanowią te, w których każdy członek pochodzi z innego języka; w D. lp. przybierają one różnego rodzaju końcówki: polskie (*P¹'eršy Pol¹'etek, -ego -tka, Skar¹ž'uk¹ou¹ Grond, -ov¹ego -u; Zaz¹ul¹'in Grond, -¹ego -u*), białoruskie (*Č¹tery Zay¹ony, -a -uy, -y -ax; Popr¹ečn¹'i Ro¹, -'ayo -va*), bądź każdy z komponentów zachowuje końcówkę właściwą językowi, z którego pochodzi (*P¹'eč¹' Zay¹ony, -'u -ov*)⁸²⁸.

⁸²⁶ N. B a r s z c z e w s k a, *Białoruski system gwarowy pięciu wsi...*, *op.cit.*, s. 159–186.

⁸²⁷ N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, T. J a s i ń s k a, *Polsko-wschodniosłowiańskie związki językowe...*, *op.cit.*, s. 205.

⁸²⁸ *Ibidem*, s. 206, 209. Zob. też: N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, *Gwarowe związki językowe...*, *op.cit.*, s. 49–62; N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, T. J a s i ń s k a, E. S m u ł k o w a, *Elementy bałtyckie...*, *op.cit.*, s. 3–8.

6.2.2. Pogranicze białorusko-łotewskie

Na pograniczu białorusko-łotewskim gwary białoruskie używane są przede wszystkim w sferze rodzinno-sąsiedzkiej. W sferze edukacji młodzi Białorusini mają kontakt głównie z językiem łotewskim i rosyjskim, a w sferze religii – z polszczyzną, łotewskim i łątgalskim (Kościół katolicki) oraz rosyjskim (Cerkiew prawosławna)⁸²⁹.

W warunkach współwystępowania dwóch języków wschodniosłowiańskich – białoruskiego i rosyjskiego – nieunikniona jest interferencja zachodząca na różnych poziomach językowych⁸³⁰:

- zastępowanie charakterystycznego dla języka białoruskiego frykatywnego γ przez typowe dla języka rosyjskiego wybuchowe g (γ avar¹u, γ 'onic' sama- γ 'onku, raz γ av¹aryvaja¹ec'; drug¹o γ e, magaz¹in, str¹oga, razgav¹ar¹iva γ u); nie jest to jednak zjawisko powszechne;
- oboczne użycie μ // l , v , przy czym wymowa μ ciągle dominuje we wszystkich grupach łotewskich Białorusinów posługujących się językiem białoruskim (by μ , k¹asa μ , xac¹e μ , γ an¹i μ s'a; γ arba¹o ν , l'ub¹o ν ; byl, p'eraš¹o ν , pry γ ież¹at¹);
- oboczne występowanie r // r' na miejscu r' , ale tylko w leksyce rosyjskiej: γ 'ar¹e μ n'a, krap¹e γ šy γ e, pasmat¹e μ , r'ečka γ ; napr¹im¹er, p¹riš¹l'os'a;
- częste użycie form imiennych bez palatalizacji tylnojęzykowych k , γ , x // c , z' , s' – na bum¹ašk'e, pa dar¹o γ 'e, u r¹y γ 'e); formy z palatalizacją tylnojęzykowych występują sporadycznie (pa dar¹o ν 'e, u ru¹c'e, u r¹yz'i);
- pojawienie się rosyjskich form zn¹a γ et, b¹u γ 'et obok powszechnej cechy dla gwar północno-wschodniej Białorusi i południowej Łatgalii – występowania końcowego - \acute{c} w 3. os. lp. czasowników I koniugacji, charakterystycznego dla czasowników II koniugacji, czyli unifikacja końcówek (ak¹u \acute{c} wa γ ec', buš¹u γ ec', pry γ ież¹a γ ec', saabš¹a γ ec');
- znaczny stopień rusyfikacji leksyki (akc¹abr – biał. kastr¹yčnik, bal'n¹y – biał. xv¹ory, xaz¹ain – biał. γ aspa¹dar, vr¹em γ a – biał. čas); według M. Jan-kowiaka słownictwo rosyjskie odnosi się już nie tylko do terminologii związanej z kołchozami i sowchozami czy przemysłem, lecz także do leksyki z takich dziedzin życia, jak tradycyjna uprawa roli, tkactwo czy relacje rodzinne⁸³¹.

Badania statystyczne na poziomie idiolektalnym, przeprowadzone przez M. Jan-kowiaka, ukazały zachowawczy białoruski charakter w fonetyce i fleksji, gdzie jednak zauważa się powolny proces rusyfikacji, który na poziomie leksykalnym prawie dobiegł końca⁸³².

⁸²⁹ M. J a n k o w i a k, *Gwary białoruskie na Łotwie...*, op.cit., s. 43–44.

⁸³⁰ *Ibidem*, s. 148–158.

⁸³¹ *Ibidem*, s. 158.

⁸³² *Ibidem*, s. 169–170.

6.2.3. Pogranicze białorusko-rosyjskie

Pogranicze białorusko-rosyjskie było dobrze opisane w pierwszej połowie XX wieku przez badacza Smoleńszczyzny Pawła Rastorgujewa⁸³³. Dzisiaj dialektolodzy białoruscy najczęściej nie wykraczają poza granice Białorusi i nie badają gwar Smoleńszczyzny i Briańszczyzny w obawie przed oskarżeniem ich o nacjonalizm⁸³⁴. Tymczasem podejście do tych gwar dialektologów rosyjskich i białoruskich jest zupełnie inne. Obecnie rosyjscy lingwiści nie kontynuują poglądów na gwary smoleńsko-briańskie reprezentowanych przez ich poprzedników z przełomu wieków XIX i XX, którzy w sposób jednoznaczny zaliczali je do „narzecza” białoruskiego. Przejściowe gwary białorusko-rosyjskie występują na wschód od nich, o czym wyraźnie świadczą izoglosy na mapach języka rosyjskiego. Opierając się na pracach przedrewolucyjnych uczonych rosyjskich oraz danych współczesnych, H. Cychun stwierdza, że nie można podawać w wątpliwość białoruskiej podstawy w gwarach południowopskowskich, zachodniosmoleńskich i zachodniobriańskich⁸³⁵.

Również społeczność wschodniej Białorusi (badania prowadzono na wschodniej Mohylewszczyźnie) podkreśla jedność ze Smoleńszczyzną: „*Tam za nami naczinajecca użo Rasija. Tam sczitajecca użo Rasijanie. One takeja samyja jak i my, toko szto zowucca Rasijanie. A czeho-że? Takeja samyja liudi jak i my. I tak samo haworać jak i my. [...] Tam u Smalenszczynie, tak samo jak i my*”⁸³⁶.

E. Smułkowa uważa, że pogranicze białorusko-rosyjskie jest w pewnym sensie nominalne, ponieważ utworzenie granicy państwowej po rozpadzie ZSRR „powoduje świadomość opozycji terytorialnej: tu Białoruś – tam Rosja. Tu mieszkają Białorusini – tam Rosjanie, ale to nominalne rozróżnienie nie niesie ze sobą poczucia faktycznej odmienności. Przeciwnie, podkreślana jest jedność badanego terenu ze Smoleńszczyzną”⁸³⁷.

Iryna Budźko zwraca uwagę na zaistniałe zmiany na Mohylewszczyźnie w porównaniu z mapami początku XX wieku (J. Karskiego, 1903; N.N. Durnowo, 1914 i 1927), na których gwary briańskie i smoleńskie zaliczono do białoruskich. Dzisiaj sytuacja w regionie znacznie się jednak zmieniła i na wschodniej Mohylewszczyźnie mamy już do czynienia z gwarami przejściowymi. Na przejściowy system gwary nakładają się elementy języka rosyjskiego powszechnego we wszystkich sferach życia Białorusi. W ten sposób w przejściowym systemie językowym pod wpływem czynników społecznych pojawiają się elementy „mowy mieszanej”. „Nowym językiem” na pograniczu białorusko-rosyjskim jest trasianka⁸³⁸.

Stopień „trasiankowości” konkretnego idiolektu tylko w nieznacznym stopniu zależy od czynnika arealnego, ponieważ teren określa w mowie jednostki substrat dialektalny, tym czasem rusyfikacja idiolektu zwykle jest związana z późniejszą, tzn.

⁸³³ Zob. rozdział III – *Z historii badań dialektów białoruskich*.

⁸³⁴ Г. А. Цыхун, *Заметки о говорах...*, *op.cit.*, s. 218–219.

⁸³⁵ *Ibidem*, s. 221–225.

⁸³⁶ E. Smułkowa, *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym*, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, *op.cit.*, s. 11.

⁸³⁷ *Ibidem*.

⁸³⁸ І. Будзько, *Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларускага памежжа. Да пстаноўкі праблемы*, [w:] *Pogranicza Białorusi...*, *op.cit.*, s. 265–266.

superstratową⁸³⁹ ekspansją języka rosyjskiego na praktykę komunikacyjną człowieka. Najważniejsze cechy trasianki to:

- posługuje się nią ludność z podstawowym lub niepełnym średnim wykształceniem;
- nosiciele trasianki w sposób aktywny posługują się tylko trasianką;
- osoby rozmawiające trasianką nie wybierają języka, nie przełączają kodów językowych oraz nie myślą o „czystości” czy „prawidłowości” języka rosyjskiego lub białoruskiego (dlatego w ich mowie nie ma zjawiska hiperpoprawności)⁸⁴⁰.

Na stopień interferencji wpływa tematyka (sytuacyjność) rozmowy: mówiąc np. o pracy na roli, w gospodarstwie domowym respondent potrafi ograniczyć się do zasobów leksykalnych rodzimej gwary, natomiast opisując np. życie kołchozowe, kolektywizację wsi musi odwoływać się do nowych środków językowych, dlatego warto przeprowadzić badania, które ukazałyby stopień nasycenia języka respondenta w zależności od tematyki rozmowy – uważa I. Budźko⁸⁴¹.

Na dzień dzisiejszy trudno określić witalność takiego zjawiska pogranicznego, jakim jest trasianka, ponieważ proces zapożyczania nie może zatrzymać się tylko na systemie leksykalnym. Pamiętając o izomorfizmie poziomów językowych, można zaryzykować prognozę, że leksyka pociągnie za sobą gramatykę i już wspólnie „zwyctiężą” fonetykę, nawet jeśli ta jest oporna na zmiany. Trasianka to dynamiczny proces zamiany jednego systemu językowego przez drugi, to rezultat przede wszystkim warunków społecznych, a nie językowych (w odróżnieniu od takich pojęć, jak język mieszany czy przejściowy), to wynik zderzenia się nie tyle dwóch systemów językowych, co dwóch zjawisk społecznych – miasta i wsi, wynik adaptacji wiejskiego mieszkańca do „bardziej kulturalnych” zwyczajów, warunków pracy i metod językowych⁸⁴².

Główne powody „mieszania się” języków na pograniczu białorusko-rosyjskim są następujące:

- rosyjski wpływ kulturowy, a zwłaszcza oddziaływanie języka rosyjskiego jako wykładowego w szkołach;
- polityka państwa, dopuszczająca dwa języki nauczania;
- wpływ mediów;
- język elit politycznych jako przykład idący „z góry”⁸⁴³.

Sytuacja językowa na pograniczu białorusko-rosyjskim przedstawia się różnie, w zależności od pokolenia. Najstarsze pokolenie, urodzone jeszcze przed II wojną światową, jest jednojęzyczne, najczęściej posługuje się gwarą miejscową określaną jako język „mieszany”, a białoruski język literacki zna biernie. Osoby urodzone po wojnie najczęściej też są jednojęzyczne, choć zdarza się, że zmieniają kod językowy

⁸³⁹ *Superstrat* – język ludności napływowej, który nawarstwia się na język ludności miejscowej, w odróżnieniu od *substratu* – języka pierwotnego na pewnym obszarze, na który nawarstwia się język ludności napływowej.

⁸⁴⁰ Н. М е ч к о в с к а я, *Трасянка в континууме...*, *op.cit.*, s. 55–56.

⁸⁴¹ І. Б у д з ь к о, *Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар...*, *op.cit.*, s. 262.

⁸⁴² *Ibidem*, c. 279.

⁸⁴³ J. G e t k a, „*Po naszymu*” ..., *op.cit.*, s. 286–287.

w zależności od tematu rozmowy; również posługują się gwara, lecz bardziej nasyconą rusycyzmami. Najmłodsze pokolenie, podobnie jak najstarsze, zachowuje jednojęzyczność, jednak jest to już inny język – regionalna odmiana języka rosyjskiego z elementami gwarowymi⁸⁴⁴. Interesujące są przykłady świadczące o stopniu zachowania gwary przez respondentów różnych pokoleń.

W perspektywie czasu, jak podkreśla M. Jankowiak, widać „przejście od jednojęzyczności (gwary o charakterze przejściowym, białorusko-rosyjskim), poprzez dwujęzyczność (gwara o cechach mieszanych i lokalny język rosyjski), ponownie do jednojęzyczności (lokalny język rosyjski). W aspekcie diachronicznym można więc mówić o przechodzeniu kolejnych pokoleń od gwary do języka rosyjskiego. Zjawisko to jest widoczne również na poziomie systemu językowego – wraz ze zmianą wieku rośnie natężenie cech rosyjskich, czyli gwara prymarna ulega nasyceniu rusycyzmami. [...] Odchodzenie od dyglosji w stronę bilingwizmu czy też wielojęzyczności prowadzi do zmiany języka na rzecz języka państwowego, silniejszego (w tym wypadku rosyjskiego). Pełnego bilingwizmu na badanym terenie również brak. Zachowaniu gwary białoruskiej nie sprzyjają bliskość genetyczna obydwu systemów (gwary i języka rosyjskiego) oraz tendencje w dystrybucji funkcjonalnej języków (rosyjski objął kolejne sfery życia, także sferę rodzinną)”⁸⁴⁵.

6.2.4. Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie

Południe Białorusi nie jest jednolite pod względem językowym – południowo-wschodnie tereny Białorusi i południowo-zachodnie znacznie się od siebie różnią. Na białoruskim zachodnim Polesiu (część obwodu brzeskiego) mamy do czynienia z gwarami typowo ukraińskimi, natomiast na południowym wschodzie (badania terenowe były prowadzone na Mozyrzczyźnie w obwodzie homelskim) przejściowych gwar ukraińskich trzeba byłoby szukać dalej na południu, na Czernihowszczyźnie, a więc w granicach Ukrainy, gdzie występują typowe cechy języka białoruskiego, łącznie z akaniem⁸⁴⁶, natomiast gwary brzesko-pińskiego Polesia mają kontynuację na terytorium Podlasia. Są to gwary o charakterze peryferyjnym, nasycone archaizmami, nie występującymi na innych terenach, co powoduje ich zachowawczy charakter.

Gwary strefy południowo-wschodniej oraz mozyrska grupa zajmują wschodnią część dialektu południowo-zachodniego oraz częściowo gwary centralne i południowo-wschodnią część dialektu północno-wschodniego. Wiele cech w porównaniu z pozostałym terytorium Białorusi tworzą późne innowacje:

- obecność twardej spółgłoski na końcu tematu w 1. os. lm. czasowników I koniugacji niezależnie od miejsca akcentu (*n'as^lom*, *p'oi^ldam*) oraz tylnojęzykowych *γ*, *k* (*stryγ^lom*, *p'ak^lom*);
- forma bezokolicznika na *-ci* zachowująca spółgłoski tylnojęzykowe *γ*, *k* (*str^lγγc^li*, *p'akc^li*);
- forma *ǰo* w 3. os. lp. czasownika *być*;

⁸⁴⁴ M. J a n k o w i a k, *Zakres funkcjonowania języka białoruskiego...*, *op.cit.*, s. 296–301.

⁸⁴⁵ *Ibidem*, s. 313.

⁸⁴⁶ E. S m u ł k o w a, *Wokół pojęcia pogranicza...*, *op.cit.*, s. 12.

- występowanie *u* na miejscu *y* po spółgłoskach wargowych (*buk, kab¹ula, mu, vu*);
- występowanie nieakcentowanego *e* w C. lm. rzeczowników miękkotematowych (*kan¹opl'em, v¹išn'em*)⁸⁴⁷.

Według Michała Sajewicza: „Nie ulega wątpliwości, iż każdy kontakt między gwarami należącymi do różnych języków etnicznych musiał prowadzić do większego lub mniejszego, w zależności od charakteru tego kontaktu, wymieszania elementów właściwych każdemu z tych języków. Kiedy kontakt ten dokonywał się w sprzyjających warunkach fizjograficznych, politycznych i religijnych, to zakres przemieszania elementów obu języków był zazwyczaj znaczny, a proces ten obejmował szeroki pas sąsiadujących ze sobą gwar”⁸⁴⁸.

Największe możliwości przenikania ma niewątpliwie słownictwo, dlatego w gwarach peryferyjnych jest znaczna liczba synonimów i dubletów strukturalnych. Nie wywołuje ono jednak poważniejszych zmian jakościowych w ich systemach. Zmiany takie wywołuje natomiast przenikanie istotnych cech fonetycznych. Jak podkreśla M. Sajewicz, przeniknięcie „z gwary ukraińskiej do białoruskiej takiej cechy jak twarda wymowa spółgłosek przed *e* stawia automatycznie pod znakiem zapytania białoruskość tej gwary”⁸⁴⁹. Badacz uważa, że w przypadku przemieszania się cech starszych, systemowych, które zdecydowały w przeszłości o uformowaniu się na określonym obszarze odrębnego języka, może dojść w systemie gwary peryferyjnej do poważnych zmian jakościowych, a nawet do zmiany przynależności językowej gwary⁸⁵⁰.

Przykłady białorusko-ukraińskich hybrydalnych mikrotoponimów z Podlasia (*Horoż¹iska, Verxkryn¹ica, Zver¹yn'ec*) wyraźnie świadczą o występowaniu w jednym leksemie kilku cech typowych dla języków białoruskiego i ukraińskiego, dlatego nie można jednoznacznie zaliczyć tych leksemów do jednego z dwóch języków. W takiej sytuacji mówimy o przejściowości gwary.

6.3. Nowe metody badania gwar białoruskich

Do niedawna badaniem gwar białoruskich zajmowali się przede wszystkim językoznawcy (indywidualnie lub zespołowo), opisując stan systemów gwarowych na danym etapie ich rozwoju (opis synchroniczny).

W ciągu ostatnich kilku lat zauważa się zmiany w podejściu do sposobu prowadzenia badań, czego dobitnym przykładem jest tworzenie interdyscyplinarnych zespołów badawczych, w których skład wchodzi językoznawcy, etnolodzy i historycy. Dobrym przykładem tego typu badań jest praca zespołu interdyscyplinarnego pod kierunkiem E. Smułkowej, o której pisaliśmy w rozdziale 3.2.2.2 i która zaowocowała wydaniem kilku książek: *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* (Warszawa 2007) oraz *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność* (t. 1 – *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, Warszawa

⁸⁴⁷ ЛГ, c. 246–249.

⁸⁴⁸ M. S a j e w i c z, *Derywacja sufiksalna...*, *op.cit.*, s. 33.

⁸⁴⁹ M. S a j e w i c z, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej...*, *op.cit.*, s. 98.

⁸⁵⁰ *Ibidem*, s. 98–99.

2011; t. 2 – *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa 2009). Kompleksowość przeprowadzonych badań, nie ograniczanie się tylko do opisu synchronicznego zaobserwowanych zjawisk, lecz także uwzględnienie uwarunkowań historycznych, daje pełny obraz pograniczy Białorusi jako terenu zróżnicowanego pod względem społecznym, historycznym, kulturowym i językowym. Niewątpliwie korzystne byłoby objęcie tego typu badaniami nie tylko jak najszerszych terenów Białorusi, lecz także gwar białoruskich występujących w krajach sąsiednich.

Niektóre gwary peryferyjne, a w szczególności ich przynależność do konkretnego języka są wciąż przedmiotem dyskusji prowadzonej w oparciu o wiedzę uzyskaną w wyniku badań synchronicznych, która okazuje się niewystarczająca do jednoznacznego zaklasyfikowania ich do konkretnego języka, dlatego niezbędne jest uściślenie kryteriów klasyfikacyjnych. Według Kazimierza Dejny „spośród cech wyróżniających daną gwarę od innych ważniejsze dla ustalenia jej przynależności językowej będą przeto cechy dialektalne, zwłaszcza starsze, wspólne całemu ugrupowaniu etniczemu lub przeważającej jego części, a więc te innowacje językowe, które zadecydowały o uformowaniu się odrębnego języka, wyróżniającego osobny zespół etniczny. Chcąc rozstrzygnąć o językowej przynależności gwary, o jej powiązaniach językowych, nie wystarczy stwierdzić, że gwara ta różni się od innych gwar pewnym zespołem cech językowych, ale trzeba szczegółowo wykazać, że cechy te powiązane są genetycznie z obszarami formowania się danego języka etnicznego. Jeśli gwara leży w obrębie terenów objętych izoglosami innowacji dialektalnych danego języka etnicznego, to oczywiście należy ona do tego języka”⁸⁵¹. Z tego wynika, że przy określaniu powiązań gwary przejściowej z tym czy innym językiem etycznym trzeba posługiwać się raczej metodami językoznawstwa historyczno-porównawczego, niż opisowego. Warto więc rozpocząć takie badania na terenach występowania przejściowych gwar białorusko-rosyjskich i białorusko-ukraińskich po obu stronach granicy, włączając do zespołów badawczych dialektologów z sąsiadujących krajów. K. Dejna konstatuje, iż: „Do tego konieczne jest zastosowanie metod dialektologii, która wyzyskując dane dialektograficzne o zasięgu cech gwarowych, ślady cech gwarowych w dawnych zabytkach oraz rekonstrukcje stanu pierwotnego uzyskane metodami językoznawstwa porównawczego, a także uwzględniające dane fizjograficzne, demograficzne, polityczne, kulturowe i warunki rozwoju poszczególnych ugrupowań ludnościowych, bada diachronicznie przebiegające procesy wyodrębniania się na pewnych częściach terytorium etniczno-językowego osobnych dialektów, formujących się dzięki wytwarzaniu się w języku odosobnionego ugrupowania ludności jemu tylko właściwych innowacji w rozwoju poszczególnych elementów języka etnicznego”⁸⁵².

Współczesny stan mowy mieszkańców obszarów peryferyjnych jest rezultatem przyczyn zarówno wewnątrzsystemowych, jak i pozajęzykowych. Punktem wyjścia w opisie gwar peryferyjnych powinien być stan dawny – w przypadku współwystępujących na danym pograniczu gwar powstałych w różnych okresach historycznych

⁸⁵¹ K. D e j n a, *Językowa przynależność gwar brzesko-pińskich*, [w:] *Języki i literatury wschodniosłowiańskie*, pod red. K. B a j o r a, Łódź 1976, s. 19.

⁸⁵² *Ibidem*, s. 18.

należy przyjąć jako wyjściowy stan prasłowiański. Kolejne miejsce w opisie powinny zająć obcojęzyczne zjawiska językowe o charakterze powszechnym i trwałym świadczące o interferencji językowej i w konsekwencji decydujące o przejściowym charakterze danych gwar. Należy również określić stosunek mieszkańców badanego terenu do swojego języka oraz języka sąsiadów, uwzględniając przy tym czynniki integrujące ludność zamieszkującą dany obszar⁸⁵³. Wyjaśnianie faktów notowanych na różnojęzycznym pograniczu wymaga od badacza szczególnie uważnej i wszechstronnej analizy tych zjawisk, uwzględniającej nie tylko aspekt czysto lingwistyczny, lecz także uwarunkowania zewnętrzne (historyczno-polityczne, etniczno-narodowościowe, wyznaniowe, kulturowe), które w warunkach wielojęzycznego pogranicza odgrywają rolę znacznie poważniejszą w kształtowaniu faktów językowych niż na terenach jednolitych pod względem językowym⁸⁵⁴.

Istniejące kompletne synchroniczne opisy wielu języków słowiańskich pozwalają również na prowadzenie badań porównawczo-typologicznych – ustalenie elementów gwar dwóch języków, które są całkowicie lub przynajmniej częściowo ze sobą identyczne, i oddzielenie ich od elementów zasadniczo różnych. Według T. Milewskiego: „Identyczność porównywanych elementów musi być oczywiście identycznością rzeczy istotnych. Otóż to, co jest w języku istotne, to właśnie funkcja jego części, przedstawiona przez językoznawstwo opisowe. [...] Porównanie typologiczne to porównanie funkcji elementów języka, ich stosunku do elementów własnego systemu. Typologicznie identyczne są zatem te elementy dwóch języków, które – każdy w swym systemie – mają tę samą funkcję lingwistyczną, tj. zajmują to samo miejsce w tekście i w systemie i wykazują tu i tam tę samą frekwencję”⁸⁵⁵. Takie badania mogłyby ukazać strukturalne podobieństwa i różnice między gwarami poszczególnych języków na pograniczach Białorusi na poziomie systemu fonologicznego, semantycznego, syntaktycznego i stylistycznego.

⁸⁵³ F. C z y ż e w s k i, *Granice polityczne a granice językowe – propozycje metodologiczne (na przykładzie gwar pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego)*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami...*, op.cit., s. 63–69.

⁸⁵⁴ B. N o w o w i e j s k i, *Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodnio-polskiego*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe*, pod red. K. H a n d k e, Warszawa 1992, s. 103.

⁸⁵⁵ T. M i l e w s k i, *Językoznawstwo*, Warszawa 1965, s. 205.

VII

UDZIAŁ DIALEKTÓW BIAŁORUSKICH W KSZTAŁTOWANIU SIĘ I ROZWOJU WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO

Współczesny język białoruski ukształtował się w oparciu o gwary z różnych regionów Białorusi. Udział dwóch dialektów: południowo-zachodniego i północno-wschodniego był większy lub mniejszy w różnych okresach historycznych i w dużym stopniu zależał od miejsca urodzenia bądź zamieszkania pisarzy, którzy chętnie czerpali z zasobów leksykalnych rodzimej gwary, odzwierciedlając również jej właściwości fonetyczne i morfologiczne. Cechą charakterystyczną całej XIX-wiecznej literatury białoruskiej był wyraźny jej związek z gwarami białoruskimi.

7.1. Język piśmiennictwa białoruskiego pierwszej połowy XIX wieku

Twórcy odrodzenia języka białoruskiego i rozwoju piśmiennictwa białoruskiego pierwszej połowy XIX w. (Pauluk Bahrym, Jan Barszczewski, Jan Czczot, Aleksander Rypiński) pochodzili z różnych regionów Białorusi, dzięki czemu wszystkie cechy dialektów białoruskich pojawiały się w druku, co prowadziło do ich konkurowania, ścierania się i wypracowywania norm ogólnobiałoruskich.

Pauluk Bahrym pochodził z Nowogródzczyzny i w zachowanym wierszu *Zahraj, zahraj, chłopcze mały* (pisanym łacinką⁸⁵⁶) tylko dwie cechy nie są typowe dla tego regionu (pisownia *e* po spółgłoskach *ž, č* na końcu wyrazu – *bezdarože, chłopcze, płacze*) oraz *ń* w leksemie *pańszczynu*), być może dlatego, że zachowana wersja pochodzi z 1858 roku, a wiersz był napisany około roku 1828.

Pozostałe cechy w zasadzie odzwierciedlały gwarę tego regionu i jednocześnie cechy ogólnobiałoruskie, a wśród nich występowały:

- akanie niedysymilatywne (*abiarnusia, bačka, karmiła, pahnali, trudna*);
- jakanie w pierwszej sylabie przedakcentowej (*mianie, nia sieŭ, siardzity, ale nie radziła, nie zabrali*);

⁸⁵⁶ Pierwsze teksty były pisane alfabetem łacińskim, w związku z czym w zaczerpniętych z nich przykładach nie stosujemy zapisu fonetycznego, który jest użyty w dalszej części rozdziału.

- przejście *ł, w > ʎ*, zapisywane jako *ŭ* (*abuŭsia, waŭkałaka; szczaŭliuŭszaja, i ŭ cymbały*);
- ciekanie, dziekanie (*bačka, maci, żyć; budź, hdzieź, radziŭsia*);
- akcentowana końcówka *-lach* w Ms. rzeczowników r.m. i r.n. lm. (*u maskalax*);
- końcówka *-y* w M. przymiotników r.m. lp. (*biedny, mały, miły*);
- końcówki 3. os. lp. czasowników I i II koniugacji zgodne z dialektem południowo-zachodnim i gwarami centralnymi oraz językiem literackim⁸⁵⁷ (*placze; tużyć*);
- bezokolicznik na *-ci* jak w gwarach grodzieńskich i brzeskich, niezależnie od tego, czy temat czasownika kończy się samogłoską, czy spółgłoską⁸⁵⁸ (*życi, tużyci*)⁸⁵⁹.

Z Nowogródziny pochodził także Jan Czeczot, który dobrze znał ojczystą gwara, opisywał i wyjaśniał jej osobliwości, wydał zbiorek *Piosnki wieśniacze nad Niemna i Dźwiny*, nawet opracował niewielki słownik. Język białoruski nazywał krywickim i stał na gruncie fonetycznych zasad pisowni, widział konieczność opracowania gramatyki języka białoruskiego, a nawet sam trochę tworzył w języku białoruskim (zachowało się kilka jego wierszy), w których odzwierciedlane są niektóre cechy Nowogródziny:

- akanie – konsekwentnie w sylabach przedakcentowych i fakultatywnie po akcencie (*wałacuhu, czaławiek*; ale *dobro, czerwońcou, niebieŭskoj i dobraje, naprasna*);
- jakanie pełne, lecz niekonsekwentnie (*siahodnia, budziam, uspieja*, ale *bieda, ciebie, nieszczasnym*, a nawet *nima, spiwać, snih*);
- asymilacja pod względem miękkości, także niekonsekwentna (*jaśniejsza, jeść, szczaŭcia*, ale *cviet, spiewajcie, szczaŭliwych*);
- zamiana zapożyczonego fonemu *f* przez *p* (*u praku*);
- brak wydłużenia spółgłosek w pozycji interwokalicznej (*śmiecie, wiasieła, źjaje*)⁸⁶⁰.

W twórczości J. Czeczota jest też sporo cech pochodzących z różnych dialektów:

- bezokolicznik na *-ć* lub *-ci*, niezależnie od tego, czy temat czasownika kończy się samogłoską, czy spółgłoską (*brać, harawać, dażyć i abmaulaci, harawaci, życi*);
- brak rozróżnienia końcówek 3. os. czasowników I i II koniugacji (*niesie, bajeć, takujeć, zachoczeć*)⁸⁶¹.

Zauważalny jest duży wpływ języka polskiego:

- tryb rozkazujący (*pij, zbij; pijcie; harujmy, pakińmy, pracujmy*);
- konstrukcje czasu przyszłego (*budzie żau, budziem śpiewali* zamiast *budzie żać/żaci, budziem śpiawać/śpiawaci*);

⁸⁵⁷ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 95–98.

⁸⁵⁸ *Ibidem*, с. 92–93.

⁸⁵⁹ І. І. К р а м к о, А. К. Ю р э в і ч, А. І. Я н о в і ч, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 2, Мінск 1968, с. 33–34.

⁸⁶⁰ Л. М. Ш а к у н, *Гісторыя беларускай літаратурнай...*, *op.cit.*, с. 193–196.

⁸⁶¹ І. І. К р а м к о, А. К. Ю р э в і ч, А. І. Я н о в і ч, *Гісторыя...*, *op.cit.*, с. 45.

- przyimek *da* zamiast *u* (*u świato da cerkwi chodzić*);
- spójnik *nim* (*nim haspadynia chatu nahreje, nim żyto daśpieje*);
- leksemy (*chrust, hural, kaleja, pijak, pijany, zausze...*)⁸⁶².

Z kolei w polskojęzycznej twórczości Jana Czeczota obecne są białorutenizmy fonetyczne, morfologiczne, składniowe i oczywiście leksykalne:

- przejście połączenia *śl* w *szl* (*Poszlę miód księdzu; Poszlij swojego anioła*);
- uproszczenie grupy spółgłoskowej *rdł* do *rl* (*Śpiewać darmo – boli garło*);
- leksem *kieszienia* w M. lp. występuje z końcówką *-a*, podobnie jak w języku białoruskim (*Uchowala od grzechu pusta mię kieszienia*);
- końcówka *-a* zamiast *-u* w D. lp. rzeczowników r.m. (*Jakiego tam lista? Gdy gość nowy koło stoła*);
- końcówka *-i* zamiast *-a* w M. lm. rzeczowników r.n. (*Jej oczki to strzała Boga*);
- czasownik *winszować* łączy się z B., a nie z C. *gratulować* (*będą winszować Ciebie dzisiaj twoje braty*);
- wykorzystanie przyimka *za* zamiast *od* (*Któż lepiej za Tomasza zdoła udać szpicla?*);
- leksykalne: *odkaz* ‘odpowiedź’ (*Pytam: Maszże ty jamby? Odkaz: Czego chcesz ty?*), *sustawa* ‘staw’ (*Co ruchawym językiem bez kości, sustawy*), *szkodować* ‘żałować’ (*Szkoduję, że do ciebie z moim uśmiechem... szkoduję, że pośpieszyć nie mogę*), *wyczwarzać* ‘dokazywać’ (*Co biednej wyczwarzał duszy*); *zabywać* ‘zapominać’ (*Kochanka bez zazdrości praw swoich zabywa*); *zazłować* ‘zagniewać się’ (*Nakoniec Zosia i zazłowała*)⁸⁶³.

Białoruskie gwary północno-wschodnie znalazły odbicie w twórczości Jana Barzczewskiego (wiersze *Ach, czym ża twaja dzieweńka hałouka zaniata, Harelica*, fragment poematu *Rabunki muzykou*) i Aleksandra Rypińskiego (*Niaczyścik, ballada białoruska*). Występują w nich takie cechy, jak:

- akanie (*haławu, żyta; aszałamiu, mnoha* – ale niekonsekwentne: *hore, pu-szek; czerniej, szeptau* – z kolei w końcówkach dysymilatywne: *pakażyć; choczyć*);
- jakanie (*biaz chleba, ciapier; biadu, nia żyu* – również dysymilatywne: *budzić* ‘będzie’; *dalij*);
- ciekanie i dziekanie (*cicha, dzień; chodzić, dzieci*);
- przejście *ł, w > ʌ*, które u obu twórców zapisywane jest przez *u* (*byu, hałouka; miaukajuc, prapau*);
- stwardniałe *š, ž, č, ž* (*prykażyć, uczora; nocz, szeptau, żanat*);
- zachowana opozycja *r / ř* u Barzczewskiego (*paradak, prykażyć i prilaciel, prinosić*) oraz stwardniałe *r* u Rypińskiego (*hrech, mudrej, staryje*);
- asymilacyjne zmiękczenie spółgłosek (*paraźbiwać, śmiech; pośle, ścieny*);

⁸⁶² *Ibidem*, s. 45–46.

⁸⁶³ С. Станкевич, *Беларускія элементы ў польскай рамантычнай паэзіі*, Беласток–Вільня 2010, s. 58–63.

- na styku morfemów i wyrazów upodobnienia najczęściej nie są odzwierciedlane (*bratcy, biaz chleba; atkul, wotaż tabie*), chociaż u Barszczewskiego zdarza się też pisownia fonetyczna (*asz tut*);
- czasowniki I i II koniugacji w 3. os. lp. występują z końcowym *-ć*, podobnie jak w dialekcie północno-wschodnim⁸⁶⁴ (*prynosić i biareć; chodzić i każyć*);
- bezokolicznik na *-ć* jak w dialekcie północno-wschodnim, niezależnie od tego, czy temat czasownika kończy się samogłoską, czy spółgłoską⁸⁶⁵ (*ablić i prynieść; skakać i papaść*);
- rzeczowniki r.ż. lp. w N. mają jednosylabową końcówkę *-oj / -aj* (*smaloj, żonkaj*);
- przymiotniki r.m. lp. w M. mają końcówkę *-yj / -ij* (*biednyj, druhij, samyj, trecij*).

Chociaż Jan Barszczewski i Aleksander Rypiński byli twórcami polsko-białoruskimi, to w ich utworach występuje jednak niewiele polonizmów fonetycznych (*krwawy; kielbasa*), gramatycznych (*ludzie*) i leksykalnych (*skrucza, cyna; byle*), co świadczy o tym, że świadomie rozgraniczali dwa kody językowe⁸⁶⁶.

Szczególnie istotną rolę w rozwoju języka białoruskiego odegrał Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, który bardzo szeroko wykorzystywał ów język w swojej twórczości (komedia *Pińska szlachta*, wiersze i poematy), po polsku napisał niektóre wierszowane utwory, a także częściowo komedie *Sielanka* oraz *Zaloty*, w których jednak poszczególni bohaterowie rozmawiają po białorusku. Wydał też przekład dwóch ksiąg *Pana Tadeusza* A. Mickiewicza na język białoruski.

Jeśli chodzi o jego znajomość języka białoruskiego, to czerpał przede wszystkim z dwóch dobrze znanych sobie grup gwar: bobrujskich oraz mińsko-mołodeczańskich, z którymi związało go życie, dlatego język jego utworów nie jest jednolity⁸⁶⁷. Występuje w nim:

- akanie – pełne (*dabradzieju, daloka, pahamanila*) i niepełne z zachowanym *o* w ostatniej sylabie otwartej wówczas, gdy akcent pada na 3. sylabę od końca (*m'ilińkaho, n'aszaho, p'ańskaho*, ale *małađ'oha, nicz'oha*; jednak i tu występuje dowolność, np. *cz'ystaha, d'obraha*);
- jakanie – pełne, nie tylko w 1. sylabie przed akcentem (*białař'usy, ch'oczacia, piarař'anuć, pi'esiańka, wiasiał'ila*), chociaż są też częste przykłady z zachowanym *e* (*bieđ'a, wieczar'oczka, wiesiał'uszka*); zdarza się też jakanie dysymilatywne (*dr'obnińkije, pacir'ajesz*);
- protetyczna spółgłoska *w* występująca jednak niekonsekwentnie (*woka, u waczach, wulicy*, ale *ab obrazie, nauczau, ulicaju*); podobnie protetyczne samogłoski *a, i* (*ahurkami, ihrajeć*, ale *łiesz, mczycca*);
- zachowanie etymologicznych spółgłosek na styku morfemów (*siemnadcać, sabratca*, ale w późniejszych utworach *baczycca, dwoicca*);

⁸⁶⁴ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 95–98.

⁸⁶⁵ *Ibidem*, с. 92–93.

⁸⁶⁶ І. І. К р а м к о, А. К. Ю р э в і ч, А. І. Я н о в і ч, *Гісторыя...*, *op.cit.*, с. 35–40.

⁸⁶⁷ Н. Т. В а й т о в і ч, *Да пытання аб фарміраванні нацыянальнай беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1958, с. 12–14.

- czasowniki I i II koniugacji w 3. os. lp. mają taką samą repartycję końcówek, jak we współczesnym języku literackim (*hlanie, idzie i lubić, uczyć*), chociaż zdarza się też końcówka *-eć* w czasownikach I koniugacji (*lijeć, trapięczęć*);
- w bezokoliczniku fakultatywne wykorzystanie *-ć / -ci* niezależnie od zakończenia tematu na samogłoskę bądź spółgłoskę (*hładzić, kupić i hulaci, kachaci*), jednak gdy temat kończy się na *s*, wówczas zawsze występuje skrócona forma (*jeść, padnieść*) typowa dla gwar północno-wschodnich;
- partykuła zwrotna *-sia / -ś* (*napiusia, zalilasia i bajuś, padnialiś*);
- końcówka *-y* w M. przymiotników r.m. lp. (*czorny, jasny*);
- dialektyzmy leksykalne (*abałonka, bałona* ‘szyba’, *asli* ‘czy’, *hurmam* ‘tłumem’, *meram* ‘niby’, *suzdrom* ‘doszczętnie’, *uhruń* ‘raptem’ i in.)⁸⁶⁸.

W. Dunin-Marcinkiewicz wniósł istotny wkład w opracowanie fonetycznych, gramatycznych i leksykalnych środków języka białoruskiego, na które zwracali uwagę późniejsi twórcy białoruscy.

7.2. Język piśmiennictwa białoruskiego drugiej połowy XIX wieku

Sytuacja społeczno-polityczna drugiej połowy XIX wieku przyczyniła się do rozwoju innych gatunków piśmiennictwa. Szczególnie intensywnie rozwijała się publicystyka, której najjaskrawszym przykładem jest „Mużyckaja Prauda” wydawana łaciną w latach 1862–1863 i redagowana w większości przez Konstantego Kalinowskiego – 7. numer gazety zupełnie odbiega od poprzednich. W sześciu numerach „Mużyckiej Praudy”, których podstawę stanowiły gwary grodzieńskie oraz w listach „z-pad szybienicy” autorstwa K. Kalinowskiego występują następujące cechy⁸⁶⁹:

- akanie, które realizuje się różnie w sylabach przedakcentowych i poakcentowych – przed akcentem realizuje się w 94,8% (*addaci, Kaściuszku, Maskale, padatki, sakiery i pomież, swoju, zlitowania*); po spółgłoskach szumiących i po *r* przeważają leksemy z zachowanym *e* (*czeho, piereprosisz, zbierehaci*), lecz sporadycznie pojawia się też *a* (*czalawiekowi, zaprahaje*); po akcencie w ostatniej sylabie otwartej zachowane jest *o* (*aszukaństwo, bywało, Jaško, mało, widno*); w 7. numerze gazety przeważa okanie – w 99% (*bohatyi, pobor, toho, oddać, rozglidziecsa*) i w 1% akanie (*adzin, hramada, niczoha, polskamu*);
- jakanie, które spotyka się sporadycznie w „Mużyckiej Praudzie” (*dziaciuki* – zamiennie z *dzieciuki, dziarżem sia, wialić*) i znacznie częściej w listach – formy jakające w porównaniu z jekającymi występują w stosunku 2:1 (*biaz*

⁸⁶⁸ І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч, *Гісторыя...*, *op.cit.*, с. 47–60.

⁸⁶⁹ Zob. N. O m e l j a n i u k, *Jeszcze o autorstwie „Mużyckiej Praudy” i listów „z-pad szybienicy”*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1989, t. 18, Warszawa, s. 201–208. N. O m e l j a n i u k, *Wersje językowe gazety „Mużycka Prauda”*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1989, t. 15, Warszawa, s. 101–109.

- sudu, ciapier, dalaciela, hladziac, jana, siabie, wajawaci i jeny, niechaj, pierojdzie, ziemlu*);
- ciekawość i dziekanie (*dalaciela, dziaciuki, dziwowaci sia, prychodzić, swobodzie, zhadziusia*);
 - brak wydłużenia spółgłosek w pozycji interwokalicznej (*poustanie, praulenie, sumlenie*);
 - zastępowanie fonemu *f* przez *p*, *chw* (*Prancuz, manichwest*);
 - czasowniki w bezokoliczniku występują z sufiksem *-ć / -ci* niezależnie od tego, że w obu przypadkach temat kończy się samogłoską (*hawaryć, hlumić, wyciskać i palażyci, rabici, uczyci*);
 - tylko w nr 7. „Muzyckiej Praudy” występują formy czasownikowe z przejściem *y > u* po spółgłoskach wargowych (*adbuwali, nie buło*); czasownik I koniugacji w 3. os. lp. z końcowym *-ć* równoległe z formami bez *-ć* (*budzić i budzie*); formy osobowe czasowników zwrotnych z postfiksem *-ś* (*dobiliś, kłanialiś, spodziewaliś*).

Interesujące jest porównanie języka „Muzyckiej Praudy” i listów „z-pad szybieniicy” z gwarą wsi Mostowlany – rodzimą gwarą K. Kalinowskiego. Okazuje się, że w tej gwarze występuje podobna dowolność językowa, o której była mowa wyżej. Porównanie gwary Mostowlan z językiem „Muzyckiej Praudy” i listów „z-pad szybieniicy”, jak również fakt, że gwara nieco się zmieniła (od momentu ukazywania się gazety upłynęło 150 lat), jest dodatkowym argumentem przemawiającym za tezą, że K. Kalinowski był autorem artykułów „Muzyckiej Praudy” (№ 1–6) lub jej adiustatorem⁸⁷⁰.

Po powstaniu 1863 roku na Białorusi rozpoczął się okres ucisku społeczno-politycznego. Carat w odpowiedzi na ruchy narodowowyzwoleńcze rozpoczął działania mające na celu szybką rusyfikację „Północno-Zachodniego Kraju”. Pojawiły się rozporządzenia zakazujące druku książek w języku białoruskim. Można było publikować tylko materiały folklorystyczne oraz dokumenty historyczne, zakazywano również wwozu białoruskich książek wydanych za granicą. Język białoruski wyrugowano także ze szkolnictwa⁸⁷¹.

Ożywienie literatury białoruskiej nastąpiło dopiero pod koniec lat 80. i na początku 90. XIX wieku wraz ze wzrostem ruchu rewolucyjnego w Rosji. Utwory pisarzy białoruskich zaczęły pojawiać się na łamach prasy i nawet za granicą – wychodziły osobne zbiorki wierszy (*Dudka bielaruskaja* i *Smyk bielaruski* Franciszka Bahuszewicza, *Wiazanka* Janka Łuczyny, przekład Aleksandra Jelskiego pierwszej części *Pana Tadeusza*). Wraz z rozwojem literatury białoruskiej odbywało się dalsze doskonalenie języka białoruskiego, który wzbogacał się o nowe środki leksykalno-stylistyczne, a normy gramatyczne i ortograficzne stawały się coraz bardziej jednolite, pomimo że autorzy nadal sięgali do różnych gwar białoruskich.

Wciąż widoczne były dość duże wpływy dwóch sąsiednich języków: rosyjskiego i polskiego. Język rosyjski był wówczas jedynym językiem państwowym na ziemiach białoruskich, oprócz tego przenikał do języka literatury z przejściowych gwar bia-

⁸⁷⁰ N. O m e l j a n i u k, *Jeszcze o autorstwie „Muzyckiej Praudy” ...*, *op.cit.*, s. 208.

⁸⁷¹ Л. М. Ш а к у н, *Гісторыя беларускай літаратурнай...*, *op.cit.*, с. 208–209.

łorusko-rosyjskich, a także dzięki coraz częstszym przekładom literatury rosyjskiej. Z kolei język polski nadal był też językiem twórczości pisarzy białoruskich drugiej połowy XIX wieku, którzy, podobnie jak ich poprzednicy, byli bilingwalni. To z kolei wpływało na ich zainteresowania przekładami literatury polskiej. Leksyka polska trafiała do języka białoruskiego nie tylko poprzez książki, lecz przede wszystkim dzięki bliskiemu sąsiedztwu – Białorusini i Polacy zamieszkiwali wspólnie te same tereny, co sprzyjało przenikaniu elementów języka polskiego do gwar białoruskich, skąd trafiały do utworów pisarzy białoruskich.

W ówczesnych trudnych warunkach czyniono próby opracowania gramatyk języka białoruskiego. P. Szpilewski w 1846 roku, a K. Niedźwiedzki w 1854 roku przekazali odpowiednim instancjom naukowym rękopisy gramatyk, które trafiły do archiwów. Z kolei późniejsze opracowania, np. J. Karskiego dotyczyły tylko gwar ludowych, nie stawiano wówczas zadania opracowania norm języka literackiego⁸⁷².

Istniała duża dowolność pisowni. Pisarze białoruscy zauważali to i prowadzili dyskusje zmierzające do ujednoczenia zasad, jednak ciągle nie wiadomo było, który z dialektów będzie miał większy wpływ na proces normalizacji języka białoruskiego, więc nikt z autorów nie chciał ustąpić i zrezygnować z preferowania cech tej gwary, którą najlepiej władał, o czym może świadczyć wypowiedź Alhierda Abuchowicza na łamach czasopisma „Homan” (nr 37, Wilno 1916) kończąca się zdaniem: „U kancy niewiadoma ješče, katory dialekt biełaruski pieramože”⁸⁷³.

Z reguły wszystkie XIX-wieczne utwory drukowano łacinką polskiej wersji, co powodowało jeszcze ostrzejszą reakcję władz carskich, które nie chciały dopuścić do wzmożenia wpływu polskiego w „Północno-Zachodnim Kraju”. W związku z częstymi represjami czyniono próby zapisywania tekstów białoruskich grafiką rosyjską, co skutkowało wprowadzaniem cech nietypowych dla gwar białoruskich, jak: zachowanie *jat*’ (*дзяткі*), okanie (*кобыла, пошли*), zachowanie miękkich *t*’, *d*’ (*день, чувать*), miękkiego *ř* (*грешны, пригодны*), miękkich spółgłosek szumiących (*нашей, яце*), *ц* niezgłoskotwórcze zapisywano literami *в* lub *у* (*пришов, прада*) itd.⁸⁷⁴

Bardzo dużą rolę odegrał Franciszek Bahuszewicz. Jego słowa o roli języka ojczystego w życiu każdego narodu cytowane są do dnia dzisiejszego, ponieważ jego przestroga „Nia pakidajcież mowy naszaj biełaruskaj, kab nia umiorli!” (Nie porzucajcie naszego języka białoruskiego, żebyście nie umarli) nadal jest aktualna. Pisał, że język jest „szatą duszy”, dzięki której naród jest rozpoznawany i odróżniany od innych narodów: „Paznajuć ludziej ci pa haworce ci pa adieży, chto jakuju nosie; otoż haworka, jazyk i jość adieża duszy” (Poznają ludzi po rozmowie lub po ubraniu, które noszą; właśnie rozmowa i język jest szatą duszy)⁸⁷⁵.

Język jego utworów pisanych łacinką cechują następujące wyróżniki:

- akanie we wszystkich sylabach przedakcentowych i większości poakcentowych (*adpuścić, ab haspadarce, chlebam, kachanak*); o zachowywane jest

⁸⁷² *Ibidem*, c. 211–214.

⁸⁷³ Cyt. za: Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай...*, *op.cit.*, c. 214–215.

⁸⁷⁴ *Ibidem*, c. 215–217.

⁸⁷⁵ М а с і е j В у р а с з о k, *Dudka białaruskaja*, Kraków 1891, s. V.

- w ostatniej sylabie otwartej (akanie niepełne, jak w dialekcie południowo-zachodnim), ale tylko wówczas, gdy akcent pada na trzecią sylabę od końca (*ciomnaħo, dobraħo, naszaħo*), bo gdy pada na drugą sylabę, w końcówce zachodzi akanie (*krywoħa, maħoħa*); *e* zachowuje się po *ž, š, č, r, c* (*kaže, piše, ihryszcze, ħawore, serce*); w czasownikach występuje akanie dysymilatywne (*możysz, chociaħy*);
- brak konsekwencji w odzwierciedleniu jakania zarówno w sylabach przedakcentowych, jak i poakcentowych (*biadaħać, wiaciaħok, aleħam, drukowaħnyħa*, ale *jeszcze, nowyħe*); w czasownikach występuje jakanie dysymilatywne (*ħlanisz, aziraitca*);
 - brak wzdłużenia spółgłosek w pozycji interwokalicznej (*kazanie, nasienie*);
 - konsekwentne ciekanie i dziekanie (*ab žyci, miadźwiedz, ździeħ*);
 - przejście *l, w > ŭ* (*doŭħ, dzieŭħa*);
 - występowanie afrykaty *dž < *dj* (*dożdźħyħ, ħladźħu, naradźajsia*);
 - niekonsekwentne asymilacyjne zmiękczenie spółgłosek (*ćmiana, ħaścinczyħ, na przyźbie* i *adpuscili, dzwiery, piesniaŭ*);
 - duża dowolność w wykorzystaniu spółgłosek protetycznych: *ħ* (*ħareħ, zaharaŭsia*), *w* (*woka, wokruħ*), formy bez spółgłosek protetycznych (*uszy, u opratce*);
 - repartycja końcówek *-u / -a* w D. rzeczowników r.m. lp. zgodna z późniejszą normą literacką (*smutku, żalu; bileta, katła*);
 - końcówka *-y* w M. przymiotników r.m. lp. (*ciomny, wysoki*);
 - jednosylabowa końcówka *-oj / -aj* w D. i N. rzeczowników, przymiotników i zaimków r.ż. lp. (*mowy bieħaruskaj; mowaj czyścusiħkaħ, kasoj*);
 - końcówka *-ć / -ci* w bezokoliczniku w zależności od zakończenia tematu samogłoską bądź spółgłoską (*ħadzić, czytać; leźci, prapaści*);
 - formy czasownikowe 3. os. lp. i lm. pochodzące z dialektu północno-wschodniego wynikające z nierozróżniania czasowników I i II koniugacji (*trapie, zrobie* i *rawieć, żywieć; czytajuć, stralajuć* i *ħaworuć, lecuć*);
 - dialektyzmy leksykalne (*niemaraś* ‘siła nieczysta, mara’, *pryħarak* ‘gotowane jedzenie’, *pryħyka* ‘drewniana żerdź do mocowania sieci na ryby’);
 - polonizmy leksykalne (*dziś, kaħejka, ksionźka, prandzej*)⁸⁷⁶.

Jego szacunek dla języka przejawiał się nie tylko w podkreślaniu roli języka w życiu i przetrwaniu każdego narodu, lecz również w podejściu do samej gwary, która była głównym źródłem pozyskiwania nowych leksemów, związków frazeologicznych, porzekadeł i przysłów. Troskliwe opracowywanie materiału dialektalnego owocowało tym, że w jego utworach niewiele jest cech gwarowych, które nie weszły na stałe do języka literackiego. Są to m.in.:

- formy czasownikowe 3. os. lp. pochodzące z dialektu północno-wschodniego wynikające z nierozróżniania czasowników I i II koniugacji (*trapie, zrobie, rawieć, żywieć*);

⁸⁷⁶ І.І. Крамко, А.К. Юрєвич, А.І. Яновіч, *Гісторыя...*, *op.cit.*, s. 89–95.

- конструкцыі сынтактычныя вынікаючы з разхвіання катэгорыі жыўотнасці – нежыўотнасці (*koni pakrali, trapiu nie u ptuszki; bjeu u zwona*);
- брак здлужэння спóгloseк у пазыцыі інтэрвокалічнай (*biezdaroze, stwarenie*);
- пратетычныя *h*, як у частцы гвар гродзіенскіх і брэскіх⁸⁷⁷ (*harech, zaharausia*);
- акцент часта згодны з нормамі мовы польскай – падаючы на прадостатня сывабэ (*asesoram, dukatami, radosci, sirota*)⁸⁷⁸.

У XIX веву мовы біялорускай зстал вэбогаоны о новыя засобы левыкалыне, аднак не створаны варунков да заістніення мовы біялорускай у сфэры афіцыйнай, а такжэ не паволао жаднаго перыодыку біялорускаго, на ламач ктóрого моглібы друкаваць свовыя ўтвory прадставіцелы культуралных эліт біялорускіх, ко спрыжаыло бы вылааніану цех аго́лнобіялорускіх і апрацованіу норм граматычных і ортографічных.

7.3. Мовы пісьмненіцтва біялорускаго персвей полыу XX веву

На пачатку XX в. у Імперіум Росыјскім вэмоглі ся рух народовывозволенчы, ко змусіло царскі ржад до певных устэпств. 24.11.1905 року выдано тэв. *Уставэ о волюсці друку*, ктóra зезвалала на публікаванне ўтвovов у мовы біялорускім. Царат не резыгнавал аднак з свовей экспансы народоवей, конфіскуячы выданы жуз ўтвovы, нр. збюек *Жалейка* Ж. Купаы, чы нектыóre нумеры газет „Наша Дола” (4 нумеры спосрэд выданых 6) і „Наша Ніва”. Мовы біялорускай (подобне як українакскі) не быў допусzczоны до рóжных сфэр жыця спольчэно-культуралнаго і політычнаго, пры чым інным наrodom (Полаком, Літвіном, Ніемцом, Татаром, Estońчыком, Лотышом, Орміаном, Чэхом, Грузіном, Буріатом, Ка́лмуком і Жыдом) Дума Па́нствова зезволіла у 1910 року на школіцтво у мовы ојчэстым. Ніемнел аднак зачэлы павставаць персвей выдавніцтва публікаючы у мовы біялорускім – *Zahlanie sonce i u nasze wakonce* у Петербургу (1906) ораз выходзіць газеты „Наша Дола” (1906) і „Наша Ніва” (1906–1915), павявілы ся персвей подручнікы: *Bielaruski lementar, abo Pierszaja navuka czytannia* (*Біялорускай элементар, або Персвая наука чытанія*) Карусія Кahanца (1906), *Першае чытанне для дзетак беларусау* (*Персвая чытанка для дзеці Біялорусінов*) Сіоткі (1906), *Другое чытанне для дзетак беларусау* (*Другая чытанка для дзеці Біялорусінов*) Якуба Ко́ласа (1910), указувал ся перыодык літэрачко-спольчэны „Ма́ладая Біяларус” (1912–1913) ораз інне пісма: ролнічы „Sacha” (Вілно–Мі́нск 1912–1915), пісма для дзеці „Лучынка” (Мі́нск 1913–1914), релігійны тыгоднік „Біяларус” (Вілно 1913–1915), сатырычны пісма „Крапіва” (Вілно 1913), студэнцкі пісма „Ranica” (Петербург 1914), спольчэно-політычны і літэрачкі газеты „Homan” (Вілно 1916–1917), „Дзяні́ца” (Петербург 1916) і „Swіетач” (Петербург 1916), павставаы тэв новыя выдавніцтва:

⁸⁷⁷ Э. Блінава, Е. Мязцельская, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 58–59; Ю.В. Чарнякевіч, *Атлас гаворак...*, *op.cit.*, карты 41–48.

⁸⁷⁸ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай...*, *op.cit.*, с. 225.

Nasza Chata, Minczuk, Białoruskaje Wydawieckae Tawarystwa, Pałaczanin, wydawnictwo A. Hryniewicza, otwarto księgarnie białoruskie w Wilnie, Mińsku i Połocku⁸⁷⁹.

Szczególną rolę odegrała „Nasza Niwa” skupiająca wokół siebie białoruskie elity narodowe reprezentujące różne dialekty, co sprzyjało opracowaniu norm białoruskiego języka literackiego: wspólnych zasad ortografii i gramatyki oraz zasobów leksykalnych.

Zarówno język „Naszej Niwy”, książek wydawanych przez wydawnictwo Zahlanie sonce i u nasze wakonce, jak i pierwszych podręczników języka białoruskiego (drukowanych łacinką i cyrylicą) odzwierciedlał następujące cechy języka białoruskiego⁸⁸⁰:

- akanie niedysymilatywne (*abav¹azak, vad¹a, γ¹orad, papr¹avíc¹*); akanie niepełne – zachowywane jest w *o* w ostatniej sylabie otwartej (jak w dialekcie południowo-zachodnim), ale tylko wówczas, gdy akcent pada na trzecią sylabę od końca, bo gdy jest na drugiej sylabie, akanie w końcówce zachodzi (*žyv¹oγa nar¹odnoγo d¹uxa, nič¹oγa k¹epskoγo nie zrabl¹u*), pod wpływem gwar występuje fakultatywna pisownia końcówek rzeczowników (*dr¹eūca / dr¹eūco, pr¹ava / pr¹awo, s¹ońeĭka / s¹ońeĭko, ź¹yta / ź¹yto*), czasowników (*p¹axla / p¹axło, zy¹ar¹ela / zy¹ar¹elo*); zachowywane jest *o* w partykule *-to* (*c¹a p¹er-to, ŋ¹iby-to, tak¹omu-to*); nieakcentowane *o* zachowywane w leksyce zapożyczonyj oraz w nazwach własnych (*bo¹łańika, ortoped¹yczny, f¹iloto-γ¹ičny; Dosto¹ŋeŭski, Kop¹erńnik, u Oren¹burz¹e*); gdy zapożyczenia na dobre weszły do leksykonu białoruskiego, podlegały zasadom akania (*mader¹ńist, pal¹ityka, praf¹esar*); nieakcentowane *e* zachowywane po *š, ž, č, c* i *r* (*γ¹r¹ošej¹, m¹ożem, v¹ečer, s¹erce, p¹erebir¹aĭučy*);
- jakanie w pierwszej sylabie przed akcentem (*baz γ¹l¹eby* i *bez nar¹odu, nie may¹ła ŋa k¹inucca*), gdy pod akcentem nie *a* (*z¹aml¹i* i *z¹eml¹a*); w sylabach poakcentowych zachowywane jest *e* (*v¹yl¹et, kr¹aĭem, r¹odnyĭe*); także w leksyce zapożyczonyj (*bel¹etr¹ystyka, tel¹efon, elektr¹yčny*); zdarzały się odstępstwa w stronę jakania pełnego charakterystycznego dla gwar Grodzieńszczyzny, większej części Mińszczyzny i wschodnich rejonów Homelszczyzny⁸⁸¹ (*s¹ol¹ata, v¹ec¹ar*) lub dysymilacyjnego typowego dla dialektu północno-wschodniego⁸⁸² (*s¹iž¹ac¹, c¹iž¹ar*);
- współwystępowanie akcentowanych *e* i *a* po *ž, č* w końcówkach czasowników (*M¹ix¹atka zadryž¹eŭ* i *pan zadryž¹aŭ, γ¹atda kryč¹ela* i *Tam¹aš kryč¹aŭ*), jak w dialektach północno-wschodnim i południowo-zachodnim⁸⁸³;
- dowolność w pisowni połączenia *ija / yja* (*bibl¹iot¹eka, patry¹ot, γ¹eńi¹al¹ny, mater¹i¹al¹, xrys¹c¹i¹añin*);

⁸⁷⁹ *Ibidem*, s. 234–237.

⁸⁸⁰ Zob. I.I. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч, *Гісторыя...*, *op.cit.*, s. 118–136.

⁸⁸¹ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, s. 36; ДАБМ, карты 8–14.

⁸⁸² Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, s. 33–35.

⁸⁸³ ЛГ 1968, s. 186–185.

- umocnienie się w charakterze normy twardego *r* (*kur¹yc¹*, *na rek¹u*);
- alternacja *γ* – *ż*, *x* – *ś*, *k* – *c* przed samogłoskami rzędu przedniego (*dar¹o¹ya* – *pa dar¹oz¹e*, *vérx* – *na v¹ers¹e*, *¹Afryka* – *u¹Afrycy*);
- przejście *l*, *v* po samogłoskach w *u* (*v¹ybryu*, *vo¹uk*, *kr¹y¹uda*, *malakr¹ou¹je*); chociaż zdarzają się też przykłady niezgodne z tą zasadą (*sva¹im u¹l¹asnym* i *by¹a u¹ i¹ay¹o*); w zapożyczonych nazwach własnych istniała tendencja do zachowania *w*, jednak nie była realizowana konsekwentnie (*Vla¹z¹ivost¹ok*, *Vladys¹au¹*, *M¹arkov*, *Niekr¹asou¹*, *Ula¹z¹im¹ir*);
- wydłużenie spółgłosek w pozycji interwokalicznej (*bez¹l¹az¹z¹e*, *gal¹l¹o*, *Zal¹es¹s¹e*), tak jak w gwarach witebskich, połockich, mińskich, północno-wschodniej Homelszczyzny oraz południowo-wschodniej części obwodu brzeskiego⁸⁸⁴;
- protetyczna spółgłoska *v* przed *o*, *u* (*v¹obysk*, *v¹ostry*, *vur¹ad¹nik*, *vuč¹ony*) i samogłoski *a*, *i* przed zbiegiem spółgłosek (*ar¹zan¹y*, *imč¹au¹s¹a*);
- ciekanie i dziekanie przed samogłoskami rzędu przedniego i *v* (*z¹el¹a pa-c¹e¹xi ab¹o c¹ik¹avas¹c¹i*, *u¹γ¹ola¹z¹e*) oraz zachowanie twardego *t*, *d* w leksyce zapożyczonej (*pr¹aktyk*, *te¹atr*; *demakr¹at*, *u¹medyc¹y¹ni*);
- zachowanie miękkiego *l* w leksyce zapożyczonej (*kal¹o¹ni¹ja*, *kl¹as¹yčny*, *parl¹ament*);
- brak konsekwencji w odzwierciedleniu asymilatywnej miękkości spółgłosek (*praj¹s¹c¹i* i *praj¹sc¹is¹a*, *r¹ou¹nas¹c¹i* i *r¹ou¹nasc¹i*);
- brak asymilacji spółgłosek na styku morfemów oraz na końcu wyrazu (*abp¹al¹enyx*, *bazsp¹orna*, *parazy¹al¹i*; *barac¹b¹a*, *pav¹odka*; *γraz¹*);
- fonetyczna zasada obowiązywała przy zbiegu spółgłosek: *d + stv > žtv* (*s¹l¹ežtva*), *c + stv > ctv* (*vydav¹ectva*), *d + sk > žk* (*sus¹ežki*), *c + sk > ck* (*stud¹enc¹ki*), *k + sk > ck* (*nast¹au¹nicki*), *č + sk > ck* (*ru¹baž¹e¹vicki*), *z + sk > sk* (*franc¹uski*), asymilacja zwrotnej partykuły *-ša* (*zast¹acca*) oraz *dc > cc* w liczebnikach (*dvan¹accac¹*); uproszczenie grup spółgłoskowych *stn > sn* (*kar¹ysna*), *zdn > zn* (*p¹ozna*);
- niezgodna z białoruską wymową pisownia *-ija* po *c* w leksyce zapożyczonej (*n¹aci¹ja*, *re¹akci¹ja*), widocznie pod wpływem tradycji rosyjskiej; sporadycznie zdarzała się zgodna z białoruską wymową pisownia *-yja* (*reval¹ucy¹ja*);
- końcówka *-y* w M. rzeczowników r.n. Im., tak jak w dialekcie północno-wschodnim (*r¹ebry*, *s¹l¹ovy*, *z¹er¹n¹aty*); w dialekcie południowo-zachodnim, na południowy zachód od linii Oszmiana – Mołodeczno – Mińsk – Marina Horka – Bobrujsk – Świetłogorsk – Chojniki – Komaryn występuje stara końcówka *-a*⁸⁸⁵ (*c¹al¹ata*); po spółgłoskach miękkich przeważa końców-

⁸⁸⁴ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 55–56.

⁸⁸⁵ *Ibidem*, с. 73–74.

- ka -'a, tak jak w dialekcie południowo-zachodnim (*n'ovyje adkr'yc'c'a, svaj'e vuč'eńna, złyje zdar'eńna*), rzadziej -i z dialektu północno-wschodniego (*vaj'ennyje zmay'ańni*);
- końcówki -i / -e w Ms. rzeczowników lp. (*na dar'oz'i, u may'il'i; na s'e-nak'os'e, u pčal'ńictve*): -i występuje na większym terytorium, zarówno w dialekcie północno-wschodnim, jak i południowo-zachodnim, natomiast -e w centralnych gwarach, w pasie od Bobrujska do Wilna⁸⁸⁶;
 - paralelne wykorzystanie w N. lp. rzeczowników, przymiotników i zaimków r.ż. jednosylabowej końcówki -'oj / -aj – cecha północno-wschodnia (*abec'anaĭ z'eml'oĭ, v'erxnaĭ V'islaĭ*) oraz dwusylabowej końcówki -'oju / -aju – cecha południowo-zachodnia (*pad z'aml'oĭu, svaj'eĭu d'ol'aĭu*);
 - końcówki -'om / -am w N. lp. rzeczowników r.m. (*z uz'etk'om; byu s'v'ed-kam, v'ybral'i deput'atam*); czasem -om / -em pojawia się w rezultacie niekonsekwentnie odzwierciedlanego akania (*γ'etaĭim par'adkom, sva'im r'ozu-mom; prayr'etaĭe s'oncem*);
 - końcówki -ou / -au w D. lm. rzeczowników miękkotematowych r.m. i r.n.: -ou występowała zarówno pod akcentem (*naž'ou, rańań'ou*), jak i w pozycji nieakcentowanej, co jest spowodowane labializacją przed następnym *u* (*kar'eń'ou, paž'arou, v'uč'nou*), końcówka -au, która obecnie jest normatywna, również występowała dość często (*belar'usau, tv'orau, v'uč'naŭ, zak'onau*);
 - zerowa końcówka oraz -au (-ou) w D. lm. rzeczowników r.ż. z akcentem na temacie (*d'umak, k'uxań, s'osan; pa'p'erau, ras'l'inau; ž'erž'avoŭ, t'ys'ačou*): zerowa końcówka występuje w środkowej Białorusi, na zachodzie i północnym zachodzie, natomiast -au (-ou) na terytorium całej Białorusi z przewagą na wschodzie i południu;
 - rozróżnienie końcówek akcentowanych i nieakcentowanych -'om / -am w C. lm. oraz -'och / -ach w Ms. lm. rzeczowników r.m. i r.n. (*brat'om belar'usam, padab'au's'a knaz'om i baĭ'aram; pa kraĭ'ox, u mur'ox i na s'eĭmax, u payl'adax*), typowe dla centralnych gwar białoruskich;
 - końcówka -y / -i w M. lp. przymiotników r.m. występująca na terenie całej Białorusi (*vys'oki sux'i ĭrud, żyv'y nab'ytak*) z wyjątkiem obrzeży północnego wschodu i południowego zachodu, gdzie występuje -yj / -ij (*p'ol'skij pas'ad, szczególnie zaś w imiesłowach przymiotnikowych – stat'ut v'ydanyĭ, zań'orzšyĭ*);
 - końcówki jednosylabowa -oj i dwusylabowa -oje w D. lp. przymiotników, zaimków i liczebników porządkowych (*z'im'ovaĭ v'il'γac'i, ž'ytnaĭ s'aub'y, n'ašaĭ spr'avu, p'eršeĭ; n'ašaĭe tr'udnaĭe pr'acy, r'odnaĭe m'ovy*); końcówka

⁸⁸⁶ I.I. Крамко, А.К. Юрэвич, А.І. Яновіч, *Гісторыя...*, *op.cit.*, с. 127.

- jednosylabowa występuje w północno-wschodnim dialekcie, a dwusylabowa – w południowo-zachodnim;
- brak rozróżnienia końcówek czasowników 3. os. lp. w zależności od koniugacji (I koniugacja – *daj¹e*, *pał¹eż¹e*, *rask¹aże* i *vyył¹ad¹aic¹*, *x¹oćec¹*, *v¹yba-rec¹*; II koniugacja – *p¹oic¹*, *zas¹v¹ec¹ic¹* i *γav¹ore*, *mał¹oc¹e*, *uk¹us¹e*); taka sytuacja cechuje gwary przejściowe od południowo-zachodniego dialektu do północno-wschodniego;
 - końcówki -'em / -'om, -im w 1. os. lm. trybu oznajmującego (*v¹ył¹ż¹em*, *d¹uma¹jem*; *iż¹om*, *żyv¹om*; *pryp¹om¹im*, *r¹o¹im*) i rzadziej -'emo, -imo (*pał¹eż¹e¹emo*, *pr¹os¹imo*);
 - w trybie rozkazującym czasowniki 2. os. lm. występują z końcówkami -ycie / -icie (*piś¹yc¹e*, *plac¹ic¹e*), -ecie(a) (*ad¹čyń¹ec¹a*, *pakaż¹ec¹a*) pochodzącymi z dwóch dialektów – północno-wschodniego i południowo-zachodniego; izoglosa form na -ycie / -icie przebiega po linii: Woronowo – Iwie – Iwieniec – Dzierżyńsk – Marina Horka – Bobrujsk – Kopatkiewicz – Lelczyce⁸⁸⁷;
 - w czasownikach, imiesłowach i rzeczownikach odczasownikowych konsekwentnie używano sufiksu -ywa typowego dla gwar północno-wschodnich (*abk¹idyva¹uc¹*, *pak¹azyva¹je*; *peredruk¹ovyva¹ju¹cy*; *razmn¹ożyva¹ńe*); obecne formy literackie z sufiksem -wa (południowo-zachodni dialekt) występowały sporadycznie (*prač¹ytvała*, *razr¹ezval¹i*, *vysłux¹o¹val¹i*);
 - w bezokoliczniku występują formy na -ć, gdy temat czasownika kończy się samogłoską (*życ¹*, *pracav¹ac¹*), -ci, gdy temat kończy się spółgłoską (*is¹c¹i*, *s¹es¹c¹i*) i -czy, gdy temat kończy się spółgłoską tylnojęzykową (*zm¹us¹il¹i uc¹ac¹y*); odstępstwa od tej zasady, która przetrwała do dziś, są sporadyczne (*up¹as¹c¹*).

Należy zauważyć, że zasady gramatyczno-ortograficzne wydań początku XX wieku w porównaniu z XIX-wiecznymi są sztywniejsze i bardziej odzwierciedlają cechy języka białoruskiego, dowolność i niekonsekwencja użycia różnych form jest dużo mniejsza. W przypadku tych późniejszych wydań można nawet mówić o istnieniu pewnych zasad pisowni, które powstały w praktyce wydawniczej i których przestrzegali redaktorzy wydawanych książek i gazet⁸⁸⁸.

Zasoby leksykalne języka białoruskiego wzbogacano w oparciu o rodzime środki, odwoływano się do gwar białoruskich, czerpiąc z nich przede wszystkim leksemy o szerokim zasięgu terytorialnym, czasem jednak wprowadzano również regionalizmy. Leksykę zapożyczoną starano się tłumaczyć na język białoruski, w związku z czym istniały paralelne leksemy na określenie tego samego desygnatu czy pojęcia (*bi¹ia-γr¹a f¹i¹ja* – *życ¹e a¹piś¹an¹ie*; *demanstrav¹any* – *pak¹azyvany*; *kampran¹is* – *zm¹ova*, *zγ¹oda*; *kred¹yt* – *pa¹zγ¹čka*); jaskrawym przykładem tej tendencji jest powstanie nazw miesięcy białoruskich, np. „Nasza Niwa” w latach 1907–1909 na określenie stycznia

⁸⁸⁷ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 100–101; ДАБМ, карта 170.

⁸⁸⁸ Л.М. Ш а к у н, *Гісторыя беларускай літаратурнай..., op.cit.*, с. 240.

używała leksemów *janv¹ar* i *s¹łyčać*; od 1910 roku – *st¹uz¹eń* oraz innych białoruskich nazw miesięcy: *sakav¹ik*, *krasav¹ik*, *tr¹av¹eń*, *č¹erv¹eń*, *l¹i¹peń* (od 1908 roku), *ž¹n¹iv¹eń*, *v¹e-ras¹eń*, *kastr¹łyč¹nik*, *l¹istap¹ad*, *s¹n¹ežań*; do 1912 roku nazwy te występowały obok łacińskich i polskich, a od 1912 roku zaczęto konsekwentnie używać białoruskich⁸⁸⁹. Istniejące luki starano się wypełniać różnymi sposobami:

- tworzeniem neologizmów (*c¹ayn¹ik*, *mast¹ak*, *vyd¹atny*, *zn¹os¹iny*);
- kalkowaniem, przede wszystkim z języka rosyjskiego (*b¹ol¹’šas¹c¹*, *mižna-r¹odny*, *uzr¹ost*, *za¹ava*) i języka polskiego (*adnal¹ity*, *padr¹obka*, *pram¹ova*, *suprac¹ou¹nik*, *vydav¹ectva*) oraz dwóch języków jednocześnie (*dast¹o¹inas¹c¹* < *догасоўнасць* i *godność*, *pryvit¹ańne* < *прывітанне* i powitanie);
- zapożyczeniom z innych języków, głównie z rosyjskiego (*adst¹auka*, *da-kl¹adčyk*, *krovapral¹ic¹c¹e*, *padp¹isčyk*) i polskiego (*vyb¹itny*, *v¹ys¹ilak*, *gar-b¹ata*, *kvat¹era*, *m¹ebła*, *pl¹on*) lub za ich pośrednictwem⁸⁹⁰.

O kształtowaniu się języka białoruskiego na początku XX wieku oraz udziale poszczególnych gwar w tym procesie decydowało kilka czynników:

- zarówno organizatorzy „Naszej Niwy” i pierwszych wydawnictw, jak i najważniejsi pisarze białoruscy pochodzili z Mińska i jego okolic oraz z Wilna i okolicznych miejscowości (Oszmiana, Wilejka, Wołożyn), dlatego decydujące były gwary przez nich reprezentowane (wilejskie i borysowskie);
- sprzyjała temu również tradycja literacka – reprezentantami pogranicza dwóch dialektów białoruskich byli W. Dunin-Marcinkiewicz i F. Bahuszewicz, których utwory wydawano przed „Naszą Niwą” i w okresie naszeniwskim;
- młodsze pokolenie wychowane przez „Naszą Niwę” podporządkowało się istniejącej już tradycji;
- zasad i norm powstałych w tym okresie przestrzegały też późniejsze wydania, które pojawiły się po zamknięciu „Naszej Niwy”⁸⁹¹;

Istotne zmiany w podejściu do języka białoruskiego zaszły po przewrocie październikowym 1917 roku. Z czasem stało się jasne, że gwarami, które odgrywają największą rolę i które należy uwzględnić w pierwszej kolejności, dążąc do stworzenia jednolitych norm języka białoruskiego są gwary środkowobiałoruskie: przede wszystkim centralnych rejonów Mińszczyzny i częściowo wschodnich rejonów Grodzieńszczyzny, które powstały na styku dialektu północno-wschodniego i południowo-zachodniego. Pod wpływem tych gwar jeszcze przed 1917 roku w druku białoruskim umocniły się takie cechy, jak: niedysymilatywne pełne akanie, stwardnienie *ž*, *š*, *č*, *r*, *c* oraz wargowych przed *j* i na końcu wyrazu, alternacja akcentowanych *ro*, *ło* z nieakcentowanymi *ry*, *ły*, niewybuchowe *γ* oraz pełne formy przymiotnika w funkcji predykatywnej⁸⁹².

⁸⁸⁹ Szerzej patrz: B. O s t r o w s k i, *Rok, pora roku, miesiąc... – leksyka temporalna w słownikach gwarowych Grodzieńszczyzny i jej literackie ekwiwalenty*, ABS 2011, t. 35, Warszawa, s. 109–129.

⁸⁹⁰ І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч, *Гісторыя...*, *op.cit.*, c. 137–154.

⁸⁹¹ *Ibidem*, c. 153–154.

⁸⁹² *Ibidem*, c. 274–275.

Ważną datą w normalizacji języka białoruskiego był rok 1918, w którym ukazało się kilka prac: *Bielaruskі pravapis* (Wilno) – było to w zasadzie powtórzenie wydanej w 1917 roku broszury *Jak pravilna pisać pa-bielarusku, Prosty sposab stacca Ź karotkim časie hramatnym* (1918) i oczywiście *Bielaruskaja hramatyka dla szkol* Bronisława Taraszkiewicza (Wilno), która doczekała się 5 wydań (ostatnie pojawiło się w 1929 roku, poprawione i znacznie rozszerzone)⁸⁹³. *Gramatyka* Taraszkiewicza przez długi czas była jedynym podręcznikiem, w oparciu o który powstawały nowe skrypty oraz prace naukowe w języku białoruskim. Autor opracował zasady ortograficzne, gramatyczne oraz syntaktyczne języka białoruskiego, co na pewno nie było proste, ponieważ fonetyka gwar białoruskich jest bardzo skomplikowana i różnorodna.

Taraszkiewiczowi udało się zrobić duży krok naprzód w procesie normalizacji pisowni samogłosek w pozycji akcentowanej i nieakcentowanej zgodnie z zasadą fonetyczną, odzwierciedlając akanie i jakanie w pierwszej sylabie przed akcentem. W drugiej sylabie przed akcentem proponował jakanie dysymilatywne jako dobrze znane północno-wschodnim gwarom białoruskim (*badun¹a, l'asun¹a*, ale *c'ec'ar¹uk, l'esav¹ik* – dysymilacja zachodzi przed *a*), które nie przetrwało jako norma literacka. W sylabach poakcentowych zaproponował kompromis między gwarami z jakaniem mocnym i słabym, odzwierciedlając jakanie tylko w końcówkach przymiotnika (*b¹osy¹ja, s¹i¹n¹ja, s¹l'ap¹ja*, ale *b¹u¹z¹e, d¹uma¹je, v¹os¹e¹n, v¹oz¹era*).

W pisowni spółgłosek autor oparł się o zasadę morfologiczną (*mod, padtrym¹ac¹, zay¹adčyk*, a nie *mot, pattrym¹ac¹, zay¹aččyk*, jak się wymawia). Zasady połączeń spółgłoskowych pozostały takie, jak w okresie naszeniowskim.

Białoruska gramatyka z 1918 roku odzwierciedlała asymilatywne zmiękczenie spółgłosek w pozycji przed miękkimi spółgłoskami (*z¹vin¹a, skla¹n¹e¹n¹e, s¹merc¹, z¹ver*), co odpowiada naturalnej wymowie białoruskiej i konsekwentnie było realizowane w praktyce wydawniczej do reformy języka białoruskiego w 1933 roku. Zasada ta jest stosowana przez emigrację białoruską⁸⁹⁴ oraz zwolenników klasycznych zasad pisowni na Białorusi⁸⁹⁵.

Autorowi nie do końca udało się unormować zasady pisowni leksyki zapożyczzonej, szczególnie w kwestii podziału jej na dwie grupy: dawno występującej w języku białoruskim oraz nowych zapożyczeń. W pierwszej grupie odzwierciedlano akanie podobnie jak w leksyce rodzimej (*akan¹om, l¹itara*), natomiast w drugiej grupie zachowywano pisownię *e, o* (*l¹iterat¹ura, monol¹o¹y*). Nieodzwierciedlanie ciekania i dziekania występuje do dzisiaj (*apt¹eka, tyr¹an; dypl¹om¹at*). Twarda wymowa *z, s, c* (*asyst¹ent, maz¹az¹yn, paz¹ycy¹ja*) i miękka *l'* (*L¹ondon, f¹il¹oz¹of¹ija*) przetrwała do 1933 roku.

⁸⁹³ Wydanie 6. ze zmianami wprowadzonymi przez A. Adamowicza, A. Losika i K. Szkućkę ukazało się w Mińsku pod okupacją niemiecką w 1943 r.

⁸⁹⁴ Zob. Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Беларуская эміграцыя – абаронца...*, *op.cit.*

⁸⁹⁵ Zob. І. К л і м а ў, *Два стандарты беларускай літаратурнай мовы, „Мова і соцыум”* 2004, т. 3, Марілёў; 3. С а ў к а, *Мазайная артаграфія*, „Arche”, <http://arche.by/by/page/reviews/204> [dostęp: 27.07.2012]; 3. С а ў к а, *Мэханіка зьявячання*, „Arche”, <http://arche.by/by/page/reviews/338> [dostęp: 27.07.2012]; 3. С а ў к а, *На пазыцыях мовазнаўчага фронту*, „Arche”, <http://arche.by/by/page/science/819> [dostęp: 27.07.2012].

Taraszkiewicz dokładnie opracował morfologię języka białoruskiego w oparciu o gwary białoruskie:

- zachował liczbę dualną rzeczownika w połączeniu z liczebnikami 2–4 (*z'vé sas'ń'e, z'vé x'ac'e*);
- zachował W., który występuje w gwarach białoruskich i posiada specyficzne końcówki w obydwu dialektach białoruskich: północno-wschodnim i południowo-zachodnim;
- częste użycie końcówki *-u* w D. rzeczowników r.m. lp. jest zgodne z występowaniem tej końcówki w gwarach białoruskich (*dr¹otu, nar¹odu, xv¹oŭńiku*) i zachowanie końcówki *-a* dla rzeczowników określających istoty żywe (*br¹ata, čalav¹eka, vaŭk¹a*), rzeczowników policzalnych (*kust¹a, małatk¹a*) oraz nazw miesięcy (*sakav¹ik¹a, krasav¹ik¹a*)⁸⁹⁶;
- repartycja akcentowanych i nieakcentowanych końcówek D. *-¹om / -am* i Ms. *-¹och / -ach* podobna do okresu naszenińskiego;
- dwusylabowa końcówka w D. *-¹oje / -aje* i N. *-¹oju / -aju* (równoległe z jednosylabową *-¹oj / -aj*) przymiotników r.ż. lp. użyta jest zgodnie z występowaniem jej w dialekcie południowo-zachodnim, zachowującym stare cechy języka białoruskiego i w dużej mierze stanowiącym o jego odrębności (*s'l'ap¹oŭje – s'l'ap¹oŭju, b¹osaŭje – b¹osaŭju*);
- odmiana zaimków jak w dialekcie południowo-zachodnim, zupełnie odrębna od dialektu północno-wschodniego i obecnej normy białoruskiego języka literackiego (por. M. *ŭac'*, D. *ŭac¹ox*, C. *ŭac¹om*, B. = M. lub D., N. *ŭac'¹m¹a*, Ms. *ŭac¹ox⁸⁹⁷* i obecnie M. *ŭac'*, D. *ŭac¹i*, C. *ŭac¹i*, B. = M. lub D., N. *ŭac'¹c¹u*, Ms. *ŭac¹i*);
- Taraszkiewicz rozgraniczył czasowniki I i II koniugacji i w związku z tym użycie odpowiednich końcówek w 3. os. lp. bez *-ć* dla I koniugacji i z *-ć* dla koniugacji II, pozostawiając jednak możliwość użycia form fakultatywnych z *-ć* dla I koniugacji i nawet bez *-ć* dla koniugacji II (I koniugacja – *bar¹e(c')*, *ńas¹e(c')*, II koniugacja – *ŭav¹oryc'*, *p¹al¹ic'* i tylko w *Uwagach* podał, że spotykane są też formy *p¹al¹e, ŭav¹ora*)⁸⁹⁸;
- z dialektu południowo-zachodniego zachował formy 2. os. lm. z końcówką *-ecie* – w dialekcie północno-wschodnim *-ycie*, który obecnie jest normą języka literackiego (*ńas¹ec'e, s'¹is¹ńec'e* – obecnie: *ńas¹ic'e, s'¹is¹ńic'e*)⁸⁹⁹ i inne.

Prace w dziedzinie normalizacji języka białoruskiego były prowadzone też przez wielu innych badaczy: Anatola Bahdanowicza⁹⁰⁰, Piotra Buzuka⁹⁰¹, Uładzimira Du-

⁸⁹⁶ Б. Т а р а ш к е в і ч, *Беларуская граматыка для школ, op.cit.*, с. 73.

⁸⁹⁷ *Ibidem*, с. 89–90.

⁸⁹⁸ *Ibidem*, с. 94–95.

⁸⁹⁹ *Ibidem*, с. 98.

⁹⁰⁰ А. В. Б а г д а н о в і ч, *Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі*, Мінск 1927.

boukę⁹⁰², Jazepa Losika⁹⁰³, Waclawa Łastowskiego⁹⁰⁴, Sciapana Niekraszewicza⁹⁰⁵, Jana Stankiewicza⁹⁰⁶.

Ogromną rolę w rozwoju białoruskiego języka literackiego odegrali klasycy literatury białoruskiej Janka Kupała i Jakub Kołas, którzy wzbogacali język literatury, określając kierunki jego rozwoju oraz odważnie sięgając po środki leksykalne do gwar białoruskich. Zaczynali pisać w okresie, gdy język białoruski nie był jeszcze znormalizowany. Ich utwory charakteryzuje bogactwo leksykalne, na które składa się zarówno leksyka występująca na całym terytorium Białorusi, jak i wąskoregionalna.

Dialektyzmy w ich utworach można podzielić na kilka grup: leksykalne, etnograficzne, leksykalno-etnograficzne oraz semantyczne. Wśród dialektyzmów leksykalnych można wyodrębnić: leksykalne właściwe (*ar¹ud* – lit. *zas¹ek, as¹v¹er* – lit. *žura¹v¹el¹, r¹lytva* – lit. *kałd¹obina*), słowotwórcze (*z¹irk* – lit. *p¹oz¹irk, past¹yr* – lit. *past¹ux, t¹onšy* – lit. *tanc¹ejšy*), gramatyczne (*car¹yzma* r.ż. – lit. *car¹yzm* r.m., 3. os. lp. *da¹ec¹* – lit. *da¹e¹*, 3. os. lm. *t¹očuc¹* – lit. *t¹očac¹*, formy 1. os. lm. *pa¹žnam¹o* – lit. *pa¹žnem¹*) oraz fonetyczne (*karyd¹or* – lit. *kał¹id¹or, sp¹okval¹a* – lit. *spakval¹a, xront* – lit. *front, xvart¹ux* – lit. *far¹ux*). Dialektyzmy etnograficzne nie posiadają w języku literackim ekwiwalentów leksykalnych. Związane są przede wszystkim z bytem człowieka, z jego kulturą duchową i materialną (*yr¹uca* ‘kasza jęczmienna’, *ž¹yčka* ‘czerwona wstążka’). Dialektyzmy leksykalno-etnograficzne w jednym ze swych znaczeń mają odpowiedniki w języku literackim, a w innym występują jako etnograficzne (*pa¹kołak* – 1. lit. *pry¹p¹ečak*, 2. ‘ciepłe miejsce na piecu, gdzie można się ogrzać’, 3. ‘wnęka w piecu’). Dialektyzmy semantyczne to wieloznaczne leksemy w jednym ze swoich znaczeń występujące jako literackie, natomiast w innym – jako dialektalne (*da¹užn¹ik* – lit. *da¹užn¹ik* ‘dłużnik’, dial. – *ž¹ala* ‘żądło’)⁹⁰⁷.

⁹⁰¹ Między innymi: П. Б у з у к, *Да характарыстыкі наўночна-беларускіх...*, *op.cit.*; П. Б у з у к, *Некаторыя непаразуменні ў спрэчках аб рэформе Беларускага правапіса*, Менск 1926; П. Б у з у к, *Спроба лінгвістычнае...*, *op.cit.*

⁹⁰² Między innymi: У. Д у б о ў к а, *Праект літар для гукаў дз і дж*, „Узвышша” 1928, № 4; У. Д у б о ў к а, *Падоўжаныя (або падвойныя) зычныя і спосаб іх азначэння на пісьме*, „Узвышша” 1929, № 2.

⁹⁰³ Między innymi: Я. Л ё с і к, *Практычная граматыка беларускае мовы*, wyd. 1–8, Менск 1921–1929 (1924 – *Беларуская мова. Пачатковая граматыка*, 1925 – *Пачатковая граматыка*, 1926 – *Школьная граматыка беларускае мовы*); *Беларуская мова. Правапіс*, Менск 1924. (2 wyd. 1925 – *Беларускі правапіс*).

⁹⁰⁴ Między innymi: В. Л а с т о ў с к і, *Беларускія аднасловы*, „Крывіч” 1923, № 5, Коўна, с. 29–32; В. Л а с т о ў с к і, *Матэрыялы да беларускага зельніка*, „Крывіч” 1923, № 4, Коўна, с. 40–44; В. Л а с т о ў с к і, *Падручны расейска-крывіцкі (беларускі) слоўнік*, Коўна 1924; В. Л а с т о ў с к і, *Гісторыя беларускай (крывіцкай) кнігі*, Коўна 1926; В. Л а с т о ў с к і, *У справе рэформы крывіцкае азбукі*, „Крывіч” 1927, № 12, Коўна, с. 60–66.

⁹⁰⁵ Między innymi: С. Н е к р а ш э в і ч, *Правапіс спрэчных дзеяслоўных форм*, „Адраджэньне” 1922, ч. 1; С. Н е к р а ш э в і ч, *Аб пашырэньні аканья на чужаземныя словы*, „Польмя” 1926, № 5.

⁹⁰⁶ Między innymi: Я. С т а н к е в і ч, *Іменьні з суфісам -іня*, „Крывіч” 1924, № 8, Коўна.

⁹⁰⁷ N. O m e l j a n i u k, *O dialektyzmach w języku Janki Kupały*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1990, t. 13, Warszawa, s. 257–265; N. O m e l j a n i u k, *O dialektyzmach w języku Jakuba Kolasa*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1992, t. 21, Warszawa, s. 85–97;

Biorąc pod uwagę okres, w którym tworzyli obydwaj klasycy literatury białoruskiej, można stwierdzić, że świadomie wprowadzali do języka białoruskiego dialektyzmy, ponieważ po pierwsze język białoruski nie był jeszcze unormowany i jego zasób leksykalny był ubogi, po drugie ich twórczość była zorientowana na czytelnika z mas ludowych, a po trzecie w późniejszym okresie, gdy rozpoczęły się procesy normalizacji języka białoruskiego, normy literackie dopuszczały wariantowość fleksji, oprócz tego niektóre cechy morfologiczne, które obecnie traktowane są jako dialektalne, w gramatykach lat 20. XX wieku były podane jako norma literacka. Dialektyzmy występują jako synonimy wobec leksemów języka ogólnonarodowego lub jako nazwy pewnych desygnatów i pojęć nie mających ekwiwalentów leksykalnych w języku literackim. Szczególnie ta ostatnia grupa dialektyzmów etnograficznych przyczynia się do wzbogacenia języka białoruskiego. Z kolei dialektyzmy leksykalne powodują rozwój synonimii wewnątrzjęzykowej. Jest to korzystny proces, pod warunkiem jednak, że nie mamy do czynienia z leksemami wąskoregionalnymi, lecz występującymi na znacznym terytorium Białorusi⁹⁰⁸.

J. Kupała i J. Kołas sięgali również po leksykę zapożyczoną, np. w twórczości J. Kołasa występują liczne polonizmy (*xenc'*, *żenk*, *skr'ydły*, *c'onyl'e*, *n'ayl'e*). Niektóre z nich autor w późniejszych wydaniach zamieniał na leksemy białoruskie, np. wers *ńam'a x'enc'i pracav'ac'* – *ńam'a s'ity pracav'ac'*, *żenk bal'ucaj duśly* – *stoyń bal'ucaj duśly*, *kab meŭ skr'ydły pal'ac'eŭby* – *kab meŭ kr'yl'l'e pal'ac'eŭby*. Polonizmy występujące w twórczości pisarza można podzielić na: polonizmy indywidualnego zastosowania (*ay'on* – *spadn'icaj v'erc'ic'* *żak ay'onam*, *γav'enda* – *m'arnaja γav'enda* i *dar'emny kryk*) oraz polonizmy ogólnojęzykowe, które na stałe weszły do języka białoruskiego i notowane są w słownikach białoruskiego języka literackiego (*γaly'an*, *m'odły*, *paš'enc'ic'*). Wśród polonizmów odrębną grupę stanowią frazeologizmy, np. polski frazeologizm *spuścić nos na kwintę* występuje u Kołasa w dwóch wariantach (*spusk'ac' nos na kv'intu* i *v'ešac' nos na kv'intu*), *mieć muchy w nosie* (*mux ņem'ala meŭ u nos'e*). J. Kołas umiejętnie stosował polonizmy w celu charakterystyki osób czy środowiska⁹⁰⁹.

W latach 20. trwały intensywne prace nad stworzeniem białoruskiej terminologii naukowej. W 1921 roku powołano Białoruską Komisję Terminologiczną, która w latach 1921–1926 wydała ponad 20 zbiorów białoruskiej terminologii: gramatycznej, literaturoznawczej, botanicznej, geograficznej, z dziedziny logiki i psychologii. Takie zbiorki wydawano do początku lat 30. i wydano ich w sumie ponad 30. Białoruska Komisja Terminologiczna główny nacisk kładła na poszukiwanie odpowiednich środków w gwarach ludowych, żeby stworzone na ich bazie terminy były znane szerokim kręgom społecznym. Gwary dostarczyły jednak niezbędnych środków tylko z takich dzie-

N. O m e l j a n i u k, *O dialektyzmach w białoruskim języku literackim*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1995, t. 22, Warszawa, s. 39–46.

⁹⁰⁸ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Дыялектызмы ў мове Янкі Купалы і Якуба Коласа*, „Annus Albaruthenicus” 2011, № 12, Krynki, s. 233–244.

⁹⁰⁹ M. T i m o s z u k, *O słownictwie Jakuba Kołasa*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1990, t. 13, Warszawa, s. 249–256.

dzin, jak rolnictwo, botanika, medycyna. W celu opracowania terminów naukowo-technicznych konieczne okazało się tworzenie neologizmów na bazie leksyki rodzimej bądź adaptowanie leksemów zapożyczonych z innych języków. Komisja wybrała pierwszą drogę, starając się również przywrócić pewne terminy, które istniały w języku starobiałoruskim. Powstała w ten sposób duża liczba terminów białoruskich (np. *čuz'yniec*, *z'arż'ava*, *kl'ičnik*, *k'orań*, *reč'a'isnas'c'*, *ur'ad*). Niemało było jednak i takich terminów, które z czasem zostały odrzucone (np. *γ'ul'a* – *b'omba*, *z'ayaradka* – *bar'ykada*, *sp'okaz* – *demanstr'acyja*, *um'iecki* – *praf'es'ijan'al'ny*)⁹¹⁰. Istotne znaczenie miały pierwsze słowniki języka literackiego, np. *Praktyczny rasijska-bielaruski słownik* M. Bajkowa i M. Hareckiego (Mińsk 1924).

W latach 30. XX wieku rozpoczął się proces rusyfikacji języka białoruskiego, który przybrał bardzo ostre formy. Przeprowadzano go dwoma sposobami: sztucznego narzucania językowi białoruskiemu obcych mu rosyjskich wyrazów i form gramatycznych oraz systematycznego wypierania z użytku języka białoruskiego i zamieniania go językiem rosyjskim. W 1933 roku przeprowadzono reformę języka białoruskiego, której podstawowym celem było zbliżenie z językiem rosyjskim, co osiągnięto poprzez: „oczyszczenie” języka białoruskiego z tych elementów, które odróżniają go od języka rosyjskiego: zarówno powstałych w procesie historycznego rozwoju języka, jak i dialektalnych oraz utworzonych na bazie białoruskich środków i sposobów słowotwórczych. Reforma 1933 roku wprowadziła do języka białoruskiego około 30 fonetycznych i morfologicznych osobliwości języka rosyjskiego, m.in. zrusyfikowaniu uległa ortografia, morfologia i fonetyka, np. wyrzucono miękki znak pomiędzy spółgłoskami miękkimi; wyrazy obcego pochodzenia nie podlegały akaniu; rzeczowniki rodzaju męskiego w D. lp. miały głównie końcówkę *-a*. Zmienione zasady pisowni ujemnie wpływały na wymowę, gdyż nowa ortografia znacznie odbiegała od fonetyki białoruskiej⁹¹¹.

W 1937 roku ukazał się drukiem *Słownik rosyjsko-białoruski* pod redakcją Andreja Aleksandrowicza, który spełniał nowe wymagania językowe i polityczne. Słownik wprowadził nowe zasady języka białoruskiego, m.in. pisanie przyrostka *-ir-* w czasownikach obcego pochodzenia (*amnist'yravac'*, *balans'iravac'*, *val's'iravac'*); rosyjskie imiesłowy z przyrostkami *-acz-*, *-ucz-* (*bl'izkal'až'ačy*, *γαlad'ajučy*, *uzyx'o-ž'ačy*), tworzenie rzeczowników za pomocą rosyjskich przyrostków *-ciel* (*γαń'ic'el'*, *davár'yc'el'*, *várš'yc'el'*), *-szczyk* (*dekatyr'ouščyk*, *varst'al'sčyk*, *žał'obščyk*), *-sz-a* (*bi-bl'ijāt'ekarša*, *d'oktarša*, *kar'ektarša*), *-wied* (*γramada'ved*, *zakona'ved*). Słownictwo białoruskie zastąpiono rosyjską leksyką: *aram'at*, *tel'eviz'enne*, *ńebaskr'ob* i inne. Z dzisiejszego punktu widzenia słownik ten jest przykładem wzmoczonej rusyfikacji języka białoruskiego.

⁹¹⁰ Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай...*, *op.cit.*, с. 269–270.

⁹¹¹ Н.Баршэўская, *Беларуская эміграцыя...*, *op.cit.*, с. 309–310.

7.4. Kierunki rozwoju języka białoruskiego w drugiej połowie XX wieku i na początku wieku XXI

W drugiej połowie XX wieku utrzymywały się tendencje rusyfikacyjne. W 1963 roku został opublikowany *Słownik białorusko-rosyjski* pod redakcją K. Krapiwy, w którym znalazło się więcej czasowników obcego pochodzenia z przyrostkiem *-ir-* niż w *Rosyjsko-białoruskim słowniku* z 1953 roku. Oprócz tego słownik podaje jeden i ten sam leksem z dwoma przyrostkami *-ir-* i *-awa-* (*akampań¹iravac'* – *akampanav¹ac'*; *kans¹erv¹iravac'* – *kans¹ervav¹ac'*, *mask¹iravac'* – *maskav¹ac'*). Pozostały w słowniku również imiesłowy z rosyjskimi przyrostkami *-acz-*, *-ucz-* (*p¹adajućy*, *stymul¹ujućy*, *um¹ejućy*), rzeczowniki z przyrostkami *-ciel*, których było tylko 11 (*kar¹m¹ic¹el'*, *l¹ub¹ic¹el'*, *muć¹yc¹el'*, *pa¹pać¹yc¹el'*, *paruć¹yc¹el'*, *pradva¹ic¹el'*, *szu¹ż¹yc¹el'*, *star¹ac¹el'*, *ur¹v¹ic¹el'*, *zas¹ad¹ac¹el'*, *vár¹sz¹yc¹el'*). Zmniejszyła się także liczba rzeczowników z przyrostkiem *-š-a*: pozostawiono tylko dwa leksemy (*mań¹ik¹urša* i *l¹istan¹oša*). W słowniku znalazło się bardzo dużo rzeczowników, które mają jednocześnie dwa przyrostki: *-wied* i *-znawiec* (*many¹oław¹ed* i *many¹oław¹azn¹awec*, *mastactvav¹ed* i *mastactvazn¹awec*, *movav¹ed* i *movazn¹awec*). Są też rzeczowniki z rosyjskim przyrostkiem *-wod* (*p¹čalav¹od*, *sadav¹od*, *x¹mel¹av¹od*). Zespół leksykalny pozostał bez zmian – leksemom białoruskim często towarzyszyły synonimy z języka rosyjskiego (*kr¹eįda* i *ńeł*; *mal¹unak*, *mal¹av¹ac'* i *rys¹unak*, *rysav¹ac'*; *paś¹oŭka* i *adkr¹ytk*) i inne.

W 1982 roku ukazał się dwutomowy *Słownik rosyjsko-białoruski* pod redakcją K. Krapiwy. Główną cechą tego słownika jest brak imiesłowów z przyrostkami rosyjskimi. Zostały jednak czasowniki obcego pochodzenia z przyrostkiem *-ir-*, które wcześniej występowały bez tych przyrostków (*ańestezav¹ac'* 1953 – *ańestez¹iravac'* 1982, *af¹iśav¹ac'* 1953 – *af¹iś¹yrvavac'* 1982, *blańšav¹ac'* 1953 – *blańš¹yrvavac'* 1982). W słowniku zmniejszyła się też liczba czasowników z dwoma przyrostkami *-ir-* i *-awa-* do ośmiu leksemów (*adaptav¹ac'* i *adapt¹iravac'*, *interp¹el¹av¹ac'* i *interp¹el¹iravac'*, *maskav¹ac'* i *mask¹iravac'*) i inne. Zostały jednak rzeczowniki z przyrostkami *-szczyk* (*asfal¹t¹ouš¹čyk*, *au¹tazap¹auš¹čyk*, *branzav¹al¹š¹čyk*), lecz „wycofano” rzeczowniki z przyrostkami *-ciel* i *-š-a*. Pozostawiono także leksemy z przyrostkami *-wied* (*mastactvav¹ed*, *movav¹ed*, *muzykav¹ed*) i *-wod* (*bul¹bav¹od*, *ży¹v¹oław¹od*, *sabakav¹od*) i inne. Na podstawie analizy słowników należy stwierdzić, że w latach 50.–80. powrócono do sufiksów białoruskich.

Pod koniec lat 80. zaczął kształtować się ruch, który opowiadał się za odrodzeniem języka białoruskiego, szkół, tożsamości narodowej i kultury. Zaczęto otwarcie mówić o wynarodowieniu Białorusinów. Z drugiej strony asymilacja językowa z lat 30. nadal mocno oddziaływała na system słotwórczy języka i jego zasób leksykalny. Leksemy białoruskie bardzo rzadko pełniły funkcję terminu naukowego. W latach 80. rusyfikacja sięgnęła szczytu. Na Białorusi była najmniejsza liczba szkół z językiem narodowym w historii państwa.

W latach 90. oficjalna polityka państwowa była skierowana na odrodzenie języka ojczystego. 26 stycznia 1990 r. Rada Najwyższa BSRR uchwaliła ustawę *O językach*, zgodnie z którą język białoruski został uznany za jedyny język urzędowy. W tym

czasie powracać także zaczął klasyczny wariant języka białoruskiego. W prasie i mediach zaczęto używać taraszkiewicy⁹¹² i narkamauki⁹¹³.

14 maja 1995 roku na Białorusi odbyło się referendum, na mocy którego wprowadzono drugi język państwowy – rosyjski. Później władza zaczęła prześladować język białoruski, wyraźnie faworyzując język rosyjski. Zespół autorów monografii *Typologia dwujęzyczności i wielojęzyczności na Białorusi*⁹¹⁴ doszedł do wniosku, że dwujęzyczność wpływa negatywnie na funkcjonowanie języka białoruskiego, ponieważ język ojczysty został wyrugowany ze wszystkich sfer życia publicznego. Współistnienie dwóch języków urzędowych można scharakteryzować jako specyficzny bilingwizm. W państwie dominuje język rosyjski. W wyniku takiej sytuacji na początku 2009 r. międzynarodowa organizacja UNESCO podjęła decyzję o wpisaniu języka białoruskiego na listę języków, którym grozi wyginięcie. Sytuację dodatkowo komplikuje także fakt, że na Białorusi istnieją dwa warianty białoruskiego języka literackiego – taraszkiewica i narkamauka, zjednujące sobie zwolenników i przeciwników, wobec czego toczy się swoista „walka dwóch gramatyk”, która ma wyraźne zabarwienie polityczne.

Pod koniec pierwszej dekady XXI wieku język białoruski poddano dalszym regulacjom. Nowe zasady ortografii białoruskiej i interpunkcji zostały przyjęte przez Izbę Reprezentantów Republiki Białorusi 24 czerwca 2008 roku, zatwierdzone przez Radę Zgromadzenia Narodowego RB 28 czerwca 2008 roku i podpisane przez prezydenta Białorusi 23 lipca 2008 roku. Ustawa dotycząca nowych zasad białoruskiej ortografii i interpunkcji weszła w życie 1 września 2010 r. Nowe zasady ortografii upowszechniają akanie w wyrazach obcego pochodzenia (*tr¹ya, ad¹ażya, T¹ok¹ia*), a także w skrótowcach (*garvykank¹am, ż¹as¹aty, inter¹pa¹*). Liczebniki podlegają jakaniu (*ż¹av¹aty, ż¹as¹aty, s¹amn¹accac¹*). Zaszły zmiany w pisowni *u* niezgłoskotwórczego. Pozostaje *u* zgłoskotwórcze na końcu wyrazów obcego pochodzenia (*nou-x¹au, tok-š¹ou, frau*), w słowach zapożyczonych kończących się na *-um-, -us-* (*kans¹il¹ium, prez¹idyum; r¹adyus*). W pozostałych przypadkach obowiązuje pisownia *u* niezgłoskotwórczego.

W 2010 roku został opublikowany *Słownik ortograficzny* pod redakcją Aleksandra Łukaszanca, co pozwoliło na porównanie tego słownika z nowym projektem zasad języka białoruskiego. Okazało się, że leksemy w słowniku nie zawsze uwzględniają nowe normy. Zdarza się, że słownik zamieszcza dwie formy jednego leksemu. Słownik zawiera również dużo cech typowych dla języka rosyjskiego, a mianowicie: czasowniki obcego pochodzenia z przyrostkiem *-ir-* (*bambarż¹iravac¹, víbr¹y¹iravac¹, garmań¹iravac¹*), imiesłowy z rosyjskimi przyrostkami *-acz-, -ucz-* (*nadyx¹oż¹ačy, xaż¹ačy; v¹ažučy*), rzeczowniki z przyrostkami *-wod* (*burakav¹od, z¹verav¹od*), *-wied*

⁹¹² Termin utworzony od nazwiska Bronisława Taraszkiewicza, autora pierwszej gramatyki języka białoruskiego.

⁹¹³ Termin powstały od Komisarzy Ludowych (biał. Narodnyja Kamisary), reformatorów języka białoruskiego w 1933 r.

⁹¹⁴ *Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси*, под ред. А. Булыко, Л. Крысин, Минск 1999, с. 243–244.

(l'itaraturav¹ed, movav¹ed), -ciel (afarm¹ic'el', varš¹yc'el', z'as'ad¹ac'el'), -szczyk (abl'ic¹ouščyk, bambarž'ir¹ouščyk, γravir¹ouščyk), -sz-a (mañik¹urša), pierwiastki chemiczne z rosyjskimi końcówkami (al'um¹iñi¹i, γ'el'ij, n'atry¹i) i in. W nowym *Słowniku ortograficznym* pod redakcją A. Łukaszanca znalazło się także słownictwo, które zostało zapożyczone z języka rosyjskiego w latach 30.–80. (dr¹užba i s'abr¹ouštva; d¹umka i mysl', kr¹ežda i mel, sc'ay i flay; c'ayñ¹ik i p¹ojezd)⁹¹⁵.

Analiza słowników oraz opracowań naukowych ukazujących się w różnych latach XX i XXI wieku świadczy o tym, że leksyka języka białoruskiego kształtowała się pod ogromnym wpływem języka rosyjskiego. Język rosyjski – jako drugi język państwowy na Białorusi, który w rzeczywistości zawładnął prawie wszystkimi sferami funkcjonowania społeczeństwa białoruskiego – do dnia dzisiejszego wyznacza kierunki rozwoju języka białoruskiego, w szczególności zaś jego leksyki.

⁹¹⁵ Zob. Praca magisterska V. K r y v a n o s a v e j: *Уплыў палітыкі на беларускую лексікаграфію ў розных гістарычных перыядах Беларусі* obroniona w Katedrze Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 65–70.

VIII

ZAKOŃCZENIE

Zasadniczym celem niniejszej monografii było oddanie do rąk slawistów opracowania, w którym zawarto kompleksowe informacje opisujące gwary i dialekty białoruskie, z jednej strony oparte na klasyce literatury, a z drugiej – na najnowszych źródłach z przełomu XX i XXI wieku. Polscy lingwiści korzystali do tej pory przede wszystkim z publikacji J. Karskiego oraz *Zarysu dialektologii wschodniosłowiańskiej* W. Kuraszkiewicza z 1963 roku, prac wybitnych badaczy, ale – ze względu na czas ich wydania – ukazujących stan sprzed ponad pół wieku.

Jest to pierwsza polskojęzyczna monografia, i bodajże jedyna niebiałoruskojęzyczna na świecie, poświęcona w całości tylko dialektologii białoruskiej. Zawiera ona obszernie informacje w ujęciu synchronicznym i diachronicznym, ukazuje proces powstawania dialektów, ich zasięg terytorialny i różnicowanie. Naszym założeniem było pokazanie polskiemu odbiorcy bogactwa i różnorodności gwar białoruskich, ich pozycji i roli w kulturze i życiu współczesnego człowieka oraz tendencji językowych panujących na białoruskiej wsi.

Dialektologia białoruska może spełniać także rolę podręcznika akademickiego, chociaż swoim zakresem wykracza zdecydowanie poza program zajęć z dialektologii białoruskiej, przeznaczona jest więc również dla szerokiego kręgu slawistów i polonistów, którzy w jednym opracowaniu będą mogli znaleźć większość potrzebnych informacji. W poszczególnych fragmentach książki ukazujemy nie tylko obecny stan gwar białoruskich, lecz także proces ich powstania oraz wpływ na ukształtowanie się języka literackiego. Chęć kompleksowego ujęcia badanego tematu spowodowała wzbogacenie monografii o takie rozdziały, jak np. *Rola plemion wschodniosłowiańskich i bałtyckich w formowaniu dialektów białoruskich* (dane archeologiczne, hydronimiczne, antropologiczne, etnologiczne i inne doprowadziły do powstania teorii substratowego pochodzenia Białorusinów, której sedno tkwi w tym, że na białoruskim areale Słowianie stopniowo asymilowali Bałtów, znajdując się jednocześnie pod wpływem substratu bałtyckiego) oraz rozdział ukazujący udział dialektów w kształtowaniu się współczesnego białoruskiego języka literackiego (omawiana jest rola dwóch dialektów: południowo-zachodniego i północno-wschodniego w różnych okresach historycznych, i zależność ich wpływu od miejsca urodzenia bądź zamieszkania pisarzy, którzy chętnie czerpali z zasobów leksykalnych rodzimej gwary, odzwierciedlając również jej właściwości fonetyczne i morfologiczne).

Charakterystyka gwar białoruskich ukazana została z uwzględnieniem dwóch zasad podziału dialektów: podziału tradycyjnego na masywy dialektalne (z grupami gwarowymi) oraz podziału na strefy dialektalne. W ramach głównego masywu gwar białoruskich wydziela się pas dialektów północno-wschodnich oraz pas dialektów południowo-zachodnich, pomiędzy którymi znajdują się gwary o charakterze przejściowym, łączące cechy północno-wschodnich i południowo-zachodnich. Strefy dialektalne – podział nieznanym polskiej dialektologii – wyznaczane są przede wszystkim w oparciu o różnice leksykalne, nakładają się na pasy dialektów, z jednej strony uzupełniając je geograficznie, a z drugiej przecinają je, nie pokrywając się z nimi. Strefy dialektalne są w dużej mierze wynikiem procesów historycznych i kulturowych, oddziaływania na siebie tychże gwar z innymi językami czy dialektami.

Ukazany w *Dialektologii białoruskiej* materiał swoim zasięgiem wykracza także poza granice administracyjne współczesnej Białorusi. Zawiera krótką charakterystykę gwar białoruskich w Polsce (na Podlasiu), w krajach nadbałtyckich (na Litwie i w Łatgalii), w Rosji (na Smoleńszczyźnie, Briańszczyźnie i południowej Pskowszczyźnie) oraz na Ukrainie (na północnej Czernihowszczyźnie) z ukazaniem krótkiego rysu historycznego (genezy białoruszczyzny na danym terytorium oraz procesów migracyjnych), charakterystyki specyfiki tychże gwar, a także najważniejszych osiągnięć poszczególnych uczonych w badaniu tych regionów.

Niniejsza książka uwzględnia najnowsze materiały z początku XXI wieku zebrane w trakcie badań terenowych. Są to badania autorów monografii (dotyczące Białostoczczyzny, Wileńszczyzny, Łatgalii czy Polesia), nagrania zebrane w trakcie trwania projektu pt. *Pogranicza Białorusi: historia, kultura, język* przeprowadzonego pod kierownictwem E. Smułkowej w latach 2001–2006 w ramach Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej przy Ośrodku Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, prywatne archiwa różnych badaczy z Polski i Białorusi, a przede wszystkim publikacje dialektologów białoruskich z Instytutu Języka i Literatury NANB.

Porównanie najnowszych materiałów z danymi zawartymi w chrestomatiach i atlasach dialektologicznych II połowy XX wieku pozwoliło na wyznaczenie nowych tendencji zachodzących w gwarach białoruskich. Badania te wskazują zarówno na zachowanie szeregu zjawisk systemowych świadczących o ciągłości rozwoju białoruskiego systemu dialektalnego i jego stabilności na danym etapie historycznym, jak i na nowe tendencje obserwowane w białoruskich gwarach centralnych oraz na pograniczach Białorusi. Mamy do czynienia z procesem zmian zachodzących na naszych oczach, których podstawą nie zawsze są procesy wewnątrzsystemowe, lecz w dużym stopniu wynikające z wpływu języków (gwar) sąsiednich (głównie na pograniczach Białorusi), na które nawarstwiają się dodatkowo wpływy języka rosyjskiego na terytorium całego kraju. Ponad wiek temu niektórzy badacze, jak J. Karski, stwierdzili, że gwary białoruskie za sto lat przestaną istnieć. Pomimo dziesiątków lat najpierw polonizacji, a następnie rusyfikacji, przetrwały, nieznacznie tylko zmieniając swój charakter na poziomie struktury.

Przedstawiciele współczesnej dialektologii powinni niewątpliwie postawić sobie pytanie, czy tak daleko zaawansowana globalizacja, powszechność mediów, ogólnodostępna edukacja (wszystko na Białorusi zdominowane przez język rosyjski) nie

wpływie w krótkim czasie diametralnie na zmianę kodu językowego mieszkańców wsi białoruskiej i na powolne przekształcenie się gwar białoruskich w lokalną odmianę rosyjskiego języka literackiego z pewnymi lokalnymi cechami dialektalnymi. Z drugiej strony zastanawia żywotność białoruszczyzny wiejskiej, pomimo tak niesprzyjających warunków, w związku z czym możemy mówić o pewnym fenomenie, niewątpliwie wartym dokładniejszego zbadania.

W monografii omówiono również zmiany w podejściu do sposobu prowadzenia badań, czego dobitnym przykładem jest tworzenie interdyscyplinarnych zespołów badawczych, w których skład wchodzi językoznawcy, etnolodzy, historycy i przedstawiciele innych dyscyplin naukowych. Kompleksowość prowadzonych badań, nie ograniczanie się tylko do opisu synchronicznego zaobserwowanych zjawisk, lecz także uwzględnianie uwarunkowań historycznych daje pełniejszy obraz Białorusi jako terytorium zróżnicowanego pod względem społecznym, historycznym, kulturowym i językowym. Niewątpliwie korzystne byłoby objęcie tego typu badaniami zarówno jak najszerzych terenów w granicach Białorusi, jak i gwar białoruskich występujących w krajach sąsiednich, czy w tak odległych miejscach, jak okolice Irkucka. Istniejące kompletne synchroniczne opisy wielu języków słowiańskich pozwalają także na prowadzenie badań porównawczo-typologicznych – ustalenie elementów gwar dwóch języków, które są całkowicie lub przynajmniej częściowo identyczne i oddzielenie ich od elementów zasadniczo różnych.

Dialektologia białoruska zawiera bogatą bibliografię uwzględniającą białoruskojęzyczną i rosyjskojęzyczną literaturę dialektologów białoruskich oraz publikacje lingwistów spoza Białorusi wydane w różnych językach (polskim, litewskim, łotewskim, rosyjskim, ukraińskim, angielskim), co wyróżnia ją spośród podręczników wydanych do tej pory na Białorusi.

Praca wzbogacona została także o szeroki aneks w postaci 25 mapek ukazujących uwarunkowania historyczne oraz bogato zilustrowane cechy dialektalne. Monografia zawiera także spory aneks w postaci tekstów gwarowych, których duża część została zebrana w ostatnich latach.

Prezentowana praca stanowi kompendium wiedzy o formowaniu się dialektów białoruskich, ich obecnym stanie, nowych tendencjach obserwowanych w centralnych gwarach białoruskich oraz na pograniczach Białorusi, a także o roli dialektów w kształtowaniu się współczesnego białoruskiego języka literackiego. Autorzy mają nadzieję, że wydanie takiej pozycji zachęci innych dialektologów do przeprowadzenia kolejnych badań terenowych oraz publikacji ich wyników. Dla polskich lingwistów niewątpliwie wartym zbadania wątkiem byłyby gwary białoruskie funkcjonujące na Wileńszczyźnie, ze względu na bardzo długą koegzystencję z polszczyzną północnokresową, a także ukazanie postępującego procesu wycofywania się gwar wschodniosłowiańskich z Podlasia w wyniku postępującej polonizacji. Dla dialektologów białoruskich niezmiernie ważnym problemem badawczym jest dokładne i obiektywne ukazanie pogranicza białorusko-rosyjskiego (w szczególności po stronie rosyjskiej) oraz białorusko-ukraińskiego, aby pokazać silne związki Smoleńszczyzny czy północnej Czernihowszczyzny z Białorusią.

IX

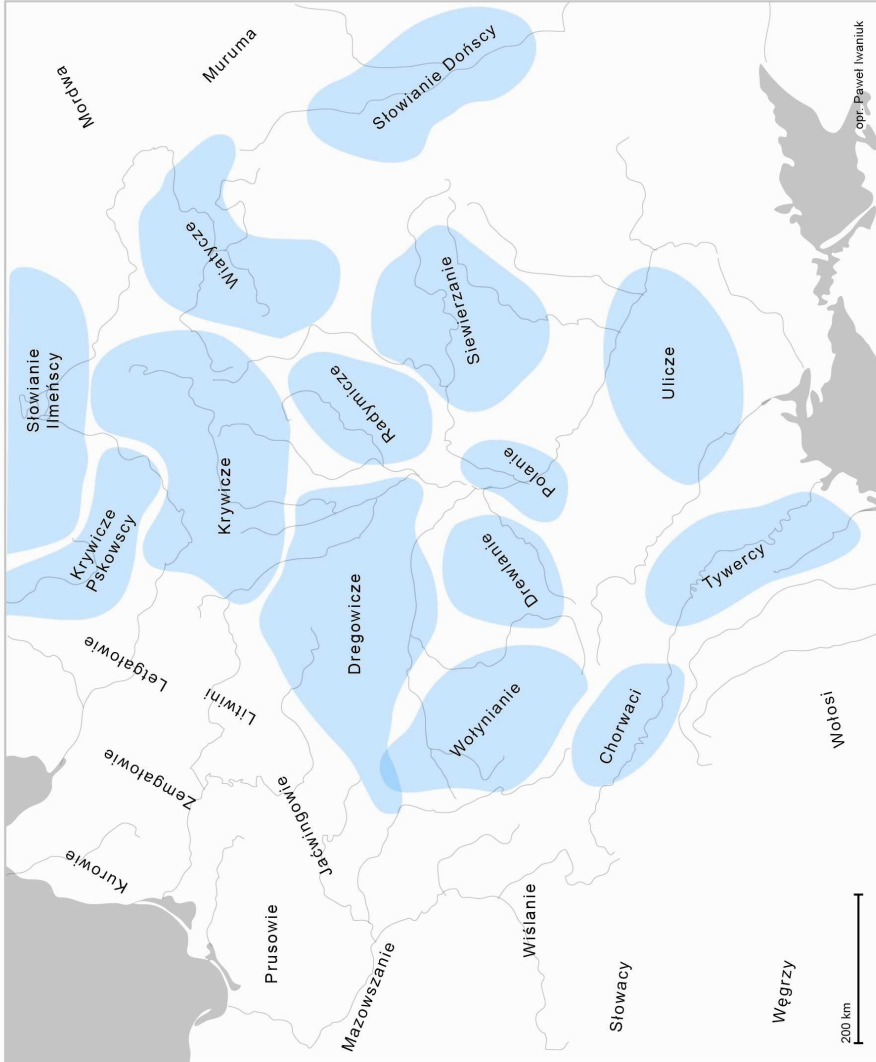
MAPY

Poniżej przedstawiono 25 map, które ukazują szereg cech językowych. Ułożono je w następującej kolejności: mapy historyczne prezentujące plemiona bałtyckie oraz czasy Wielkiego Księstwa Litewskiego (co uwiadczenia doskonale, jaki wpływ na ukształtowanie się dialektów białoruskich miały uwarunkowania społeczno-historyczne), granice osadnictwa białoruskiego i zasięg występowania gwar białoruskich według różnych badaczy, podział dialektów na pasy i grupy dialektalne a także na strefy dialektalne. Jedna mapa odnosi się do Białostoczczyzny, a kolejne prezentują już konkretne cechy fonetyczne odnoszące się do rzeczownika, czasownika, przymiotnika i zaimka, wybrane konstrukcje składniowe oraz zasięg występowania kilku leksemów. Podstawą wykonania poniższych map były materiały zgromadzone w dwóch pozycjach: *Dialektologiczny atlas języka białoruskiego* (1963) oraz *Lingwistyczna geografia i ugrupowanie gwar białoruskich* (1969). Są to zatem materiały zebrane ponad pół wieku temu. Od tego czasu znacząco zmieniła się sytuacja językowa na białoruskich wsiach – niektóre cechy zanikają, inne zmieniają swój zasięg. Zbadanie stanu współczesnego wymagałoby ponownego zmapowania całego obszaru państwa, do czego niezbędne jest wiele lat pracy licznego zespołu lingwistów. Granice zasięgu występowania pewnych cech gwarowych, ukazanych na niniejszych mapach, należy zatem traktować jako granicę przybliżoną, orientacyjną.

1. **Plemiona w Europie Wschodniej**

Obszar zamieszkały przez plemiona wschodniosłowiańskie

Zródło:
Atlas historyczny świata,
Warszawa - Wrocław
1992, s. 33;
Annuaire encyclopédique/Benapyci,
Minsk 2004, c. 8.



2. **Wielkie Księstwo Litewskie**

granice WKŁ za panowania Olgierda (1377 r.)



terytorium WKŁ po 1430 r.



terytorium sporne pomiędzy WKŁ a państwami ościennymi



terytorium WKŁ, które przeszło pod panowanie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w 1494 r.



terytorium WKŁ utracone w 1446 r.



wschodnia granica ziem czasowo utraconych pod koniec XIV w.



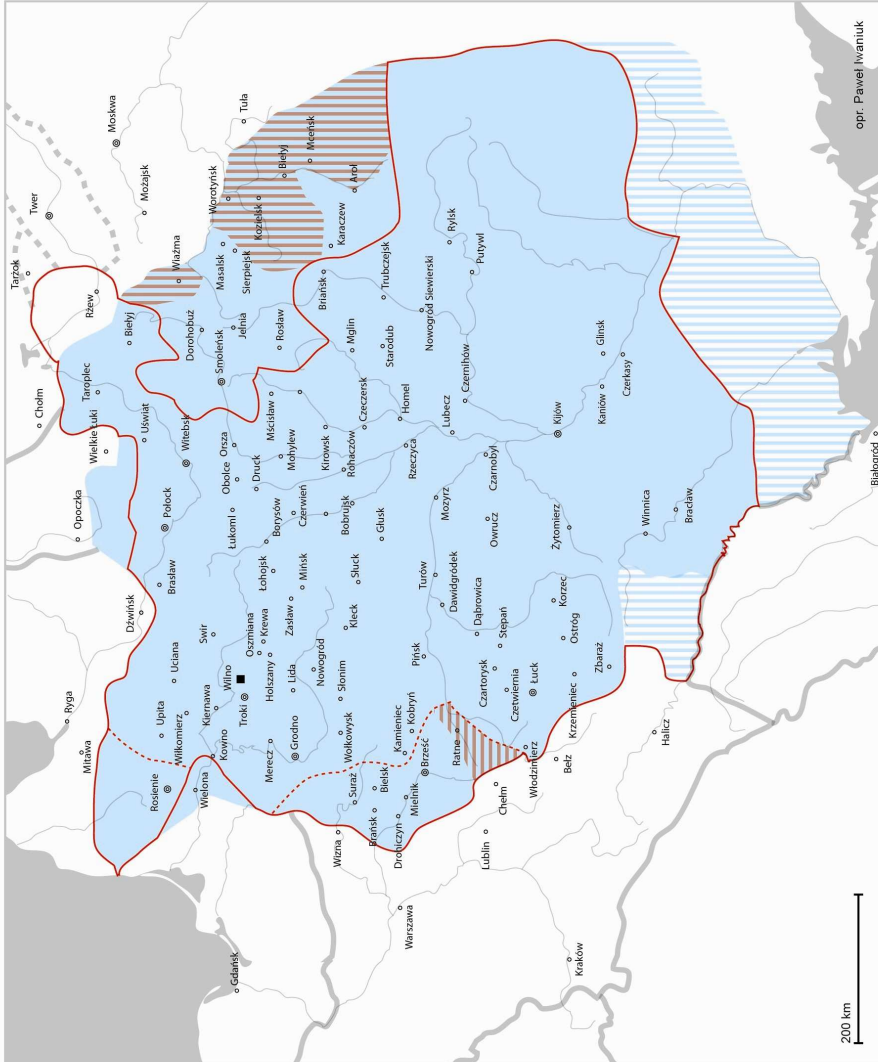
■ stolica WKŁ

⊙ stolice województw (1413 r.) i terytoriów autonomicznych










⊙





Źródło: *Анналы старопольской Литвы*, Минск 2004, c. 16.



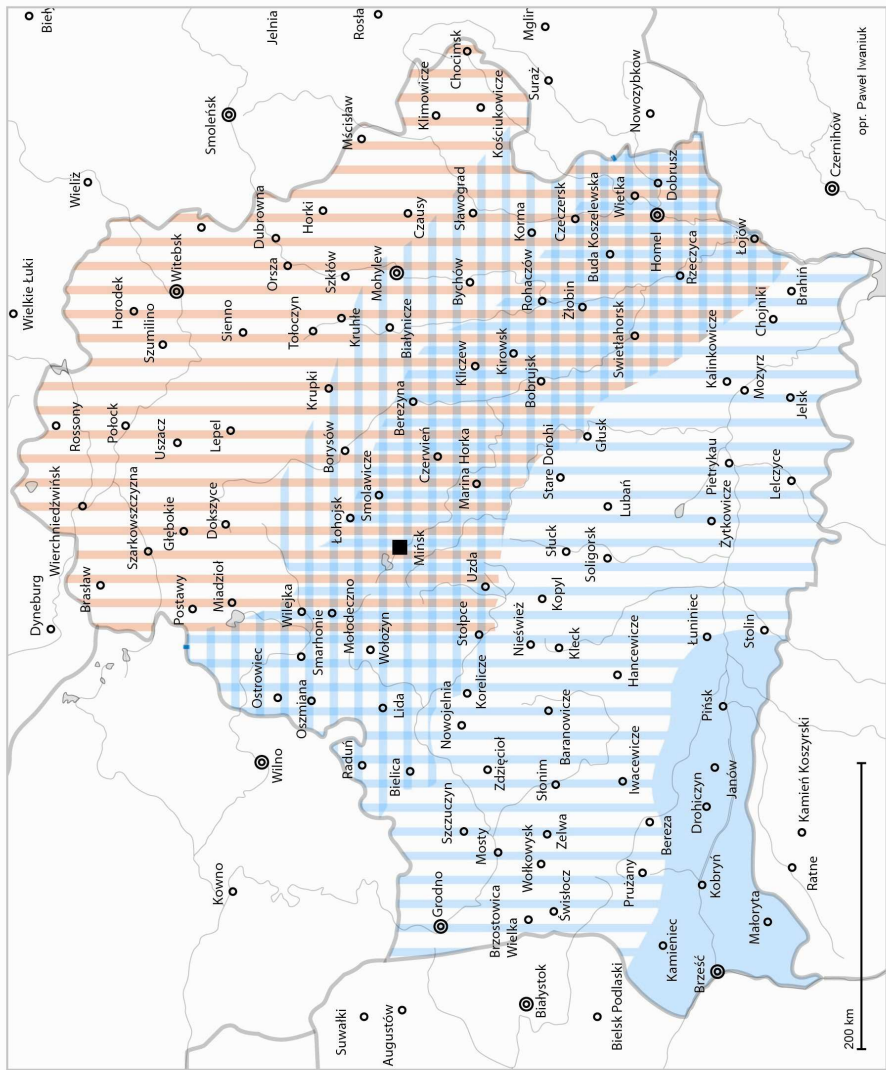


3. **Granice osadnictwa białoruskiego oraz zasięgu gwar białoruskich**
-  tereny osadnictwa wg J. Karckiego (1903 r.)
 -  granice osadnictwa wg P. Etkierla (1863 r.)
 -  granice osadnictwa wg A. Ritticha (1885 r.)
 -  granice osadnictwa wg P. Downar-Zapolskiego (1919 r.)
 -  wschodnia granica zasięgu występowania gwar zachodnich wg K. Zacharowej i W. Ortovej (1967 r.)
 -  granice osadnictwa wg J. Staniewiczza (1863 r.)
 -  zasięg występowania gwar wg Z. Dołęgi-Chodakowskiego
- Zrodło:
 Etnograficzna mapa Słucko-minskiej, Minsk 1994, s. 55.

4. **Dialekty na terytorium Białorusi**

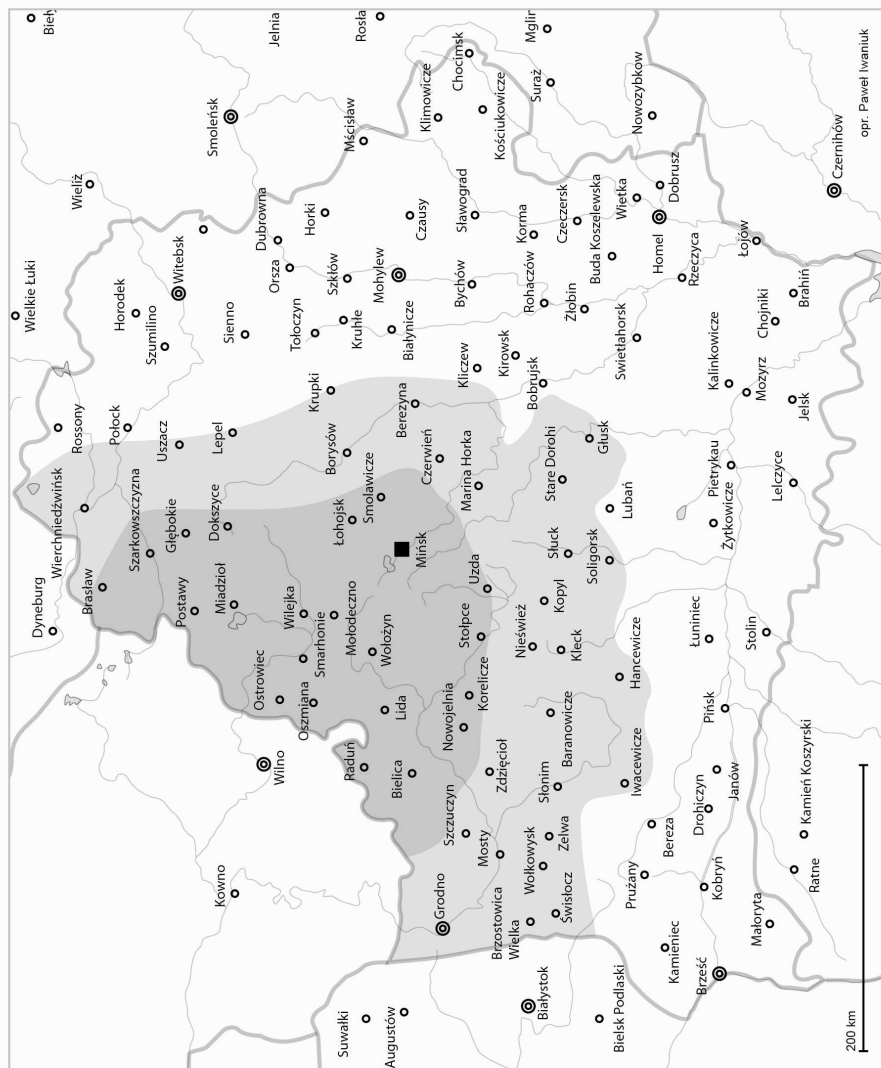
-  dialekt północno-wschodni
-  gwary środkowobiałoruskie
-  dialekt południowo-zachodni
-  zachodniopoleskie gwary ukraińskiego charakteru

Zródło: JIT 1989, kapra 75.



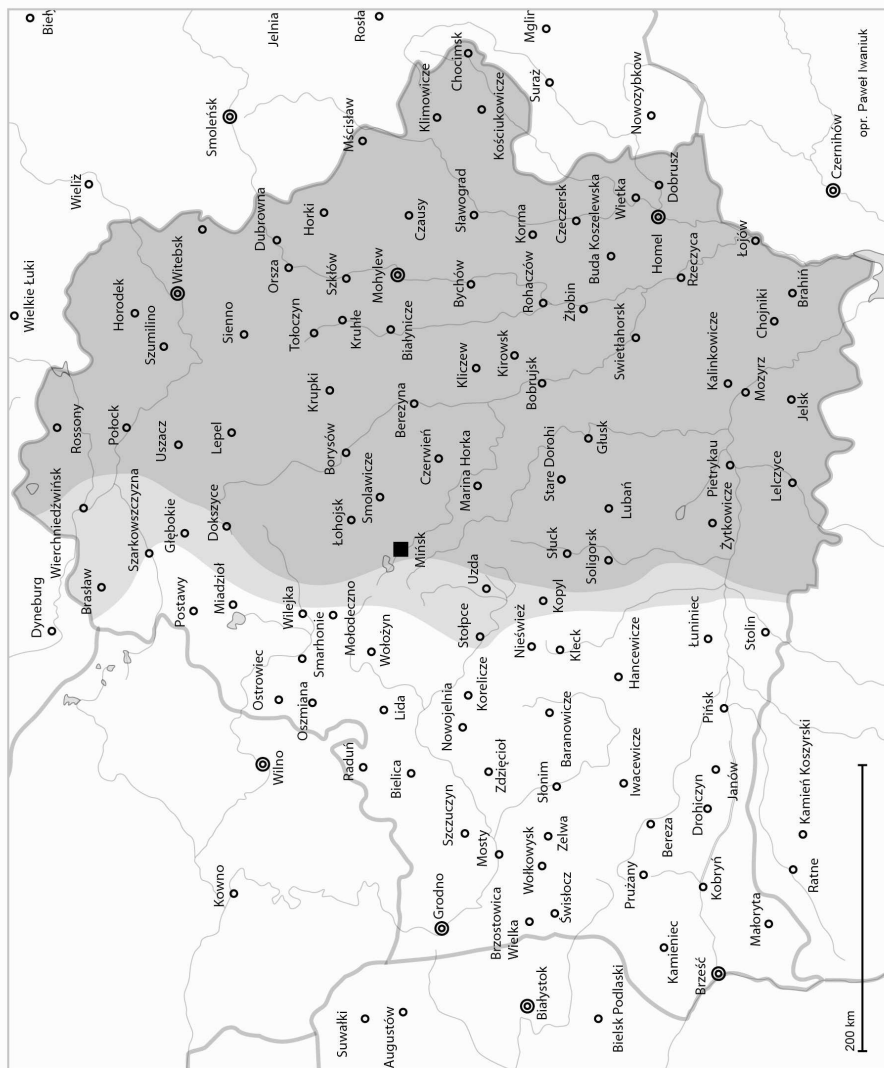
7. Strefa gwar północno-zachodnich

Źródło: JIT 1989, karta 77.



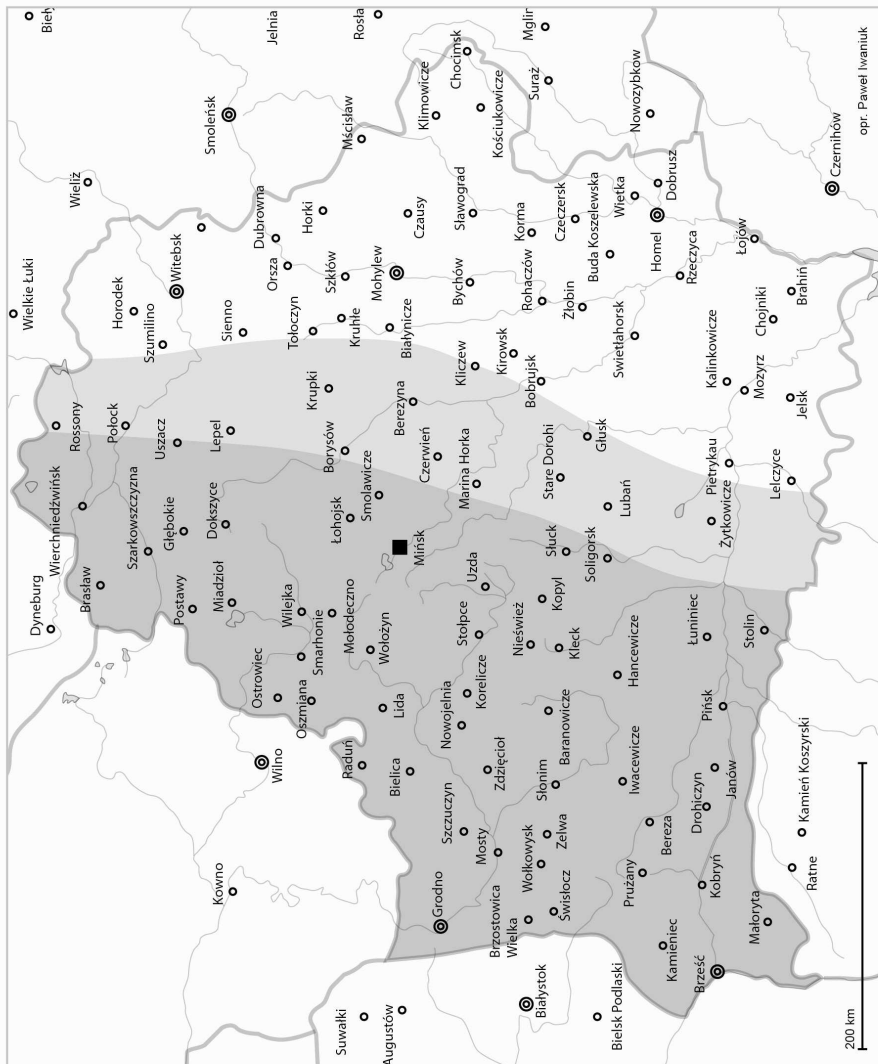
8. Strefa gwar wschodnich

Źródło:
JIT 1869, Karna 79.



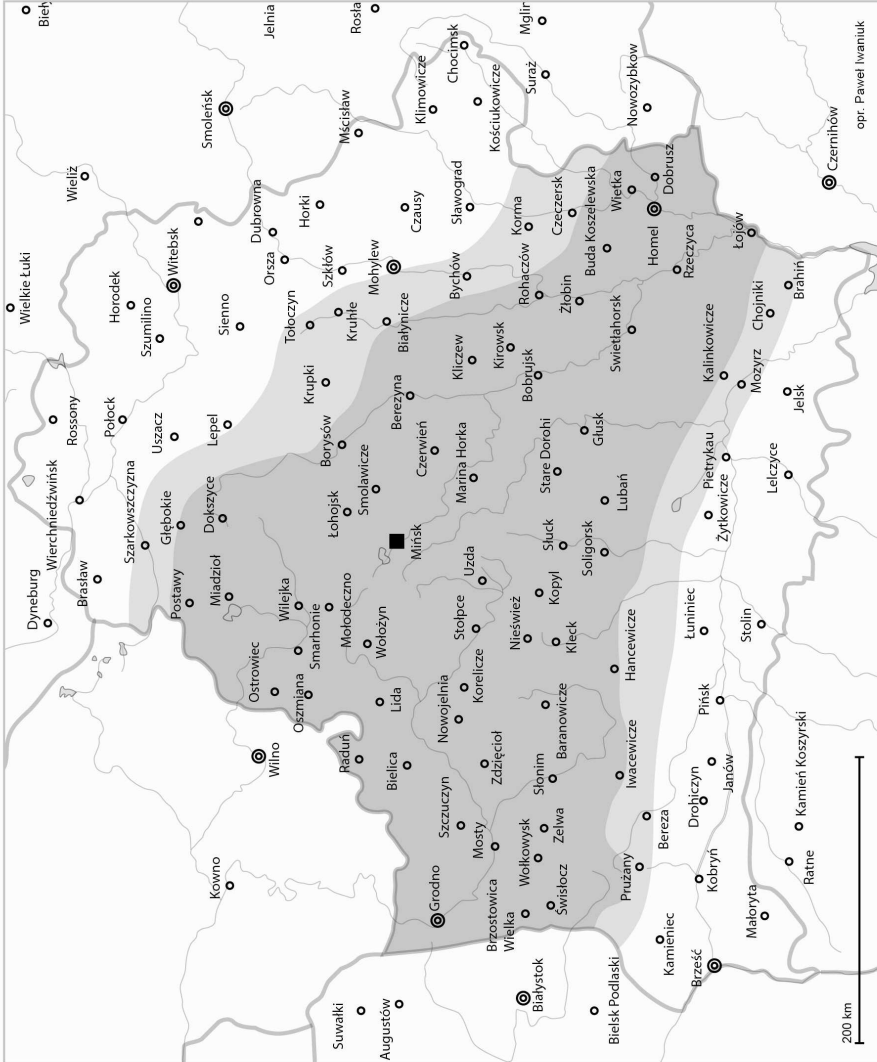
9. Strefa gwar zachodnich

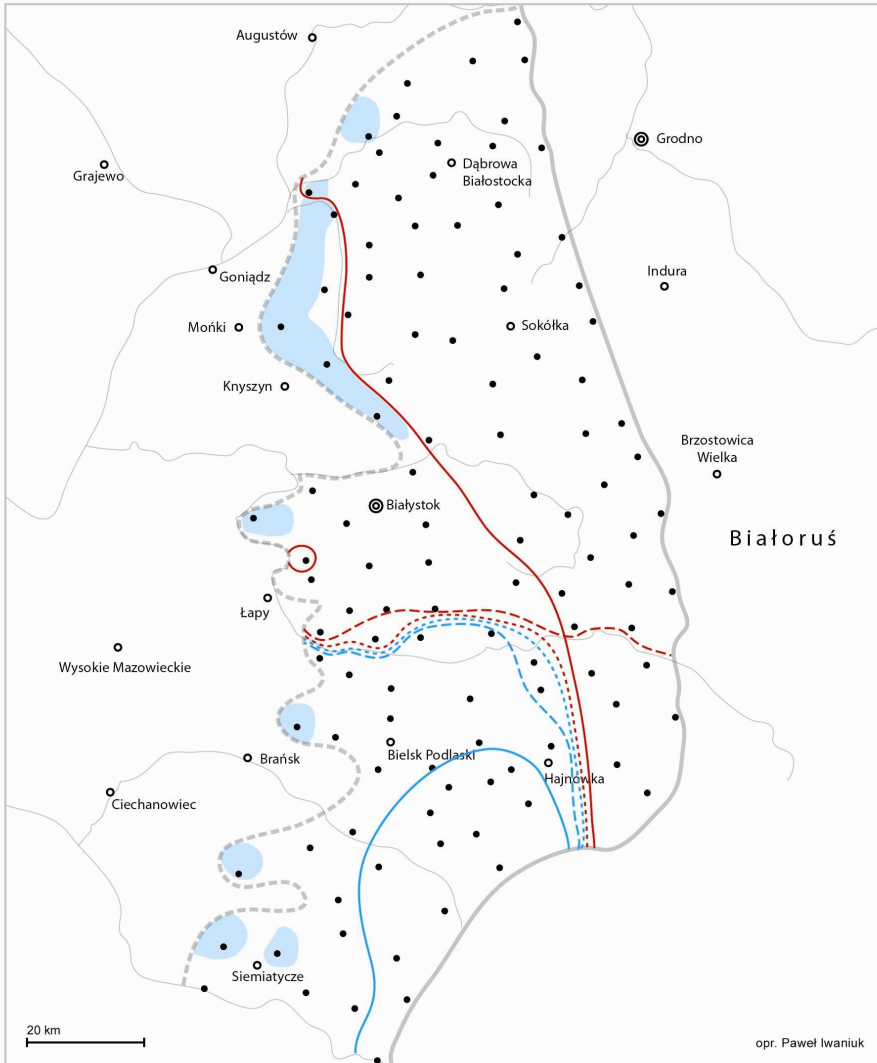
Źródło:
JIT 1869, Karna 80.



10. Strefa gwar centralnych

Źródło:
JIT 1869, Karna 78.








opr. Paweł lwaniuk

- zachodni zasięg akania
- północny zasięg dyspatalizacji spółgłosek wargowych przed e
- północny zasięg dyspatalizacji spółgłosek zębowych przed e
- północny zasięg wymowy /d/ i /t/ wobec /j/ i /c/
- północny zasięg miękkiej wymowy dawnego c
- północny zasięg dyspatalizacji spółgłosek zębowych przed /
- zachodnia granica maksymalnego zasięgu gwar wschodniosłowiańskich
- mazurzenie

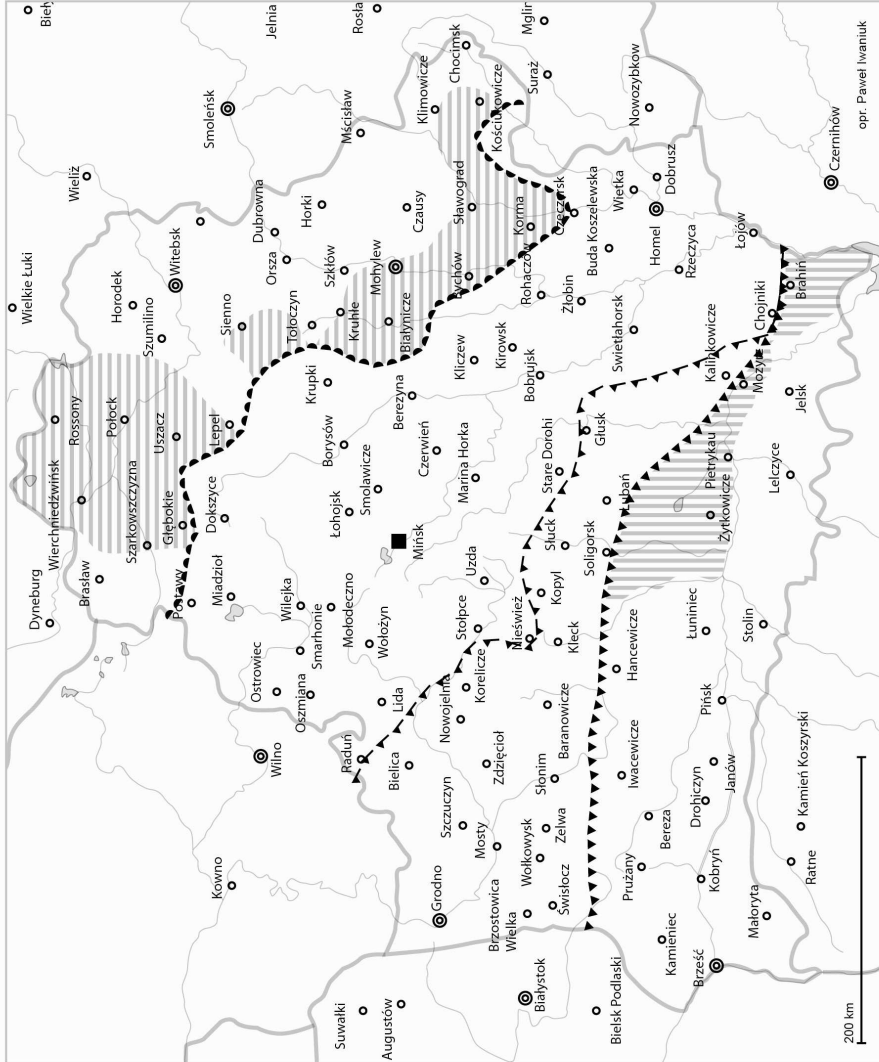
Źródło:
AGWiB, Tom 1, Mapa 1.

11.
Linie podziału
fonetycznego
dialektów
białostoczczyzny






12. Wybrane cechy fonetyczne część 1

-  zasięg występowania akantia dysymilatywnego wobec akantia niedysymilatywnego
-  Wokalizm przejściowego typu (akantie dysymilatywno-niedysymilatywne)
-  zasięg akantia niepełnego
-  zasięg okantia
-  wokalizm przejściowego typu (okajaco-okajacy)

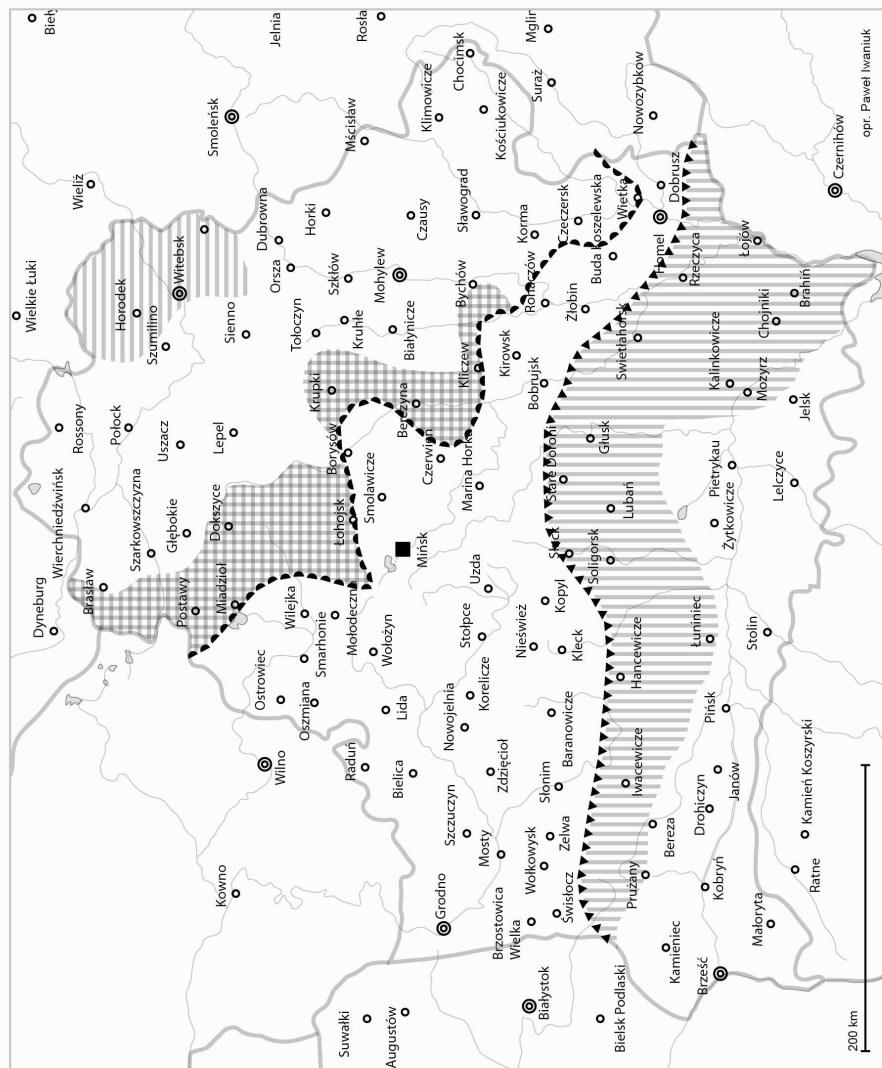
Źródło: ДАБЭМ, карта 1.



13. Wybrane cechy fonetyczne część 2

-  zasięg występowania jakania dysymilatywnego wobec jakania niedysymilatywnego
-  wokalizm przejściowego typu (jkanie dysymilatywno-niedysymilatywne)
-  jkanie witebskiego typu
-  zasięg jakania
-  wokalizm przejściowego typu (jakająco-jekający)

Źródło: ДАБМ, карта 4.



14. Wybrane cechy fonetyczne część 3

zasięg występowania r twardego i r miękkiego wobec r twardego i r stwardniałego



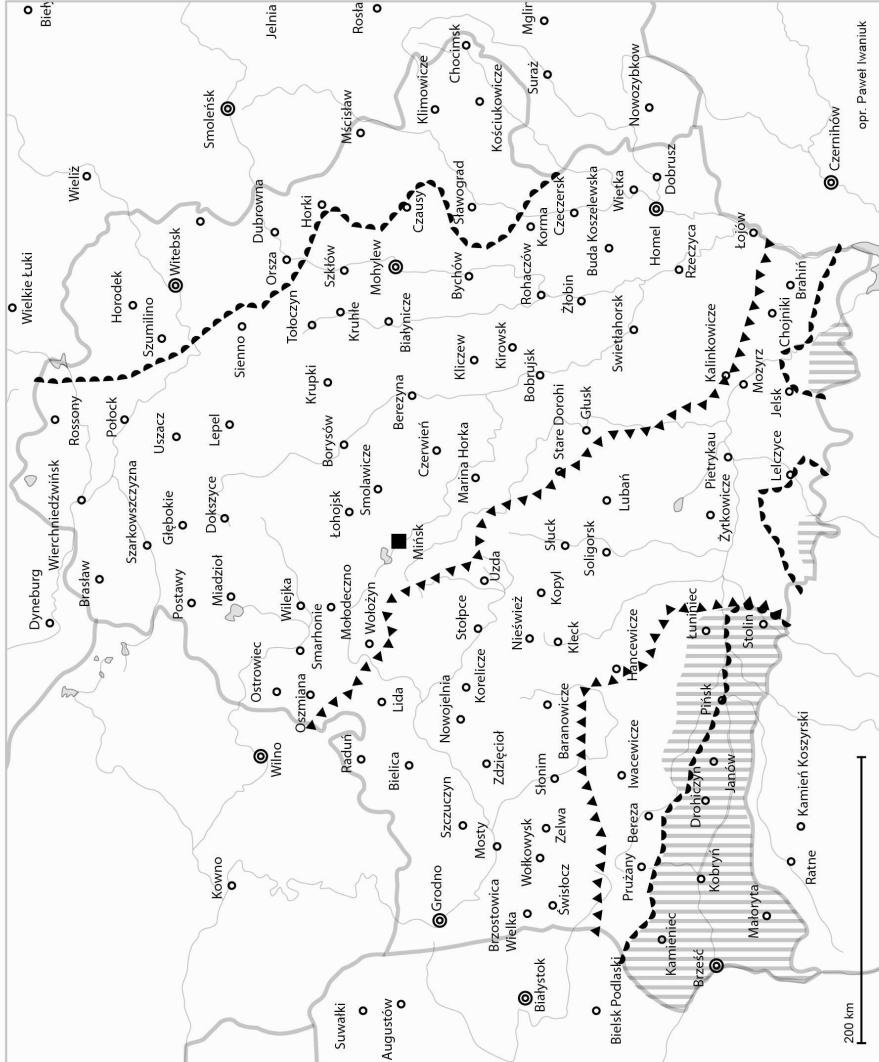
brak występowania spółgłosek wzdłużonych typu *nr*, *lr*, *śś*



obszar występowania d' i t' / obszar występowania dz' i c'



Źródło: DMBII, karta 42, 57, 64.



opr. Paweł Iwanuk

15. Wybrane cechy fonetyczne część 4



dźwięczna wymowa spółgłosek przed bezdźwięcznymi oraz w wygłosie

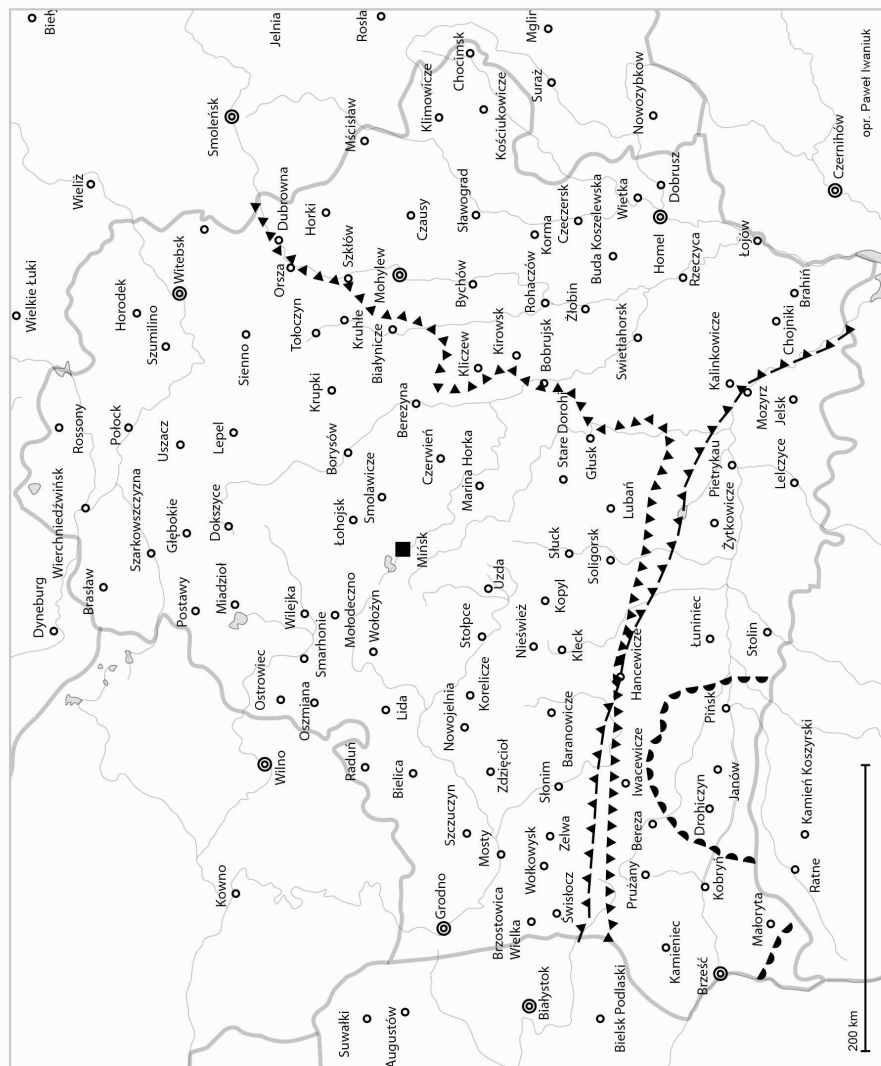


występowanie protetycznego *v* przed nagłosowymi akcentowanymi *o* i *u*



występowanie protetycznego *h* przed nagłosowymi akcentowanymi *o* i *u*.

Źródło: ДАБМ, Капра 45, 46, 47.



16. Rzeczownik I

Formy akcentowanej końcówki N. lp. rzeczowników typu: s'c'anoju, vadoju / s'c'anoj, vadoj



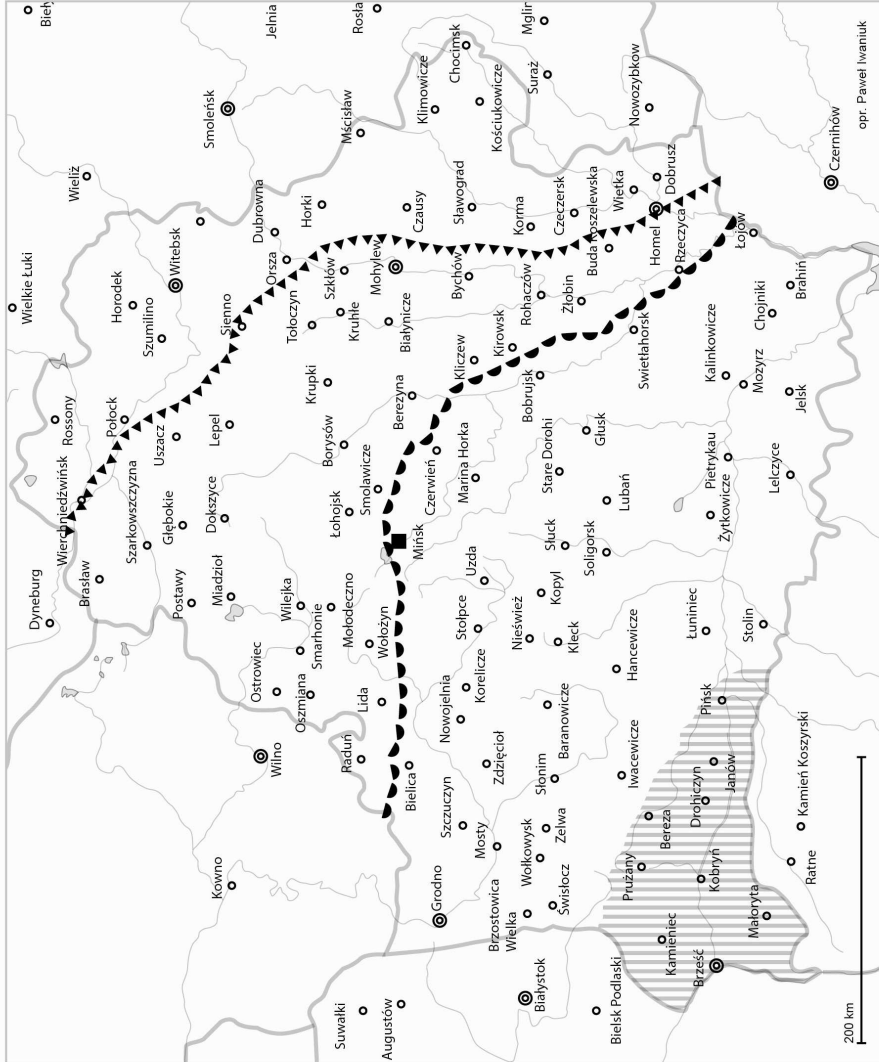
Formy C. i Ms. r.z. lp. zakończonych na k, h, x: na racé, na nazé, na strasé / na raké, na nahé, na straxé



Formy C. lp. rzeczowników żywotnych typu: bratov'i, synov'i / bratu, synu



Źródło: ІРАЕМ, карта 66, 67, 69.



17. Rzeczownik II

Formy akcentowanej końcówki *M. Im.* rzeczowników typu: *kaval'á, nazé / kaval'i, nazý*



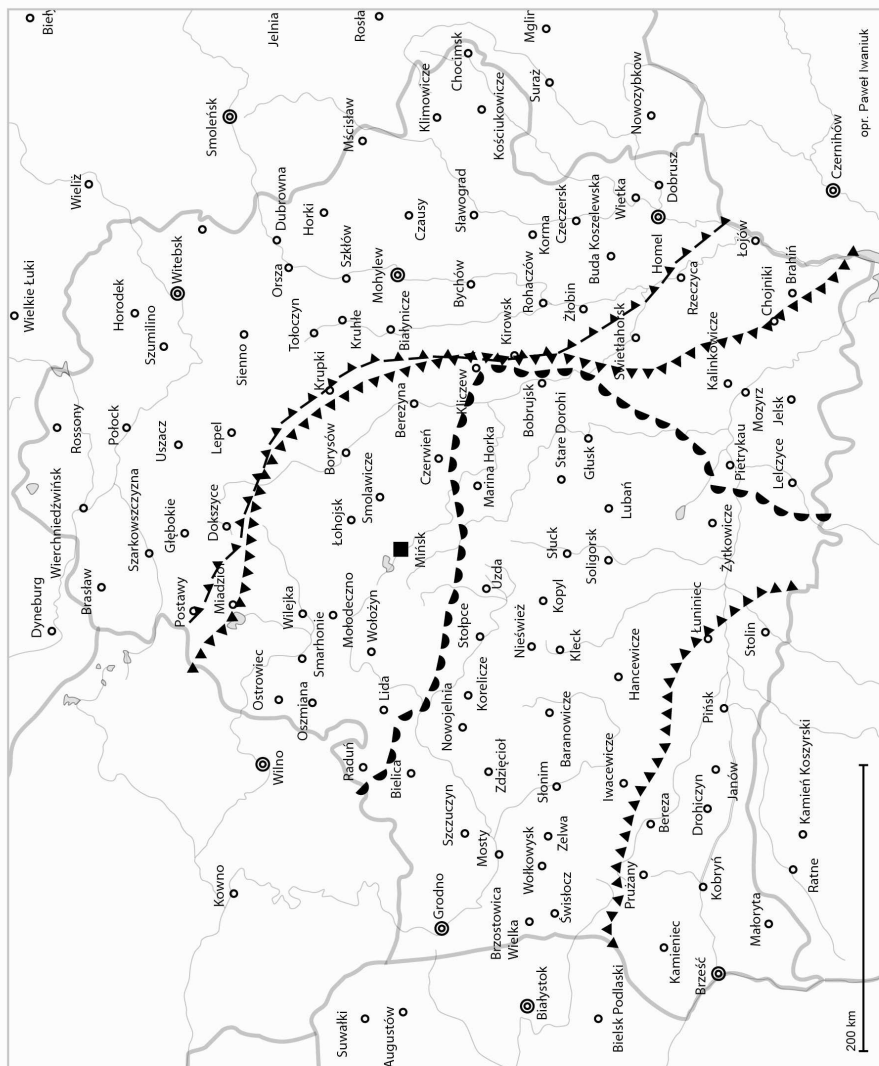
Formy akcentowanej końcówki *Ms. Im.* rzeczowników r.m. typu: *u / asóx, na tuhóx / / asáx, na tuháx*



Formy *M. Ip.* rzeczowników, które oznaczają istoty młode: *cialionak, parasionak wobec cialia, parasia / cialio, parasio*

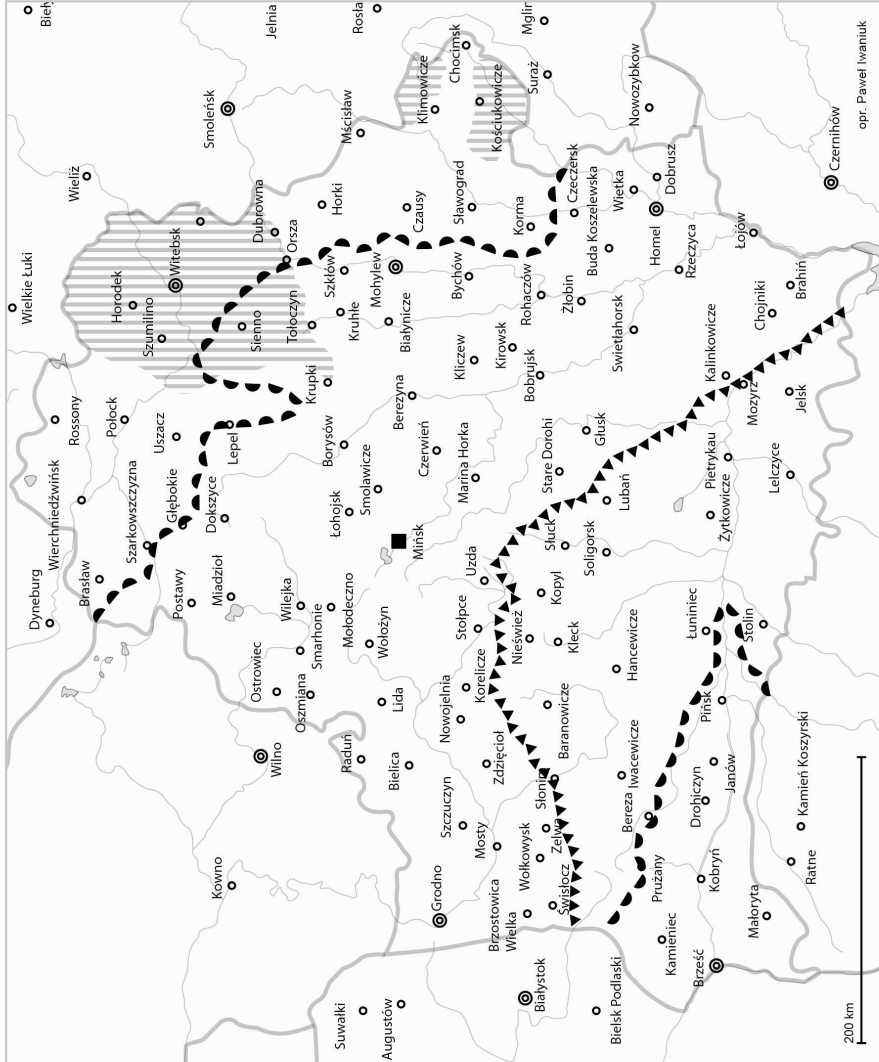


Źródło: Діалект, Капра 84, 96, 105.



18. **Przymiotnik**
 Formy akcentowanej końcówki *M. lp. przymiotników* r.m. typu: *maładyj (maładej), nowyj / małady, nowy*
 zasięg występowania form przymiotników *nova (-o, -e) wobec novaje (-aja)*
 akcentowana końcówka *C. lp. przymiotników* r.ż., typu: *k maładej / k maładoj*

Źródło: ДАБМ, карта 110, 111, 115, 121.



opr. Paweł Iwanuk

19. Zaimek

von, voná, vonó, voný
/ jon, janá, jano, jany

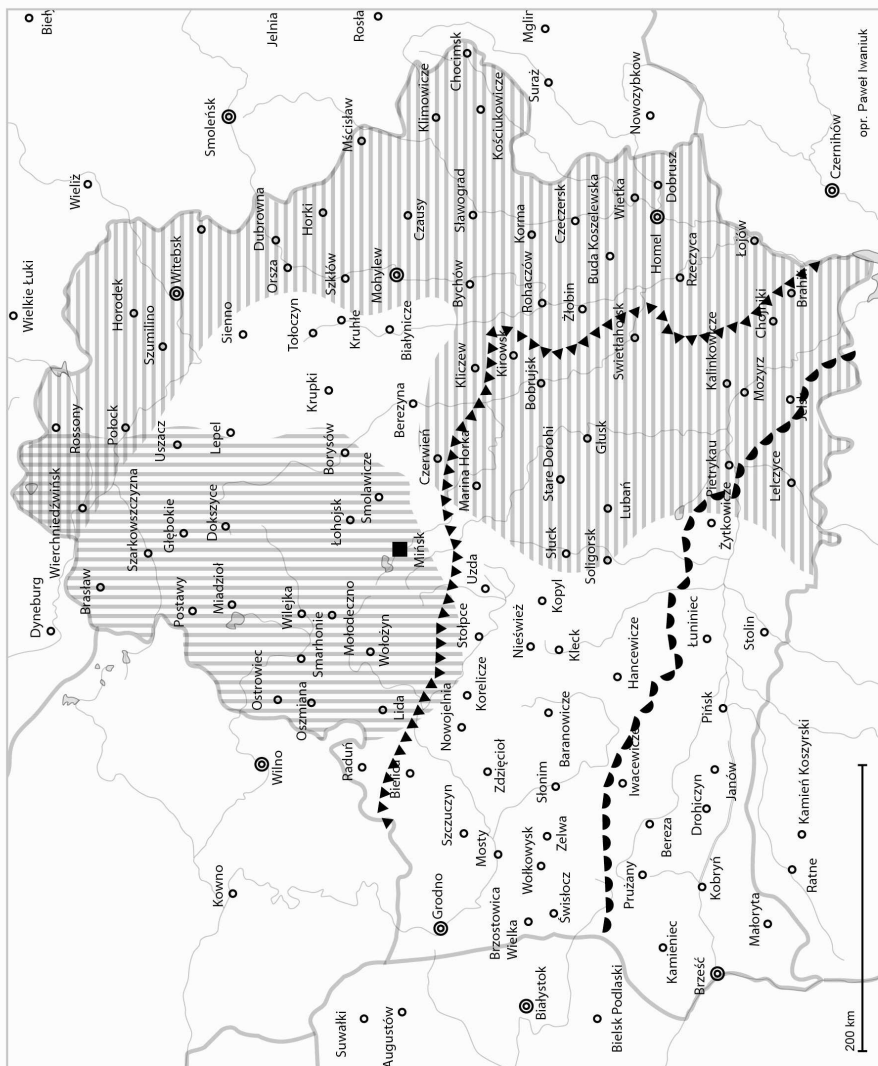
występowanie jedno-
i dwu- sylabowych
końcówek zaimków

nasz, wasz;
našaja xata
/ vaša xata

heny
/ hefy

jeŭy

Zrodło:
ДАЕМ, Капра 49, 133, 142,
186.



20. Czasownik I

forma 3. os. lp. czasowników I koniugacji z akcentowaną końcówką *idz'éc', b'aréc', rias'éc'* / *idz'é, b'aré, rias'é*



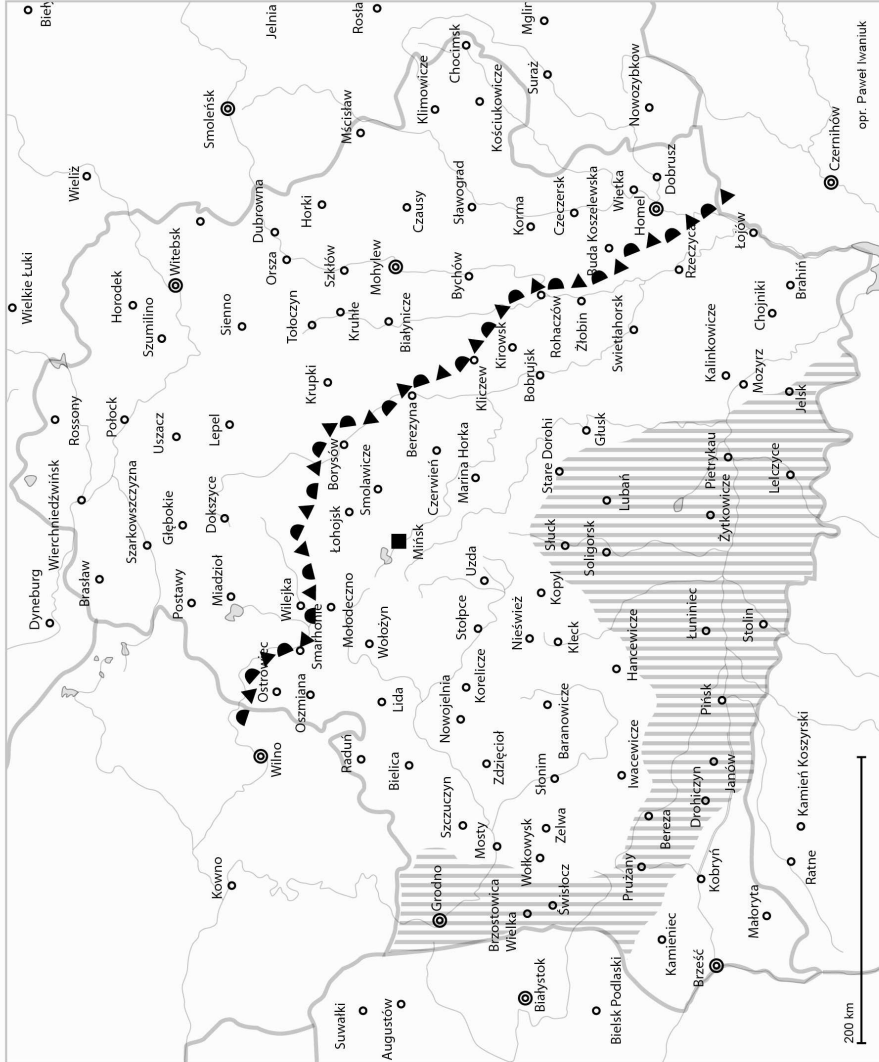
forma 3. os. l.m. czasowników II koniugacji z nieakcentowaną końcówką *xodz'uc', nos'uc'* / *xodz'ac', nos'ac'*



twardość i miękkość -sia w różnych formach czasownika *bajusa, kupausa, zb'aromsa* / *bajusa, kupaus'a, zb'aroms'a*



Źródło: ДАЕМ, карта 148, 157, 165.



21. Czasownik II

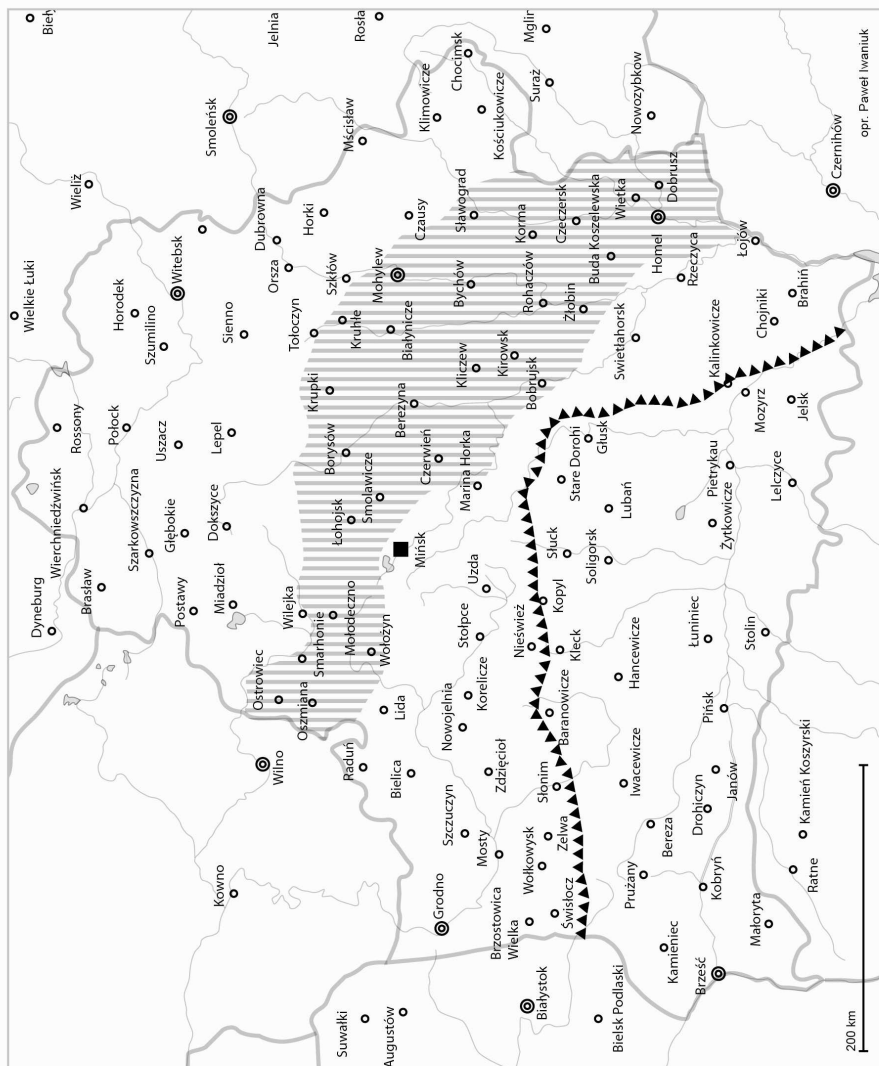
forma 3. os. lp. czasowników II koniugacji z akcentowaną podstavą
xodz'a, nos'a, voz'a / xodz'ic', nos'ic', voz'ic'.






formy czasu przyszłego
budu, budz'es... rabc' / rabc'iu, rabc'imes, rabc'ie...'



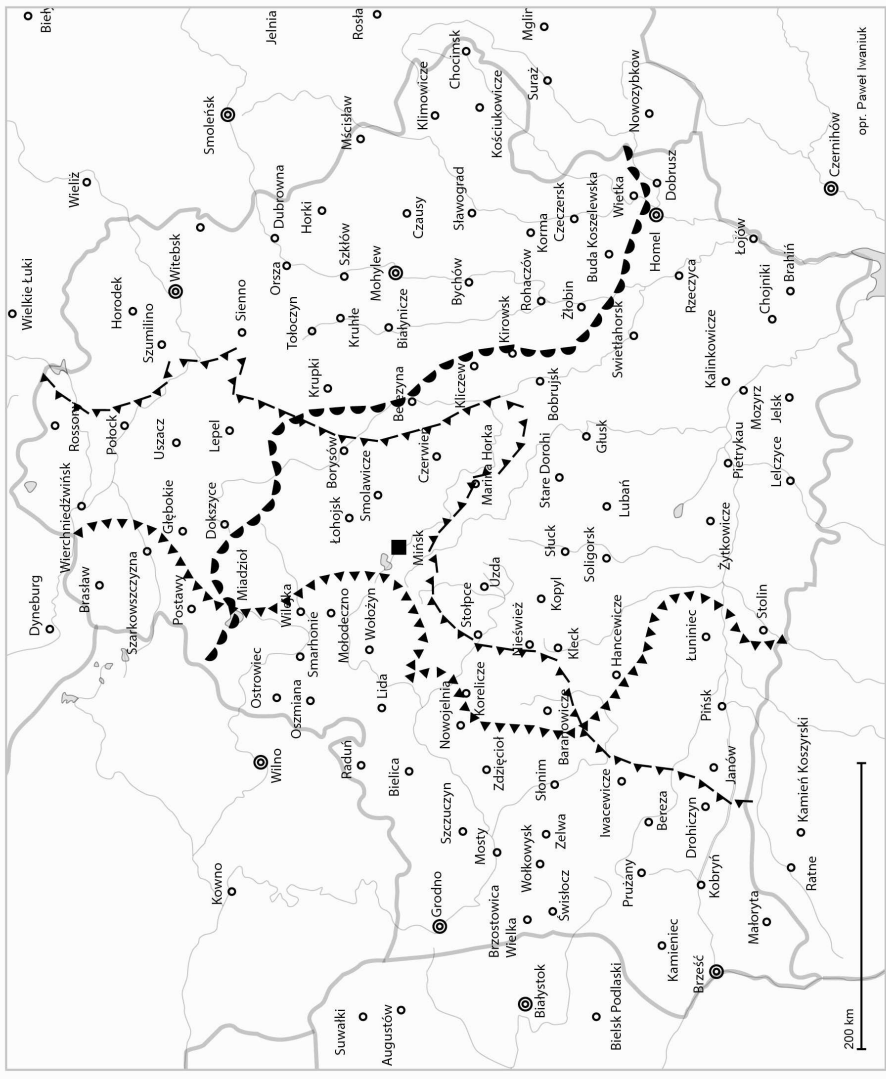
Zrodlo:
 ДАЕМ, Капра 166.






22.
Konstrukcje
składniowe

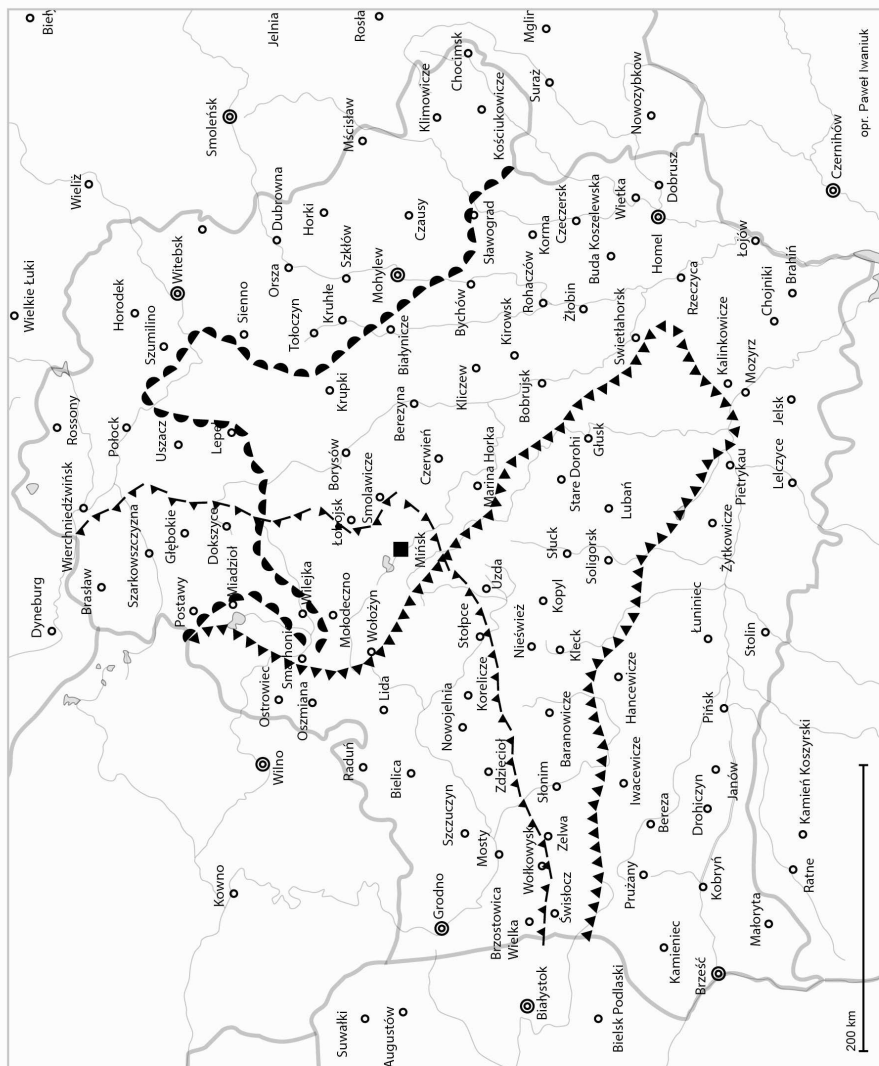
-  *padai'la karovy*
/ padai'la karou
-  *pajšou da bac'k'i*
/ pajšou k bac'ku
-  *mte bal'ic' halava*
/ u m'ane bal'ic' halava

Źródło:
D'Abili, Kapra 2009, 217, 223.






23. **Leksyka I**
-  *nada / treba*
 -  *adryna / puira*
 -  *studha / kaładz'ec, kaładz'ez', kałodz'ez*

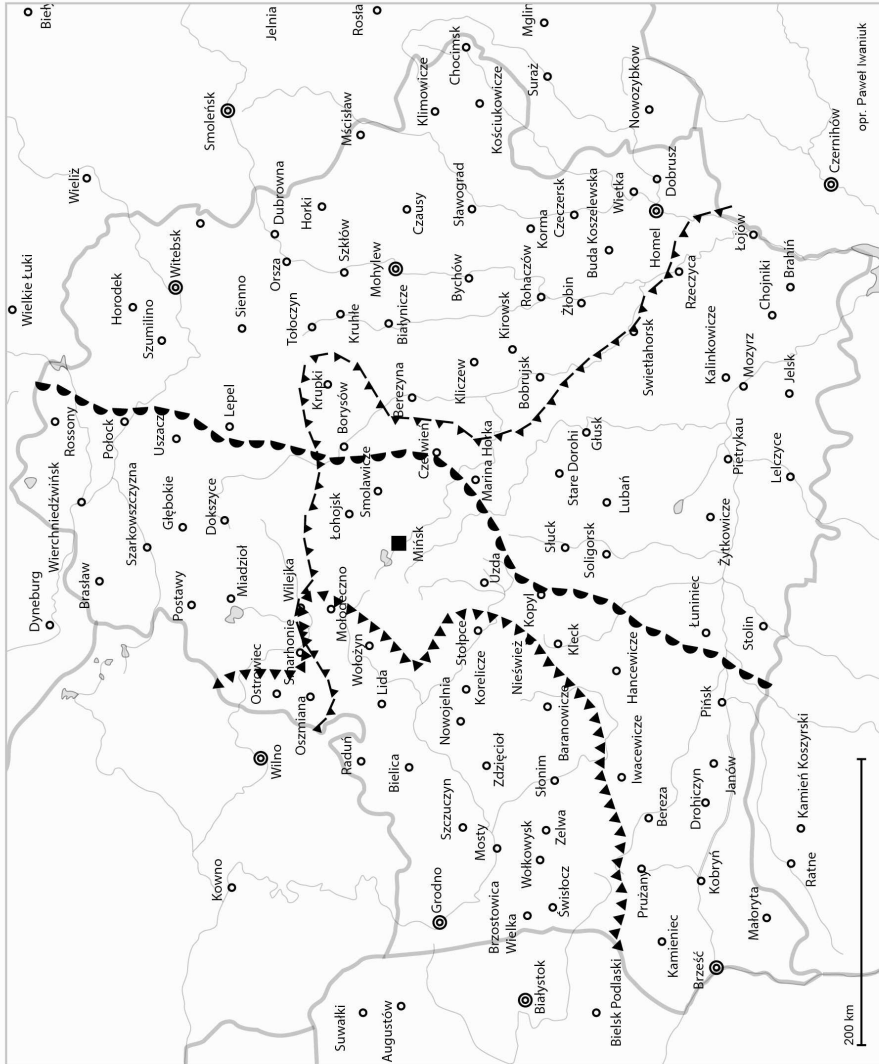
Źródło:
ДАБМ, Капра 227, 238.






24.
Leksyka II

-  *rvac' / on*
/ brac' / on
-  *vav' / orka*
/ b' elka
-  *xmará*
/ tuća

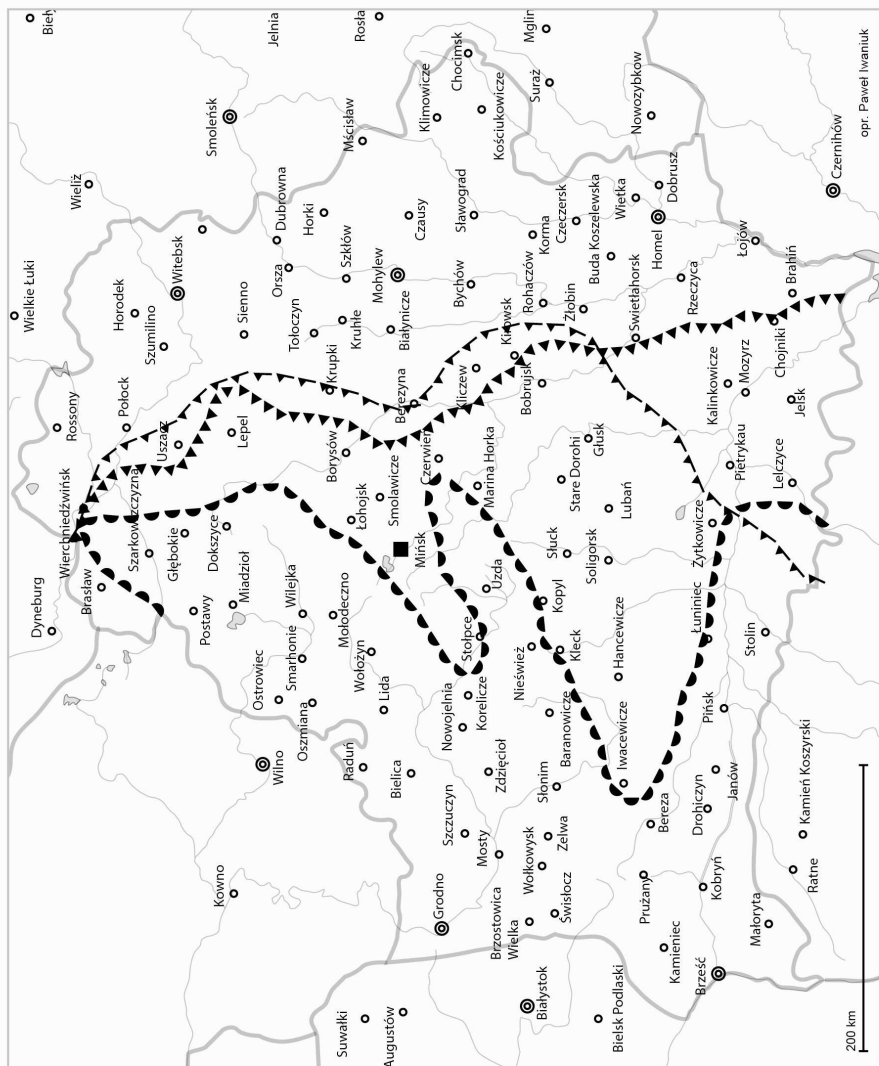
Źródło:
Дабліл, Капапа 267, 308, 313.



25. **Leksyka III**

-  *xvory*
/ bal'ny
-  *padloha*
/ most, parmost, pol
-  *haspadār*
/ xaz'ain

Źródło:
Дабліл, Капра 319, 334, 336.



X

TEKSTY GWAROWE

Poniżej został zaprezentowany wybór tekstów gwarowych z poszczególnych regionów Białorusi, ukazujący zróżnicowanie dialektalne wynikające z podziału na pasy dialektów i grupy gwarowe. Większość z nich została zapisana przez dialektologów pod koniec XX lub na początku XXI wieku, co ukazuje współczesny stan zachowania gwar białoruskich oraz zachodzące procesy językowe (jak rusyfikacja czy powoli postępujący proces destrukcji struktury gwar). Druga część wyboru tekstów prezentuje gwary białoruskie funkcjonujące poza granicami Białorusi. Potwierdzają one zachowanie białoruskiego charakteru (np. na Wileńszczyźnie) czy występowanie licznych cech białoruskich w gwarach np. zachodniej Smoleńszczyzny.

Część tekstów pochodzi z wywiadów przeprowadzonych przez autorów (Wileńszczyzna, Łatgalia czy Polesie), z archiwum OBTA UW, zbiorów osób prywatnych (z Instytutu Sławistyki PAN, Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, Narodowej Akademii Nauk Białorusi, osób z Polski, Białorusi i Litwy). Nagrania te zostały rozpisane fonetycznie na potrzeby niniejszej monografii. Spora część tekstów gwarowych została zaczerpnięta z opublikowanych w ciągu kilku ostatnich lat prac uczonych Instytutu Języka i Literatury NANB. W ich przypadku cyrylicy zapis fonetyczny został zamieniony na łaciński zapis fonetyczny⁹¹⁶.

10.1. Teksty gwarowe z obszaru Białorusi

10.1.1. Dialekt północno-wschodni

*O rozbójnikach*⁹¹⁷

// byl^li razb^lo^lij^lni^lki / byl^li / b^laba rask^lazyvaic^l / što tak^la^lja byl^la z^l’vas^l ix – pác^l ča-
ław^lek // dyk i d^laža ĭ nap^lišuc^l / što „Maks^l’im by^lu tut / ni narak^la^lic^le ni na k^lo^lya” / što
ĭan^ly a^lyr^lab^lil^li // što v^lyryl^li byl^li ũ l^les^le tak^li^lja ĭ^lamy / tak^li^lja skl^l’ap^ly par^lo^lbil^li /
i nas^l’il^li što pap^lała – Ź^lonki š byl^li pa dam^lax // d^luža a^lyrab^lal^li // a^lyrab^lal^li da^lu^lń^le^l

⁹¹⁶ Teksty gwarowe zostały rozpisane fonetycznie bądź zamienione z cyrylicy na łaciński zapis fonetyczny przez M. Jankowiaka.

⁹¹⁷ Przykład gwar połocko-mińskich.

t'oža / patk'opaval'is'a xoc' i u xl'av'y / i s'vín'ej̃ kr'al'i / i kar'oũ kr'al'i / i kar'oũ kr'al'i
 i u łapc'i abuv'al'i // p'os'l'e vajnỹ ĵšč'e u s'orak p'atym γad'u / b'ac'ka ĵak pryĵš'oũ
 z vajnỹ – u v'os'eñ ĵon pryĵš'oũ – iz' ĵim byu u M'ar'ecak tak'i drux // kaz'aũ / ĵak'i
 ĵon na vajn'e byu xar'ošy m'al'ic! // a ĵak pryš'oũ dam'oũ / u ĵay'o była m'atka / ĵon
 u m'atki raž' iũs'a bez b'ac'ki / baxur'om byu // nu i / m'us'ic' / kr'epka b'edna był'o //
 z'v'iz'aũs'a – paš'oũ / i paš'oũ / z'v'iz'aũs'a b'anda ĵ paš'l'i aγrab'ac' l'už' 'ej̃ // ĵan'y
 aγrab'al'i / a tad'y st'al'i uż'o l'už'i daznav'ac' – ž'e / što / us'o š až'in adnam'u da-
 k'azaval'i // i ĵon / ĵak iš'l'i s P'atr'oũščyny / m'il'icyĵa p'eraĵm'at'a / zastr'el'iũs'a / pad
 γar'oĵi i zastr'el'iũs'a sam // k'ažyc' b'ac'ka / što na vajn'e byu n'atta sl'aũny // c'ap'ler
 γl'iž'ac' / kap ne t'oka bay'atay'a aγr'abic' / a daũnej̃ ža š až'ežu γ'etu zabir'al'i //

[Kobieta, w. Kasztalanauszczyzna, rej. głębocki, obw. witebski, ur. 1921, wywiad z 2009, rozm. N.W. Siwickaja. Źródło: Н.В. Сивіцкая, *3 гаворак Глыбоцкага раёна*, [w:] *Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні*, выпуск 2, *op.cit.*, с. 208]

O domowym samogonie⁹¹⁸

// samay'onku γn'al'i s'am'y // tad'y s'axaru st'ol'ka ni był'o // d'aža p'os'l'i vajnỹ i to
 p'rid'umyval'i: z burak'oũ s'axarnyx // bur'ak zv'ariš / ĵon b'ela-b'ely tak'i / patr'eš na
 c'orku na kr'upnuĵu / što c'ip'er mark'oũku truc' // tud'y – dražž'eĵ // dr'ožży s'am'y
 ž'ełal'i // xto-to ž'e-to kup'iũ / tad'y zatvar'iũ / tad'y u ĵay'o papr'os'iš p'ena ĵ'etay'a /
 kak uż'o u ĵay'o zarab'otała // v'oz'm'eš zm'očyš il'n'u / zm'očyš ĵ'etam p'enam l'on // ty
 zaž'ełaũ / a m'ne daũ // ĵa ĵ'etay'a il'n'u pryγat'ov'ila // tak [bez pieniędzy] l'už'i
 ž'al'il'is'a / tad'y l'už'i b'ly'i xar'ošyĵa // tad'y utv'arivaĵu ĵa // u ĵ'ety burak'i – k'ipat-
 k'u / ĵon ast'yñic' / tak'eĵ c'opl'eñkiĵ / kak parn'oĵe małak'o / tud'y ĵ'etat l'on pał'ożyš /
 ukr'uc'i š / zaž'ełaj'eš tak / što b v'ozdux ne praxaž'iũ / až'ełalam kak'im / tad'y š pl'o-
 nak ni był'o // u b'očku kak'uju / tad'y vároũkaj kr'uγam abnis'eš / zakr'uc'iš kr'epeńka
 i ĵan'o kak zarab'otajec' / tad'y padym'ajecca vot tak'i bum // tad'y astan'ovicca / čatyři-
 p'ac' dñ'eĵ / m'ožna prav'eric' / m'ožna kr'užačku pač'erpnuc' dy i v'y'pic' – kr'epkaj'a
 [samogonka] //

[Kobieta, w. Zwiah (Ramni), rej. haradocki, obw. witebski, ur. 1932, rozmowa z 2006, rozm. i rozpr. N.M. Buńko, J.W. Malicki. Źródło: Н.М. Бунько, Ю.В. Малицкі, *Вакол сялянскай сядзібы: з гаворкі вёскі Звягі Гарадоцкага раёна*, [w:] *Народныя скарбы. Дыялекталагічны зборнік да 80-годдзя А.А. Крывіцкага*, пад рэд. П.П. Кунцэвіч, Мінск 2008, с. 255]

⁹¹⁸ Przykład tekstu z podgrupy północnej grupy gwar połocko-mińskich.

O wyprawie na grzyby⁹¹⁹

// pʁšʲʲa ɯ ɣrɪbʲy // pʁiʂʲʲa ɯ kustʲy // palʲaʒʲu: ʲʲoʲlka zʲvʲalʲena // nu / dʲumajʲu / tut / u ʲʲeʲtyx kustʲax ʲʲosʲ apʲeńki // ʲʲa padyʂʲʲa blʲiʒe: a tam ʲʲoʲlka zʲvʲalʲena // a attʲuda sʲvʲińni ʒʲʲikiʲa! // ʲʲa samʲa ʲʲspuɣʲalasʲa / a sʲvʲińni mańʲe ʲʲspuɣʲalʲisia / a ʲʲak zakričʲʲala durnʲym mʲatam / samʲa zavalʲʲiasʲa i vʲadrʲo ɯpusʲcʲʲiʲa // sʲvʲińni ʲʲeʲty ʲʲak zaky-
pucʲʲilʲi! // ʲʲa pʁšʲʲa / a tam ʲʲixnaʲe ʲʲoɣava // ʲʲoʲlka zʲvʲalʲena / vʲykarčʲavana z karńʲami / i ʲʲanʲy tam spʲalʲi // ʲʲa pʁšʲʲa ʲʲeʲtu ʲʲoʲlku / paɣʲlʲiʒʲeʲʲa // paɣʲdʲu ʂ ʲʲa ɯ bor / tam zʲem-
lʲańiki naʲbarʲu // pʁyʂʲʲa tudʲy / a tam pʲaparacʲ-pʲaparacʲ / i attʲuda stʲada sʲvʲińniʲeʲ // ʲʲeʲty ʒ sʲamyʲa sʲvʲińni zabʲeɣʲlʲi tudʲy ɯ pʲaparacʲ // nu / ʲʲa paxaʒʲʲiʲa / spuɣʲalasʲa i pʁšʲʲa // pʁšʲʲa / zʲšʲʲa ɯ kustʲy / na ʲʲeʲtu / na Sʲońkina // tam nazʲbirʲala ɣrɪbʲoɯ i pʁšʲʲa damʲoʲ / pʁiʂʲʲa damʲoʲ / ɣrɪbʲy pʲeʲfirʲʲala / nʲʒʲaʲiʲa / navarʲʲiʲa – i padʲʲelʲi //

[Kobieta, w. Barszczouka, rej. witebski, obw. witebski, ur. 1930, wywiad z 2009, rozm. T.A. Hnaczycha. Źródło: T.A. Грачыха, *Тэксты з гаворак Віцебскага і Лёзненскага раёнаў*, [w:] *Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні*, выпуск 2, *op.cit.*, s. 188.]

O pracy w kołchozie⁹²⁰

// sʲena lʲʲuʒʲi skasʲʲilʲi / paɣʲody ńimʲa // nʲada kasʲʲicʲ / dvor zarastʲʲajecʲ // vo tam vo cʲvatʲočkʲi // byvʲʲala ʒ u meńʲe cʲvatʲočkʲi ʲʲeʲtyʲe krasʲavicy // a sʲolʲeta paɣʲlʲaʒʲu / kra-
pʲiva // a što ʒʲeʲlacʲ? // trʲoškʲu prapaʲʲoʲʲa [...] // byɯ u nas kaʲxʲoz ʲʲučce Uspʲolʲskaya / rabʲotaʲa na fʲerńi // bylʲi u nas sʲvinamʲatki / karʲovy / cʲilʲaty / i mʲelʲnicy / i pʲoʲsty / i ɯsʲʲo // a tadʲy / ʲʲak saazʲʲinʲilʲi nas ... Milʲjańer byɯ kaʲxʲoz // [...] na mʲalʲeńkix pa-
rasʲʲatax ʲʲa rabʲotaʲa // u nas bylʲo darʲaʂcyvańne // mńe davʲʲalʲi sʲvinamʲatku parʲos-
nuʲu // ʲʲanʲa u meńʲe aparasʲʲicca / ʲʲa ʲʲeʲʲo daɣʲlʲadʲajʲu – pʲriɣʲlʲadʲajʲu // [...] u nas na fʲerńe byɯ pʲoɣrep / byɯ nańʲecki kambʲajʲn / balʲsʲy takʲi // ʲʲon i myɯ / i bʲulʲbu ʲʲeʲtu cʲaɣnʲuɯ is pʲoɣraba transparʲʲoram // sam varʲʲyɯ i sam cʲʲor // bʲulʲbu ʲʲeʲtu patrʲecʲ
maʲkʲeńecka tak // ʂesʲ čaʲlavʲek nas bylʲo // i kʲaʒdaʲ u kacʲʲoʲ / patʲom kulʲaʂy varʲʲilʲi iz muʲki // zasypʲʲajem pʲimʲerna čatʲyry vʲadrʲy // vadʲoʲu zalʲivʲajecʲ (iz kambʲajʲna idʲucʲ
takʲiʲe ʂʲʲanʲi) // katʲy ʲʲeʲtyʲe par daʲʲucʲ / i ʲʲanʲa vʲaʲicca // [...] xarʲoʲʲaja bylʲa fʲerma // baɣʲaty ɯ nas byɯ kaʲxʲoz // na fʲerńu xaʒʲʲilʲi try razʲy // pʲeʲrvy raz usʲix kʲormim / a ɯ abʲet ʲʲem parasʲʲatak karńʲicʲ // a vʲečaram tadʲy apʲacʲ usʲex // ʲʲeʲzʲʲilʲi ʲʲeʲtyʲe
rabʲotńiki na fʲerńu i pʲrivʲozʲilʲi nam sʲvʲeʒańkaje maʲačkʲo ɯsʲeɣʲdʲa //

[Kobieta, w. Piaczkawiczy, rej. mścislawski, obw. mohylewski, ur. 1922, wywiad z 2009, rozm. i rozpr. Ł.P. Kunczewicz, T.M. Truchan. Źródło: Л.П. Кунцэвіч, Т.М. Трухан, *Тэксты з Мэціслаўскага раёна*, [w:] *Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні*. Выпуск 1, *op.cit.*, s. 235, 236]

⁹¹⁹ Przykład gwary witebskiej (grupy witebsko-mohylewskiej).

⁹²⁰ Przykład gwary mohylewskiej (grupy witebsko-mohylewskiej).

10.1.2. Gwary środkowobiałoruskie

O Polakach i partyzantach

// a tad'y ž n'ejkix pan'ou vo tam raz'bir'al'i // pan'y γ'etyje pauc'ak'al'i / sav'ety / m'us'ic' / pryšl'i // xto kar'ovu brau / xto kań'a vo γ'etaγa p'anskaya / a ž'ežu br'al'i // jan'y paskid'al'i i pauc'ak'al'i n'ekudy // ja paš'la pastaj'ała / a naš b'ac'ka ni paš'ou // a paš'ou jaγ'o ž'ac'ka // pryv'ou kań'a i kar'ovu rab'uju / kras'ivaja by'la kar'ova rab'aja // m'ne dal'i n'ejkuju p'ol'skuju ł'ampu / tak'i kr'ułyty knot // a b'ac'ka skaz'au m'ne: „ž'e br'al'i / tud'y i naš'i” // karas'iny mn'oγa / a ž'e ty buž'eš brac' karas'inu // a p'otym zabr'al'i i kań'a / i kar'ovu // a tad'y izn'ou vaj'n'a načal'as'a // na p'omnu jak'aja // zabr'al'i n'ašaya š b'ac'ku // parc'iz'any paš'li uže // jak t'ol'ki noč – γar'yc' // γ'etyje parc'iz'any sa'omu p'al'ac' i dam'y p'al'ac' // a ž'in i ž'ec' u parc'iz'any / druγ'i da n'emcau // us'ak xaz'il'i l'už'i i xto kud'y // nu dak a ž'in adnajo p'al'ac' i b'uc' // a ja tak baj'alas'a / ne zn'ala / ž'e xav'acca // [...] tad'y jan'y [Niemcy] uže γ'etyx l'už'ej / kat'oryje š pauc'ak'al'i / us'ix sayn'al'i u ann'u x'atu / tam b'ežancy byl'i // a druγ'ix u b'aņu sayn'al'i i na zam'ok zamkn'ul'i // k'ažuc' „za ann'u γa'av'u us'ix sp'al'im žyū'om” [...] a užo b'aņu patpal'il'i / tam maj'a pad'r'uga by'la u b'añi u γ'etaj // dy tak str'ašna / γar'yc' // my d'y mam d'ušyms'a // tad'y n'ešta pazvañ'il'i / pry'lexau n'ejki γ'a'ny z V'al'eiki na maš'yne // l'už'ej v'ypus'c'il'i [...] //

[Kobieta, w. Asipawicz, rej. wilejski, obw. miński, ur. 1926, wywiad z 2003, rozm. i rozp. Ł.M. Kunczewicz, T.M. Truchan. Źródło: *Хрэстаматыя на беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцовай, Мінск 2009, с. 417, 418]

O leczeniu zamowami

// zn'ačyc' / tr'eba paž'm'uc' na bal'učaje m'esca // tam / ž'e r'oža / c'i vaspal'eñne γ'etaγa v'oka tam / abo v'uxa // byv'aje tam ž'e vaspal'eñne // pad'uc' na γeta m'esca try raz'y i udyx'nuc' / i bol's užo ni vydyx'ac' i ni dyx'ac' // bes p'epap'ynku skaz'ac' ... // i pas'l'a γ'etaγa „Ojča naš” v'yγavaryc' u'les' // p'otym adpač'yc' i znou / druγ'i ras / tr'ec'i ras // nu i γav'orac' žanč'yny / što pamaj'aje // nu / ja ni zn'aju // ja l'ič'u / što i m'ne pamaj'lo // ja ni zn'ala / što m'ne rab'ic' / nast'ol'ki čas'alas'a v'oka // u mañ'e katar'akta u l'evym vak'u / u l'evym v'oku / m'ocnaja // u p'r'avym t'ol'ki pačy-n'ajecca // zrok prapau m'ocna // dyk taks'ama vaspal'il'as'a tak / što ja ni maj'la užo i č'ešycca / i ni dakrañ'ess'a da γ'etaγa v'oka // jan'a k'aža: „dav'aj ja tab'e zaγavar'u” // nu d'obra / ja by'la u kasc'el'e / jan'a m'ne zaγavar'yła // p'otym / γ'eta by'lo v'ečaram / m'ne l'aγč'ej st'ala / ja užo sp'ala // paš'la da ja'e r'añicaj / jan'a m'ne zaγavar'yła i p'otym v'ečaram znou // nu i prajš'la // nič'oγa ja bol's ni rab'ila / kab ja što-nib'už'

rab'ila / al'e mne st'ala l'axč'eĭ // tad'y č'ešucca v'očy / al'e uż'o ni tak / al'e γ'eta uż'o
prax'oż'ic' //

[Kobieta, w. Kamień Wołóżyński, rej. wołóżyński, obw. miński, ur. 1930, rozmowa z 2009, roznm. i rozp. A.I. Łapuckaja. Źródło: A.I. Лапуцкая, *Узоры вуснага маўлення жыхароў Валожынічыны*, [w:] *Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Выпуск 1, op.cit.*, s. 270]

Kiszona kapusta

// i'es'l'i b'el'ye v'ik'li – γ'eta r'ańńaja kap'usta // ĭaj'e pakryš'y / pakryš'y / markv'y
tud'y // p'erańiš'aj markv'u / s'ol'i m'ożna tr'oški dabaŭ'ac' / m'ożna – nie // kap'ustu ni
n'ada c'orc'i / patam'u šta ĭan'a m'axkaja buż'a // a rassal'i vad'y troxl'itr'ovuĭu
b'anku / i'es'l'i mn'oĭa kačan'ou ty nakryš'yla / tad'y ũs'u kap'ustu zal'eš i pańiš'aj /
pańiš'aj l'oškaj / p'łačku ũtyrk'aj i k'ażny ž'eń miš'aj / kab γarčyĭ'a sxaż'ila // hoc'
ž'e xaj sta'ic' ĭan'a / n'ada kab atkr'yta staj'ala / n'anač m'ožaš zakryv'ac' / kap što nie
użl'ac'ela / c'i m'oška / c'i što / γaz'etkaj prykr'yĭ / a tad'y pańiš'aj i kab był'o atkr'y-
ta // ĭak uk'is'ne / raskład'aj u b'an'ki // t'ol'ka mn'oĭa vad'y tud'y ũa l'i / patam'u šta
kr'yškaj zakr'yĭeš / ĭan'o buż'a pras'očyvacca / c'ač'y i c'ač'y / sc'eżyvaj // eta r'ańńu
tak t'ol'ka rab'i / a i'es'l'i kap'usta z'al'onaja – p'oz'ńaja / ĭaj'e p'erač'ir'aj / sva'im s'o-
kam kab ĭan'a był'a / vad'y nie n'ada / sva'im s'okam s'perv'a ũc'ar'y / c'ar'y ruk'am'i /
tauč'y taučak'om tad'y // i mark'ošku na c'oračku nac'ar'eš // nie na γ'etu c'orku / što
c'orc'i b'ul'bu / a burak'i jes' c'orka c'ar'ec' // kačan'y ĭos' b'el'ye-b'el'ye – eta r'ańń-
ńija / a kaťoryĭa z'al'onaja l'is'c'a – p'oż'ńija //

[kobieta, w. Łahaza, rej. łahojski, obw. miński, wywiad z 2008, roznm. i rozp. N.M. Buńko
i J.W. Malicki. Źródło: Н.М. Бунько, Ю.В. Малицкі, *Хлеб і да хлеба: народныя рэцэп-
ты традыцыйных беларускіх страў*, [w:] *Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы
і даследаванні. Выпуск 1, op.cit.*, s. 168]

Jak pieczono chleb

// i b'ul'ki c'ap'er pak'u // ž'eška był'a / u ž'ešcy ũčyń'aj'eš / tad'y ũstaj'eš ur'ańńi tam
b'ul'b'inki c'i v'ečaram pat'oučanaĭ patkid'aj'eš c'i ũtram paż'ž'ir'aj'eš // zam'ešvaj'eš
ĭay'o / ĭon patx'oż'ic' / peč vyγ'arvaj'e // nakład'aj'eš ĭay'o //tak'aja łap'ata był'a /
z dl'innaj [rączka], što b ads'ul' vo tud'y // na t'uju łap'atu ĭak'eĭe-ń'ebuc' l'is'c'a
nakład'aj'eš i tad'y tud'y zam'azvaj'eš akur'atneńka / što p t'oki kras'iva był'o // a ũk'us-
na c'i ũaũkusna? // us'aγ'd'a star'al'is'a / što p uk'usny xl'ep // i kap'ustu patkład'al'i /
i xr'ena / i kl'an'ovyĭe / i dub'ovyĭe / us'ak'ije l'is'c'e / kaťoryĭe bal's'yĭe tak'eĭe //
pas'c'el'eš na etu łap'atu i nakład'aj'eš toĭ xl'eb / nakł'au – u peč // nu i γl'aż'is' / što p
ža ni payar'eŭ / što b ž'ouč'eńki byŭ / akur'atneńki // aż'in raz u t'yż'eń [pieklam] /
a tak ab'yčna pakl'i: toĭ kanč'aj'ecca – tad'y druĭ'i γl'aż' is' št'oby s'p'akc'i / što b ža

bas xl'eba ni s'až'ec' / n'ada jaγ'o is'pač'y // tad'y vun tam von l'unku tak'uju pry-
 z'etyval'i i tud'y jaγ'o k'l'al'i // a u vajn'u / jak pr'yjduc' parc'iz'any / tak tud'y i l'ezuc' /
 pazaбір'ajuc' xl'ep // n'emcy pr'yjduc' / t'oža zabiр'ajuc' // a nam f'iyu dai'uc' //

[Kobieta, w. Palanki, rej. bobrujski, obw. mohylewski, ur. 1933, wywiad z 2008 r., rozm.
 i rozp. I. Крупко. Źródło: В.І. Крупко, *Тэксты з вёскі Палянкі Бабруйскага раёна*, [w:]
Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні. Выпуск 1, op.cit., s. 197]

O stodole

// pra i'ouńu ja zn'aju xarašo / byu tak'i bal's'y / jak u nas / nib'yтта nav'es // no ni
 nav'es / kaz'al'i γumn'o // γumn'o tak'oja bal's'oje / daužyn'o / jak n'aša x'ata / i šy-
 ryn'o tak'oja bal's'oja // u tom γumn'e peč i pa'ok / jak / naprym'er / u nas u b'ańi /
 tak'oja γumn'o s' p'ečka i p'olka naz'yval'i i'ouńa / prat'opuc' i'e / jak b'ańu pra-
 t'opuc' / a tad'y ni vad'y / nič'oγa ni l'l'uc' // na p'olki stan'ouuc' z'arn'o // tad'y ž us'o-
 us'o s'eil'i: i žyта / i γr'ečku / av'os / jačm'eń / pr'osa / i us'o tam małac'il'i // t'ol'ki
 ni małac'il'i – na s'oncy małac'il'i – kat'oraja na pas'eu // na t'uju i'ouńu pryv'oz ž'ed
 žyта // žyта u nas dauń'e s'eil'i us'udax // niž'e m'es'c'ička / ni kus'očka pust'oγa ne
 by'lo // tam / ka'la l'esu na ły / ž'e L'aks'ej C'erxažy žyvé / to us'o s'eil'i // us'o
 p'ol'a by'lo // na i'ety bok / ž'e pit'ouńnik nar'os / tut us'o by'lo p'ol'a // us'o ž'al'il'i //
 p'ax'oja – vo pa tak'oje vo pa'osaccy [pokazuje rękami] // i na d'ušy ž'al'il'i / k'ol'ki
 u kaγ'o duš // ž'edava pa'oska by'la šyrokaja / patam'u što u ž'eda bal's'aja s'im'a
 by'la // pryvaz'l'i žyта // a b'aba kac'ar'yna – s'im'a by'la bal's'aja / in'a pa'etyx
 rab'otax m'ała xaž'ila / in'a γat'oviła / ubi'rała / us'o ž'e'lała na s'am'u – pratap'ila
 i'ouńu [...]

[Kobieta, w. Zalessie, rej. czeczerski, obw. homelski, ur. 1936, wywiad z 2008 r., rozm.
 i rozp. W.M. Kurcowa. Źródło: В.М. Курцова, *Сучаснае вясковае маўленне. Тэксты
 з Чачэрскага раёна і навуковы каментары да іх*, [w:] *Беларуская дыялекталогія. Ма-
 тэрыялы і даследаванні, Выпуск 2, op.cit.*, s. 249]

10.1.3. Dialekt południowo-zachodni

O wychodzeniu za mąž⁹²¹

// z'amuš v'yx'oz'ila / to by'lo na B'oža Naraž'eńa / s'neyu ni by'lo // pr'osto t'ylko tak
 m'okra by'lo jak by / doš pap'adau // ni f'urami / nič'ym / a maš'ynaju / aš u Kapc'ova /
 u nas ks'onza ni by'lo / zabr'al'i n'ašayo ks'onza / s'iz'eju ks'onz u c'urr'm'e // a my
 maš'ynaju paj'exal'i aš do Kopc'ova // i tam ks'onz l'it'euski nam šl'up davau // i tad'e

⁹²¹ Przykład gwary grodzieńskiej (grupy gwar grodzieńsko-baranowickich).

pryj¹exal'i dax'aty / i u x'ac'i sv'az'ba adbyl'asa / γr'al'i / tancav'al'i // on [mąż] zachva-
r'eł na żeł'ačka // i on l'ež'ał f špít'al'u [...] // γ'ety d'oxtar už'e ĩon ní d'umaŭ / što on
žyc' b'uz'e [...] // nu ĩa kaž'u „d'oktar / ĩa vas adbłayadar'u za γ'eta / ĩ'es'l'i vy ĩaγ'o vy-
rat'ujec'e // a ĩa tak'aj'a spł'akana paš'ła na baz'ar / i m'ín'e cyγ'anka adr'azu [že pomože
zamowami] [...] // i γ'eto p'evno nic ní pamay'ło // tyl'ko xac'leła ad m'eń'e γr'ošy
vyc'eγn'uc' //

[Kobieta, w. Asoczni, rej. grodzieński, obw. grodzieński, ur. 1932, rozmowa z 2002, rozmn. i rozp. W. Astrejka, N. Siwickaja. Źródło: В.Дз. Астрэйка, Н.В. Сівіцкая, *Характарыстыка гаворак вв. Васілевічы, Селінаўцы і Асочнікі Гродзенскага раёна Гродзенскай вобласці*, [w:] *Скарбы народнай мовы. Дыялекталагічны зборнік*, пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, Мінск 2005, с. 283, 284]

Jak się żyło za Polaków i Sowietów⁹²²

// ĩak my žyl'i ĩaš'č'e pry pal'akax / to xac'el'i v'êdac' / ĩak žyvu'c' pry sav'etax //
i vot ĩak n'ebuc' r'až'ivo ustr'oĭim i s'luxajam // as'obanno sus'êt moĭ Kab'uška /
k'idaĭe ũs'u rab'otu i iž'e s'luxac' r'až'ivo // ĩon pas'luxajacca i s'pav'aje sav'eckije
p'ês'ni // a u ĩaγ'o na kvarc'liry byl'a vuč'yc'el'ka dy zajav'ila [Polakom] // ĩaγ'o
aryštav'al'i i ũs'o zastaŭl'ajuc': „zas'pav'aj t'uĭu p'es'nu / ĩak'uĭu ty s'pav'au” // al'e
ĩon ní zas'pav'au // pas'až'il'i ĩaγ'o u k'omnatu i str'ažu past'avil'i / kap ní ũc'ok // ĩon
k'áže / paz'ir'ajū ĩa u akn'o i b'aču / što nač'al'stvo n'êke spa'loxano // p'os'l'e nabr'al'i
k'uču n'êkix daku'm'entaŭ i dav'aj pal'ic' ix s'am'i paš'l'i // a Kab'uška payl'až'eŭ / što
n'ik'oγo n'im'a / i ũc'ok // pryb'ex dad'omu i sxav'aŭs'a u p'oγrap / a ž'onka kart'opl'ajū
pryγrab'ła // sk'oro prybaγ'aj'e až'in safd'at i pyt'aj'e „a ž'e muš'?” / a ž'onka γav'oryc':
vy š ĩaγ'o zabr'al'i / to ĩon i ní pryx'ož'iu” // sk'oro pryš'l'i i sav'ety //

[Mężczyzna, w. Małachoucy, rej. baranowicki, obw. brzeski, ur. 1914. Źródło: *Хрэстаматыя на беларускай дыялекталогіі*, пад рэд. Р.І. Аванесава, М.В. Бірылы, Мінск 1962, с. 279]

O obróbce lnu⁹²³

// s'lejal'i l'on // rv'al'i ĩaγ'o // n'imm'oγo // l'ešački – ĩak da maγ'o p'lotu // l'ešak
čatyry / p'ac' // pa'ol'i / irv'al'i / suš'yl'i / b'il'i pr'ańikam'i ž'erav'anym'i tak'im'i // tad'y
u łux / ĩak ĩes' vad'y / mač'yl'i / kab b'ety byŭ // t'ato ĩaγ'o zažev'e / ũk'l'ine // a ĩak ĩa
už'e z'amuž astal'as'a / to už'e muž'yk moĭ z'aŭše vaz'iu u łux nam'očyc' // mok ž've
něž'el'i / pak'a ní z'makč'aj'e / tad'y my ĩaγ'o pas'c'il'aj'em na ba'loc'i / ras'c'el'em
u prak'os'iki / ĩon v'ysax'ne / tad'y adl'ežvaje už'e / tad'y ĩaγ'o trem // tak'ij'e byl'i
c'ernicy nazyv'al'isa / i trem ĩaγ'o ũručn'uĭu / trap'aj'em i č'ešam – γ'eta ũs'o u pyłac'e

⁹²² Przykład gwary baranowickiej (grupy gwar grodzieńsko-baranowickich).

⁹²³ Przykład gwary wołkowyskiej (grupa gwar grodzieńsko-baranowickich).

był'o // tad'y praż'em na pr'ałki / tčem // ĵak 'linny rok ũr'oż'ic' ĵon [len] / to vałakn'o xar'oše // a 'linny rok / ĵak ní ũr'oż'ic' / to vałakn'a ním'a // iż'e ũ v'odaras'l'i / i c'vic'e abr'atno druż'im r'azam / γ'eto ĵak níũr'oda ĵam'u // i tad'y vałakn'a na ĵom ním'a // i praż'em / i tčem // kaš'ul'i šyl'i / tk'al'i i spadń'icy // ĵa ĵ c'ap'ler išč'e naš'u // kupl'al'i f'arbu / farbav'al'i s'lańi // u ĵaũr'eĵaũ byl'a f'arba i tam kupl'al'i //

[Kobieta, w. Janawiczy, rej. wołkowyski, obw. grodzieński, ur. 1922, wywiad z 2008, rozm. Ł.P. Kuncewicz, T.M. Truchan. Źródło: *Хрэстаматыя на беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцовай, Мінск 2009, с. 423]

O burzach⁹²⁴

// ĵak 'aũγust patx'oż'ic' / to abaz'ac'el'no b'ury byv'aĵuc' / v'atr'y / γr'ozy s'il'nyje / 'eta né t'ol'ki c'ap'ler / a skroz' / i p'erat Tr'oĵcaĵu / 'eta ũs'eγd'a p'erat 'etyńi pr'azńi-kami // na Lĵu iż'e doż / dak ĵon spak'oĵny / c'iĵi / né tak'iĵe v'atr'y s'il'nyje // r'ańša b'yla b'ura tak'aĵa / što ĵ'abłyńi paabvar'očvała ũ sad'u / r'oγam ĵan'o ĵak-to iš'lo da Daras'in'o / da paũkr'učvało v'odu ũ kał'oż'ežax / tam i x'aty paũval'alo ũ Daras'in'o [...] // v'idn'o był'o / što bur'an / bo b'eło i ĵak tum'an ĵak'i // 'eto ũs'aγd'a-ũs'aγd'a / vot ĵak tut tak'oĵe ũr'emĵa // vot k'ažuc' / ra'b'inaĵa noč // eto c'el'eńečku noč byv'aĵe γrym'ic' i bl'iskaje / i kanc'a ním'a / atk'ul' ĵan'o iż'e / i c'eļu noč // i c'omno-c'omno / tad'y v'el'mo bl'iskaje / što s'v'icicca ũs'e / n'aĵz'e xmar'a tak'aĵa i sta'ic' [...] // ĵak att'ul' / ĵak s Ur'ečča / iš'la xmar'a / i z Daras'in'o / ty pad'umaj / b'ačyl'i l'uż'i / što γraz'a byl'a i bl'iskało i ĵak klub'ok ĵak'i l'ac'eũ / i k im na xl'oũ / i spal'ilo xl'oũ //

[Kobieta, w. Zamoszsz, rej. lubański, obw. miński, ur. 1934, rozmowa z 2007, rozm. T.M. Truchan. Źródło: T.M. Трухан, *Тэксты з вёскі Замошша Любанскага раёна*, [w:] *Народныя скарбы. Дыялекталогічны зборнік да 80-годдзя А.А. Крывіцкага*, пад рэд. П.П. Кунцэвіч, Мінск 2008, с. 304]

O wypasaniu bydła⁹²⁵

// sk'inuũ s'êna da ĵi podoś'laũ // né zd'ol'eĵe tov'ar ĵeγo poĵês'c'i // čuľuv'eķa né buł'o // bul'i xrontov'ik'i // ĵ'eto š č'ortovo šč'as'c'e // kob tak'e ž'ic'a buł'o // da ščo γ'eto zroď'it'oso // da tak'i xl'opec – roz'umny bez konc'a // us'edn'o šk'oda // tut bul'i t'ol'ki odr'ynki // tam kor'oũ né p'asc'il'i // past'ux pas'e po l'iesu // n'exto xoc'iũ zγuď'ic' m'oĵê pč'oły // t'ol'ko k'ol'is' né buł'o pił // m'ôĵ b'ac'ka p'asc'iũ buķ'i [byki] u p'ańšcy-ńe // a l'êtos' žyto buł'o po v'os'em pud'oũ ĵiz kop'y //

[Mężczyzna, w. Adryńki, rej. turowski, obw. homelski. Źródło: *Хрэстаматыя на беларускай дыялекталогіі*, пад рэд. Р.І. Аванесава, М.В. Бірылы, Мінск 1962, с. 253, 254]

⁹²⁴ Przykład gwary lubańskiej (grupa gwar ślucko-mozyrskich).

⁹²⁵ Przykład gwar ślucko-mozyrskich

O wiosce Małe Auciuki⁹²⁶

// ja choć u raskaz'aty [...] // u tr'yccac' tr'ec'im bux' γ'olad / a z tr'yccac' tr'ec'aya pošlo na povyš'eńje // do sam'oǝ vojn'y bu'lo...krasat'a // bul'i p'es'ni i rab'otal'i jak' // u nas vaabšč'e m'esca tak'oǝ, jak'aǝa nie vo'ǝin'a to čer'es nas prax'oż'ic' / jak'aǝa nie vo'ǝin'a to čer'es B'elor'us' [...] // za H'omel' / za Star'yǝa Dor'oǝi // a c'ap'leraka uż'o n'ašaj ž'er'eǝni ním'a / to tak'iǝe pryǝ'ixal'i / to nie zn'al'i xto / popryǝeżǝ'al'i / poj'ixal'i / raj'ony ĵe tak'iǝe γ'luż'iǝe / a u nas ž'efe'v'eńka tak'aǝa / i kaf'e / i mayaz'iny / i us'e [a teraz zajmują się] varuvstv'om // var'uǝuc' // a tad'y bu'lo tak'oǝe spak'oǝstve na s'el'i / a to u nas sam'yx ukr'al'i / kor'ovu ukr'al'i // i što porob'ilos'a tak'oǝe / i st'al'i bes kor'oǝ / i ĵa žyv'u k'ol'ki γ'od'oǝu odn'a / γ'od'oǝu pol'ičym dv'accac' žyv'u odn'a / aby t'ol'ki s'ily brała nak'ormicca // dyk i tak žyv'u // [a kiedyś] tak uż'o s'e'lo na no-γ'ax / i p'es'naǝi i t'ancami / a c'ep'er u'se pi'uščyǝe / adk'ul' pi'anyǝe porob'il'is'a... / małaż'oś tak'aǝa pi'anaj'a... // a rań'eǝ tak'oǝo nie bu'lo / na pr'az'niki t'oka [pijani byli] / ním'a tak'oǝa / što rańše b'uła // jak t'ol'ki u v'os'em čas'oǝu v'yǝidu / to uż'o pi'anka [...] //

[Kobieta, w. Małyja Auciuki, rej. kalinkowicki, obw. homelski, ur. 1921, rozmowa z 2003, rozm. I. Ramanawa, A. Ryko, rozp. M. Jankowiak. Źródło: archiwum OBTA UW, sygn. B03H.Mauc.WPD/IR.AR]

10.1.4. Gwary poleskie

O nieszczęśliwej miłości⁹²⁷

// u pís'atom γ'adu šła u nas verb'ouka // i mńe by'lo iš'e vas'emn'acac' γ'od // ot dvě tam pa-sus'edsku ž'eǝki byl'i star'eǝšy / van'y dv'accac' pi'atoyo γ'oda / a ĵa tr'yccac' p'ervoyo // i ĵa za iǝni paj'exala // šła verb'ouka // paj'exal'i my tud'y pa toǝ verb'oucy // ot na dar'oz'i mńe p'areń najš'oǝs' kras'ivy // von za mn'oǝu v'el'mi b'eγ'au // ĵa ĵaγ'o ne zl'ub'ila / von mań'e biǝ // jak zaj'exal'i my na m'esto / a m'esto u nas šła verb'ouka na l'esopov'ał / šła verb'ouka na bum'aǝznu xv'abryku / a nas zavezl'i na l'esopov'ał // i vot tam byǝ aǝ'in p'areń // i ĵa nie zańeč'ala / što ĵa ĵam'u nar'aǝul'us' // jak z'oǝdeš na rab'otu u l'es / von us'o kryč'au: L'ubo! L'ubo! // ĵa d'umaǝu / šo von dum'y / toǝ kryč'yt na mań'e // p'os'l'e raš'yǝ von žyń'icca // padyš'oǝ da nač'al'ńika i nač'al'ńika uγ'avar'yǝ: „dav'ajc'e paj'ež'em u sv'aty” // a ĵa vže na rab'oc'e by'ła u l'es'i // van'y zaprayl'i kań'a Man'ola / mal'eńkoyo / pryǝ'exal'i u l'es i nač'al'ńik kryč'yt: „Voščynč'uk! – xvaǝm'iliǝa maj'a by'ła // maj'a padr'uγ'a k'aže: „šos' c'able kl'iče nač'al'ńik” // [...] pasaż'il'i mań'e u s'ańi / pas'ar'ež'ińi i vyz'ut pa l'esi [...] // nač'al'ńik paš'oǝ dax'aty / uz'au šos' u s'umku / s'el'i na s'ańi / ĵ'edut da t'oγ'o x'lopca moy'o [...] //

⁹²⁶ Przykład gwary mozyrskiej (podgrupy gwar wschodniopoleskich).

⁹²⁷ Przykład gwary północnbrzeskiej.

vyz'uc' da mań'e na kvarc'iru // pryv'ezl'i i kryč'ac' na maju xaz'ajku: „zdr'astvujt'e / mam'aša! / prył'exal'i v'auš d'očku sv'atat” // van'y jak skaz'al'i / tak [...] mńe st'alo p'łoxo / [...] tad'y vže xaz'ajka rušn'ik v'ešaję γ'etamu nač'al'ńiku / van'y s'el'i vs'e utr'ox / akružyl'i mańe i dav'aj uγav'aryvac' / šo von xar'ošy / von rab'ocy / von tak'i // i van'y mań'e ũbez'il'i // za try dńi mańe d'al'i raspis'ac'i / k'ol'ki žyła űe maγł'a pryv'yknuc' da jaγo / tak mńe był'o c'ažko // jak b'už'e xto ic'i bez l'ubv'i / b'udu ũs'im kaz'ac'i / kob űixto űi šou // tak ja pam'alaŭ pryv'ykła k svaj'oĵ žyžni c'ažkoĵ // žyła jak'os' / űev'ažno žyła / al'e žyła //

[Kobieta, w. Roubick, rej. prużański, obw. brzeski, ur. 1931, wywiad z 2008 r., rozm. i rozp. Ł. Lewancewicz. Źródło: archiwum Instytutu Języka i Literatury NANB]

O gospodarce przed II wojną światową⁹²⁸

// do vojń'y xot'el'i išč'e do b'lyx medv'ed'iu otpr'avit'i ũ S'ib'ir – tak'a n'aša buł'a γospod'arka do vojń'y // jak pry Pol'sčy xod'yla v šk'ołu dy k'aže: „č'tyry k'oty do rob'oty i d'we m'lyšy d'oĵny / oĵ i ũ nas był'o γospod'arčo γ'oĵne // č'tyry k'oty do rob'oty i d'we m'lyšy d'oĵny” – vot tak'a był'o γospod'arčo // był'o č'tyry kor'ovy d'oĵny / č'tyry t'olky i t'il'onky mał'yje / v'os'im štuk u p'ašy xod'yl'o tov'aru i dv'oje kon'eĵ // i maš'yny buł'y rož mołotyty i soł'omu ř'izaty skot'u / a p'osty ũ kułok'y zapis'aly nas – l'etako xoz'ajstvo buł'o da xot'ily na S'ib'ir otpr'avity da ũžo vojń'a st'uknuła da ost'atys'a // p'ac'iro d'it'eĵ buł'o // od'in – tut m'ij'sca ny xvat'yl'o – da pol'ixav služ'yc' za Moskv'oĵ da naš'ou d'ivku da pol'ixav na Ur'ał da tam i ũm'er mołodyĵ / šče pijs'at γod'ov ny buł'o / d'it'eĵ ost'ala c'eła k'uča ... //

[Kobieta, w. Wostrau, rej. piński, obw. brzeski, ur. 1923, wywiad z 2010, rozm. N.M. Buńko i W.I. Krypko, rozp. N.M.Buńko. Źródło: archiwum Instytutu Języka i Literatury NANB]

O wychodzeniu za mąż⁹²⁹

// nač'al'a bol's podx'ož'ic' pod ž'evku / a m'ama bídov'ala / šob ja z'amuž ny šła // ana mń'e vs'o upryk'ala / šo ja űič'oγo űi vń'eĵu r'obic' // oĵ / p'omńu mńe vs'o rosk'azvała k'azku „K'as'a-k'udła” // l'očeń intyresnaĵa sk'azka // sl'uxaj // ot žyła s'em'ia // m'ama star'aja / b'at'ko i d'očka // m'aty i b'at'ko vs'o rab'otale / a d'očka s'id'eła na p'ec'ke daj v z'erkalo smatr'ełas'a // m'ac'i / to ž / peražyv'ala / što z ž'evki b'už'e? // to ž űišt'o űi x'oče d'ełat': űe k'osy űe pryb'ar'e / űi v x'ac'e űi pryb'ar'e / na aγarod sa mnoĵ űi id'ot // nu / űič'oγo ny rob'it' // a s'im'ia ix žyła koło l'esa // vs'e do ix xax'od'il'i / to poĵesc'i / to pop'ic' // ot raz prys'ov do ix z'em'oĵu adn'y małady l'is'nik

⁹²⁸ Przykład gwary północnozahorodzkiej.

⁹²⁹ Przykład gwary środkowozahorodzkiej.

poγr'ecca // any ioy'o pusc'il'i // zam'ec'iv on K'as'u / a an'a vs'o smij'ecca i mu z p'e-
 cy / on ž zajš'ov k im i druγ'i raz / tr'et'i / deĭ nac'av pryx'ož'ic' // i raz k'aža m'ac'ery /
 šob d'očku z'amuž zabr'ac' // a m'aty čuc' ne p'lače / γavar'yt' / što K'as'a nič'oγo ni
 vm'eje rob'ic'i // a l'esn'ik γavar'yt / šo us'o b'už'et d'obre // syγ'al'i sv'ad'bu i zabr'av
 žyń'ix K'as'u do s'ib'e // ot p'ervy deń // l'esn'ik id'e v l'es daĭ k'aže / šob poros'ata
 ĭ sv'ini byl'i doγ'l'ežany / K'as'a zapl'ec'ena / dvor'y podm'et'iny / ĭesc'i nav'ařeno /
 v x'ac'e prybr'ana // poš'oł // K'as'a d'umaĭe / 'oγo / pop'ała / i i vo vs'e n'ado rob'ic' /
 daĭ sob'e vs'e pryγaĭe / sk'ač'e po x'ac'e / ĭak ž'ic'a // ĭak p'riš'ov muž do x'aty / i v'i-
 ž'e – nič ne sd'eľano //

[Kobieta, w. Lisouczyzy, rej. kamieniecki, obw. brzeski, wywiad z 2008, rozm. i rozp.
 E.W. Lewancewicz. Źródło: archiwum Instytutu Języka i Literatury NANB]

O babie i żołnierzach⁹³⁰

// rosk'azyvate / šo koľ'es' / vajm'e / vajm'e / vajm'e davn'o / bu'a n'eka vojn'a // a tod'e /
 ny to šo z'are / l'isu bu'o mn'eĭa // i tut n'eke soľ'date čuž'eĭi / m'usyt' das' šv'ade čy
 šo / da pryš'le von'e s'ud'e / v Sub'ot // da zajš'le v odn'u x'atu / s p'ikame // da k'ažut'
 na b'abu: „v'are nam / k'ažut' / ĭ'iste / a to mo / k'ažut' / tyb'a zak'oľymo” // t'aĭa b'aba –
 šo rob'ete / kažyt': „var'etymu” // t'eĭi soľ'date / od'en siv na łauce / syd'et' / a druγ'i pu-
 š'ov na d'vir / stoi't' k'oło por'oĭa / var'tuĭe / toĭ / šo v x'ate ost'av's'a / m'usyt' / st'aršy
 buv // nu šo rob'ete / t'aĭa b'aba v'aryt' vyc'aru // v'aryt' i vyl'ikoγo čyγun'a vod'e γriĭ'e /
 ny to šo γriĭ'e / a kyp'iat'et' // a toĭ soľ'dat syd'et' na ł'avce // v'in skaz'av tom'u / šo var-
 tov'av na dvor'i / šo ĭa tyb'a pokl'eču / ĭek zv'arycca vyc'ara // syd'et' toĭ soľ'dat /
 syd'et' / da i zadrym'av / opust'ev γoľov'u // a t'aĭa b'aba žda / pok'e v'in zasn'a // tak'e
 i zasn'uv toĭ soľ'dat // t'aĭa b'aba vyĭm'aĭit' čyγun'a s p'ače / da šub'os' ĭomu kyp'iat'ku
 na γoľov'u [...] // davn'o γ'ate byl'o //

[Kobieta i mężczyzna, w. Subot, rej. drohiczyński, obw. brzeski, ur. 1925 i 1926, wywiad
 z 1957 r., rozm. i rozp. F.D. Klimczuk. Źródło: Ф.Д. Клімчук, *Тэксты тараканскіх гаво-
 рак Драгічынскага раёна*, [w:] *Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні.
 Выпуск 1, op.cit.*, s. 190]

O chorobie⁹³¹

// ĭakr'az na p'ist ĭa m'icno zaxvor'ila: vz'aľo myn'e za žyv'ota // šo ny voz'm'u / a von'o
 naz'ad vern'e // d'oxtora v syl'i nym'a / d'umała / što tak proj'd'e // tr'oXu sam'a
 l'ič'ylas': łyž'eła na varan'yx kart'opl'ax / k'ińske γumn'o pryk'ad'ała / aľy ž sce pud

⁹³⁰ Przykład gwary tarakańskiej.

⁹³¹ Przykład gwary południowozahorodzkiej.

γrud'm'y // d'umka bu'la / šo vyrydy'as' / xody'ła do Kart'ošky odvod'yty žyv'ota // odvod'yv / odvod'yv / šos' šypt'av... // try ĵic'i ĵomu zany'ła / a žyv'it ĵek bol'iv / tak i bol'yt // ox / B'ože mij! // ĵek tryv'oγa / to ĵ do Bογa! // ĵyž'eła ĵa na p'yči / žyv'ota γr'ila i d'umała / ĵek l'ic'lytys' // vs'o rob'ota / rob'ota / n'avit na s'onyčko ny bu'lo ko'ly podyv'lytys' // dytvor'acyĵa kryč'yt' / poros'e kvyc'yt' / Tr'oxym pud'yań'aĵe: „de tbe' tħum'yt'? / rozl'eγ'as' / ĵek nyv'istka!” // „ty što / z dub'a up'av?” – kaŵu ĵom'u / da i zapłak'ala // ĵom'u pokryč'ety x'očyc'a / ĵek pi'enomu spyv'aty //

[Kobieta, w. Hałouczycy, rej. drohiczyński, obw. brzeski, ur. 1901, rozm. P.I. Kulik. Źródło: П.І. Кулик, *Нявыдуманая гісторыя з вёскі Галоўчыцы Драгічынскага раёна*, [w:] *Беларуская дыялекталогія. Матэрыялы і даследаванні*, выпуск 2, *op.cit.*, с. 193, 194]

10.2. Teksty gwarowe zapisane poza granicami Białorusi

10.2.1. Białostocczyzna

*O majsterkowaniu*⁹³²

//a m'eń'e t'ato n'ex'entń'e xac'e'ę pus'c'ic' [do szkoły] bo ĵa by' v'el'ki / r'osły x'l'opec // a što γat'ovy by' da rab'oty / us'o l'ub'iu' rab'ic' / što by t'yl'ko t'ato n'e skaz'o'ę / ĵa by' z maład'yx l'et tak'i c'ek'avy i zdol'n'os'c'i m'e'ę / što moy by ŵ'is' skaz'ac' / ĵak nazyv'aĵuc' ŵ'is' – z'łota r'ončka [...] / ĵa us'o xac'e'ę zrab'ic' // i br'o'us'a i v'yšło γ'eta // ty pad'umaj s'ab'le žyv'oγa... / ty v'iŵ'eła čy n'e / ĵak kapyta.. ĵak b'lyty r'obac' [ħyŵy] / v'iŵ'eła c'i n'e? // v'iŵ'eła // to ŵ ĵa kap'yta γ'ety zrab'iu' // a γ'eta ŵ n'e pr'osta ŵt'uka // to n'e vyc'as'ac' s'ek'erkaj'ę i γab'el'kam paγabl'av'ac' // i t'aķe [robił] ĵyŵa nazyv'al'is'a / s'l'izgac' s'e // po p'ol'sku to ĵyŵa nazyv'aĵecca // pry'mit'yvna rab'ota / bo r'enčna // ŵ'is' na γabl'arcy m'ożna i linne maš'yny ĵest // a γ'eta tr'eba by'lo ruk'oĵ // tr'eba by'lo γ'etu v'eŵbu v'yrab'ic' z dr'e'va / u tak'i o sp'osup [...] // što b ĵ'ixac' pa l'oŵ'i to ĵa vyr'eza'ę tak'i r'ovek / vyr'eza'ę / i tak'i dr'oc'ik ĵest m'oŵe / ĵa v'im / try m'il'im'etry s'red'ń'icy // i ĵa ĵaγ'o v'yv'ernu'ę tak sp'ecy'al'ń'e / a ot t'yłu to u'b'iu' / što b ĵon trym'a'us'a / i tak vyγ'n'u'ę f'aĵń'e / i u γ'ety r'ovak uc'isn'u'ę ĵaγ'o tak / a s p'ładu nac'aγ'n'u'ę tr'o'xe i zaγ'n'u'ę na v'erx na ĵyŵu [...] // i ĵ'eŵ'il'i na draul'an'yx tak'ix / vo //

[Mężczyzna, w. Pawełki, pow. sokólski, woj. podlaskie, ur. 1920, rozmowa z 2012, rozm. M. Wojewódzka, rozp. M. Jankowiak. Źródło: archiwum prywatne M. Wojewódzkiej]

⁹³² Przykład gwary białoruskiej z powiatu sokólskiego (gwary z akaniem, dziekaniem i ciekaniem).

Wesele i zwyczaje weselne⁹³³

// i'ede x'lopec' z mars'alkom u sv'aty // ber'ut mars'alka tak'oγo kob d'obre um'eγ
 γovor'yt'i / kob pos'ax t'ayn'ut'i d'obre // γov'orat' tam / tor'γujuc':e / a p'osl'i uže
 i'edut na l'ady // nu a že t'oje mołod'oji to zb'ir'ajec'e bol'sh svojak'ou / tam uže r'obat
 γos'c'inu / l'ady / ład'uγuc':e // to časom jak ne zladuγuc':e pro posax / toγ rosxo-
 d'ac':e za posax / bo to use kob bol'sh byl'o // a jak zlad'uγuc':e / to toγd'y sč'e poi'ede
 b'at'ko u 'oγl'ady / tud'y uže do i'oy'o / oγl'ed'it'i jak'ije tam / što je / čy boγ'aty / čy
 mał'aja rod'ina / to v'el'mi d'obre // uže pry'i'ede / xv'al'it // d'oc':e k'aže što id'i [...] //
 p'ol'a mn'uoγo [...] // pry'i'ede toγ mołod'yi na d'oγovor / na kol'i tam / jak ves'el'e /
 jak što // poγov'orat nu i na z'apoved' dad'ut // z'apoved' v'yčytaje b'at'uška // tr'eba
 kob try z'apoved'i proj'sh'o // u sub'otu i'ede po sor'očku mołod'yi do mołod'oji // ber'e
 sv'ata st'aršoγo // a uže u mołod'oji to tam jak ves'el'e / uže tyx druž'ok / svat'ou nu
 i m'uzyka [...] //

[Kobieta, w. Kotłówka, pow. hajnowski, woj. podlaskie, ur. 1912, rozmowa z 1971. Źródło:
Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym, pod red. A. Obrębskiej-
 Jabłońskiej, Warszawa 1972, s. 196, 197]

Bajka o Popieluchu⁹³⁴

// toγ krol' meγ u saž'e svoj'om z'lotu i'abłynu // na i'oi byl'i z'loty i'apka // z'acal'i
 jem'u / t'omu kr'olovi / z'acal'i i'apka γ'ynuc' // co p'oiž'e r'ano / pol'icyc' / to jed-
 noγ'o us'e nim'a // t'edy i'on s'ynom k'aže // kot'ory dopiłnuje tyx i'abłykoγ / xto to iix
 kraž'e / to ja i'eγ'o oz'lańu [ożenie] // no pos'ou najst'arsy piłnov'ac' u noc'y / na z'aŭtra
 krol' zax'ož'ic' i l'icyc' / nim'a jedney'o / ukr'až'ono // na dr'uγu noc pos'ou dr'uγi
 piłnov'ac' // krol' zai's'ou na z'aŭtra / pol'ic'yu / znoγ nim'a jednoγ'o // t'edy toγ
 Pop'el'ux k'aža / no / p'oiđu ja piłnov'ac' // z i'eγ'o s'mi'ucca // ty o d'reń [...] // al'e
 to nič / i'on pos'ou piłnov'ac' / s'ež'ic' pot i'abłynoju c'ełu noc // al'e u noc'y pry-
 l'ec'eγ ptax po i'abłyko // a i'on dol'ec'eγ i jedn'o p'oro u i'eγ'o urv'au // i toγ ptax né
 mox uc'ek'ac' // to byγ ptak / zarpt'ak // i i'on z'naγ toγ'o pt'axa i zań'os kr'olovi //
 t'edy krol' k'aža / no to cos / ja uže c'e b'udu zań'iu //

[Mężczyzna, w. Bobrówka, pow. moniecki, woj. podlaskie, w 1956 r. miał ok. 70 lat, roz-
 mowa z 1956. Źródło: *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym*, pod
 red. A. Obrębskiej-Jabłońskiej, Warszawa 1972, s. 159, 160]

⁹³³ Przykład gwary z powiatu hajnowskiego (gwary z okaniem i miękkimi *d'* i *t'*).

⁹³⁴ Przykład gwary białoruskiej z Białostoczczyzny (z zachowanym mazurzeniem).

10.2.2. Wileńszczyzna

O jedzeniu

// γat'o'vil'i što tań'eĭ // xto m'e'u xl'e'ba / xto ĭ ne m'e'u // pákl'i / tak'ij'e ž'e'zy byl'i / tak'ij'e ž'erev'anny'e // c'ap'er nam'a teĭ pas'udy / paj'exau u γ'orad / pryv'os i zjeu // [z ziemniaków] var'yl'i / ci zapak'anku tam ĭašč'e z b'ul'by // i b'abku ra'b'il'i z γ'r'ačenoĭ muk'oĭ // b'abka nazyv'ałas'a // tak to i ne sm'ačna / a ĭak na'ložyc' tud'y s'ała to i sm'ačna / nam'a l'epšaj r'ečy / ĭak bl'in'y // us'o p'ekl'i / bl'in'y / s'upy var'yl'i s k'is-łaj i sv'eže'ĭ [kapusty] / a bl'in'y peravar'očval'i / moĭ star'y ĭak na γ'az'e [zrobione] to ĭon ne x'oča bl'in'o'u / z p'ečy // ix tak pr'osta nazyv'al'i pl'azak'i i us'o / i ix tr'eba byl'o tarkav'ac' uručn'uĭu / na t'arke γ'etu b'ul'bu // i tad'y skv'arku nas'uñiš i muk'i us'ypiš // ĭak ne m'aješ muk'i to i tak skv'arku tud'y nałažyĭu i spač'ecca i vot / sm'ačna // tad'y i s'liĭu m'aješ ad γ'r'ačenaĭa bl'in'a // i sv'ín'am b'ul'bu taks'ama u p'ečy zav'aryval'i //

[Kobieta, m. Dziewieniszki⁹³⁵, rej. solecznicki, ur. 1932, wywiad z 2012, rozm. L. Płyhauka i A. Adamkiewicz, rozp. M. Jankowiak. Źródło: archiwum L. Płyhauki i A. Adamkowicza]

O pani Komorowskiej i o kołchozie

//Kamar'ouskaja / ĭan'a byl'a i neblaγ'aj'a kaβ'eta / ĭan'y tam vs'yotka razabr'al'i ta z'e'ma / a xto tam / tad'y kałx'ozy pajšl'i // my to u kałx'oz'i sr'azu byl'i // tut u nas kałx'oz byu // razabr'al'i / bud'ynki raz'bir'al'i // a ĭašč'e u kaγ'o'oucy byl'i / a ĭak m'ama b'edna b'yla to fš'ytko razabr'al'i m'a'me // sv'irań tak'i ładny tut staj'aĭu // i skład u nas byu...γumn'o / us'o razabr'al'i // sv'oĭe / sus'ež'i z'abir'al'i t'utaka / ĭak kałx'os staĭ // na ž'e'veńc' s pałovaj' ħ'ektara u nas byl'o [ziemi] // mn'oĭa no n'ekamu byl'o ra'b'ic' // x'atka tak'aj'a u nas staj'ała / xl'av'y / razabr'al'i us'o / i xam'uty / i kań'a / i us'o-us'o u kałx'oz z'abr'al'i / kałx'os us'e baγ'actva zabraĭ ad nas / a my xaz'il'i pracav'ali s'orak šes' γad'oĭ // na kań'oĭnikax / na s'vín'arńnikax // a Kamar'yxa byl'a b'aba d'obraĭa / i ĭin'a ž'ac'eĭ l'ub'ila // c'i my tam p'oĭž'em na ĭ'abłyki u ĭaj'e aγar'od / to ĭan'a nam cuk'erek das' // tak'aj'a b'abka star'eńkaja byl'a uż'o // muž u ĭaj'e / m'us'ic' / byu / al'e ĭa ne p'omnu / c'i m'oža ĭan'a ž'eĭka star'aj'a byl'a / ni ž'ac'eĭ / nik'oĭa u ĭaj'e ne byl'o //

[Kobieta, w. Barvoniškės, rej. szumski, ur. 1933, rozmowa z 2009, rozm. i rozp. M. Jankowiak. Źródło: archiwum prywatne M. Jankowiaka]

⁹³⁵ Lit. Dieveniškės.

O tym, jak należy piec chleb

// byl'i dva brat'y ɤ bac'k'i i ažań'iɤšys'a ab'odva // i adn'a syn'ova ɤm'eła xl'eb pákc'i / a druɤ'aĵa – ńe // s'irat'a byl'a / m'atki ńe byl'o / i ńe ɤm'eła // nu i pryš'la svákr'ouka – što dr'enny xl'eb / a sv'okar: „čay'o ty burč'yš? / pam'učycca i nav'učycca / a xl'eb ńi ńáv'esta / ĵaki spáč'e / tak'i zĵ'esca” // tad'y paĵ'exała da c'otki ɤ ɤ'osc'i z muɤy'k'om / kat'oraĵa ńe ɤm'eĵic' xl'eb páč'y // c'otka pyt'ajecca: „nu ĵak taĵ'e tam ĵos'c'? – „c'otačka / d'obra byl'o b us'o – xl'eba páč'y ńe ɤm'eĵu // s'v'okar d'obry / a ɤ'etaĵa burč'yc' i burč'yc'” // „a ĵak ty d'ačuška r'obiš xl'eb?” // k'aža: „zańaš'u i pęc pac'apl'u” // „ńe – k'aže – d'ačuška / zańas'i i past'oĵ / kryž zrab'i / nakryĵi // tad'y ĵak pado'ĵmecca / d'yra xl'eba zaras'c'e / tad'y pac'apl'aj pęc” // ĵan'a / ɤ'etuĵu / past'av'ila xl'eb / s'eła / praž'ec' [...] // ĵak s'pák'la xl'eb / to pux-p'uxam / hoc' ty akn'o atčyń'i / to ĵak dm'ux-ńeš / to pal'ac'ic' //

[Kobieta, w. Toleikos, rej. święciański, ur. 1903, rozmowa z 1976, rozm. F.D. Klimczuk. Źródło: Ф.Д. Клімчук, *Тэксты з Швянчонскага раёна (Літва)*, [w:] *Жывое наша слова. Дыялекталагічны зборнік*, Мінск 2001, s. 292, 293]

10.2.3. Łatgalia

O wsi Łaposzki

// ɤ'ar'eɤńa Łap'oški [...] / a dom ma'ix raɤ'ic'el'eĵ byɤ u Błuk'ouščyńe / tam ńičev'o [nie ma] uɤ'e [...] / s'eĵč'as tam ńet ńikav'o / c'ap'er ast'aušys'a tol'ka adn'a / d've [chaty] / z dv'accac' vas'm'oɤa ɤ'oda ĵa u Ł'atvii / i b'ac'ka u Ł'atvii i m'ac'i u Ł'atvi / ɤ'eta ad D'aɤdy / att'uda / ĵan'y z D'aɤdy / a pa'tom u K'okušyńi [mieszkałi] / ɤ'eta vot daɤn'o byl'o / tam ĵan'y ɤyl'i / ĵak u s'orak p'ervym ɤad'u vajn'a nača'as'a / a tut [w Wajculewie] bal's'aj'a ɤ'ar'eɤńa / i ma'lad'yĵe b'yl'i / ĵan'y / ĵon pal'ak / a m'atka pa nacyĵan'al'nas'c'i... ĵan'a starav'erka / a p'apa pal'ak / ĵon in'ače i ĵin'a in'ače [modlili się] [...] // tut try v'ery / i razɤav'or ńe tot uɤ'e / no / ńe č'ysty r'uski / al'e be'lar'uski // a ɤ'e łat'ysski? // łatɤ'al'cy i łatɤ's'y nacyĵa adn'a / a u nas m'ešany ĵaz'yk / i r'uski i be'lar'uski / m'ešany, no, vot // (a czamu tut zmieszany narod?) ĵak ɤ'eta skaz'ac' / ńi to r'uski / i ńi to p'ol'ski / pa r'uski u nas ńixt'o ńe ɤav'oryc' / č'ysty r'uski ĵaz'yk to ńixt'o ńe ɤav'oryc' / a be'lar'uski / to dal'eĵ / tud'y [na Białorusi] a naš to ńixt'o ńe pani-m'ajec' / a tam dal'eĵ [na Łotwę] / to tam t'ože ĵaz'yk uɤ'e in'ače / a z B'elar'us'ĵu to ix ńe razb'ar'eš / u nas tak'iĵe nazv'ańni / a u B'elar'us'i drug'iĵe [...] / vo, napriń'er / pa n'ašamu šp'il'ka nazyv'ajecca / šp'il'ka / a tam agr'afka / i sabra'ušys'a tak'ix słou / što ĵa ńe zn'aj'u / i ĵin'a [żona] ńe zn'ajec' //

[Mężczyzna, w. Wajculewa (Wojcielowo), gmin. indrycka, reg. krasławski, ur. 1928, wywiad z 2005, rozm. i rozp. M. Jankowiak. Źródło: archiwum prywatne M. Jankowiaka]

O migracji Białorusinów na Łotwę

// u B'elar'us'i tam b'yla / z'eml'i ma'lyje / s'emji bal's'lyje / a xaz'ajstvy tak'ije
 neraz'v'ityje / zap'uščanyje i us'o / a tad'y kad'a už'e m'ožec' [przyjechać] na rab'otu
 ustr'ajvacca / tam B'oža mo' / i z'ac'e' astau'l'al'i ma'lyx // i R'lyga i pad R'lygai / tam
 z'e z'eml'i 'ec'i bal's'lyje / i u Kr'asła'vé i u z'ar'eu'ni, mn'o'ya, mn'o'ya / a pat'om za
 sav'etau i rab'otu dav'al'i i / tam ža m'a'la l'už'e' ast'afas'a [na Białorusi], us'e
 pera'j'exal'i u Ł'atviiu γ'etu / vot, 'ec'i be'lar'usy / tam rab'oty nie byl'o, zar'o'bit' niež'e /
 z'eml'i pazap'uskany, s'emji bal's'lyje / a na rab'otu ža br'al'i pa daku'm'entax / nu
 i j'exal'i / R'lyga / za R'lygai / tam ža u xaz'ajnau bal's'lyje z'eml'i byl'i [a miastowija
 Biełarusy jość tut?] aj, to us'e z B'elar'us'i ast'aušys'a u Kr'asła'vi / us'e pust'lyje x'aty
 pakid'al'i u z'ar'eu'ni [w Białorusi], us'e s'ud'y [przyjechali] / rab'otu dav'al'i tut, nu i ... /
 tam ža z'emel'ki mal'e'nkije, s'emji bal's'lyje, pazap'uskanyje, nu tak i j'exal'i s'ud'y //

[Kobieta, m. Krasław-Priedaine, reg. krasławski, ur. 1914, wywiad z 2005, rozm. i rozp.
 M. Jankowiak. Źródło: archiwum prywatne M. Jankowiaka]

10.2.4. Rosja

O wiosce Siemionowo⁹³⁶

/ rad'is'a ja u kr'as'nienskam raj'one // d'ar'eu'na b'la t'k'aja nazy'afas'a S'am'onava //
 c'ap'er sa's'em j'aj'e už'e n'etu / išč'e'zla sa's'em [...] // γul'al'i / j'ez'z'il'i u B'ela-
 r'us'ju / v Staras'el'l'e γul'ac' u klub na t'ancy / i z z'eukami / s'feb'atami / i γar'elku
 tr'oxu p'il'i / us'ay'o b'lo pa'ny'mn'o'yu // no / a c'ap'er / vot / žyv'om t'uta / na Smal'e'n-
 šč'ini, pač'c'i ka'la / u sam'o'ya γ'orada // pa tr'oxu rab'otajem / d'uže tak'o'ya / nie da
 bal's'o'ya / tak pa s'ar'odku / tak pas'ar'odku žyv'om / nie b'estvu'jem / xl'eb s kart'oškaj /
 što ješč'o nam n'ada? // d'er'eu'na b'la ka'nešne us'a xar'ošaja / bal's'aja / dr'užnaja /
 a pat'om / kak perastr'o'jka načafas'a / to us'e st'al'i u'j'ž'ac' / u'j'ž'ac' // kak ta dru-
 žyl'i i byl'i us'e um'es'c'e // pumuγ'al'i a z'in adnam'u / ka'nešna s'ejč'as γ'etaya
 n'etu // nixt'o nie pumuγ'ajec' // j'es'l'i papr'os'is i to... [...] // jak'i to pr'aznik /
 pryst'o'jnyje byl'i pr'azniki // γul'a'la us'a d'ar'eu'na / a c'ap'er γul'ajuc' / k'azdy
 u svaj'o'j x'ac'i // zbar'ucca / zamkn'ucca i s'iz'ac' pac'ix'o'nečku [...] // tak i us'o pa-
 parazval'il'i i dr'užby nikak'o'j vaabš'č'e! / ni'akej dr'užby / nič'o'ya nim'a / a z'in
 z'brot // d'ar'eu'na...astafas'a t'ri d'oma, na us'u d'ar'eu'nu, a byl'a v'os'emž'es'at dva-
 r'o'u, i žyv'ut tak / ni dar'ox / ni nič'o'ya nim'a [...]

[Mężczyzna, w. Siemionowo, rej. kraśnieński, obw. smoleński, ur. 1950, wywiad z 2009,
 rozm. A. Wieriemowskij, rozp. M. Jankowiak. Źródło: archiwum prywatne A. Wieriemow-
 skiego]

⁹³⁶ Przykład gwary z zachodniej Smoleńszczyzny.

O drewnie na opał⁹³⁷

// s'něx pajš'ou / radn'yx nēm'a u dvar'e / to γavar'u: sk'idvajc'e m'ne [drewno na opał] // p'ac's'ot / a za pryvoz to m'ne nē skaz'al'i // a j'ak pryj'exal'i to k'aža m'ne / sto j' j'ašč'e p'ež'es'at za pryv'ozku // i šes's'ot pač'c'iš // sas'edu pryv'os / Dz'imu 'etamu / sk'idvajuc' [drewno] / j'a d'umaju / dav'aj papytajus'a / što nē č'ula / a on γav'oryc' tr'ysta p'ež'es'at s pryv'ozkaj // a j'a / što za pryv'ozku sto p'ež'es'at // a j'a pytajus'a u ix – a vy što / j'ak z durn'yx uz'al'i ad nas za šesot? / za to što my p'ens'ańery? / „a to nē my” – ž'euka j'akajus' // „to nē my, tr'eba spr'ašyvac' xto!” // tad'y paj'exal'i u γ'orad // a kaž'u – kud'y taj'a kant'ora / to paj'd'u / papytajus'a // paj's'la – ž'iučaty – vyp'išyc'e m'ne ta'ony / to j'a zab'udu // „vs'o / b'abuška / my razb'ar'oms'a i ž'en'yi var'om” // na z'ajtra v'ernul'i sto p'ež'es'at [...] // u kay'o j'ak sadr'uc' // k'ažuc' / što u γ'etam γad'u padaraž'eła // vot γeta kal'inkauskije v'ašyje [tak oszukujā] // al'e nē skaż'u xto //

[Kobieta, w. Głuchowka, rej. suraski, obw. briański, ur. 1932, rozmowa z 2011, rozm. M. Borisenko, rozp. M. Jankowiak. Źródło: www.smalensk.org]

10.2.5. Ukraina

O wsi Hołubiuka

K1: // sv'eta m'atki bul'i / paras'atki ras'c'il'i pad el'ektrykajū / pad c'opl'eńkaj ł'ampačkaj / a ž'e j'an'y n'ašy γ'rošy paž'el'i / γa? // ž'e j'an'y? // a zav'ody p'os'l'e vaj'n'y str'oil'i / xv'abryki / na'oyi p'ac'il'i // ž'e j'an'y paž'el'i γ'etyje zav'ody / xv'abryki / šo maład'y m' l'už'am nam'a rab'oty // vo znajš'ou γ'rošy / šob xtos' cytram'onu pryv'uos is R'ip'epak [...] //

K2: // sk'ol'ki kanc'ertau / z us'oy'o m'iru pryj'ež'al'i l'už'i // a c'ap'er n'ik'omu nē n'ada // l'už'am n'ada / s'ańi zn'ajec'e / a nač'al'nikam nē n'ada // j'ay'o tam už'e voń zax'ož'ic' [klub] / tam j'išč'e tr'oški / a tej [dom] / tut už'e p'adaje / von b'ačyc'e / nix't'o / nič'oya / n'ik'omu // i nam'a n'euz'el'i k'łuba // rańej / kal'is' darm'a kał'oz byu i dbau pra nas us'ix // a z'araz nix't'o ne db'aje pra nas / i us'e //

[Kobieta wraz z koleżankami, w. Hołubiuka, rej. rypkiński, obw. czernihowski, ur. 1922, wywiad z 2012, rozp. M. Jankowiak. Źródło: reportaż telewizyjny ukraińskiej zamieszczony w Internecie: <http://www.youtube.com/watch?v=pVYnRtl-cRo>]

⁹³⁷ Przykład gwary z zachodniej Briańszczyzny.

LITERATURA

Łacińska:

- 50 LAT SLAWISTYKI w Polskiej Akademii Nauk (1954–2004). *Księga jubileuszowa Instytutu Slawistyki PAN*, pod red. K. Handke, Warszawa 2004.
- AGWP:** *ATLAS gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej, J. Siatkowskiego, Warszawa 1980; t. II–III, pod red. S. Glinki, Warszawa 1989–1993; t. IV, pod red. I. Maryniakowej, Warszawa 2012; t. V–IX, pod red. I. Maryniakowej, Warszawa 1995–2006.
- BADANIA dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, pod red. M. Kondratiuka, Białystok 1995.
- BALTO-SŁOWIAŃSKIE związki językowe*, pod red. M. Kondratiuka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- BARSCHCEUSKAYA N., *The way belarusian emigration treats ethnographic borders of Belarus*, przeł. I. Burlyka, „Annus Albaruthenicus” 2005, t. VI, Krynki, s. 65–82.
- BARSZCZEWSKA N., *Białoruski system gwarowy pięciu wsi na Białostoczczyźnie (na materiale związanym z narodzinami dziecka)*, [w:] *W kręgu kultury białoruskiej*, pod red. W. Piłata, Olsztyn 1994, s. 159–168.
- BARSZCZEWSKA N., *Język a tożsamość narodowa Białorusinów w ujęciu emigracji białoruskiej*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Białystok 2000, s. 6–10.
- BARSZCZEWSKA N., *Język białoruski w Polsce – historia i stan obecny*, „Acta Polono-Ruthenica” 2009, t. XIV, Olsztyn, s. 339–351.
- BARSZCZEWSKA N., *O dialektyzmach w białoruskim języku literackim*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1995, t. 22, Warszawa, s. 39–46.
- BARSZCZEWSKA N., *O dialektyzmach w języku Jakuba Kołasa*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1992, t. 21, Warszawa, s. 85–96.
- BARSZCZEWSKA N., *O dialektyzmach w języku Janki Kupaty*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1990, t. 13, Warszawa, s. 257–265.
- BARSZCZEWSKA N., GŁUSZKOWSKA J., *Gwarowe zjawiska językowe w odliczebnikowych nazwach terenowych na wschodniej Białostoczczyźnie*, „Rozprawy Slawistyczne” 1993, t. 7, s. 49–62.
- BARSZCZEWSKA N., GŁUSZKOWSKA J., *Kilka przykładów wpływu języka polskiego na składnię gwar białoruskich i ukraińskich Białostoczczyzny*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, pod red. F. Czyżewskiego, M. Łesiowa, Lublin 1997, s. 171–174.
- BARSZCZEWSKA N., GŁUSZKOWSKA J., *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, „Acta Albaruthenica” 2008, t. 8, Warszawa, s. 294–298.

- BARSZCZEWSKA N., GŁUSZKOWSKA J., JASIŃSKA T., *Polsko-wschodniosłowiańskie związki językowe w mikrotoponimii północno-wschodniej Polski*, [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, pod red. M. Kondratiuka, Białystok 1995, s. 205–211.
- BARSZCZEWSKA N., GŁUSZKOWSKA J., JASIŃSKA T., KOLIS N., SMULKOWA E., *Elementy bałtyckie i wschodniosłowiańskie w przygotowywanym Słowniku nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica” 1993, t. 27, s. 3–8.
- BARSZCZEWSKA N., GŁUSZKOWSKA J., JASIŃSKA T., SMULKOWA E., *Indeks nazw terenowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, Warszawa 1995.
- BARSZCZEWSKA N., GŁUSZKOWSKA J., JASIŃSKA T., SMULKOWA E., *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, t. 1, A–N, t. 2, O–Ż, Warszawa 1992.
- BARSZCZEWSKI J., *Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*, t. 1–4, Petersburg 1844–1846.
- BARTNICKA-DĄBKOWSKA B., *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, Warszawa 1965.
- BAUDOUIN DE COURTENAY J., *Dodatek do pieśni białorusko-polskich z powiatu sokólskiego guberni grodzieńskiej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1895, t. XVIII, Kraków, s. 225–231.
- BAUDOUIN DE COURTENAY J., *Pieśni białorusko-polskie z powiatu sokólskiego guberni grodzieńskiej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1892, t. XVI, Kraków, s. 225–231.
- BEDNARCZUK L., *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2010.
- BEDNARCZUK L., *Zagadnienie przedśłowiańskiej hydronimii Karpat*, „Prace językoznawcze WSP w Krakowie” 1973, t. II, Kraków, s. 19–30.
- BERGMAN A., *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984.
- BIESIADOWSKA-MAGDZIARZ B., JANKOWIAK M., OSTRÓWKA M., *Słownik współczesnej mówionej polszczyzny północnokresowej*, pod red. I. Grek-Pabisowej, Warszawa [w opracowaniu]
- BIRGIEL N., *Język litewski na Braślowszczyźnie*, [w:] *Braślowszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 184–206.
- BOLEK A., FAŁOWSKI A., *Słowianie wschodni. Między językiem a kulturą*, Kraków 1997.
- BRASŁAWSZCZYŻNA. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011.
- BRASŁAWSZCZYŻNA. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik braślowski)*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2009.
- BREIDAKS A., *Ievads baltu valodniecība, 2. Daļa*, [w:] A. Breidaks, *Darbu izlase 1*, pod red. I. Jansone, A. Stafecka, V. Šaudiņa, Rīga 2007, s. 567–596.
- BUDŹKO I., *Gwary białoruskie rejonu braślowskiego: geneza, geografia, uwarunkowania socjolingwistyczne*, [w:] *Braślowszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 141–171.

- BÜGA K., *Die litauisch-weißrussischen Beziehungen und ihr Alter*, „Zeitschrift für slavische Philologie” 1924, nr 1, Leipzig–Heidelberg.
- CHORUŻY W., *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981–1990*, Białystok 1994.
- CHYLAŁ-SCHROEDER T., *Zakres oddziaływania języka polskiego na białoruską gwara wsi Bobrowniki w województwie białostockim*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1983, t. 11, Warszawa, s. 13–27.
- CZARNOWSKA M., *Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowane*, „Dziennik Wileński” 1817, nr 34, Wilno, s. 396–408.
- CZECZOT J., *Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiomaty, w mowie sławiano-krewickiej, s postrzeżeniami nad nią uczynionemi*, Wilno 1846.
- CZEKMAN W., *Akanie. Istota zjawiska i pochodzenie*, „Slavia Orientalis” 1975, XXIV, z. 3, s. 285–305.
- CZEKMAN W., SMUŁKOWA E., *Fonetyka i morfologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa 1988.
- CZURAK M., *Frazeologizmy kwantatywne białorusko-ukraińskiego dialektu pod Hajnówką*, [w:] „Dzieje Lubelszczyzny” 1992, t. VI, cz. 4, pod red. M. Łesiowa i J. Bartmińskiego, Lublin, s. 233–238.
- CZYŻEWSKI F., *Granice polityczne a granice językowe – propozycje metodologiczne (na przykładzie gwar pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego)*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami. Studia poświęcone A. Obrębskiej-Jabłońskiej w stulecie urodzin*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2001, s. 63–69.
- DANILENKO A., *Linguistic and cultural border crossings in the Grand Duchy of Lithuania or, can the Grand Duchy of Lithuania be defined as a Sprachareal?*, [w:] *Langues baltiques, langues slaves*, pod red. D. Petit, Paris 2011, s. 141–73.
- DANILENKO A., *On the name(s) of the prostaja mova in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Studia Slavica Hung” 2006, 51/1–2, s. 97–121.
- DEJNA K., *Dialekty polskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973.
- DEJNA K., *Językowa przynależność gwar brzesko-pińskich*, [w:] *Języki i literatury wschodniosłowiańskie*, pod red. K. Bajora, Łódź 1976, s. 13–20.
- DOŁĘGA-CHODAKOWSKI Z., *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, Sieniawa nad Sanem 1818.
- DUBISZ S., KARAŚ H., KOLIS N., *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995.
- ENGELKING A., *Kim jest „człowiek pogranicza”? Uwagi o tożsamości z perspektywy badacza i z perspektywy podmiotu – przykład białoruski*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, pod red. A. Engelking, E. Gołachowskiej, A. Zielińskiej, Warszawa 2008, s. 247–266.
- FALK K.O., *Uwagi o jaćwieskim substracie hydronimicznym na Suwalszczyźnie*, „Rocznik Białostocki” 1981, t. XI, Warszawa, s. 29–48.
- FEDEROWSKI M., *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 1–3, Kraków 1897–1903; t. 4–8, Warszawa 1935–1981.
- FERGUSON Ch., *Diglossia*, „Word” 1959, nr 15, s. 325–340.

- FILINOWICZ A., *Mikrotoponimy pogranicza białorusko-polskiego określające rodzaj i kształt ziemi na Sokólszczyźnie*, [w:] *Droga ku wzajemności. Materiały XV międzynarodowej konferencji naukowej*, Grodno 2009, s. 441–444.
- FLIER M., *Final Sonorant Clusters in East Slavic*, [w:] *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists. August–September 1993: Literature, Linguistics, Poetics*, pod red. R. A. Maguire’a, A. Timberlake’a, Columbus 1993, s. 251–269.
- FLIER M., *Innovation in the East Slavic Non-Past: The Case of Belarusian First-Person Plural „idom”*, [w:] *American Contributions to the Thirteenth International Congress of Slavists, Ljubljana, 2003*, vol. 1, *Linguistics*, pod red. A. Timberlake’a, Bloomington 2003, s. 65–77.
- FLIER M., *Morphophonemic Consequences of the Development of the Tense Jers in East Slavic*, [w:] *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists, Sofia, September, 1988*, vol. 1, *Linguistics*, pod red. A. Schenkera, Columbus 1988, s. 91–105.
- FLIER M., *Surżyk or surżyks, Belarusian Trasjanka and Ukrainian Surżyk. Structural and Social Aspects of Their Description and Categorization*, [w:] *Studia Slavica Oldenburgensia* 17, pod. red. G. Hentschela, S. Zaprudskiego, Oldenburg 2008, s. 39–56.
- FLIER M., *The Alternation l ~ v in East Slavic*, [w:] *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists, Kiev, September, 1983*, vol. 1, *Linguistics*, pod red. M.S. Flier, Columbus 1983, s. 99–118.
- GARCZYŃSKA J., *Wpływ akcentu na barwę samogłosek ustnych w języku Polaków w Kazachstanie*, „Prace Filologiczne” 2003, t. XLVIII, Warszawa, s. 223–235.
- GARDZIŃSKA J., *Z metodologii badań składniowych na pograniczu międzysłownikim i etniczno-językowym (na przykładzie gwar okolic Siedlec)*, [w:] *Gwary dziś. I. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2001, s. 173–182.
- GAWRYLUK M., *Sytuacja językowa na pograniczach Białorusi*, „Acta Albaruthenica” 2007, t. 6, Warszawa, s. 133–145.
- GETKA J., *„Po naszymu” – charakterystyka świadomości językowej mieszkańców pogranicza białorusku-rosyjskiego*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 281–292.
- GLINKA S., *Granica językowa i przykłady zróżnicowania fonetycznego gwar białoruskich Białostoczczyzny*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk” 1969, z. 5, Warszawa.
- GLINKA S., *Lituanizmy fonetyczne w gwarach białoruskich i polskich Białostoczczyzny*, [w:] *Bałto-słowiańskie związki językowe*, pod red. M. Kondratiuka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 117–127.
- GLINKA S., *O języku białoruskich pieśni ludowych w zbiorze M. Federowskiego*, [w:] M. Federowski, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. 7, *Suplement*, Warszawa 1969, s. 129.
- GLOGER Z., *Nazwy weselne, wyrażenia i przedmioty używane przy godowych obrzędach ludu na przestrzeni byłej Rzeczypospolitej*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1877, t. I, dział III, Kraków, s. 80–96.

- GLOGER Z., *Zabobony i mniemania ludu nadnarwiańskiego, tyczące ptaków, płazów i owadów zebrane w latach 1865–1875*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1877, t. I, dział III, Kraków, s. 101–108.
- GLOGER Z., *Zwyczaje ludu z okolic Tykocina i Bielska*, „Biblioteka Warszawska” 1868, t. I, s. 239–251.
- GLUSZKOWSKA-BABICKA J., *Białoruskie słownictwo garncarskie w gwarach wschodniej Białostoczczyzny*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1979, t. XIV, Warszawa, s. 189–202.
- GLUSZKOWSKA-BABICKA J., *Mikrotoponimy motywowane wyrażeniami przyimkowymi w północno-wschodniej Polsce*, „Acta Albaruthenica” 2007, t. 7, Warszawa, s. 167–171.
- GLUSZKOWSKA-BABICKA J., *Nazwy terenowe od apelatywu kadłub w gwarach wschodniej Białostoczczyzny*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1989, t. 18, Warszawa, s. 193–199.
- GLUSZKOWSKA-BABICKA J., *O języku pieśni na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „Acta Albaruthenica” 1998, t. 1, Warszawa, s. 29–33.
- GLUSZKOWSKA-BABICKA J., RYDZEWSKA J., *Białoruskie słownictwo z zakresu rybołówstwa w gwarach wschodniej Białostoczczyzny*, „Acta Baltico-Slavica” 1984, nr 16, Warszawa, s. 115–132.
- GODŁOWSKI K., *Wschodnia koncepcja pierwotnych siedzib Słowian*, [w:] K. Godłowski, *Pierwotne siedziby Słowian*, Kraków 2000, s. 291–308.
- GOŁĘBIEWSKI Ł., *Lud polski, jego zwyczaje i zabobony*, Warszawa 1830.
- GOSPODARSTWO domowe i przygotowanie jedzenia*, pod red. T.I. Vendiny, Ż.Ż. Varbot, L.P. Kalnyn, G.P. Klepikovej, Moskwa 2007.
- GREK-PABISOWA I., *Staroobrzędowcy – inni Rosjanie*, [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 207–213.
- GREK-PABISOWA I., *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa 2002.
- GREK-PABISOWA I., MARYNIAKOWA I., *Język kresowy w świadomości Polaków*, [w:] *Region, regionalizm, pojęcia i rzeczywistość*, pod red. K. Handke, Warszawa 1993.
- GREK-PABISOWA I., MARYNIAKOWA I., *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, [w:] *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*, pod red. I. Grek-Pabisowej, Warszawa 1997, s. 27–110.
- GREK-PABISOWA I., MARYNIAKOWA I., *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich*, Warszawa 1999.
- GREK-PABISOWA I., OSTRÓWKA M., BIESIADOWSKA-MAGDZIARZ B., *Język polskie na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona*, Warszawa 2008.
- GREK-PABISOWA I., OSTRÓWKA M., BIESIADOWSKA-MAGDZIAŻ B., *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana*, Warszawa 2008.
- GRINAVECKIENĖ E., *Sławizmy leksykalne w litewskiej gwarze wsi Szaltiniai*, „Acta Baltico-Slavica” 1994, Warszawa, t. 22, s. 125–130.

- GUSZCZEWA O., *Zakres użycia języka rosyjskiego i jego oddziaływanie na gwary białoruskie i polszczyznę w rejonie brasławskim*, [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 214–246.
- GWARY dziś. I. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2001.
- GWARY i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, pod red. L. Citko, B. Siegienia, Białystok 2001.
- HAMMERL R., SAMBOR J., *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa 1990.
- HANDKE K., *Dialektologia i inne nauki*, „Folia Linguistica” 1986, nr 12, s. 37–47.
- HANDKE K., *Geografia lingwistyczna – ciągle otwarta metoda badań*, [w:] *Gwary dziś. I. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2001.
- HODOWLA zwierząt*, pod red. B. Falińskiej, J. Siatkowskiego, Warszawa 2000.
- HURYNOWICZ A., *Zbiór rzeczy białoruskich (z gminy wiszniewskiej parafii zodziskiej powiatu święciańskiego guberni wileńskiej)*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1893, t. XVII, Kraków, s. 136–200.
- JANKOVJAKS M., *Apdzīvojošu Krāslavas rajonu baltkrievu minoritāšu daudzvalodība. Valodu funkcionēšanas sfēras*, „Linguistica Lettica” 2007, XVI, Rīga, s. 193–211.
- JANKOWIAK M., *Belarusian Vernaculars in Latvian Latgale – transitional or mixed*, „Slavica Bergensia” 2012, nr 13, Bergen [w druku].
- JANKOWIAK M., *Białorusini Łatgalii – autochtoni czy imigranci*, „Acta Albaruthenica” 2008, t. 8, Warszawa, s. 264–274.
- JANKOWIAK M., *Białorusini na Łotwie – współczesna sytuacja socjolingwistyczna na przykładzie rejonu krasławskiego*, „Acta Baltico-Slavica” 2006, t. 30, Warszawa, s. 542–556.
- JANKOWIAK M., *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2009.
- JANKOWIAK M., *Profesor Joachim Karski – rektor Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego*, „Acta Albaruthenica” 2009, t. 9, Warszawa, s. 341–348.
- JANKOWIAK M., *Zakres funkcjonowania języka białoruskiego i stan zachowania gwary na przykładzie wybranych miejscowości w okolicach Horek w obwodzie mohylewskim*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 293–316.
- JANKOWIAK M., GRAJEWSKI G., *Szlakiem białoruskich Poleszuców (raport z badań terenowych)*, „Acta Baltico-Slavica” 2011, nr 35, Warszawa, s. 215–236.
- JĘZYK a tożsamość na pograniczu kultur*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Białystok 2000.
- JĘZYK i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami. Studia poświęcone A. Obrębskiej-Jabłońskiej w stulecie urodzin*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2001.
- JĘZYK polski dawnych kresów wschodnich*, t. II, pod red. J. Riegera, Warszawa 1999.
- JĘZYK polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – teksty*, pod red. H. Karaś, Warszawa 2001.
- JĘZYKI i literatury wschodniosłowiańskie*, pod red. K. Bajora, Łódź 1976.
- JĘZYKI indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, t. II, Warszawa 1988.

- KABZIŃSKA I., *Wśród „kościelnych Polaków”*. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi, Warszawa 1999.
- KAMIŃSKI A., *Jaćwież: terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.
- KAMIŃSKI M., *Kilka słów o zwyczajach ludu w guberni mińskiej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1867, nr 422, Warszawa, s. 195–198.
- KARAŚ H., *Akanie*, [w:] *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, pod red. H. Karaś, http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=288
- KARAŚ H., *O gwarze Kamionki koło Solecznik*, [w:] *Język polski dawnych kresów wschodnich*, t. II, pod red. J. Riegera, Warszawa 1999.
- KARAŚ H., *O języku polskim na Kowieńszczyźnie*, [w:] *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – teksty*, pod red. H. Karaś, Warszawa 2001, s. 16–227.
- KARDELIS V., SINOČKINA B., WIEMER B., ZIELIŃSKA A., *Sytuacja językowa na terenie od Wisagini do Hoduciszek na Litwie (Raport z badań terenowych)*, „Acta Baltico-Slavica” 2003, t. 27, Warszawa, s. 33–52.
- KARŁOWICZ J., *Podania i bajki zebrane na Litwie*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1888, t. XI, Kraków, s. 229–293, t. XII, Kraków, s. 1–57.
- KAZANCEWA H., *Miejsce języka w systemie wartości mieszkańców badanego pogranicza*, [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 247–273.
- KAŚ J., *Metodologia badań leksyki gwarowej w kontekście współczesnych przemian kulturowych i społecznych*, [w:] *Gwary dziś. I. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2001, s. 191–200.
- KŁOSKOWSKA A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
- KOCHMAN S., *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII wieku*, Opole 1975.
- KOLIS N., *Dwujęzyczność na pograniczu polsko-litewskim*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Białystok 2000.
- KOLIS N., *Procesy interferencyjne w mowie dwujęzycznej społeczności litewskiej z Puńska i okolic na Suwalszczyźnie*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami. Studia poświęcone A. Obrębskiej-Jabłońskiej w stulecie urodzin*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2001.
- KONDRACIUK M., *Nazwy komponowane słowiańsko-bałtyckie w toponimii północno-wschodniej Polski*, „Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe” 2002, t. IV, Białystok, s. 73–79.
- KONDRACIUK M., *Niektóre zapożyczenia leksykalne w gwarach polsko-białorusko-ukraińskiego pogranicza*, „Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe” 2000, t. II, Białystok, s. 23–34.
- KONDRACIUK M., *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985.
- KONDRACIUK M., *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974.
- KRUPSKA-PEREK A., *„Składnia” ustnych i mówionych wypowiedzi gwarowych*, [w:] *Gwary dziś. I. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2001, s. 161–171.

- KURASZKIEWICZ W., *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, pod red. J. Riegera, Warszawa 1985.
- KURASZKIEWICZ W., *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*, Warszawa 1963.
- KUREK H., *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, Warszawa 1990.
- KURYAN I., *Charakterystyka idiolektów języka polskiego*, [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 172–183.
- KURZOWA Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993.
- LEHR-SPLAWIŃSKI T., KURASZKIEWICZ W., SŁAWSKI F., *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa 1954.
- LKA:** *LIETUVIŲ kalbos atlasas, 1. Leksika*, Vilnius 1977; *2. Fonetika*, Vilnius 1982; *3. Morfologija*, Vilnius 1991.
- ŁATYSZONEK O., MIRONOWICZ E., *Historia Białorusi*, Białystok 2002.
- ŁUCEWICZ-NAPALKOW M., „*Wiecej po polsku*”, czyli o sytuacji socjolingwistycznej na północno-zachodniej Grodzieńszczyźnie, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 335–346.
- MAŁECKI M., *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, „*Slavia Occidentalis*” 1933, t. XII, s. 80–90.
- MARYNIAK I., *Imiesłowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław 1976.
- MARYNIAKOWA I., *Prace językoznawcze i folklorystyczne z zakresu wschodniej Słowiańszczyzny*, [w:] *50 lat slawistyki w Polskiej Akademii Nauk (1954 – 2004). Księga jubileuszowa Instytutu Slawistyki PAN*, pod red. K. Handke, Warszawa 2004, s. 125–135.
- MASSALSKI E.T., *Pan Podstolic albo czym jesteśmy, czym być możemy. Romans administracyjny w pięciu częściach*, Petersburg 1831–1833.
- MILEWSKI T., *Językoznawstwo*, Warszawa 1965.
- MIODUNKA W.T., *Dwujęzyczność, walencka kulturowa i tożsamość emigracji polskiej w świecie*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*” 2010, z. LXVI, Kraków.
- MIRONOWICZ E., *Białoruś*, Warszawa 1999.
- MORITA K., *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (rejon trocki) i Białorusi (rejon iwieniecki)*, Warszawa 2006.
- MOSZYŃSKI K., *Atlas kultury ludowej w Polsce*, Kraków 1934–1936.
- MOSZYŃSKI K., *Kultura ludowa Słowian*, cz. II, z. 2, Kraków 1939.
- MOSZYŃSKI K., *Polesie wschodnie: materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu rzeczyckiego*, Warszawa 1928.
- MOSZYŃSKI K., *Stosunki narodowościowe w wileńskim*, „*Myśl Polska*” 1918, IV, z. 1–2, Warszawa.

- MOSZYŃSKI L., *Czy sufiks *-itjo pełnił w okresie prasłowiańskim funkcję patronimiczną?*, „Onomastica” 1982, t. XXVII, s. 5–21.
- NITSCH K., *Dialekty języka polskiego*, Kraków 1915, s. 253–254.
- NOWOWIEJSKI B., *Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodnio-polskiego*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe*, pod red. K. Handke, Warszawa 1992, s. 103–108.
- OBREŃBSKI J., *Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje*, opr. A. Engelking, Warszawa 2005.
- OBREŃBSKI J., *Dzisiejsi ludzie Polesia*, „Przegląd Socjologiczny” 1936, t. 4, nr 3–4, s. 414–446.
- OBREŃBSKI J., *Problem etniczny Polesia*, „Sprawy Narodowościowe” 1936, t. 10, nr 1–2, s. 1–21.
- OBREŃBSKI J., *Studia etnosocjologiczne. Polesie*, pod red. A. Engelking, Warszawa 2007.
- OCZAPOWSKI J., *Praktyczny wykład chorób kołtunowych*, Warszawa 1839.
- OLECHNOWICZ M., *Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX wieku*, Łódź 1986.
- OMELJANIUK N., *Jeszcze o autorstwie „Muzyckiej Praudy” i listów „z-pad szybienicy”*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1989, t. 18, Warszawa, s. 201–208.
- OMELJANIUK N., *Kilka uwag na temat zmian znaczeniowych leksemów uwarunkowanych interferencją językową*, [w:] *Most przez wieki*, pod red. M. Szachowicza, Białystok 1982, s. 157–160.
- OMELJANIUK N., *Obrzęd weselny na Białostocczyźnie. Charakterystyka semantyczno-porównawcza*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej. Językoznawstwo” 1983, t. 11, Warszawa, s. 113–132.
- OMELJANIUK N., *Wersje językowe gazety „Muzycka Prauda”*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1989, t. 15, Warszawa, s. 101–109.
- ORAWSKI M., *Analiza akustyczna samogłosek pochylonych na podstawie przykładów z Orawy i Śląska*, [w:] *Gwary dziś. 1. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2001, s. 147–152.
- ORZESZKOWA E., *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, „Wisła” 1888, t. II, s. 1–15, 675–703; 1890, t. IV, s. 1–31; 1891, t. V, s. 225–250.
- ORZESZKOWA E., *Wspomnienia z powiatu pińskiego*, „Tygodnik Ilustrowany” 1867, t. XV, Warszawa, s. 9.
- OSSOWSKI L., *Zagadnienie językowe Polesia*, Warszawa 1936.
- OSTROWSKI B., *Rok, pora roku, miesiąc... – leksyka temporalna w słownikach gwarowych Grodzieńszczyzny i jej literackie ekwiwalenty*, „Acta Baltico-Slavica” 2011, t. 35, Warszawa, s. 109–129.
- OSTRÓWKA M., *Próba ustalenia miejsca „mowy prostej” w systemie komunikacji językowej łotewskich Polaków. Z badań w Łatgalii*, „Acta Baltico-Slavica” 2005, t. 29, Warszawa, s. 195–211.
- OSTRÓWKA M., *Współczesna polszczyzna mówiona na Łotwie* [maszynopis, praca doktorska, 2002].
- OTRĘBSKI J., *Gramatyka języka litewskiego*, Warszawa 1958.
- PAMIĘTNIKI z życia Ewy Felińskiej, Wilno 1856.
- PARUCH W., *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej – mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczyków 1926–39*, Lublin 1997, s. 211.

- PASTUSIAK K., *Pogranicze polsko-białorusko-ukraińskie w świetle danych językowych i etnograficznych na podstawie nazw roślin*, Warszawa 2007.
- PELCOWA H., *Metodologia badań leksyki gwarowej u schyłku XX wieku*, [w:] *Gwary dziś. I. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2001, s. 183–189.
- PIETKIEWICZ C., *Polesie rzeczyckie: kultura materialna*, Warszawa 1928.
- PIETKIEWICZ C., *Polesie rzeczyckie: materiały etnograficzne*, t. 1, Warszawa 1928.
- POGRANICZA Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007.
- POLSKO-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe, pod red. S. Kawałoua, R. Radzika, M. Sajewicza, Lublin 2010.
- POPOWSKA-TABORSKA H., *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Warszawa 1993.
- POTAŠENKO G., *Staroobrzędowcy*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, pod red. V. Ališauskasa i in., Kraków 2006, s. 673–696.
- REFLEKSY *ě, pod red. B. Vidoeskiego i P. Ivić, Belgrad 1988.
- REFLEKSY *ę, pod red. V.V. Ivanova, T.I. Vendiny i L.E. Kalnyn, Moskwa 1990.
- REFLEKSY *o, pod red. J. Basary, Wrocław 1990.
- REFLEKSY *o, pod red. T.I. Vendiny i L.E. Kalnyn, Moskwa 2008.
- REFLEKSY *ɔ, *b, pod red. D. Brozovića, M. Menac-Mihalić, Zagrzeb 2006.
- REFLEKSY *ɔ, *b. *Wokalizm sekundarny*, pod red. Z. Topolińskiej, D. Petrovića, Skopje 2003.
- REFLEKSY *ɔr, *br, *bl, *ɔl, pod red. J. Basary, Warszawa 1994.
- REGION, regionalizm, pojęcia i rzeczywistość, pod red. K. Handke, Warszawa 1993.
- REMBISZEWSKA D., *Polonizmy w łotewskich gwarach Łatgalii*, „Acta Baltico-Slavica” 2009, t. 33, Warszawa, s. 67–74.
- RIEGER J., MASOJC I., RUTKOWSKA K., *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa 2006.
- RIEKSTIŅŠ J., *Colonization and Russification of Latvia 1940–1989*, [w:] *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupation 1940–1991*, Rīga 2005, s. 228–242.
- RUDZĪTE R., *Darbi latviešu dialektoloģijā*, Rīga 2005.
- RYPIŃSKI A., *Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji, o jego muzyce, śpiewie i tańcach*, Paryż 1840.
- SAFAREWICZ J., *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, „Onomastica” 1967, t. XII, s. 15–63.
- SAFAREWICZ J., *Rozmieszczenie nazw na -iszki na pograniczu słowiańsko-litewskim*, „Studia językoznawcze” 1967, Warszawa, 257–259.
- SAHANOWICZ H., *Historia Białorusi do końca XVIII wieku*, Lublin 2001.
- SAJEWICZ M., *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny. Deverbativa deadiectiva*, Lublin 2002.
- SAJEWICZ M., *Dewerbalne nomina agentis z rofmantami -ło, -un w gwarach białoruskich okolic Narewki i Białowieży na Białostoczczyźnie*, [w:] *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*, pod red. M. Łesiowa, M. Sajewicza, Lublin 1995, s. 197–210.
- SAJEWICZ M., *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczczyźnie*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, pod red. F. Czyżewskiego, M. Łesiowa, Lublin 1997, s. 91–107.

- SAJEWICZ M., *Produktywne typy słowotwórcze dewerbalnych nazw agentywnych w gwarach białoruskich okolic Narewki i Białowieży na Białostocczyźnie*, „*Slavia Orientalis*” 1991, nr 3–4, Kraków, s. 397–408.
- SAJEWICZ M., *Przezviska mieszkańców kilku wsi z białorusko-ukraińskiego pogranicza językowego na Białostocczyźnie*, [w:] *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. 2, pod red. S. Warchoła, Lublin 1999, s. 59–86.
- SAJEWICZ M., *Słowotwórstwo nazw żon w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostocczyzny*, [w:] „*Acta Albaruthenica*” 1998, t. 1, Warszawa, s. 51–67.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania polszczyzny północnokresowej*, Warszawa 1990.
- SAWICKA R., *Polszczyzna codziennej komunikacji na Grodzieńszczyźnie (na przykładzie wybranych wsi)*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 347–354.
- SERŽANT I., *Phonologische Isoglossen des Hochlettischen, Nord-Ost-Litauischen, Nord-West-Russischen und Weißrussischen*, „*Baltic Linguistics*” 2010, nr 1, Warszawa, s. 193–214.
- SHEVELOV G., *A historical phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979.
- SIEGIEŃ B., *Nazwy osoby zmarłej w gwarach okolic Hajnówki na tle języków słowiańskich*, „*Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*” 2004, t. VI, Białystok, s. 103–110.
- SIEGIEŃ B., *Niektóre cechy morfologiczne gwar północnej Hajnowszczyzny*, „*Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*” 2002, t. IV, Białystok, s. 41–48.
- SIEGIEŃ B., *Вакалізм гаворак польса-ўсходнеславянскага моўнага памежжжа. На матэрыяле гаворак паўночнай Гайнаўшчыны*, „*Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*” 2000, t. II, Białystok, s. 41–48.
- SIEROCIUK J., *Założenia metodologiczne badań słowotwórstwa gwarowego*, [w:] *Gwary dziś. I. Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2001, s. 153–160.
- SŁAWSKI F., *Języki słowiańskie*, [w:] *Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, t. II, Warszawa 1988.
- SŁOWIAŃSKIE pogranicza językowe, pod red. K. Handke, Warszawa 1992.
- SMALAŃCZUK A., *Narodowy i kulturalny rozwój Braślowszczyzny w XX wieku*, [w:] *Braślowszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 47–73.
- SMOCZYŃSKI W., *Zapożyczenia słowiańskie w litewskiej gwarze puńskiej*, [w:] *Studia nad gwarami Białostocczyzny. Morfologia i słownictwo*, pod red. E. Smułkowej, I. Maryniakowej, Warszawa 1984, s. 179–222.
- SMUŁKOWA E., *Akcentuacja rzeczowników w białoruskim systemie gwarowym wsi Knyszewicze powiatu sokólskiego*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 52–68.
- SMUŁKOWA E., *Badanie pograniczy językowych – uwagi metodologiczne*, [w:] *Gwary dziś 2, Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, pod red. J. Sierociuka, Poznań 2003.
- SMUŁKOWA E., *Białoruskie kudr'awy to nie zawsze 'kędzierzawy'*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 1981, s. 284–287.

- SMUŁKOWA E., *Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja czy coś innego?*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Białystok 2000, s. 90–100.
- SMUŁKOWA E., *Informacja o białorusko-polsko-rosyjskim thesaurusie z przełomu XIX i XX wieku*, „Slavia Orientalis” 1962, nr 1, Warszawa, s. 109–114.
- SMUŁKOWA E., *Integracja języków na pograniczu białorusko-polsko-litewskim i jej konsekwencje dla teorii zapożyczeń*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 2010, z. LXVI, Kraków.
- SMUŁKOWA E., *Profesor Antonina Obrębska-Jabłońska – człowiek pogranicza kultur*, [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami. Studia poświęcone Antoninie Obrębskiej-Jabłońskiej w stulecie urodzin*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2001, s. 13–21.
- SMUŁKOWA E., *Przykłady zróżnicowania morfologicznego gwar białoruskich Białostoczczyzny*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych” 1960, z. 5, Warszawa.
- SMUŁKOWA E., *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- SMUŁKOWA E., *Spentany język, czyli o substytucjach i kalkach na pograniczu językowym*, „Acta Baltico-Slavica” 2007, t. 31, s. 283–289
- SMUŁKOWA E., *Studia nad akcentem języka białoruskiego (rzeczownik)*, Warszawa 1978.
- SMUŁKOWA E., *Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Braślowszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007)*, [w:] *Braślowszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 101–140.
- SMUŁKOWA E., *Uwagi o słownictwie dwujęzycznych mieszkańców Braślowszczyzny i sposobie jego prezentacji*, [w:] *Braślowszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik braślowski)*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2009, s. XII–XIII.
- SMUŁKOWA E., *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007.
- SMUŁKOWA E., ENGELKING A., *Uwagi o metodzie badań terenowych na pograniczach Białorusi*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 15–18.
- STIEBER Z., *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*, „Prace Komisji Językowej PAU” 1938, nr 27, Kraków, przedruk w: Z. Sieber, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 33–65.
- STIEBER Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1966.
- STIEBER Z., *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*, Warszawa 1938.
- STOCZEWSKA B., *Litwa, Białoruś i Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*, Kraków 1998.
- STRACZUK J., *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Wrocław 2006.

- STRACZUK J., *Wielojęzyczność pogranicza: od tutejszości do nowej lokalności*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, pod red. A. Engelking, E. Gołachowskiej, A. Zielińskiej, Warszawa 2008, s. 95–107.
- STUDIA nad gwarami Białostoczczyzny. Morfologia i słownictwo*, pod red. E. Smułkowej, I. Maryniakowej, Warszawa 1984.
- STUDIA z językoznawstwa słowiańskiego*, pod red. M. Lesiowa, M. Sajewicza, Lublin 1995.
- SZYBIEKA Z., *Historia Białorusi 1795–2000*, Lublin 2002.
- SZYDŁOUSKI K., *Brasławszczyzna. Charakterystyka historyczno-kulturowa regionu*, [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 17–46.
- SZYDŁOWSKI I., *Obrzędy weselne ludu wiejskiego w guberni mińskiej, w powiecie borysowskim w parafii hajeńskiej, obserwowane w latach 1800, 1-szym i 2-gim, z niektórymi piosnkami i ich zwyczajną nutą*, „Tygodnik Wileński” 1819, nr 130, 132.
- ŚLIWNA J., *Wycieczka archeologiczna po guberni wileńskiej*, „Biblioteka Warszawska” 1855, t. 2, s. 433–452; t. 3, s. 21–47; t. 4, s. 236–257.
- ŚWIAT roślinny*, pod red. A.I. Padłużnego, A. A. Krywickego, L. P. Kunceviča, Mińsk 2000.
- ŚWIAT zwierzęcy*, pod red. R.I. Avanesova i V.V. Ivanova, Moskwa 1988.
- TARNACKI J., *Atlas językowy Polesia*, Warszawa 1939.
- TARNACKI J., *Podział językowy Polesia na podstawie faktów leksykalnych*, „Prace Komisji Naukowych Badań Ziemi Wschodnich” 1936, t. V, Warszawa, s. 3–11.
- TARNACKI J., *Próba podziału dialektycznego Mazowsza na podstawie nazw z zakresu kultury materialnej*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1935, Warszawa.
- TARNACKI J., *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)*, Warszawa 1939.
- TEKSTY gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym*, pod red. A. Obrębskiej-Jabłońskiej, Białystok 1972.
- TIMOSZUK M., *O słownictwie Jakuba Kołasa*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” 1990, t. 13, Warszawa, s. 249–256.
- TOŻSAMOŚĆ – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, pod red. A. Engelking, E. Gołachowskiej, A. Zielińskiej, Warszawa 2008.
- TURSKA H., *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. I, pod red. J. Riegera, W. Werenicza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 19–121.
- TURSKA H., *Słownik trudniejszych wyrazów białoruskich*, [w:] M. Federowski, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, tom 7, Warszawa 1969.
- TYSZKIEWICZ E., TYSZKIEWICZ K., *Opisanie powiatu borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim z dodaniem wiadomości: o obyczajach, śpiewach, przyślowiach i ubiorach ludu, gustach, zabobonach itd.*, Wilno 1847.
- UMBERTO DINI P., *Baltu valodas*, Rīga 2000.
- URBANKOWSKI B., *Józef Piłsudski – marzyciel i strateg*, t. 2, Warszawa 1997, s. 390.
- VÁŇA Z., *Świat dawnych Słowian*, Praga 1981.

- VARLYHA A., *Krajovy slovník Łahojsčiny*, New York 1970.
- WASILEWSKI L., *Kresy wschodnie. Litwa i Białoruś. Podlasie i Chełmszczyzna. Galicja Wschodnia. Ukraina*, Warszawa 1917.
- WCZESNA Słowiańszczyzna. *Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, pod red. A. Wędzkiego, Warszawa 2008.
- WEINREICH U., *Languages in Contact*, Hague–Paris 1974.
- WERYHA W., *Podania białoruskie*, Lwów 1889.
- WEXLER P., *A historical phonology of the Belarusian language*, Heidelberg 1977.
- WIALIKI A., *Brasławszczyzna w procesach migracyjnych lat 1944–1946*, [w:] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 74–94.
- WIEMER B., ‘Mowa Prosta’ (*Präliminaria zu einer strukturellen Beschreibung*), [w:] R. Blankenhorn, J. Błaszczak, R. Marzari, *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)* 6, München 2003, 227–237.
- WIEMER B., *Dialect and language contacts on the territory of the Grand Duchy of Lithuania from the 15th until 1939*, [w:] K. Braunmüller, G. Ferraresi, *Aspects of Multilingualism in European Language History*, Amsterdam–Philadelphia 2003, s. 105–143.
- WIEMER B., *Osušestvlenie soglasnyh v „move prostoj” kak pokazatel’ izmenenij v uslovijach kontaktov*, „Acta Baltico-Slavica” 2006, nr 30, s. 439–452.
- WIEMER B., *Population linguistics on a micro-scale. Lessons to be learnt from Baltic and Slavic dialects in contact*, [w:] B. Kortmann, *Dialectology Meets Typology (Dialect Grammar from a Cross-Linguistic Perspective)*, Berlin–New York 2004, s. 497–526.
- WIEMER B., *Zur Verbindung dialektologischer, soziolinguistischer und typologischer Methoden in der Sprachkontaktforschung (am Beispiel slavischer und litauischer Varietäten in Nordostpolen, Litauen und Weisrusland)*, „Zeitschrift für Slavistik” 2003, nr 48–2, Ljubljana, s. 212–229.
- WIEMER B., ERKER A., *Manifestations of areal convergence in rural Belarusian spoken in the Baltic-Slavic contact zone*, „Journal of Language Contact” 2011, nr 4–2, VARIA IV, s. 184–216.
- WIŚNIEWSKI J., *Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie*, [w:] *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I, Wrocław 1980, s. 14–27.
- WOJEWÓDZKA M., „*Katruchiński lemiezień*” – język drybińskich szapawałów, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 325–334.
- WOJTYRA E., *Interferencja prymarnej gwary białoruskiej na system fonetyczny wtórnie nabytego języka polskiego na przykładzie idiolektu*, „*Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*” 2002/2003, nr 38, s. 155–164.
- WOJTYRA E., *Sytuacja socjolingwistyczna mieszkańców dwujęzycznych miejscowości na Białostocczyźnie wschodniej. Na przykładzie wsi Klejniki w powiecie hajnowskim i Ostrów Południowy w powiecie sokólskim*, [praca doktorska, maszynopis, 2006].

- WOJTYRA E., *Sytuacja socjolingwistyczna we wsiach Ostrów Południowy i Klejniki na wschodniej Białostocczyźnie*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 369–386.
- WOOLHISER C., *Cognates in Contact – the Dialect of the Polish-Belarusian Borderlands and the Typology of Contact – induced innovation* [w druku].
- WOOLHISER C., *Convergent and Divergent Innovation in the Belarusian Dialects of the Białystok and Hrodna Regions: A Sociolinguistic Border Impact Study*, [w:] *American Contributions to the XIV International Congress of Slavists*, pod red. M. Fliera, Bloomington 2008.
- WOOLHISER C., *Polish and Belarusian Dialects in Contact: a Study in Linguistic Transfer* [praca doktorska, 1995].
- WÓJCICKI K.W., *Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi znad Bugu, z dołączeniem odpowiednich pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowiańskich zebrane*, Warszawa 1836.
- ZAWADOWSKI L., *Fundamental Relations in Language Contact*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1961, t. XX, Wrocław, s. 3–26.
- ZAWODY i życie społeczne, pod red. J. Basary, J. Siatkowskiego, Warszawa 2003.
- ZDANCEWICZ T., *Litewskie elementy językowe w gwarach polskich okolic Sejn*, „Lingua Posnaniensis” 1960, t. VIII, Poznań.
- ZDANCEWICZ T., *Radziuszki, pow. Sejneński*, [w:] *Teksty gwarowe z Białostocczyzny z komentarzem językowym*, pod red. A. Obrębskiej-Jabłońskiej, Białystok 1972.
- ZDANCEWICZ T., *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, „Prace Komisji Językoznawczej” 1966, t. II, z. 2, Poznań.
- ZDANCEWICZ T., *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie w polskich gwarach pod Sejnam*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 227–246.
- ZDANCEWICZ T., *Z zagadnień gwar przejściowych pogranicza polsko-białoruskiego*, „Z Polskich Studiów Slawistycznych” 1958, Warszawa, s. 205–215.
- ZE STUDIÓW nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce, pod red. F. Czyżewskiego, M. Łesiowa, Lublin 1997.
- ZIELIŃSKA A., *O koncepcji słownika pogranicza: Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, red. nauk. Elżbieta Smułkowa, zespół autorski: Iryna Budźko, Olga Guszczewa, Helena Kazancewa, Elżbieta Smułkowa, konsultacja lituanistyczna Nijola Birgiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, „Acta Baltico-Slavica” 2011, t. 35, Warszawa, s. 276–283.
- ZIELIŃSKA A., *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa 2002.
- ZIELIŃSKA A., *Zmiana, zachowanie i utrata języka w rodzinach na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, pod red. A. Engelking, E. Gołochowskiej, A. Zielińskiej, Warszawa 2008, s. 165–176.
- ZIELIŃSKI T., *Jak pokochać statystykę czyli STATISTICA do poduszki*, Kraków 1999.
- ZIENKIEWICZ R., *Piosenki gminne ludu Pińskiego*, Kowno 1851.
- ZINKEVIČIUS Z., *The history of the Lithuanian language*, Vilnius 1998.

Сурьліцка:

- АВАНЕСОВ Р.И., *Очерки русской диалектологии*, Москва 1949.
- АГНЯВІДА, *Этнаграфічны прастор Беларусі*, „Бацькаўшчына” 1958, № 23 (409), № 24–25 (410–411), № 26 (412), Мюнхэн.
- АДАМКОВІЧ А., *Беларусы ў Літве: учора і сёння*, Кніга I, Вільня, Вільня 2010.
- АДАМОВІЧ Я.М., *Мікратапанімічныя назвы*, Мінск 1971.
- АДОМАВИЧЮТЕ И.Э., *Проблемы изучения польских заимствований в литовских говорах*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. I, pod red. J. Riegera, W. Werenicza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 151–177.
- АНИЧЭНКА У., *Праблемы нармалізацыі лексікі беларускай мовы ў замежнай і айчынай лексікаграфіі*, Бібліятэка „Бацькаўшчыны”, www.zbsb.org/lib/index.php?option=com_aliblib&view=article&id=455
- АПШЕЛЬ К.Ю., *О белорусском наречии*, „Русский филологический вестник” 1880, т. 3, № 1–2, с. 197–224.
- АСПІЧУК А.М., МАРАШЭЎСКАЯ В.В., САДОЎСКАЯ А.С., *Беларуская мова. Прафесійная лексіка*, Гродна 2008.
- АСТАНКОВІЧ С., БУДЗЬКО І., *Язэп Ціхінскі (1843–1922?) і адраджэнне Беларусі*, „Гістарычны альманах” 2011, т. 17, Гародня, с. 124–141.
- АСТРЭЙКА В., *Паўночна-заходнія занальныя назвы дзікіх птушак*, „Беларуская лінгвістыка” 1997, № 47, Мінск, с. 61–68.
- АСТРЭЙКА В., *Паўночна-заходнія занальныя назвы насякомых (на матэрыялах ЛАБНГ)*, „Беларуская лінгвістыка” 1996, № 46, Мінск, с. 55–61.
- АСТРЭЙКА В., *Паўночна-заходнія занальная лексіка іншамоўнага паходжання*, „Беларуская лексіка” 1998, № 48, Мінск, с. 51–55.
- АСТРЭЙКА В., *Северная группа белорусских говоров как одна из зон межъязыкового взаимодействия*, [w:] *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*, Rīga 2006, s. 25–31.
- АСТРЭЙКА В., *Славяна-балцкае лексічнае ўзаемадзеянне ў гаворках паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы*, „Беларуская лінгвістыка” 2010, вып. 65, с. 11.
- АУМ:** *АТЛАС української мови*, т. 1, Полісся, *Середня Наддніпрянищина и суміжні землі*, Київ 1984.
- БАГДАНОВІЧ А.В., *Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі*, Мінск 1927.
- БАГРОВІЧ А., *Czesław Madajczyk. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym* („Dzieje najnowsze”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, rocznik IV*, № 3, 1972, 137–169), „Запісы” 1975, № 13, New York, s. 125–130.
- БАГРОВІЧ А., *Жыхарства Беларускае ССР у святле перапісу 1959 году*, „Запісы” 1962, кн. 1, München, с. 76.
- БАЙКОЎ М., *Слоўнікавая праца ў беларускай мове*, „Arche” 2010, № 11, Менск, с. 109–126.
- БАРШЧЭЎСКАЯ Н., *Беларускае культурна-асветнае жыццё ў II Рэчыспалітай на старонках эміграцыйнага друку*, „Acta Albaruthenica” 2003, № 4, Мінск, с. 195–203.

- БАРШЧЭЎСКАЯ Н., *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*, Warszawa 2004.
- БАРШЧЭЎСКАЯ Н., *Беларускія плямёны (іх мова і тэрыторыя) у асвятленні Яна Станкевіча*, [у:] *Мова – літаратура – культура*, Мінск 2007, с. 91–98.
- БАРШЧЭЎСКАЯ Н., *Дыялектызмы ў мове Янкі Купалы й Якуба Коласа*, „Annus Albaruthenicus” 2011, № 12, Krynki, s. 233–244.
- BARSZCZEWSKA N., *Польска-беларускія моўныя сувязі ў асвятленні беларускіх эміграцыйных часопісаў*, „Acta Polono-Ruthenica” 1999, t. IV, Olsztyn, s. 182–195.
- БАРШЧЭЎСКАЯ Н., *Трактоўка Палесься беларускімі эміграцыйнымі даследнікамі*, [у:] *Комплекснае даследаванне фальклору і этнакультуры Палесься*, пад рэд. Т. Шамякінай [і інш.], Мінск 2005, с. 52–57.
- БАХАНЬКОЎ А., ЖУРАЎСКІ А., СУДНІК М., *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск 1970.
- БЕВЗЕНКО С.П., *Українська діалектологія*, Київ 1980.
- БЕЛАРУСКАЕ ЗАМЕЖЖА*, склад. Н.А. Голубева, Мінск 2010.
- БЕЛАРУСКАЯ ДЫАЛЕКТАЛОГІЯ. МАТЭРЫЯЛЫ І ДАСЛЕДАВАННІ*, выпуск I, пад рэд. Л.М. Кунцэвіч, В.М. Курцовай, Мінск 2010.
- БЕЛАРУСКАЯ ДЫАЛЕКТАЛОГІЯ. МАТЭРЫЯЛЫ І ДАСЛЕДАВАННІ*, выпуск II, пад рэд. В.М. Курцовай, Л.П. Кунцэвіч, Т.М. Трахун, Мінск 2012.
- БЕЛОРУССКИЕ ПЕСНИ*, собранные П.В. Шейном, „Записки Русского географического общества по отд. Этнографии” 1873, т. V, Санкт-Петербург.
- БЕЛОРУССКО-РУССКОЕ ПОГРАНИЧЬЕ. ЭТНОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ*, под ред. Р. Григорьева, М. Мартинова, Москва 2005.
- БЕССОНОВ П.А., *Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта*, Москва 1871.
- БЫРЫЛА М., *Беларуская антрапанімія*, ч. I–III, Мінск 1966–1982.
- БЫРЫЛА М., *Рэфлексы агульнаславянскіх о, ъ, ё, е, ь у беларускіх гаворках*, „Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР” 1959, № 6, Мінск.
- БЫРЫЛА М., *Этымалагічна мяккія губныя ў беларускіх народных гаворках*, „Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР” 1957, № 3, Мінск.
- БЫРЫЛА М., ВАНАГАС А.П., *Літоўскія элементы ў беларускай анамастыцы*, Мінск 1968.
- БЛІНАВА Э., МЯЦЕЛЬСКАЯ Е., *Беларуская дыялекталогія*, Мінск 1980.
- БЛІНАВА Э., МЯЦЕЛЬСКАЯ Е., *Беларуская дыялекталогія. Практыкум*, Мінск 1991.
- БМ: БЕЛАРУСКАЯ МОВА. ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ**, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994.
- БОСАК А.А., *Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжя (Верхняга Над'ясельдзя): фанетыка і марфалогія*, Мінск 2005.
- БУДЗЬКО І., *Лінгвістычны і сацыялінгвістычны характар беларускага памежжя. Да настанойкі праблемы*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 259–280.
- БУЗУК П., *Да характарыстыкі дыялектаў паўднёва-беларускіх і пераходных да ўкраінскіх*, „Беларуская лінгвістыка” 1992, № 40, Мінск, с. 3–12.
- БУЗУК П., *Да характарыстыкі дыялектаў паўднёва-беларускіх і пераходных да ўкраінскіх*, Менск 1926.
- БУЗУК П., *Да характарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Невельскага і Вяліскага паветаў*, Менск 1926.

- БУЗУК П., *Да характарыстыкі цэнтральна-беларускіх дыялектаў. Гутаркі Асі-повіцкага раёна*, „Запіскі аддзела гуманітарных навук. Працы класа філалогіі” 1929, т. 2, кн. 9, Менск.
- БУЗУК П., *Некаторыя непаразуменні ў спрэчках аб рэформе Беларускага правапіса*, Менск 1926.
- БУЗУК П., *Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі*, Менск 1928.
- БУЗУК П., *Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі*, ч. 1, *Фонэтыка і марфалёгія*, вып. 1-ы. *Гаворкі Цэнтральнае і Ўсходняе Беларусі і суседніх мясцовасцей Украіны і Вялікарусіі ў першай чвэрці XX в.*, Менск 1928.
- БУЛЫКА А., *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970.
- БУЛЫКА А.М., *Паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці ранняга перыяду*, „Беларуская мова і мовазнаўства” 1974, вып. II, Мінск, с. 16–24.
- БЯЛЬКЕВІЧ І.К., *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*, Мінск 1970.
- ВАЙТОВІЧ Н.Т., *Да пытання аб фарміраванні нацыянальнай беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1958.
- ВАЙТОВІЧ Н.Т., *Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі*, Мінск 1968.
- ВЕМЕР Б., *Судьбы балто-славянскіх гіпотез і сёгодняшняя кантактная лінгвістыка*, [в:] *Ареальное и генетическое в структуре славянских языков (Материалы круглого стола)*, под ред. В. Иванова и Р. Аркадьева, Москва 2007, с. 17–30.
- WOOLHISER С., *Сацыялінгвістычныя аспекты дывергентнага развіцця польска-беларускага пагранічча*, [у:] *Беларуская мова. Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. Даклады III Міжнароднага Кангрэса Беларусістаў*, пад рэд. А. Мальдзіса, Г. Цыхуна, „Беларусіка-Albaruthenica” 2001, т. 19, Мінск.
- ВОПРОСЫ диалектологии восточнославянских языков*, под ред. Р.И. Аванесова, Минск 1964.
- ВОЎК-ЛЕВАНОВІЧ І., *Лекцыі па гісторыі беларускай мовы. Уступ і фанетыка*, Менск 1927.
- ВУСНАЯ беларуская мова. Хрэстаматыя*, скл. В.Р. Бурлыка [і інш.], Мінск 1990.
- ВЭКСЛЕР П., *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004.
- ГАРЭЦКІ М., ЯГОРАЎ А., *Народныя песьні з мэлёдыямі*, Менск 1928.
- ГІСТОРЫЯ Беларусі. Старажытная Беларусь*, пад рэд. М. Ермаловіча, Мінск 1990.
- ГОЛАНОВ Н., *Несколько новых данных к вопросу о географическом распространении диссимилятивного акания*, [в:] *Сборник статей в честь акад. А. Соболевского*, под ред. В. Н. Перетца, Ленинград 1928, с. 179–183.
- ГРАБИС Р., *Контакты латышского языка*, Рига 1977.
- ГРИНАВЕЦКЕНЕ Е. [и др.], *Бытовая лексика литовского происхождения в западной Белорусии*, „Lietuviu kalbotyros klausimai” 1975, т. XVI, Vilnius, с. 163–194.
- ГРИНАВЕЦКЕНЕ Е., МАЦКЕВИЧ Ю.Ф., РОМАНОВИЧ Е.М., ЧЕБЕРУК Е.И., *Лингво-географические данные белорусских говоров о балто-славянских языковых контактах*, „Acta Baltico-Slavica” 1989, т. 20, s. 325–332.
- ГРИНАВЕЦКЕНЕ Е., *Некоторые явления контактирования литовских и славянских говоров (на материале языковых контактов в юго-восточной Литве)*, [в:] *Балто-славянские исследования*, под ред. В. Н. Топорова, Москва 1972, с. 394–408.

- ГУЛІЦКАЯ В.А., ГУЛІЦКІ М.Ф., ЗЛОБІН Л.І., РУДАКОЎСКАЯ З.А., *Беларуская і руская дыялекталогія*, Мінск 1992.
- ГУЛІЦКІ М.Ф., *Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.)*, Мінск 1978.
- ДАБМ:** *ДЫЯЛЕКТАЛАГІЧНЫ атлас беларускай мовы*, пад рэд. Р.І. Аванесава, Мінск 1963.
- ДАЙЛІДЭНАС Р.І., *Лексічная адаптацыя старабеларускіх літуанізмаў*, „Беларуская мова” 1987, вып. 15, Мінск, с. 73–83.
- ДАЛЬ В., *Толковый словарь живаго великорускаго языка*, Петербург–Москва 1880.
- DANILENKO A., *Юрій Шевельов як дослідник українсько-білоруських взаємин*, „Zapisy” 2001, nr 25, New York, s. 139–147.
- ДАНІЛОВІЧ М.А., *Лінгвістычнае краязнаўства Гродзенічыны*, Гродна 2008.
- ДАРЯ:** *ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЙ атлас русского языка (центр европейской части СССР)*, выпуск I, *Фонетыка*, Москва 1986; вып. II, *Морфология*, Москва 1989.
- ДЕЛЬ ГАУДІО С., *Міждіалектні українсько-білоруські контакти при творенні суржыку на північному заході Чернігівської області*, „Acta Universitatis Palackianae Olomucensis” 2008, Ucrainica III, Olomouc, s. 57–64.
- ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЙ сборник. Материалы IV Диалектологической конференции по изучению говоров и языковых контактов в Прибалтике (1972)*, под ред. М.К. Сивицкене, Вильнюс 1974.
- ДОБРОВОЛЬСКИЙ В.Н., *Смоленский областной словарь*, Смоленск 1914.
- ДОБРОВОЛЬСКИЙ В.Н., *Смоленский этнографический сборник*, т. 1–4, Санкт-Петербург–Москва 1891–1903.
- ДУБОЎКА У., *Падвоўжаныя (або падвойныя) зычныя і спосаб іх азначэння на пісьме*, „Узвышша” 1929, № 2.
- ДУБОЎКА У., *Праект літар для гукаў дз і дж*, „Узвышша” 1928, № 4.
- ДУРНОВО Н. Н., СОКОЛОВ Н. Н., УШАКОВ Д. Н., *Опыт диалектологической карты русского языка в Европе, с приложением очерка русской диалектологии*, „Труды Московской Диалектологической Комиссии” 1915, ч. V, Москва.
- ДЫЯЛЕКТНЫ слоўнік Брэстчыны*, пад рэд. Г.М. Малажай, Ф.Д. Клімчука, Мінск 1989.
- ЕРМАЛОВІЧ М., *Старажытная Беларусь*, Мінск 1990.
- ЖИЛКО Ф.Т., *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966.
- ЖИЛКО Ф.Т., *Дифтонги в чернігівських говорах*, „Діалектологічний бюлетень” 1956, вып. VI, Київ.
- ЖИЛКО Ф.Т., *Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини*, „Діалектологічний бюлетень” 1953, вып. V, Київ.
- ЖУРАЎСКІ А.І., *Двухмоўе і іматмоўе ў гісторыі Беларусі*, [w:] М. Бірыла, А. Супрун, *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*, Мінск 1982, с. 27–33.
- ЖУРАЎСКІ А.І., *Запазычаная лексіка ў старабеларускай мове*, [y:] А. Баханькоў, А. Жураўскі, М. Суднік, *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск 1970, с. 145–150.
- ЖЫВЁЛЬНЫ свет. Тэматычны слоўнік*, пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкага, Мінск 1999.
- ЖЫДОВІЧ М., *Іменнае скланенне ў беларускай мове. Назоўнік*, ч. 1, *Адзіночны лік*, Мінск 1969.

- З ПАЛЁЎ Заходняй Беларусі, „Искры Скарыны” 1935, № 5, Прага, s. 80–82.
- ЗАХАРОВА К., ОРЛОВА В., *Диалектное членение русского языка*, Москва 1970.
- Із ЗБОРКІ пазнаньня й чысьціні мовы, „Веда”, кастрычнік–сьнежань 1951, с. 152–154; № 2(7), люты 1952, с. 50–53; № 4(9), красавік 1952, с. 112–116; № 6(11), чэрвень 1952, с. 184, Нью-Ёрк.
- ІНСТРУКЦЫЯ па зьбіраньню беларускай народнай вусна-паэтычнай творчасці, укл. К.П. Кабашнікаў, Мінск 1959.
- ІНСТРУКЦЫЯ па зьбіраньню матэрыялаў для складаньня абласных слоўнікаў беларускай мовы, вып. 1., Мінск 1959; вып. 2, Мінск 1960; вып. 3, Мінск 1966.
- ІНСТРУКЦЫЯ па зьбіраньню матэрыялаў для складаньня лексічнага атласа беларускай мовы, Мінск 1971.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Белоруссы*, т. I, Варшава 1903.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Белоруссы*, т. II, Варшава 1908–1912.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Белоруссы*, т. III, Москва–Петроград 1916–1922.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *К вопросу о разработке старого западнорусского наречия*, Вильна 1893.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *К истории звуков и форм белорусской речи*, Варшава 1893.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Некоторые редкие особенности белорусского наречия в Сокольском уезде Гродненской губернии*, [в:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Обзор звуков и форм белорусской речи*, Москва 1886.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Программа для собирания особенностей белорусского наречия*, 1896, 1897, 1908, 1916.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Русская диалектология*, Ленинград 1924.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Этнографическая карта белорусского племени. Белорусские говоры*, [в:] Е.Ф. Карский, *Белоруссы*, т. 1, Варшава 1903.
- КАРСКИЙ Е.Ф., *Этнографическая карта белорусского племени. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России*, Санкт-Петербург 1903.
- КАСЬПЯРОВІЧ М., *Краёвы слоўнік Віцебшчыны*, Віцебск 1927.
- КАСЬПЯРОВІЧ М., *Як сабраць і ўкласьці слоўнік мовы свайго раёну*, „Arche” 2010, № 11, Менск, с. 142–157.
- КЛИМЧУК Ф., *К истории распространения белорусских говоров в юго-восточной Литве*, [в:] *Балто-славянские исследования*, Москва 1981, с. 214–220.
- КЛИМАЎ І., *Два стандарты беларускай літаратурнай мовы*, „Мова і соцыум” 2004, т. III, Магілёў.
- КЛИМЧУК Ф., *Ab suadnosinach gaworak Brэсцка-Пінскага Палесься і Падляшша*, [w:] *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, pod red. M. Kondratiuka, Białystok 1995, s. 121–125.
- КЛИМЧУК Ф., *Гаворкі Заходняга Палесься: Фанетычны нарыс*, Мінск 1983.
- КЛИМЧУК Ф., *Пераходныя гаворкі і пункт адліку*, [w:] *Pogranicza języków. Pogranicza kultur. Studia ofiarowane Elżbiecie Smułkowej*, pod red. A. Engelking, R. Huszczy, Warszawa 2003, s. 88–91.
- КОВАЛЕВА С., РОДИОНОВА А., *Методы полевой лингвистики для сбора лексического и грамматического языкового материала*, [в:] *Методика полевых ра-*

- бот и архивное хранение фольклорных, этнографических и лингвистических материалов*, В.П. Кузнецова, Петрозаводск 2009, с. 104–108.
- КОВАЛЬ У.І., *Кароткая інструкцыя па збору фразеалогіі ў беларускіх гаворках*, Гомель 1979.
- КОЛОСОВ М.А., *Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка*, Варшава 1878.
- КОМПЛЕКСНАЕ даследаванне фальклору і этнакультуры Палесся*, пад рэд. Т. Шамякінай [і інш.], Мінск 2005.
- КРАМКО І., *Адзіная старажытнарускаясь. Ці была яна?*, „Наша слова” 3.09.2003, № 33(620), с. 2.
- КРАМКО І.І., ЮРЭВІЧ А.К., ЯНОВІЧ А.І., *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. II, Мінск 1968.
- КРАСНЕЙ В.П., ШАКУН Л.М., *Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1978.
- КРЫВАНОСАВА В., *Уплыў палітыкі на беларускую лексікаграфію ў розных гістарычных перыядах Беларусі*, [maszynopis, praca magisterska, 2011]
- КРЫВІЦКІ А.А., *Беларуская нацыянальная моватворчасць і сярэдняя (цэнтральная) зона беларускай мовы*, [у:] *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцовай, Мінск 2009, с. 507–513.
- КРЫВІЦКІ А.А., *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск 2003.
- КРЫЎКО М., *Са слоўніка Дзісеншчыны*, „Польмя” 1985, № 6, с. 210–218.
- КУЗНЕЦОВ П.С., *Русская диалектология*, Москва 1954, 1960.
- КУЛЬТУРА речі в условиях билингвизма: состояние, перспективы, инновационные технологии*, под ред. В.Д. Старичонка [и др.], Минск 2005.
- ЛАБНГ:** *ЛЕКСІЧНЫ атлас беларускіх народных гаворак*, том 1–5, Мінск 1933–1988.
- ЛАПП:** *ЛЕКСІЧНИЙ атлас правобережного Полісся*, М. Никончук, Київ–Житомир 1994.
- ЛАСТОЎСКИ В., *Беларускія аднасловы*, „Крывіч” 1923, № 5, Коўна, с. 29–32.
- ЛАСТОЎСКИ В., *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*, Коўна 1926.
- ЛАСТОЎСКИ В., *Матэрыялы да беларускага зельніка*, „Крывіч” 1923, № 4, Коўна, с. 40–44.
- ЛАСТОЎСКИ В., *Падручны расейска-крыўскі (беларускі) слоўнік*, Коўна 1924.
- ЛАСТОЎСКИ В., *У справе рэформы кірылаўскае азбукі*, „Крывіч” 1927, № 12, Коўна, с. 60–66.
- ЛАУМАНЕ Б.Э., *Лексический материал диалектологического атласа латышского языка, отражающий латышско-русско-белорусско-польские контакты*, [в:] Р. Грабис, *Контакты латышского языка*, Рига 1977.
- ЛАУЧЮТЕ Ю., *Лексические балтизмы в славянских языках*, „Вопросы языкознания” 1972, № 3, с. 101–109.
- ЛГ [atlas]:** *ЛІНГВІСТЫЧНАЯ геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, пад рэд. Р.І. Аванесова, К.К. Атраховіча, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск 1969.
- ЛГ [książka]:** *ЛІНГВІСТЫЧНАЯ геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, пад рэд. Р.І. Аванесова, К.К. Атраховіча, Ю.Ф. Мацкевіч, Мінск 1968.

- ЛЕВАНЦЭВІЧ Л.В., *Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці*, ч. I, *Фанетыка*, ч. II, *Марфалогія*, Брэст 1993–1994.
- ЛЕКСІКА Палесся ў прасторы і часе, пад рэд. В.У. Мартынава, Мінск 1971.
- ЛЕМЦЮГОВА В.П., *Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці*, Мінск 1970.
- ЛЁСІК Я., *Практычная граматыка беларускае мовы*, Менск 1921.
- МАНАЕНКАВА А., *Паўднёвабеларуска-беларускія сыходжанні і разыходжанні ў галіне кансанатызму*, „Беларуская лінгвістыка” 1978, № 12, Мінск, с. 61–68.
- МАРАКОЎ Л., *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі 1794–1991*, т. 1–2, Мінск 2004.
- МАЦКЕВІЧ Ю., *Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове*, Мінск 1959.
- МАСКІЕВІЦЗ J.F., *Интерпретации некоторых лексических изоглос в белорусских говорах*, [в:] *Диалектологический сборник. Материалы IV Диалектологической конференции по изучению говоров и языковых контактов в Прибалтике (1972)*, под ред. М.К. Сивицкене, Вильнюс 1974.
- МАЦКЕВІЧ Ю.Ф. [і інш.], *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск 1964.
- МЕЛЬНИЧЕНКО Г.Г., *Хрестоматія по русской диалектологии*, Москва 1985.
- МЕЧКОВСКАЯ Н., *Трасянка в континууме белорусско-русских идиолектов. Кто и когда говорит на трасянке*, [в:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod red. E. Smułkowej, A. Engelking, Warszawa 2007, s. 27–57.
- МІНІНА Н., *Некаторыя асаблівасці мовы старавераў Віцебскай вобласці*, „Беларуская лінгвістыка” 1991, № 39, Мінск, с. 62–64.
- МІРАНОВІЧ Я., *Навейшая гісторыя Беларусі*, Беласток 1999.
- МІХАЙЛАЎ П., *Беларуская дыялектная лексікаграфія. Гісторыя, сучасны стан і перспектывы*, [в:] *Vadania dialektów i opomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, pod red. M. Kondratiuka, Białystok 1995, s. 107–120.
- МОЙСІЄНКО А.А., *Лексичні особливості говірки села Буріквна Чернігівщині, перехідної мови до білоруської*, [в:] *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей*, Ужгород 1978, с. 43–44.
- МЯЦЕЛЬСКАЯ Е.С., КАМАРОЎСКІ Я.М., *Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя*, Мінск 1979.
- НАЗАРАВА Т.В., *Лінгвістичний атлас Нижньої Прып'яті*, Київ 1985.
- НАЗАРАВА Т.В., *Украинско-белорусская языковая граница в районе нижней Припяти*, [в:] *Вопросы диалектологии восточнославянских языков*, под ред. Р.И. Аванесова, Минск 1964, с. 124–141.
- НАРОДНАЯ лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры. Слоўнік, пад рэд. У.В. Анічэнкі, Мінск 1983.
- НАРОДНЫЯ скарбы. Дыялекталагічны зборнік да 80-годдзя А.А. Крывіцкага, пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, Мінск 2008.
- НЕКРАШЭВІЧ С., *Аб пашырэнні аканьня на чужаземныя словы*, „Польмя” 1926, № 5.
- НЕКРАШЭВІЧ С., *Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы*, Менск 1925.
- НЕКРАШЭВІЧ С., *Да характарыстыкі беларускіх гаворак Парыцкага раёна*, Менск 1929.
- НЕКРАШЭВІЧ С., *Правапіс спрэчных дзеяслоўных форм*, „Адраджэньне” 1922, ч. 1.

- НЕКРАШЭВІЧ С., *Сучасны стан вывучэння беларускай мовы*, Менск 1927.
- НИКИФОРОВСКИЙ М.Я., *Белорусские песни-частушки*, Вильна 1911.
- НИКИФОРОВСКИЙ М.Я., *Нечистики: свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе*, Вильна 1907.
- НИКИФОРОВСКИЙ М.Я., *Очерки простонародного життя-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности*, Витебск 1895.
- НИКИФОРОВСКИЙ М.Я., *Полупословицы и полупоговорки, употребляемые в Витебской Белоруссии*, „Записки Северо-Западного отдела РГО”, 1910–1913.
- НИКИФОРОВСКИЙ М.Я., *Простонародные загадки*, Витебск 1898.
- НИКИФОРОВСКИЙ М.Я., *Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах*, Витебск 1897.
- НИКИФОРОВСКИЙ М.Я., *Странички из недавней старины города Витебска*, Витебск 1899.
- НИКОНЧУК М.В., *Житомирськополісько-білоруські лексико-семантичні ізоглоси*, [в:] *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*, Київ 1970, с. 258–267.
- НИКОНЧУК М.В., *Правобережнополесские говоры с лингвогеографической и исторической точек зрения*, [в:] *Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования*, под ред. Н.И.Голстого, Москва 1983.
- НИКОНЧУК М.В., *Правобережнополісько-білоруські лексичні ізоглоси*, [в:] *XIII Республіканська діалектологічна нарада. Тезі доповідей*, Київ 1969, с. 135–140.
- НОСОВИЧ И.И., *Белорусские песни*, Санкт-Петербург 1873.
- НОСОВИЧ И.И., *Сборник белорусских пословиц*, т. I–II, Санкт-Петербург 1867–1869.
- НОСОВИЧ И.И., *Словарь белорусского наречия*, Санкт-Петербург 1870.
- ОРЛОВА В., *Русско-белорусское языковые отношения по данным диалектологических атласов*, [в:] *Материалы и исследования по русской диалектологии*, вып. 2, Москва 1961, с. 13.
- ПАМЯТНАЯ книжка Сувальской губернии на 1873 год.*
- ПІВТОРАК Г., *Українці: звидки ми і наша мова*, Київ 1993.
- ПЛАСКАВИЦКІ А., *Да праблемы беларускіх школаў у перадаваенай Польшчы*, „Бацькаўшчына” 11.02.1956, № 6–7, München, с. 6.
- ПЛОТНИКАЎ Б., АНТАНЮК Л., *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003.
- ПЛЬГАВКА Л., *Белорусские лексемы-архетипы в региональных языках Литвы*, „Mėninis tekstas: Suvokimas. Analizė. Interpretacija” 2006, nr 5, Vilnius, с. 386–391.
- ПЛЬГАЎКА Л., *Беларуская мова ў Літве: сацыякультурны і лінгвістычны аспекты*, Вільня 2009.
- ПЛЬГАЎКА Л., *Лексічныя асаблівасці беларускага прамамоўя ў Літве*, [w:] *Gwary i opomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańskobałtyckiego*, pod red. L. Citko, B. Siegienia, Białystok 2006, с. 265–270.
- ПЛЬГАЎКА Л., *Некаторыя рэгіянальныя асаблівасці беларускай размоўнай мовы ў Літве*, [в:] *Культура речі в условиях билингвизма: состояние, перспективы, инновационные технологии*, под ред. В.Д. Старичонка [и др.], Минск 2005, с. 109–111.

- ПЛЬГАЎКА Л., *Патэнцыйная парадыгма полікультурнага рэгіёну ў аспекце развіцця моўнай асобы*, [в:] *Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе*, под ред. М.А. Можейко, Гродно 2010.
- PLYGAVKA L., *Социокультурное пространство белорусского языка в Литве*, „*Žmogus ir žodis*” 2007, vol. 9, nr 3, Vilnius, с. 54–59.
- ПЛЮШАР А.А., *Энциклопедический лексикон*, т. VIII, Санкт-Петербург 1836.
- ПОЛЕССКИЙ этнолингвистический сборник: *Материалы и исследования*, под ред. Н.И.Толстого, Москва 1983.
- ПОТЕБНЯ А.А., *Два исследования о звуках русского языка*, Воронеж 1866.
- ПРАГРАМА на вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы, пад рэд. К. Крапівы, Мінск 1948.
- Праграма на вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы, пад рэд. М. Жыдовіч, Мінск 1950.
- ПРОХАРАВА С., *Выбраныя працы*, Мінск 2009.
- ПРОХОРОВА С.М., *Говоры Западной Смоленщины: языковой статус, в зеркале синтаксических особенностей*, [у:] С. Прохарава, *Выбраныя працы*, Мінск 2009, с. 25–30.
- ПРОХОРОВА С.М., *Ещё раз о языковой непрерывности*, Минск 2002.
- ПРОХОРОВА С.М., *Синтаксис Западной Смоленщины*, [у:] С. Прохарава, *Выбраныя працы*, Мінск 2009, с. 31–38
- ПРОХОРОВА С.М., *Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологическое исследование*, Минск 1991.
- ПРОХОРОВА С.М., *Синтаксис сложного предложения в говорах Смоленщины*, [у:] С. Прохарава, *Выбраныя працы*, Мінск 2009, с. 39–72.
- ПРЫГОДЗІЧ М., ПРЫГОДЗІЧ А., *Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў*, Мінск 2010.
- РАСЛІННЫ свет. *Тэматычны слоўнік*, пад. рэд. Л.П. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкага, Мінск 2001.
- РАСТОРГУЕВ П., *Говоры на территории Смоленщины*, Москва 1960.
- РАСТОРГУЕВ П.А., *Говоры восточных уездов Гомельской губернии в их современном состоянии*, Минск 1927.
- РАСТОРГУЕВ П.А., *Да характарыстыкі беларускіх гаворак*, „*Запіскі аддзела гуманітарных навук. Працы класа філалогіі*” 1928, т. 1, кн. 2, Менск.
- РАСТОРГУЕВ П.А., *Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров*, Ленинград 1927.
- РАСТОРГУЕВ П.Р., *Словарь народных говоров Западной Брянщины: материалы для истории словарного состава говоров*, Минск 1973.
- РОМАНОВ Е.Р., *Белорусский Сборник*, вып. 1–9, Киев–Витебск–Вильнюс 1886–1912.
- РУДЕЛЕВ В., *К фонологической интерпретации русского аканья*, „*Вопросы языкознания*” 1963, № 2, Москва, с. 30–38.
- РУССКАЯ диалектология*, под ред. В.В. Колесова, Москва 2006.
- РУССКАЯ диалектология*, под ред. Л.Л. Касаткина, Москва 2005.
- РУТТ Т., *О диалектоносителях и особенностях работы с ними*, [в:] *Методика полевых работ и архивное хранение фольклорных, этнографических и лингвистических материалов*, В.П. Кузнецова, Петрозаводск 2009, с. 127–135.

- САЎКА З., *Мазайчная артаграфія*, „Arche”, <http://arche.by/by/page/reviews/204>.
- САЎКА З., *Мэханіка зьявячання*, „Arche”, <http://arche.by/by/page/reviews/338>.
- САЎКА З., *На пазыцыях мовазнаўчага фронту*, „Arche”, <http://arche.by/by/page/science/819>.
- СЕЛЬСКАЯ гаспадарка. *Тэматычны слоўнік*, пад. рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцовай, Мінск 2010.
- СЕРЖПУТОЎСКИ А., *Казкі і апавяданьні беларусаў Слуцкага павету*, Ленінград 1926.
- СІВЦКАЯ Н.В., *Назвы адзеньня ў гаворках беларускай мовы*, Мінск 2011.
- СИЛЕНКО Ю.М., *Дослідження міждіалектних українсько-білоруських контактів на території Ріпкинщини*, Чернівці 2007 [maszuporis].
- СКАРБЫ народнай мовы. *Дыялекталагічны зборнік*, пад. рэд. Л.М. Кунцэвіч, Мінск 2005.
- СЛОЎНІК беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча, пад рэд. Ю.Ф. Мацкевіча, т. 1–5, Мінск 1979–1986.
- СМУЛКОВА Э., *Гаворкі ўсходняй Беласточчыны ў святле лексічных даследаванняў*, [у:] *Беларускае і славянскае мовазнаўства*, Мінск 1972.
- SMUŁKOWA E., *K вопросу о белорусских балтизмах*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 272–283.
- СОБОЛЕВСКИЙ А.И., *Очерки русской диалектологии*, Санкт-Петербург 1892.
- СОПИКОВ В.С., *Опыт российской библиографии*, Санкт-Петербург 1813.
- СПЗБ: *СЛОЎНІК беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча*, том 1–5, Мінск 1979–1986.
- СТАНКЕВІЧ А.А., *Аб лінгвагеаграфічным вывучэнні балтызмаў у беларускіх гаворках*, „Беларуская мова” 1987, вып. 15, Мінск, с. 11–18.
- СТАНКЕВІЧ С., *Беларускія элементы ў польскай рамантычнай паэзіі*, Беласток–Вільня 2010.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Беларускія плямёны*, „Веда” 1952, № 6 (11), Нью-Ёрк, с. 161–176.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, Менск 2002.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Іменьні з суфіксам -іня*, „Крывіч” 1924, № 8, Коўна.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Крывічына ў „Толковым Словару Живаго Великорускаго Языка” В. Даля*, „Веда” 1951, № 1, Нью-Ёрк, с. 3–26.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Крывічы*, „Веда” 1953, № 4–6 (21–23), Нью-Ёрк, с. 78–81.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Куток мовы*, „Веда” 1951, № 4, Нью-Ёрк, с. 117–121.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку*, „Родная мова. Месячнік пасьвячоны пытаньням беларускае (крывіцкае) мовы” 1931, № 5–6, Вільня.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку*, [у:] Станкевіч Я., *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, Менск 2002.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Мова Вяцічаў*, „Веда” 1953, № 4–6 (21–23), Нью-Ёрк, с. 73–78.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Мова крывіцкага (беларускага рукапісу XVI стаг. „Аль Кітаб”, „Калосьсе”* 1939, № 1, Вільня, с. 45.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Паляшукі й Палявікі. Севяране*, „Веда” 1952, № 7 (12), Нью-Ёрк, с. 214–219.
- СТАНКЕВІЧ Я., *Радзімічы й Вяцічы*, „Веда” 1952, № 9–10 (14–15), Нью-Ёрк, с. 309–313.

- СТАНКЕВИЧ Я., *Севяране*, „Веда” 1952, № 8 (13), Нью-Ёрк, с. 237–250.
- СТАНКЕВИЧ Я., *Этнографічныя й гістарычныя тэрыторыі й граніцы Беларусі*, „Веда” 1952, № 9–10 (14–15), Нью-Ёрк, с. 257–279.
- СЦЯЦКО П., *Народная лексіка*, Мінск 1970.
- СЦЯЦКО П.У., *Дыялектны слоўнік (З гаворак Зэльвенічыны)*, Мінск 1970.
- СЦЯЦКО П.У., *Народная лексіка і словаўтварэнне*, Мінск 1972.
- СЦЯШКОВІЧ Т.Ф., *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск 1972.
- СЦЯШКОВІЧ Т.Ф., *Слоўнік Гродзенскай вобласці*, Мінск 1983.
- СЯНЬКЕВИЧ В., *Да пытанняў геаграфічных назоваў Беларусі*, „Беларус” 1981, № 288, Нью-Ёрк, с. 3.
- СЯНЬКЕВИЧ В., *Да пытанняў польскае мяшчыні на Беларусі*, „Запісы” 1976, № 14, Нью-Ёрк, с. 76–84.
- ТАМБОВЦЕВ Ю., *Фоно-типологические расстояния между балтийскими и славянскими языками*, „Acta Baltico-Slavica” 2011, t. 35, Warszawa, s. 143–157.
- ТАРАШКЕВИЧ Б., *Беларуская граматыка для школ*, Вільня 1918.
- ТИПОЛОГИЯ двуязычия и многоязычия в Беларуси*, под. ред. А. Булыко, Л. Крысин, Минск 1999.
- ТУРАЎСКІ слоўнік*, пад рэд. А.А. Крывіцкага, т. 1–5, Мінск 1982–1987.
- ХРЭСТАМАТЫЯ на беларускай дыялекталогіі*, пад рэд. Р.І. Аванесава, М.В. Бірылы, Мінск 1962.
- ХРЭСТАМАТЫЯ на беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, пад рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцовай, Мінск 2009.
- ЦЫХУН А.П., *Акадэмік з вёскі Лаіша Я.Ф. Карскі*, Гродна 1992.
- ЦЫХУН А.П., *Скарбы народнай мовы*, Гродна 1993.
- ЦЫХУН Г., *Крэалізаваны прадукт. Трасянка як аб’ект лінгвістычнага даследавання*, „Arche” 2000, nr 6 (11) [on-line].
- ЦЫХУН Г.А., *Заметки о говорах и диалектных чертах белорусско-русского пограничья*, [w:] A. Bolek, A. Fałowski, *Słowianie wschodni. Między językiem a kulturą*, Kraków 1997, s. 217–225.
- ЧАРНЯКЕВИЧ Ю.В., *Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны*, Мінск 2009.
- ЧЕКМАН В., *Фонетические особенности говоров села Колесники Эйшишкского района Литовской ССР*, [в:] *Польские говоры в СССР*, ч. I, *Исследования и материалы 1967–1969 гг.*, Минск 1973, 29–43.
- ЧЕРНЫХ П.Я., *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1954.
- ЧЭКМАН В., *Гісторыя проціпастаўленняў на цвёрдасці – мяккасці ў беларускай мове*, Мінск 1970.
- ШАКУН Л.М., *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, Мінск 1995.
- ШАКУН Л.М., *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1984.
- ШАТЭРНИК М.В., *Краёвы слоўнік Чэрвеньчыны*, Менск 1929.
- ШАХМАТОВ А., *Введение в курс истории русского языка*, ч. 1, *Исторический процесс образования русских племен и наречий*, Петроград 1916.
- ШАХМАТОВ А., *Древнейшие судьбы русского племени*, Петроград 1916, 1919.
- ШАХМАТОВ А., *Исследования в области русской фонетики*, Варшава 1893.
- ШАХМАТОВ А., *Очерк древнейшего периода истории русского языка*, Петроград 1915.

- ШАХМАТОВ А., *Очерк современного русского литературного языка*, Санкт-Петербург 1913.
- ШАХМАТОВ А., *Русское и словенское аканье*, „Русский филологический вестник” 1902, № 48, Warszawa.
- ШАХМАТОВ А., *Синтаксис русского языка*, т. 1–2, Ленинград 1925–1927.
- ШЕЙН П.В., *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*, т. I–II, Санкт-Петербург 1887–1893.
- ШЕСТАКОВ П., *География Смоленской губернии*, Смоленск 1857.
- ШЛЮБСКИ А.А., *Матэрыялы да вывучэньня фальклёру і мовы Віцебшчыны*, ч. 1–2, Менск 1927–1928.
- ШПИЛЕВСКИЙ П.М., *Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических поверьях*, Санкт-Петербург 1853.
- ШПИЛЕВСКИЙ П.М., *Белорусские поверья*, Санкт-Петербург 1850–1852.
- ШПИЛЕВСКИЙ П.М., *Белорусские пословицы*, Санкт-Петербург 1853.
- ШПИЛЕВСКИЙ П.М., *Исследование о вовколаках на основании белорусских поверий*, Санкт-Петербург 1853.
- ШТЫХАЎ Г., ЛЫСЕНКА П., КАРОБУШКІНА Т., ЗВЯРУГА Я., *Усходнеславянскія саюзы плямён*, [y:] *Гісторыя Беларусі. Старажытная Беларусь*, пад рэд. М. Ермаловіча, т. 1, Мінск 2000, с. 139–143.
- ЭРКЕР А., *Специфика именных парадигм в белорусском смешанном говоре на балтославянском пограничье*, „Балто-славянские исследования” 2012, 18, Москва [w druku].
- ЭРКЕР А., *Фактор языкового контакта в исследовании особенностей флективной морфологии „мовы прастай” (на примере окончаний родительного падежа существительных)*, [w:] *Von Zuständen, Dynamik und Veränderung bei Rymäen und Giganten (Festschrift für Walter Brey zu seinem 60. Geburtstag)*, под ред. L. Scholze, V. Wiemera, Bochum 2009, s. 293–303.
- ЭТНАГРАФІЧНАЯ карта эўрапейскае Расеі*, [y:] Агнявіда, *Этнаграфічны прастор Беларусі*, „Бацькаўшчына” 22.06.1958, № 23 (409), München, s. 2–3.
- ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ карта белорусского племени*, 1903.
- ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ карта белорусского племени. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России*, Петроград 1917.
- ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ очерки Сувальской губернии*, [v:] *Памятная книжка Сувальской губернии на 1873 год*.
- ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ и конфессиональные процессы в современном обществе*, под ред. М.А. Можейко, Гродно 2010.
- ЮРЧАНКА Г., *Дыялектны слоўнік (3 гаворак Мсціслаўшчыны)*, Мінск 1966.
- ЮРЧАНКА Г., *Народнае вытворнае слова (3 гаворак Мсціслаўшчыны)*, Мінск 1981–1985.
- ЮРЧАНКА Г., *Сучаснае народнае слова. (3 гаворак Мсціслаўшчыны)*, Мінск 1988.
- ЯНКОВЯК М., *Беларуская мова ў Латвіі: статус, сферы выкарыстання, перспектывы*, „Acta Albaruthenica” 2010, t. 10, Warszawa, s. 301–310.
- ЯНКОВЯК М., *Беларускія гаворкі ў Краслаўскім раёне Латвіі. Сацыялінгвістычнае дасьледаваньне*, Беласток–Вільня 2012, с. 288.

- ЯНКОВЯК М., *Лексіка беларускамоўных жыхароў Латгаліі (на прыкладзе Краслаўскага раёна)*, [w:] *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, pod red. S. Kawaloua, R. Radzika, M. Sajewicza, Lublin 2010, s. 397–406.
- ЯНКОВЯК М., *Палітыка польскіх улад у дачыненні да беларускай меншасці ў 1918–1939 гг.*, [в:] *История и культура Европы в контексте становления и развития региональных цивилизаций и культур: актуальные проблемы из исторического, прошлого и современности. Материалы международной научно-теоретической конференции*, под. ред. В.А.Космача, Витебск 2003, s. 175–177.
- ЯНКОВЯК М., *Соціолінгвістычная сітуацыя беларусов на беларусско-російскім погранічце*, „Linguistica Lettica” 2006, t. XV, Rīga, s. 193–210.
- ЯНКОВЯК М., *Языковая характеристика деревень на белорусско-русском пограничье*, „Studia Slavica” 2006, t. VI, Tallinn, s. 264–278.
- ЯНКОЎСКИ Ф., *Беларуская фразеалогія*, Мінск 1968.
- ЯНКОЎСКИ Ф., *Беларускія народныя параўнанні. Кароткі слоўнік*, Мінск 1973.
- ЯНКОЎСКИ Ф., *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, ч. 1, Мінск 1974.
- ЯНКОЎСКИ Ф., *Дыялектны слоўнік*, вып. 2, Мінск 1960.
- ЯНКОЎСКИ Ф., *Дыялектны слоўнік*, Мінск 1952.
- ЯЎСЕЕЎ Р., *Маці казала так... З гаворкі Бялыніцкага раёна*, Мінск 1978.
- ЯШКІН І., *Вакалізм паўночна-ўсходняй групы гаворак Слаўгарадчыны. Націскныя галосныя фанемы*, „Вестці Акадэміі Навук БССР. Серыя грамадскіх навук” 1967, № 1, Мінск.

Materiały internetowe:

- <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/>
<http://www.umcs.lublin.pl/>
<http://www.bialorus.pl/>
<http://pl.wikipedia.org/>
<http://nadbuhom.free.ngo.pl/>
<http://toporzel.republika.pl/>
<http://zbsb.org/>
www.isybislaw.ispan.waw.pl
<http://pribaikal.ru/>
<http://pribaikal.ru/belorus-item/article/9997.html>
www.smalensk.org

SŁOWNICZEK TERMINÓW⁹³⁸

Akanie – rozumiane w szerszym znaczeniu oznacza nieodróżnianie samogłosek *o*, *e*, *a* w pozycji zarówno po twardych, jak i miękkich spółgłoskach (obejmuje zatem pojęcie akania i jakania). Przeciwstawia się tym samym zjawisku okania (→ okanie). W węższym znaczeniu akanie należy rozumieć jako nieodróżnianie nieakcentowanych samogłosek w pozycji tylko po twardych, czyli przeciwstawione pojęciu jakania⁹³⁹ (→ jakanie). Nieakcentowane samogłoski *o*, *e*, *a* są wymawiane jako *a*, np.: M. lp. *vad^la* – D. lp. *vad^ly* a nie: *voda* – *vody*. Akanie jest charakterystyczne dla białoruskiego języka literackiego (uwidocznione w pisowni i w wymowie) i rosyjskiego języka literackiego (uwidocznione tylko w wymowie). Występuje również w gwarach białoruskich (z wyjątkiem południowo-zachodniej Białorusi, gdzie dominują gwary poleskie ukraińskiego charakteru) oraz w gwarach rosyjskich (z wyjątkiem położonych na północ od jeziora Ładoga i gwar południowo-rosyjskich). Akanie jest obecne także w polszczyźnie północnokresowej⁹⁴⁰. Można wyróżnić dwa typy akania – dysymilatywne i niedysymilatywne (→ akanie niedysymilatywne / → akanie dysymilatywne). Granicę występowania akania dysymilatywnego i niedysymilatywnego w gwarach białoruskich stanowi linia wyznaczona miejscowościami: Postawy – Lepel – Kruhłe – Bychów – Karma. Na południowy zachód od tej izoglosy występuje akanie niedysymilatywne, a na północny wschód – dysymilatywne.

Akanie dysymilatywne – zwane także żyzdryńskim bądź białoruskim, obejmuje obszar północno-wschodniej Białorusi: wschodnią część obwodu mohylewskiego, Witebszczyznę, północno-wschodnie krańce obwodu mińskiego i homelskiego. Oznacza przejście etymologicznych samogłosek *o*, *e* i *a* w inną głoskę, w zależności od pozycji w słowie. Nie będące pod akcentem *o*, *e* i *a* po twardych spółgłoskach przechodzą w samogłoskę *a* w pozycji przed wszystkimi sylabami akcentowanymi, ale tylko wtedy, kiedy w sylabie akcentowanej nie ma *a*, np. *vad^ly* ‘wody’, *trav^loi* ‘trawą’. Kiedy natomiast ^l*a* znajduje się w pozycji akcento-

⁹³⁸ Poniżej znalazły się terminy nieomówione wcześniej (tj. w rozdziale 1.2. *Podstawowe terminy z zakresu dialektologii*) oraz odnoszące się do białoruskiego obszaru językowego.

⁹³⁹ Szerzej pojęcie *akania* w gwarach białoruskich omawia: Н.Т. В а й т о в і ч, *Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі*, Мінск 1968, s. 10. Fonologiczną interpretację akania w swojej pracy podają: W. C z e k m a n, E. S m u ł k o w a, *Fonetyka i morfologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej*, Warszawa 1988, s. 223–227.

⁹⁴⁰ Kwestię akania w polszczyźnie północnokresowej porusza: I. G r e k - P a b i s o w a, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa 2002, s. 16, 17.

wanej, w sylabach przedakcentowanych etymologiczne *o*, *e*, *a* wymawiane są zazwyczaj jako samogłoska zredukowana, oznaczana w zapisie fonetycznym najczęściej znakiem *ɔ*. Samogłoska zredukowana, w zależności od idiolektu może się różnić czasami barwą i przyjmując formę *ɔ*, *y* lub *u*, jak np.: *vɔd'a*, *vyd'a* ‘woda’, *γɔłɔv'a* ‘głowa’, *furbuv'ac* ‘malować, nadawać kolor’⁹⁴¹.

Akanie dysymilatywno-niedysymilatywnego typu – gwary z akaniem dysymilatywnym na zachodzie graniczą z pasmem gwar, w których zauważalne jest niekonsekwentne występowanie akania jednego typu. W jednych gwarach tego obszaru (np. zachodnia część Witebszczyzny) przeważa akanie dysymilatywne, w drugich niedysymilatywne. W innych z kolei można zafiksować paralelne występowanie obydwu tych typów i żaden z nich nie przeważa. Przy tego typu wokalizmie w pierwszej sylabie przed akcentem na miejscu *o* i *a* w pozycji przed różnymi akcentowanymi samogłoskami wymawia się *a* niezredukowane. W pozycji przed akcentowanym *'a* jednak może już nie być konsekwentnej wymowy – na miejscu *o* i *a* można już zafiksować także ich zredukowaną postać do *ɔ*, *y* lub *u*, np.: *nyγ'a* ‘noga’, *vɔjn'a* ‘wojna’ czy *xuv'ac* ‘chować’⁹⁴².

Akanie niedysymilatywne – przy akaniu niedysymilatywnym nieakcentowane *o*, *e* i *a* znajdujące się przed sylabą akcentowaną zawsze przechodzą w *a*, niezależnie od jakości samogłoski akcentowanej. Nieakcentowane *a* pochodzące z *o*, *e* i *a* artykułowane jest wprawdzie słabiej, ale nie traci ono swojej jakości i ciągle jest wymawiane jak *a*: *vad'a* ‘woda’, *γatav'a* ‘głowa’. Akanie niedysymilatywne, charakterystyczne dla białoruskiego języka literackiego, obejmuje całą centralną część Białorusi. Na wschodzie graniczy z akaniem dysymilatywnym, a na północnym-wschodzie – z dysymilatywno-niedysymilatywnym. Granica występowania tego typu akania przechodzi nieco na południowy zachód od linii Braśław – Głębokie – Lepel i na wschód od Krupki – Berezino – Bychów, na zachód i południe od Karma – Czeczersk⁹⁴³.

Akanie żyzdryńskiego typu → akanie dysymilatywne.

Ciekanie – jedna z najbardziej rozpoznawalnych cech białoruskiego języka literackiego. Nazwa pochodzi od spójłoski *c'*, która stopniem miękkości odróżnia się od rosyjskiego *t'* (ros. *t'emno* – biał. *c'omna*) – tj. uległa dalszej palatalizacji. Podobnie jak dziekanie, ciekanie rozwinęło się nie później niż w XIV wieku, czego dowodzą już zabytki literatury tego okresu. Ciekanie jest charakterystycz-

⁹⁴¹ Н.Т. В а й т о в і ч, *Ненаціскны...*, *op.cit.*, с. 180, 181; В.А. Гу л і ц к а я [і інш.], *Беларуская...*, *op.cit.*, с. 26–29; Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 38, 39.

⁹⁴² Н.Т. В а й т о в і ч, *Ненаціскны...*, *op.cit.*, с. 18, 19.

⁹⁴³ *Ibidem*, с. 22–24.

ne dla prawie wszystkich gwar na terytorium Białorusi, z wyjątkiem zachodniego Polesia, i obejmuje także słowa zapożyczone⁹⁴⁴.

Dziekanie – jedna z najbardziej charakterystycznych cech białoruskiego języka literackiego. Nazwa pochodzi od spółgłoski *ʒ*, która stopniem miękkości odróżnia się od rosyjskiego *d'*, tj. uległa dalszej palatalizacji (ros. *d'eń* – biał. *ʒ'eń*). Rosyjskie miękkie *d'* jest bardziej przednie niż białoruskie *ʒ*, które zbliża się do samogłoski szeregu średniego. Dziekanie zjawilo się w białoruszczyźnie nie później niż w XIV wieku. Swym zasięgiem obejmuje prawie wszystkie gwary na terytorium Białorusi z wyjątkiem zachodniego Polesia. Występuje również w słowach zapożyczonych⁹⁴⁵.

Dyftongiczna wymowa – dla gwar białoruskich południowo-zachodniej części kraju charakterystyczna jest wymowa dyftongów, jak *ie* (rzędu przedniego, średnio-wysoka), będąca pod akcentem na miejscu dawnego *jat*: *xl'ie̯b*, *l'es*. Występuje w mowie osób zamieszkujących obwód brzeski i homelski. Dyftong *uo* (tylnego rzędu, średnio-wysoka) występuje na miejscu etymologicznego *o*. Obejmuje swym zasięgiem występowania obwód brzeski i homelski, np.: *kūon'*⁹⁴⁶.

Epeneteza – jest to pojawienie się w słowie dźwięku, który w jego początkowej formie był nieobecny. Do epentetycznych dźwięków, występujących w gwarach białoruskich, można zaliczyć takie, jak: *j*, *ń*, *l'*. Powstały w wyniku różnych procesów fonetycznych.

Epentetyczne *j* pojawiło się m.in. w procesie stwardnienia spółgłosek wargowych: *pj^lac'ero* 'pięcioro', spotyka się też w takich słowach różnych regionów Białorusi, jak *čama^lid'an* 'walizka' czy *b^laj^lna* 'biania – ruska łaźnia'. Epentetyczne *ń* występuje w gwarach południowo-zachodniej części obwodu brzeskiego: *m^laso* 'mięso'. Na Polesiu notowane są z kolei formy czasowników 3. os. lm. z epentetycznym *l'*: *spl'at* 'śpią', *k'orml'at* 'karmią'⁹⁴⁷.

Jakanie – jakanie należy rozumieć jako nieodróżnianie etymologicznych *e*, *ě*, *'a* po spółgłoskach miękkich w pierwszej sylabie przed akcentem i przejście ich w *'a*: *s'astr^la*, *s'al^lo*. Wyróżnia się dwa typy jakania: dysymilatywne i niedysymilatywne (tzw. mocne). Jakanie jest właściwe dla większości gwar na terytorium Białorusi z wyjątkiem zachodniego Polesia⁹⁴⁸.

⁹⁴⁴ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, *op.cit.*, s. 116, 117; Э. Блінава, Е. Мясельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, s. 54–56.

⁹⁴⁵ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, *op.cit.*, s. 116, 117; Э. Блінава, Е. Мясельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, s. 54–56.

⁹⁴⁶ Э. Блінава, Е. Мясельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, s. 32, 33, 36, 37.

⁹⁴⁷ *Ibidem*, s. 64, 65.

⁹⁴⁸ Н.Т. Вайтовіч, *Ненаціскны...*, *op.cit.*, s. 56; kwestię jakania z fonologicznego punktu widzenia rozprawy w swojej książce E. Smułkowa oraz W. Czekman: W. Czekman, E. Smułkowa, *Fonetyka i morfologia języka białoruskiego...*, *op.cit.*, s. 228–234.

Jakanie dysymilatywne – zwane też białoruskim, bądź żyzdryńskim, charakteryzuje się nieodróżnianiem etymologicznego *'e, ě, 'a* w pierwszej sylabie przed akcentem i przejście ich w *a*, jeżeli w sylabie akcentowanej nie znajduje się ¹*a*. Jeżeli w sylabie akcentowanej występuje ¹*a*, to wówczas *'e, ě, 'a* wymawiane są w postaci samogłosek zredukowanych, czyli *i* lub *ɨ*, np.: *vasn¹o¹i*, *z'aml¹o¹i*, ale *s'istr¹a*, *z'iml¹a*. Jakość tych samogłosek zależy zatem od jakości samogłoski w sylabie akcentowanej. Jakanie dysymilatywne obejmuje swym zasięgiem północno-wschodnią Białoruś, a granica przebiega na wschód mniej więcej od linii wyznaczonej następującymi miejscowościami: Miadzioł – Łohojsk – Borysów – Kliczew – po Wietkę na granicy z Rosją i Ukrainą⁹⁴⁹.

Jakanie dysymilatywno-niedysymilatywne – gwary na styku obszaru występowania jakania dysymilatywnego i niedysymilatywnego charakteryzują się paralelnym występowaniem jednego z nich. Odnosi się to obszaru północnej części obwodu mińskiego, północno-zachodniej części Witebszczyzny, krańców zachodniej Mohylewszczyzny. Wahanie takie jest możliwe nie tylko w tych samych słowach, czy jednej wsi, ale nawet w wypowiedziach jednej osoby. Można wyróżnić trzy typy: gdy przeważa jakanie dysymilatywne, ale pojawiają się elementy niedysymilatywnego, paralelne występowanie obydwu typów jakania, bądź przeważa niedysymilatywne z elementami dysymilatywnego⁹⁵⁰.

Jakanie niedysymilatywne – zwane też mocnym, ma miejsce wówczas, gdy samogłoski *'e, ě, 'a* stojące po miękkich spółgłoskach wymawiane są jako *'a*, niezależnie od tego, jakiej jakości jest następująca po nich samogłoska w sylabie akcentowanej oraz następujące po niej spółgłoski (miękkie czy twarde): *s'astr¹a*, *c'al¹ata*. Swym zasięgiem obejmuje obszar obwodu grodzieńskiego, południowej części obwodu mińskiego, zachód obwodu mohylewskiego, część obwodu homelskiego (paralelnie z jekaniem) oraz północne regiony obwodu brzeskiego. Południową granicę trudno jest wyznaczyć, występuje bowiem szeroki pas gwar jakających-jekających⁹⁵¹.

Jakanie witebskiego typu – witebski typ jakania charakteryzuje się występowaniem w sylabie przedakcentowej *i*, kiedy w sylabie pod akcentem znajduje się ¹*a* bądź ¹*e*, np. *visn¹a*, *z'ir¹e¹u¹ńa*⁹⁵².

Jakanie żyzdryńskie → jakanie dysymilatywne.

⁹⁴⁹ Н.Т. В а й т о в і ч, *Ненаціскны...*, *op.cit.*, s. 56–58.

⁹⁵⁰ *Ibidem*, s. 66–68.

⁹⁵¹ *Ibidem*, s. 69.

⁹⁵² Szerzej witebski typ jakania opisuje Krywicki w swojej książce: А.А. К р ы в і ц к і, *Дыялекталогія...*, *op.cit.*, s. 183, 184.

Jekanie – jekanie jest charakterystyczne dla południowej części Białorusi. Samogłoski, z wyjątkiem przednich, znajdujące się w pierwszej sylabie przed akcentowaną, przechodzą w *e*: 'a, 'e, 'o → 'e, np. *s'estr¹a* 'siostra', *z'el¹onyj^e* 'zielone', *v'iš¹nem* 'wiśniom', *x'o¹ž'ec* 'chodzą'. Proces ten odbywa się niezależnie od jakości akcentowanej sylaby oraz niezależnie od miękkości / twardości spółgłosek następujących po *a*, *e* czy *o*. Najbardziej systematyczną zamianę na *e* widać w przypadku *e* oraz *ě*. Jekanie zanotowano na obszarze zachodniej części obwodu homelskiego, południowej części obwodu mińskiego (przylegającej do Homelszczyzny) oraz w niektórych regionach obwodu brzeskiego. Cecha ta przeciwstawia się jakaniu. Można wyznaczyć także obszar z gwarami o przejściowym charakterze – z jekaniem i jakaniem, kiedy to 'a i 'e będące w pierwszej sylabie przedakcentowej, po miękkich spółgłoskach, mogą być wymawiane bądź jako 'e bądź jako 'a: *s'estr¹a* / *s'astr¹a* 'siostra'. Dokładne geograficzne określenie obszaru przejściowego nie jest jednak możliwe – na zachodzie Białorusi pas ten jest wyjątkowo wąski, podczas gdy na wschodzie kraju całkiem szeroki⁹⁵³.

Metateza – jest to jeden z podstawowych procesów fonetycznych, który polega na zmianie kolejności sąsiadujących głosek lub całych sylab. Metateza zachodzi przede wszystkim w słowach mało znanych osobom posługującym się daną gwarą (np. zapożyczeniach). Zamieniają one sylaby w ten sposób, aby upodobnić je do słów bardziej znanych, właściwych na danym terytorium. Proces ten jest notowany we wszystkich gwarach białoruskich: *ka¹op¹ni* zamiast *ka¹opl¹i* 'konopie', *γana¹v¹icy* zamiast *na¹v¹icy* 'spodnie', czy *kama¹žyn* zamiast *ma¹ya¹z¹in* 'sklep'⁹⁵⁴.

Okanie – na obszarze Białorusi występują gwary, w których zanotowano brak akania, czyli okanie. Przy okaniu samogłoski w pierwszej sylabie przed akcentem zmieniają swoją jakość tylko nieznacznie. Fonem *o* po twardych spółgłoskach zachowuje swoją specyfikę i jest wymawiany wyraźnie, niezależnie od jakości akcentowanej samogłoski, np.: *bo¹yaty* 'bogaty', *bo¹oto* 'bagno', *vo¹o¹ž* 'wodą'. Obszar występowania okania to południowo-zachodnia część Białorusi – południowa część obwodu brzeskiego i zachodnia część homelskiego. W gwarach położonych bardziej na północy (bliżej występowania akania) notowana jest wymowa bardziej szeroka *o*, na południu, bliżej granicy z Ukrainą – nieco zwężonego *ô*. Granica zasięgu występowania okania – akania przebiega mniej więcej po linii Prużany – Łuniniec i dalej na Stolin⁹⁵⁵.

Protetyczne spółgłoski – dla języka białoruskiego, zarówno literackiego, jak i gwar, nie jest charakterystyczne występowanie na początku słowa labializowanych

⁹⁵³ Н.Т. Вайтовіч, *Ненаціскны...*, *op.cit.*, с. 72–76; Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 50, 51.

⁹⁵⁴ Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, *op.cit.*, с. 65.

⁹⁵⁵ Н.Т. Вайтовіч, *Ненаціскны...*, *op.cit.*, с. 24–27.

o oraz u. W związku z tym przed tymi samogłoskami pojawiły się głoski protetyczne. Protetyczne *v* przed początkowymi *o* i *u*, jak np. *v¹opratka* ‘odzież’, *v¹oz’era* ‘jezioro’, *v¹ul’ica* ‘ulica’, występuje w gwarach następujących obwodów: witebskiego, mohylewskiego, mińskiego (z wyjątkiem południowych krańców obwodu), homelskiego (z wyjątkiem regionów południowo-zachodnich). Na zachodniej Białorusi (obwód brzeski i niektóre regiony Grodzieńszczyzny) występuje z kolei protetyczne *γ*: *γ¹os’eń* ‘jesień’, *γ¹oz’ero* ‘jezioro’, *γ¹uxa* ‘ucho itd. Na obszarze zachodniej Grodzieńszczyzny, południowo-zachodnich regionów obwodu brzeskiego i północno-wschodnich regionów obwodu homelskiego nie notuje się spółgłosek protetycznych: *¹okna* ‘okno’, czy *¹ostrɨ̯* ‘ostry’⁹⁵⁶.

Ukanie – to wymowa nieakcentowanego *o* jako *u*. Widoczna jest wyższa artykulacja *o* oraz jego większa labializacja. W gwarach południowo-zachodniej części obwodu brzeskiego *o* może być wymawiane jako *o^u*, *u^o* i *u*: *mo^ur¹oz* ‘mróz’, *vu^od¹a* ‘woda’, *kur¹ova* ‘krowa’⁹⁵⁷.

⁹⁵⁶ Э. Б л і н а в а, Е. М я ц е л ь с к а я, *Беларуская дыялекталогія, op.cit.*, с. 65, 66.

⁹⁵⁷ *Ibidem*, с. 27–30.

SUMMARY

Belarusian studies have long tradition in Poland. Polish scholars both linguists and ethnographers were interested in Belarusian issues as early as in the 19th century. We hereby present a study which provides the reader with reliable information about Belarusian dialects, their origin, range and diversity that is based on recent research achievements. Our aim is to show the Polish reader richness and diversity of Belarusian dialects, their position and role in the culture and life of contemporary people as well as language tendencies in the Belarusian country. *Belarusian dialectology* can serve as an academic coursebook as well.

Introduction to dialectology discusses basic dialectological terms, compares Belarusian dialects to other variations of the language functioning in Belarus, describes the methodology of the dialectological research, shows the meaning of dialectology and its connection with other scientific disciplines and presents phonetic transcription used in Polish dialectology where each graphic symbol equals one sound.

Ethnographic-language borders of Belarus result from settling processes of Eastern-Slavonic tribes and their accumulation on the Baltic substrate. This is presented in the chapter *Belarusian dialects as reflection of settling of Belarusian tribes and migration processes of Slavs and Balts*. Scholars agree that there are two tribes most important for the origin of the Belarusian language territory determining language distinction of two basic Belarusian dialects – these are the Krivichs and Dregovichs tribes. The territory inhabited by the Krivichs is the area of the present north-eastern dialect and the land where the Dregovichs used to live is the area of the present south-western dialect. We need to remember however that ethnographic-language borders changed depending on assimilation processes present in the area inhabited by the following tribes: Dregovichs, Drevlians, Krivichs, Poleshuks, Severians, Vyatichi. Archeological, hydronymical, anthropological, ethnological and other data led to creating the theory of the substrate origin of the Belarusians whose core is the fact that the Slavs gradually assimilated the Balts in the Belarusian area being under the influence of the Baltic substrate at the same time. Attempts to define the Belarusian ethnographic borders dates back as early as to the second half of the 19th century. The main factor distinguishing a particular nation in Eastern and Central Europe was the language, therefore ethnographic maps of Belarus of the 19th and 20th centuries were maps defining the borders of the range of the Belarusian language.

The main reason for the origin of Eastern-Slavonic languages was regrouping which took place in two dialectal zones: Kiev–Polesian and Polotsk–Ryazan. In Chapter III called *History of the research over Belarusian dialects* the authors discuss features which on the one hand contrast two present Belarusian dialectal massifs: north-

eastern and south-western and on the other hand – indicate historical connections of both dialects with earlier dialectal areas: Polotsk–Ryazan and Kiev–Polesian. Two stages are distinguished in the research of Belarusian dialects: the ethnographic and dialectological stages. In the early stage the Belarusian folk was the subject of interest of researchers who belonged to several academic centres: Vilnius, Warsaw, Cracow, Saint Petersburg and Moscow. What increased the interest in dialects was appearance of opposition against the comparative-historical linguistics, the so called young grammarians in the '70s of the 19th century. The young grammarians considered dialects to be the most natural as the mechanism of language development realises in the structure of dialects and in their idiolectal use. Therefore studying dialects became the most crucial part of linguistics and led to creating a separate field of linguistics – dialectology.

The discussion carried on among the researchers and concerning the place of Belarusian dialects in relation to the remaining Eastern-Slavonic dialects – Russian and Ukrainian is presented in Chapter IV *Belarusian dialects in the territory of Belarus*. This chapter also presents the principles of the dialects division: the traditional division into dialectal massifs and the division into dialectal zones. Within the frames of the main massif of the Belarusian dialects there is the zone of north-eastern dialects and the zone of south-western dialects. Between those two dialectal massifs there are transitional dialects which combine features of the north-eastern and south-western dialects. The dialectal zones marked out mainly on the basis of lexical differences overlap the dialectal belts completing them geographically on the one hand and on the other hand they transect them not overlapping them. The dialectal zones are frequently the result of historical and cultural processes as well as interacting of these dialects with other dialects or languages.

The research concerning Belarusian studies was not limited only to the territory of Belarus and was not conducted only by linguists working in Belarusian academic centres. Researchers from foreign centres made significant contribution to the research. Undoubtedly, the majority of works concerns the Bialystok region, many of them deal with Belarusian dialects in Lithuania. Latvian Latgale or the Smolensk and Briansk regions still need more precise research although several substantial studies concerning the topic have already been published. The least studied area as far as the functioning of Belarusian dialects is concerned is Ukrainian northern Chernigov region as well as the Belarusian language in other parts of the world (e.g. in Belarusian villages near Irkutsk). Short description of Belarusian dialects functioning outside administrative borders of today's Belarus with short historical outline (the origin of the Belarusian language in a given territory as well as migration processes) and the most important achievements of particular researchers was included in the chapter called *Belarusian dialects outside Belarus*.

Dialectological research carried out at the beginning of the 21st century in Belarus introduce new information which compared to the data recorded in chrestomathies and dialectological atlases of the second half of the 20th century indicate both preserving numerous system phenomena which show continuity of the Belarusian dialectal system and its stability on a given historical stage and new tendencies observed in Belarusian central dialects and at the Belarusian borderland. We are witnesses of processes of changes whose basis is not always intrasystemic processes but mainly those

which result from the influence of neighbouring languages (dialects) (mainly at the Belarusian borderland) and which are under the influence of the Russian language in the territory of the whole country. In the chapter called *New tendencies in Belarusian dialects* the authors discuss changes of the attitude towards methods of conducting the research and provide the example of creating interdisciplinary research teams of linguists, ethnologists and historians. Complexity of the research and not confining it only to synchronic description of the phenomena but also including historical conditions gives complete view of Belarus as an area diverse socially, historically, culturally and as far as the language is concerned. Certainly, it would be beneficial to conduct such research not only in Belarus but also study Belarusian dialects in neighbouring countries. Complete synchronic descriptions of numerous Slavic languages which already exist make it possible to do comparative-typological research – determine elements of dialects of two languages which are completely or at least partly identical and separate elements basically different.

Belarusian dialects are the foundation of contemporary Belarusian language. The chapter titled *The role of Belarusian dialects in forming contemporary literary Belarusian* discusses the role of two dialects: south-western and north-eastern which was greater or lesser throughout different historical periods and to a great extent depended on the place of birth or residence of writers who willingly used the vocabulary of their native dialect reflecting its phonetic and morphologic features. The first person to codify the Belarusian language was Branislaw Tarashkyevich who published the first grammar of contemporary literary Belarusian in 1918.

Publishing *Belarusian dialectology* would not be possible without the help of many people. The whole research project was financed by the Ministry of Science and Higher Education. We would like to express our gratitude to our advisers: prof. Iryda Grek-Pabisowa, prof. Elżbieta Smułkowa and dr Iryna Budźko for their invaluable help and advice. The authors used collections of dialectological recordings from Belarus gathered in the Institute of Interdisciplinary Research „Artes Liberales” of Warsaw University and examples of dialectal texts from works published previously in the Institute of the Language and Literature of the National Academy of Sciences of Belarus. We are deeply grateful to the employees of these Institutes as well as to people who provided us with their private materials used in the appendix of the book (examples of dialectal texts) and for the analysis of the tendencies that can be observed in Belarusian dialects. We would like to thank our interlocutors-respondents from various places for their goodwill, perseverance, extraordinary hospitality and understanding for our work.

РЭЗЮМЭ

Беларусазнаўчыя даследаванні маюць у Польшчы доўгую традыцыю. Яшчэ ў XIX стагоддзі польскія вучоныя, як мовазнаўцы, так і этнографы, цікавіліся беларускай праблематыкай. Наша кніга прызначаецца славістам. Чытач знойдзе ў ёй надзейную інфармацыю пра беларускія гаворкі, іх узнікненне, тэрытарыяльны абсяг і дыферэнцыяцыю – усё апрацавана на аснове найноўшых дасягненняў даследчыкаў-дыялектолагаў. Наша мэта – паказаць польскаму чытачу багацце і разнароднасць беларускіх гаворак, іх пазіцыю і ролю ў культуры і жыцці сучаснага чалавека, а таксама моўныя тэндэнцыі, якія назіраюцца ў беларускай вёсцы. *Беларуская дыялекталогія* можа таксама выконваць ролю падручніка для студэнтаў.

Ва *Уступе да дыялекталогіі* разглядаюцца асноўныя тэрміны з галіны дыялекталогіі, параўноўваюцца беларускія дыялекты з іншымі відамі мовы ў Беларусі, апісваецца метадалогія даследавання гаворак, абмяркоўваецца значэнне дыялекталогіі і яе сувязь з іншымі навуковымі дысцыплінамі, а таксама ілюструецца фанетычная транскрыпцыя, якая выкарыстоўваецца ў польскай дыялекталогіі, дзе кожная графема адпавядае аднаму гуку.

Этнаграфічна-моўныя межы Беларусі з’яўляюцца вынікам пасяленчых працэсаў усходнеславянскіх плямёнаў і іх наслаення на балцкі субстрат. Гэтае пытанне аналізуецца ў раздзеле *Беларускія гаворкі – адлюстраванне пасялення беларускіх плямёнаў ды міграцыйных працэсаў славян і балтаў*. За найважнейшыя для ўзнікнення беларускага моўнага абшару лічацца два найбольшыя плямёны, якія вызначаюць таксама моўную адметнасць двух асноўных беларускіх дыялектаў: плямёны крывічоў і дрыгавічоў. Тэрыторыі, заселеныя крывічамі – гэта абшар сённяшняга паўночна-ўсходняга дыялекта, а дрыгавічамі – сённяшняга паўднёва-заходняга дыялекта. Трэба аднак памятаць пра тое, што этнаграфічна-моўныя межы змяняліся ў залежнасці ад асіміляцыйных працэсаў, выступаючых на тэрыторыях, занятых наступнымі плямёнамі: дрыгавічамі, драўлянамі, палешукамі, крывічамі, севяранамі, вяцічамі. Археалагічныя, гідранімічныя, антрапалагічныя, этналагічныя і іншыя даныя прывялі да ўзнікнення тэорыі субстратнага паходжання беларусаў, сутнасць якой у тым, што на беларускім арэале славяне паступова асімілявалі балтаў, самі знаходзячыся адначасова пад уздзеяннем балцкага субстрату. Спробы вызначэння беларускіх этнаграфічных межаў рабіліся ўжо ў II палове XIX стагоддзя. У Цэнтральнай і Усходняй Еўропе галоўным чыннікам, адрозніваючым даны народ ад іншых, лічылася мова, таму этнаграфічныя карты Беларусі XIX–XX стагоддзяў былі адначасова, а можа перад усім, мапамі, якія паказвалі межы пашырэння беларускай мовы.

Галоўнай прычынай узнікнення ўсходнеславянскіх моў было перагрупаванне, якое адбылося ў двух дыялектных масівах: кіеўска-палескім і полацка-

разанскім. У раздзеле пад загалоўкам *3 гісторыі даследавання беларускіх дыялектаў* аналізуюцца рысы, якія, з аднаго боку, супрацьстаўляюць два сённяшнія беларускія дыялектныя масівы: паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні, а з другога – паказваюць на гістарычныя сувязі абодвух дыялектаў з ранейшымі дыялектнымі арэаламі: полацка-разанскім і кіеўска-палескім. У даследаваннях беларускіх дыялектаў выдзяляюцца два этапы: этнаграфічны і дыялекталагічны. У першы перыяд беларуская народнасць была прадметам зацікаўлення даследчыкаў, звязаных з некалькімі навуковымі цэнтрамі: віленскім, варшаўскім, кракаўскім, пецяргбургскім і маскоўскім. Да росту зацікаўлення дыялектамі прычынілася ўзнікненне ў 70-х гадах XIX стагоддзя апазіцыі ў дачыненні да параўнаўча-гістарычнага мовазнаўства, гзв. младаграматыкаў, якія найбольш натуральнымі лічылі гаворкі, таму што ў гаворках ды іх ідыялектным выкарыстанні рэалізуецца механізм развіцця мовы. У сувязі з гэтым даследаванне дыялектаў сталася найважнейшай часткай мовазнаўства, што прывяло да ўзнікнення асобнай мовазнаўчай галіны – дыялекталогіі.

Дыскусія, якая вялася мовазнаўцамі пра месца беларускіх гаворак сярод астатніх усходнеславянскіх дыялектаў – расійскіх і ўкраінскіх – аналізуецца ў раздзеле *Беларускія гаворкі на тэрыторыі Беларусі*, у якім прадстаўлены таксама прынцыпы падзелу дыялектаў: традыцыйны падзел на дыялектныя масівы ды падзел на дыялектныя зоны. У межах асноўнага масіву беларускіх гаворак выдзяляюцца два дыялекты: паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні. Паміж гэтымі двума дыялектнымі масівамі знаходзяцца сярэднебеларускія гаворкі, у якіх суіснуюць некаторыя рысы паўночна-ўсходнія і паўднёва-заходнія. Дыялектныя зоны, якія вызначаюцца перш за ўсё з увагі на лексічныя адрозненні, напластоўваюцца на дыялектныя палосы, з аднаго боку, папаўняюць іх геаграфічна, а з другога – перасякаюць, не супадаючы з імі. Дыялектныя зоны нярэдка з’яўляюцца вынікам гістарычных і культурных працэсаў, узаемадзеяння дадзеных гаворак з іншымі мовамі ці дыялектамі.

Беларусазнаўчыя даследаванні не абмяжоўваліся толькі тэрыторыяй сённяшняй Беларусі і не вяліся толькі і выключна мовазнаўцамі, працаўладкаванымі ў беларускіх навуковых інстытутах. Вялікія заслугі маюць даследчыкі з іншых краін. Несумненна, найбольш прац з гэтай галіны прысвечана тэрыторыі Беларасточчыны, нямала датычыцца таксама беларускіх гаворак у межах Літвы. Дакладнымі даследаваннямі, нягледзячы на паяўленне некалькіх сур’ёзных публікацый, неабходна ахапіць латвійскую Латгалію ды Смаленшчыну і Браншчыну ў межах Расійскай Федэрацыі. Найменш даследаваная ў аспекце стану беларускіх гаворак з’яўляецца ўкраінская паўночная Чарнігаўшчына, а таксама беларушчына ў іншых рэгіёнах свету (напрыклад, у беларускіх вёсках каля Іркуцка). Характарыстыка беларускіх гаворак, выступаючых па-за адміністрацыйнымі межамі сённяшняй Беларусі, з пададзенай кароткай гісторыяй рэгіёна (генезісам беларушчыны на данай тэрыторыі і міграцыйнымі працэсамі), а таксама найважнейшымі дасягненнямі асобных даследчыкаў знаходзіцца ў раздзеле пад загалоўкам *Беларускія гаворкі па-за межамі Беларусі*.

Праведзеныя на пачатку XXI стагоддзя дыялекталагічныя даследаванні на Беларусі прыносяць новыя звесткі, якія, у параўнанні з данымі, што знаходзяцца ў хрэстаматых і дыялекталагічных атласах II паловы XX стагоддзя, паказваюць

адначасова на захаванне шэрагу сістэмных з’яў, якія сведчаць пра пераемнасць у развіцці беларускай дыялектнай сістэмы і яе стабільнасць на даным гістарычным этапе, як і пра новыя тэндэнцыі, якія назіраюцца ў беларускіх цэнтральных гаворках ды на памежжах Беларусі. Мы маем дачыненне з працэсам зменаў, якія адбываюцца на нашых вачах, і падставай якіх не заўсёды з’яўляюцца ўнутрысістэмныя працэсы, але ў значнай ступені вынікаюць з уплыву суседніх моў ці гаворак (у асноўным на памежжах Беларусі), на якія дадаткова на тэрыторыі цэлай краіны ідзе напластаванне расійскай мовы. У раздзеле *Новыя тэндэнцыі ў беларускіх гаворках* аналізуюцца таксама змены ў падыходзе да спосабу правядзення даследаванняў, выразным прыкладам чаго з’яўляецца пакліканне міжгаліновых даследчыцкіх груп, у склад якіх уваходзяць мовазнаўцы, этнолагі і гісторыкі. Комплексны характар даследаванняў, якія не абмяжоўваюцца толькі сінхроннымі з’явамі, але ўлічваюць гістарычныя абставіны, дае суцэльны вобраз Беларусі як дыферэнцыяванай тэрыторыі ў плане грамадскага, гістарычнага, культурнага і моўнага развіцця. Несумненна, карысна было б ахапіць такога тыпу даследаваннямі не толькі як мага шырокія абшары Беларусі, але таксама беларусія гаворкі, што захоўваюцца ў суседніх краінах. Існаванне поўных сінхронных характарыстык многіх славянскіх моў дазваляе таксама правесці параўнаўча-тыпалагічныя даследаванні – вызначыць элементы гаворак дзвюх моў, якія супадаюць поўнасцю або прынамсі часткова, і аддзяліць іх ад элементаў цалкам адрозных.

Беларускія дыялекты сталіся асноваю развіцця сучаснай беларускай мовы. У раздзеле пад загалоўкам *Удзел беларускіх дыялектаў у развіцці сучаснай беларускай літаратурнай мовы* разглядаецца роля двух дыялектаў: паўднёва-заходняга і паўночна-ўсходняга, якая была большай ці меншай у розныя гістарычныя перыяды і ў вялікай ступені залежала ад месца нараджэння ці жыхарства пісьменнікаў, якія ахвотна адклікаліся да лексічных рэсурсаў роднай гаворкі, адлюстроўваючы таксама ейныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці. Першым, хто правёў кадыфікацыю сучаснай беларускай мовы, быў Браніслаў Тарашкевіч, які ў 1918 годзе выдаў першую граматыку беларускай літаратурнай мовы.

Публікацыя *Беларускай дыялекталогіі* была б немагчымай без дапамогі многіх людзей. Кніга не выйшла б друкам, калі б не фінансаванне цэлага навуковага праекту Міністэрствам навукі і вышэйшай адукацыі РП. Словы ўдзячнасці за дапамогу і многія каштоўныя заўвагі кіруем да рэцэнзентак: праф. Ірыды Грэк-Пабісвай, праф. Эльжбеты Смукловай і д-ра Ірыны Будзько. У працы выкарыстаныя дыялекталагічныя запісы з розных рэгіёнаў Беларусі, якія знаходзяцца ў Інстытуце міжгаліновых даследаванняў „Artes Liberales” Варшаўскага ўніверсітэта, а таксама прыклады народных тэкстаў, апублікаваных раней у працах Інстытута мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вялікі дзякуй супрацоўнікам гэтых інстытутаў, а таксама асобам, якія далі нам у карыстанне свае прыватныя матэрыялы, змешчаныя ў дадатку да кнігі (прыклады дыялектных тэкстаў) і выкарыстаныя падчас аналізу тэндэнцый, што назіраюцца сёння ў беларускіх гаворках. Перш за ўсё вялікі дзякуй нашым суразмоўцам – інфарматарам з розных мясцін Беларусі за іх ветлівасць, прыхільнасць, беларускую гасціннасць і зразуменне для нашай працы.



Nina Barszczewska – dr hab., prof. Uniwersytetu Warszawskiego. Ukończyła białorutenistykę na UW, w 1988 r. uzyskała doktorat na podstawie rozprawy *Dialektyzmy w tłumaczalnym słowniku białoruskiej mowy*, a w 2004 r. habilitację na podstawie książki *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*. W obszar jej zainteresowań naukowych wchodzi: dialektologia białoruska, zagadnienia pograniczy językowych, język białoruskiej emigracji oraz historia języka białoruskiego. Jest autorką ponad 80 prac naukowych i współautorką m.in. *Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski* (1992, z J. Głuszkowską, T. Jasińską i E. Smułkową). Od 1980 r. jest związana z Katedrą Białorutenistyki UW; od 2009 r. pełni funkcję jej kierownika. Od 1992 r. kieruje także Redakcją Białoruską Polskiego Radia dla Zagranicy.



Mirosław Jankowiak – doktor, absolwent białorutenistyki i polonistyki na Uniwersytecie Warszawskim. Od 2008 r. pracuje w Instytucie Sławistyki PAN. W obszar jego zainteresowań naukowych wchodzi: dialektologia białoruska, zagadnienia pograniczy językowych (w szczególności bałto-słowiańskiego i białorusko-rosyjskiego), socjolingwistyka, język Białorusinów zamieszkujących państwa bałtyckie i obwód kaliningradzki oraz polszczyzna północnokresowa. Jest autorem ponad 30 publikacji, w tym książki *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne* (2009, wydanie białoruskie 2012), oraz współautorem powstającego *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej* (z I. Grek-Pabisową, B. Biesiadowską-Magdżiarz, M. Ostrówką).

ISBN 978-83-89191-14-4



9 788389 191144